Издавач:
Центар за српске студије
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

Главни и одговорни уредник:
Радош Љушић

Редакција:
Др Радош Љушић, Др Војин Дабић, Др Сузана Рајић, Др Милош Јагодић – (Филозофски факултет, Универзитет у Београду); Др Дејан Микавица, Др Владан Гавриловић – (Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду)

Иностранi чланови редакције:
Др Људмила Васиљевна Кузмичева (Историјски факултет, Московски Државни универзитет М. В. Ломоносов, Москва), Др Венди Брејсвел (Школа за словенске и источноевропске студије, Лондон), Др Константин Владимирович Никифоров (Институт за славистику, Руска академија наука, Москва), Др Иван Парвев (Историјски факултет, Универзитет Св. Климент Охридски, Софија), Др Јан Пеликан (Филозофски факултет, Карлов универзитет, Праг)

Секретар редакције:
Данко Леовац

Адреса редакције:
Центар за српске студије, Филозофски факултет, Одељење за историју, Чика Љубина 18-20,
11000 Београд
Телефон: 0113206270
e-mail: serbian.studies@gmail.com
is@f.bg.ac.rs

Publisher:
Center for Serbian studies
Faculty of philosophy
University of Belgrade

Editor in chief
Radoš Ljušić

Editorial Board:
Dr Radoš Ljušić, Dr Vojin Dabić, Dr Suzana Rajić, Dr Miloš Jagodić – (Faculty of philosophy, University of Belgrade); Dr Dejan Mikavica, Dr Vladan Gavrilović – (Faculty of philosophy, University of Novi Sad)

Foreign members of the Editorial Board:
Dr Ljudmila Vasiljevna Kuzmičeva (Faculty of history, Moscow State University M. V. Lomonosov, Moscow), Dr Wendy Bracewell (School of Slavonic and East European Studies, London), Dr Konstantin Vladimirovič Nikiforov (Institute of Slavic Studies, Russian academy of sciences, Moscow), Dr Ivan Parvev (Faculty of History, University St. Kliment Ohridski, Sofia), Dr Jan Pelikán (Faculty of Arts, Charles University, Prague)

Secretary of the Editorial Board:
Danko Leovac

Address:
Center for Serbian Studies, Department for history, Faculty of philosophy, Čika Ljubina 18-20,
11000 Beograd
Telephone: +381113206270
e-mail: serbian.studies@gmail.com
is@f.bg.ac.rs

Прихваћено за штампу на седници Редакције 7. новембра 2011. године.

УДК: 94(=163.41) ISSN 2217-5687

СРПСКЕ СТУДИЈЕ
SERBIAN STUDIES

Књ. 2, 2011 / Vol. 2, 2011

Београд
2011.

САДРЖАЈ / CONTENTS

Мемоарски записи Николе Крстића као извор за историју Кнежевине и Краљевине Србије / Nikola Krstic's memoir notes as a source for the history of the Principality and the Kingdom of Serbia

Предговор тематском делу часописа посвећеном мемоарским записима Николе Крстића *9*

Editorial to the thematic part of the journal dedicated to the Nikola Krstic's memoirs notes *11*

Друштвени и политички живот Србије у мемоарским записима Николе Крстића / The social and political life of Serbia in the Nikola Krstic's memoirs

Ана Столић
ПРИВАТНО И ЈАВНО У „ДНЕВНИКУ" НИКОЛЕ КРСТИЋА. ДНЕВНИК НИКОЛЕ КРСТИЋА КАО ПРИМЕР УНУТРАШЊЕГ ДИЈАЛОГА СРПСКОГ ИНТЕЛЕКТУАЛЦА 19. ВЕКА ИЗМЕЂУ ПОЖЕЉНОГ МОДЕЛА И СВАКОДНЕВНОГ ЖИВОТА *15*

Ana Stolić
THE PRIVATE AND THE PUBLIC IN THE NIKOLA KRSTIC'S "DIARY". THE "DIARY" OF NIKOLA KRSTIC AS AN EXAMPLE OF AN INTERNAL DIALOGUE OF A 19th CENTURY SERBIAN INTELLECTUAL BETWEEN A DESIRED MODEL AND EVERYDAY LIFE *15*

Александра Вулетић
ДРУШТВЕНИ ОКВИРИ ЕМОТИВНОГ СВЕТА У ДНЕВНИКУ ПРИВАТНОГ ЖИВОТА НИКОЛЕ КРСТИЋА *21*

Aleksandra Vuletić
SOCIAL FRAMEWORK OF EMOTIONAL WORLD IN THE DIARY OF NIKOLA KRSTIC'S PRIVATE LIFE *21*

Бојана Миљковић-Катић
ПАМЕТНА МАРЉИВОСТ И РАЗБОРИТА ШТЕДЊА (КРИТЕРИЈУМИ ОПТИМАЛНОГ ТРОШЕЊА ПРИХОДА У ВИЗУРИ ВИСОКОГ ДРЖАВНОГ ЧИНОВНИКА КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ) *33*

Bojana Miljković-Katić
SMART DILIGENCE AND REASONABLE ECONOMY (CRITERIA FOR OPTIMAL SPENDING OF INCOME IN VIEWPOINT OF A HIGH CIVIL SERVANT IN THE PRINCIPALITY OF SERBIA) *33*

Владимир Јовановић
КРИТИЦИЗАМ И АУТОЦЕНЗУРА У ДНЕВНИЦИМА НИКОЛЕ КРСТИЋА *51*

Vladimir Jovanović
CRITICISM AND AUTO-CENSORSHIP IN NIKOLA KRSTIC'S DIARIES *51*

Ђорђе Ђурић
ПРЕЧАНСКА ПОРОДИЦА МАРИНКОВИЋ ИЗ ДНЕВНИКА НИКОЛЕ КРСТИЋА – ЊЕНО ПОРЕКЛО И ЗНАЧАЈ *65*
Djordje Djurić
THE MARINKOVIC FAMILY FROM AMONG PRECHANS IN NIKOLA KRSTIC DIARY – ITS ORIGIN AND SIGNIFICANCE *65*

Людмила Кузьмичёва
НИКОЛА КРСТИЧ О РОЛИ РОССИИ НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ ВЕЛИКОГО ВОСТОЧНОГО КРИЗИСА 1875–1878 гг. *81*
Ljudmila Kuzmičeva
NIKOLA KRSTIC ABOUT THE ROLE OF RUSSIA AT THE BEGINNING OF THE GREAT EASTERN CRISIS 1875–1878 ..... *81*

Никола Крстић о српским владарима и истакнутим личностима / Nikola Krstic about Serbian rulers and prominent persons

Милош Јагодић
ДНЕВНИК НИКОЛЕ КРСТИЋА КАО ИЗВОР ЗА ЛИКОВЕ ВЛАДАРА ИЗ ДИНАСТИЈЕ ОБРЕНОВИЋА У ДЕЛИМА СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА *89*
Miloš Jagodić
NIKOLA KRSTIC'S DIARY: THE SOURCE FOR OBRENOVIC DYNASTY MONARCHS' FIGURES IN WORKS OF SLOBODAN JOVANOVIC *89*

Латинка Перовић
ЛИЧНОСТ КНЕЗА МИХАИЛА ОБРЕНОВИЋА НА СТРАНИЦАМА ДНЕВНИКА НИКОЛЕ КРСТИЋА *103*
Latinka Perović
PERSONALITY OF PRINCE MIHAILO OBRENOVIC ON THE PAGES OF NIKOLA KRSTIC'S DIARY *103*

Јасмина Милановић
ТОМАНИЈА ОБРЕНОВИЋ И НИКОЛА КРСТИЋ *117*
Jasmina Milanović
TOMANIJA OBRENOVIC AND NIKOLA KRSTIC *117*

Јелена Пауновић–Штерменски
НИКОЛА КРСТИЋ О ФИЛИПУ ХРИСТИЋУ *125*
Jelena Paunović-Štermenski
NIKOLA KRSTIC ABOUT FILIP HRISTIC *125*

Момир Самарџић
НИКОЛА КРСТИЋ О СПОЉНОЈ ПОЛИТИЦИ И РАТОВИМА СРБИЈЕ ЗА ВРЕМЕ ВЛАДАВИНЕ КНЕЗА/КРАЉА МИЛАНА 139
Momir Samardzić
NIKOLA KRSTIC ABOUT FOREIGN POLICY AND SERBIA'S WARS DURING PRINCE/KING MILAN'S REIGN 139

Сузана Рајић
НИКОЛА КРСТИЋ О ВЛАДАВИНИ АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА 155
Suzana Rajić
NIKOLA KRSTIC ABOUT THE RULE OF ALEXANDER OBRENOVIC 155

Чланци / Papers

Нино Делић
„TAFELN ZUR STATISTIK DER OESTERREICHISCHEN MONARCHIE" (ТАБЕЛЕ ЗА СТАТИСТИКУ АУСТРИЈСКЕ ЦАРЕВИНЕ) 1828–1848. КАО ИЗВОР ЗА ИСТОРИЈУ СРПСКОГ НАРОДА У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ 181
Nino Delić
„TAFELN ZUR STATISTIK DER OESTERREICHISCHEN MONARCHIE" (STATISTICAL TABLES OF THE AUSTRIAN MONARCHY) 1828–1848, A SOURCE FOR THE HISTORY OF THE SERBIAN POPULATION OF THE HAPSBURG EMPIRE 181

Горан Васин
СЛОБОДОУМНО ПРАВОСЛАВЉЕ – КОНЗЕРВАТИВЦИ И МИЛЕТИЋЕВЦИ НА ЦРКВЕНО-НАРОДНОМ САБОРУ 1869 – 1870. 209
Goran Vasin
FREE-MINDED ORTHODOX CHRISTIAN RELIGION – SUPPORTERS OF SVETOZAR MILETIC AND CONSERVATIVES ON CHURCH-NATIONAL ASSEMBLY 1869/1870. 209

Урош Шешум
СРПСКА ЧЕТНИЧКА ОРГАНИЗАЦИЈА У СТАРОЈ СРБИЈИ 1903–1908. ТЕРЕНСКА ОРГАНИЗАЦИЈА 239
Uroš Šešum
SERBIAN CHETNIK ORGANIZATION IN OLD SERBIA 1903–1908. FIELD ORGANIZATION 239

Погледи, критике и прикази / Views, Critics and Reviews

Радош Љушић
СРПСКА ИСТОРИОГРАФИЈА О БЕРЛИНСКОМ КОНГРЕСУ 261

Сузана Рајић
РУСКИ ЦАРИЗАМ И САМОДРЖАВЉЕ НА БАЛКАНУ – ПРЕИСПИТИВАЊЕ И РЕВИЗИЈА ИСТОРИОГРАФИЈЕ 277

Славиша Недељковић
ОМЕР ЕФЕНДИЈА – ОД СРПСКОГ АГЕНТА ДО ИСЛЕДНИКА ТУРСКОГ ПРЕКОГ ВОЈНОГ СУДА 287

Москва – Србија Београд – Русија: документа и материјали. Том 2, Друштвене и политичке везе 1804–1878 / Москва – Сербия Белград – Россия: сборник документов и материалов. Том 2, Общественно-политические связи. 1804–1878. гг, приређивачи/составители: М. Јовановић, А. Тимофејев, Л. Кузьмичева, Е. Иванова, Београд – Москва, 2011. **(Мирослав Поповић)** 295

Александар Растовић, *Велика Британија и Македонско питање 1903–1908. године*, Историјски институт, Београд, 2011. **(Милош Јагодић)** 297

Momir Samardžić, *Roads to Europe. Serbian Politics and the Railway Issue, 1878–1881*, Pisa University Press, 2010. **(Милош Јагодић)** 299

Человек на Балканах глазами русских: сборник статей, отв. ред. Р. П. Гришина, А. Л. Шемякин, Алетейя, Санкт-Петербург, 2011. **(Данко Леовац)** 301

И. В. Чуркина, *Протоиерей Михаил Федорович Раевский и Югославяне*, Институт Славяноведения РАН, Москва, 2011. **(Данко Леовац)** 303

Библиографије / Bibliography

Немања М. Калезић
БИБЛИОГРАФИЈА ШТАМПЕ НАРОДНЕ РАДИКАЛНЕ СТРАНКЕ 1881–1915. 307
Nemanja M. Kalezić
BIBLIOGRAPHY OF THE PEOPLES RADICAL PARTY PERIODICALS 1881–1915. 307

МЕМОАРСКИ ЗАПИСИ НИКОЛЕ КРСТИЋА КАО ИЗВОР ЗА ИСТОРИЈУ КНЕЖЕВИНЕ И КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ / NIKOLA KRSTIC'S MEMOIR NOTES AS A SOURCE FOR THE HISTORY OF THE PRINCIPALITY AND THE KINGDOM OF SERBIA

Предговор тематском делу часописа посвећеном мемоарским записима Николе Крстића

Никола Крстић (Вац, Угарска 1829 – Београд, 1902) школовао се у родном граду, Сентандреји. На Пештанском универзитету студирао је филозофију и права. Студије права окончао је 1853, а већ следеће године одбранио је докторат. Високе квалификације биле су му одлична препорука за посао у Кнежевини Србији. У Београд је прешао чим је завршио факултет и одмах је добио место професора на Лицеју. На тек отвореној катедри предавао је енциклопедију права и историју законознања. У Министарство унутрашњих дела прелази 1862. године, где је постављен за начелника Полицијског одељења, а затим одлази у судску струку, у Касациони суд. Ту је провео највећи део радног века (1865–1884), а девет година је био председник истог суда (1875–1884). Крстић је потом постао члан, а 1894. потпредседник Државног савета, мада је убрзо пензионисан. Од 1854. био је члан Друштва српске словесности, касније и Српског ученог друштва и почасни члан Српске краљевске академије.

Обреновићи су Крстића и његове способности високо ценили. Зато су ангажовали у неколико дипломатских мисија. Шездесетих година 19. века помагао је кнезу Михаилу у пословима односа и сарадње са Мађарима, за време кнеза Милана два пута је постављан за владиног народног посланика (1873. и 1874/5). Краљ Милан га је 1889. поставио за једног од старалаца имања краља Александра.

Образован и проницљив, Никола Крстић је оставио изузетно драгоцене мемоарске белешке које је, са краћим прекидима, водио тридесет пет година (1859–1896). Историчари су одавно оценили Крстићев дневник као вредан историјски извор и готово да нема истраживача који га, у мањој или већој мери, није употребио у свом раду. Које су то особине које ове дневнике чине толико битним? За најважнију карактеристику ваља издвојити висок степен истинољубивости у казивањима, неуобичајен за историјске изворе мемоарског карактера. Савестан високи државни чиновник, доследан својим начелима, одан законима пре свега, Крстић је био оштроумни посматрач и строги критичар бројних негативних појава у српском друштву. Мада партијски неангажован, он је по опредељењу био либерал. Без нарочитих амбиција за каријером, он је врло отворено износио своје мишљење. Крстић никада није заузимао истакнуно место у политичком животу, али се по свом положају и образовању може сврстати у ондашњу друштвену елиту. Близак властима, био је одлично обавештен о политичким збивањима. Све то чини његове белешке драгоценим рудником података за проучавање историје Србије у другој половини 19. века.

Под лупом његовог посматрања нашла су се сва важна дешавања од политичког и друштвеног значаја. Од шездесетих до деведесетих година 19. века одвијала се једна изузетно важна етапа у процесу модернизације српске државе и њене

емаципације од Турског царства. Све те промене, праћене ратовима, увећањем државне територије, уставним реформама, сменама на престолу, биле су предмет Крстићевих опсервација. Из његовог видокруга нису изашли ни преображај српске престонице од источњачког у европски град. Пажњу посебно привлаче Крстићева сведочанства о животу, навикама и забавама српске политичке и интелектуалне елите. Његова запажања о карактерним цртама владара и владарки из династије Обреновић остала су до данас углавном некоригована.

За разлику од других мемоарских извора, Крстићев дневник пружа обиље материјала за изучавање свакодневног живота Београђана, друштвеног морала и вредностима ондашњег времена. Пријатељство, љубав, жене, брак, проводаџисање, просидбе, рођења, крштења, сахране, картање, алкохолизам, проституција – теме су које ће пажљивом истраживачу корисно послужити у реконструисању приватности и менталитета једног друштва.

Велики српски добротвор који је на освиту 20. века сав свој иметак завештао Српској краљевској академији, истој је оставио и своју рукописну заоставштину. После једног столећа, захваљујући иницијативи Радоша Љушића, тадашњег директора Завода за уџбенике и прегалаштву приређивача Александре Вулетић и Милоша Јагодића, Крстићеве дневничке забелешке (*Јавни и приватни живот*) угледале су светлост дана. У интервалу од 2005. до 2007. године објављено је осам књига и нешто више од три хиљаде страна штампаног текста.

Доступност Крстићевог дневника стручној и широј публици од изузетног је значаја за историјску и друге хуманистичке науке. Тиме је знатно обогаћена сфера објављених историјских извора, где заостајемо и у односу на суседе, и у односу на остале европске земље. То нас је определило да тематски део часописа посветимо дневничким белешкама Николе Крстића и да укажемо на њихов вишеструки значај.

Уредништво

Editorial to the thematic part of the journal dedicated to the Nikola Krstic's memoirs notes

Nikola Krstic (Vác, Hungary 1829 – Belgrade, 1902) was educated in his native town, Szentendre. He studied philosophy and law at the University of Pest. In 1853 he finished his law studies and already in the following year he successfully defended his PhD thesis. His high qualification was his recommendation for a job in the Principality of Serbia. He moved to Belgrade as soon as he had finished his studies and immediately got a professorship at the Lycée. At the newly established department, he taught the Encyclopaedia of Law and the history of legislation. In 1862 he moved to the Ministry of Interior, where he was appointed a Chief of the Police Department, and after that he started his judicial practice in the Appellate Court (Court of Cassation). He spent there the best part of his working life (1865–1884), and for nine years he was the president of the court (1875–1884). After that, Krstic became a member of the State Council, and in 1894 the Council Vice President, but he retired soon afterwards. From 1854 he was a member of the Society of Serbian Letters, later the Serbian Learned Society and an honorary member of the Serbian Royal Academy.

The Obrenovic dynasty highly appreciated Krstic and his abilities. That is why they engaged him in several diplomatic missions. In the 1860s he assisted Prince Michael in the activities concerning relations and cooperation with the Hungarians. During the reign of Prince Milan he was appointed twice for a government deputy in the National Assembly (1873 and 1874/5). In 1889 King Milan appointed him as a guardian of the King Alexander estate.

Knowledgeable and quite brilliant, Nikola Krstic left valuable memoir notes, which he, with short interruptions, had been keeping for thirty five years (1859–1896). For a long time the historians have appreciated the Krstic's Diary as a valuable historical source and there is almost no researcher who has not, to some extent, consulted the Diary for their work. What are the characteristics that make it so important? As the most important characteristic, we could distinguish a high degree of truthfulness of the narrative, unusual for memoirs as historical sources. A conscientious high state official, consistent to his principles, above all devoted to law, Krstic was a keen observer and a strict critic of many negative phenomena in the Serbian society. Although he was not actively engaged with any party, in essence, he was a liberal. Without being particularly ambitious in his career, he quite openly expressed his opinions. Krstic was never a distinguished figure in the political life, but his position and education ranked him among the social elite of that time. Close to the authorities, he was well informed about the political events. All this makes his notes a valuable source of information for studying the history of Serbia in the second half of the 19th century.

The focus of his observation was all the important events of political and social significance. From the 1860s to the 1890s, a very important stage in the process of

modernization of the Serbian state and its emancipation from the Ottoman Empire was taking place. All these changes, accompanied by wars, the augmentation of the state territory, the constitutional reforms, the frequent changes on the throne were the subject of the Krstic's commentaries. He did not miss the transformation of the Serbian capital from an Eastern to a European city, either. The Krstić's descriptions of the life, habits and pastimes of the Serbian political and intellectual elite are also of special interest. His observations about the character traits of the Obrenovic dynasty rulers and their wives have still remained largely uncorrected until the present day.

Unlike other memoirs sources, Krstic's Diary provides a treasure of material for studying the everyday life in Belgrade, the social morality and values of that time. Friendship, love, women, marriage, matchmaking, marriage proposal, births, christenings, funerals, alcoholism, prostitution – are the topics that may be useful to careful researchers in their reconstructing the private aspects and the mentality of a society.

A great Serbian benefactor who bequeathed all his property to the Serbian Royal Academy at the dawn of the 20th century, Krstic also left his legacy of manuscripts to the same institution. A century later, thanks to the Rados Ljusic's initiative, enthusiasm of the editors, Alexandra Vuletic and Milos Jagodic and the publisher, then the Institute for Textbooks, the Krstic's Diary notes (*Public and Private Life*) saw the light of day. In the period from 2005 to 2007 eight books and more than three thousand pages of printed material were published.

The availability of Krstic's Diary to the professional and general public is of paramount importance for history and other humanities. It is a rich contribution to the historical sphere of the published sources, in which we are lagging behind our neighbours and other European countries. That is why we chose to dedicate a part of the journal to the Nikola Krstic's Diary notes and to highlight their manifold significance.

Editorial Board

СРПСКЕ СТУДИЈЕ
SERBIAN STUDIES

УДК: 94(497.11)"18"(093.3);
34:929 Крстић Н. (093.3)

Др Ана Столић
научни сарадник
Историјски музеј Србије
ana.stolic@imus.org.rs

ПРИВАТНО И ЈАВНО У *ДНЕВНИКУ* НИКОЛЕ КРСТИЋА. *ДНЕВНИК* НИКОЛЕ КРСТИЋА КАО ПРИМЕР УНУТРАШЊЕГ ДИЈАЛОГА СРПСКОГ ИНТЕЛЕКТУАЛЦА 19. ВЕКА ИЗМЕЂУ ПОЖЕЉНОГ МОДЕЛА И СВАКОДНЕВНОГ ЖИВОТА

Апстракт: У тексту се третирају питања поделе на приватну и јавну сферу у *Дневнику* Николе Крстића, који је коришћен као пример за анализу уверења и схватања српског интелектуалца 19. века. Чињеница да је Крстић заузимао високе положаје у државној хијерархији, да је био образован и имућан, давала му је и одређену моћ да одређује шта је истина, исправно и пожељно у оквиру државе, друштва и понашања појединца. Иако је настојао да живи по тим обрасцима, често је одступао од утврђеног модела и тиме је само, још једном, показао колико је граница између приватне и јавне сфере у животу сваког појединца била вештачка и ствар конструкције.

Кључне речи: приватно и јавно, српски интелектуалац у 19. веку, знање, моћ, конструкција.

* * *

У српској дневничко-мемоарској литератури 19. века можда не постоји рукопис који тако јасно подупире представу савременика да се живот појединца одвија у две области, у приватној и јавној, као што је то случај са *Дневником* Николе Крстића.[1] Идеја о постојању две сфере људског живота, као одвојених области и супротстављених категорија, производ је модерног доба и везује

1 Архив Српске академије наука и уметности, 7194–7214; *Дневник. Приватни и јавни живот*, I–II, приредили А. Вулетић и М. Јагодић, Београд, 2006. О Николи Крстићу и рукопису видети: А. Вулетић, М. Јагодић, Предговор, *нав. дело*, I, 5–18.

се, пре свега, за обликовање јавности и јавног мњења у западној култури, док је појам приватности и раније био познат, али искључиво у смислу индивидуалног, личног и интимног доживљаја света. Током 19. века ова идеја је на врхунцу, има снагу образца и „истине» да је подручје рада, политике, професије, друштвеног ангажмана, као подручје јавног деловања, јасно раздвојено и омеђено од света дома и породице који, према овој подели, припадају приватном животу. Управо је анализа различитих аспеката људске приватности у прошлости добила замах током 20. века са појавом нових приступа у истраживању прошлости, који су се темељили на теоријским поставкама друштвених и хуманистичких дисциплина. У последњим деценијама 20. века подела на приватну и јавну сферу је доживела бројне критике. Оне су се односиле на оне поставке у оквиру либералне политичке мисли према којима су светови политике и рада одвојени од области породице и дома. Њој припадају жене и деце као политички небитни субјекти.[2]

Постоји неколико разлога због којих је текст „Дневника» Николе Крстића погодан и значајан за анализу примене идеје о подељеним сферама, а да притом чињеница да је сâм Крстић поделио дневник на два дела, на Приватни и Јавни живот, не спада у најбитније, иако је највидљивији.[3] Крстићево образовање и дугогодишње високо место у чиновничкој хијерархији Кнежевине/Краљевине Србије (професура, управа, судство, неколико важних спољнополитичких мисија) означавају га као личност која је поседовала различите врсте моћи. Његово образовање и положај подразумевали су, пре свега, поседовање одређених знања. Моћ знања и информација из различитих научних дисциплина имали су веома важно место у креирању свести појединаца који су припадали образованим слојевима друштва, па и српског. Та моћ им је допуштала да се у односу на свет око себе често постављају као арбитри и тумачи истине, да одлучују шта је исправно и пожељно за једну државу и друштво и, супротно од тога, шта није истина, није исправно и није пожељно. Упућеност и могућност увида у политичке прилике давала им је право тумачења појава и давања политичких и друштвених коментара. Трећа карика били су новац и имовина, коју је Крстић годинама стицао и који су подупирали друштвену моћ коју је имао. Она их је на известан начин и обавезивала да региструју појаве у држави и друштву које су супротстављене ономе што је према критеријумима знања и истине сматрано за исправно, пожељно и допуштено. Осим тога, за анализу феномена поделе на приватни и јавни живот у Крстићевом *Дневнику* је важно и то што он није имао већих политичких и књижевних амбиција. Писање *Дневника* је започео без убеђења у сопствену мисију које се често јавља у мемоарима и дневницима српских политичара у 19. веку.

2 Опширније: А. Столић, *Родни односи у „царству подељених сфера”*, Приватни живот код Срба у 19. веку, ур. А. Столић, Н. Макуљевић, Београд, 2006, 91–94.

3 *Дневник. Јавни живот*, I–III, Београд, 2005/2006; *Дневник. Приватни живот*, I–II, Београд, 2006.

У српској мемоаристици 19. века било је доста личности из света политике које су за собом оставиле стотине исписаних страна мемоара, дневника и успомена. Наведимо само примере Милана Ђ. Милићевића, Владана Ђорђевића, Милана Пироћанца, Ђорђа Симића. За већину ових политичара и аутора дневника је, осим у случају Владана Ђорђевића, карактеристично да их нису писали због књижевних амбиција. Они представљају свакако важне изворе за тумачење прошлости, али и за одређивање места и специфичног политичког, друштвеног и етичког позиционирања интелектуалаца и образованих људи на положајима у државној управи током 19. века који су често, немоћни да се супротставе ауторитетима и свим појавама које су видели као слабост и болест бујајућег државног организма, јер би то угрозило њихову базичну егзистенцију, своје мишљење препуштали страницама дневника.

Никола Крстић је отишао корак даље. Мали број аутора се, на тако неприкривен и експлицитан начин као он, бавило собом и сопственим "ја" а не сликом о себи код других људи. То је посебно уочљиво на страницама посвећеним приватном животу. Поређење са обимним рукописима Владана Ђорђевића, у потпуности окренутог утиску који жели да остави на друге људе или самог себе, или Ђорђа Симића и Милана Ђ. Милићевића, који су предност давали "јавном", чини Крстићев рукопис моделом за покушај конструкције сопственог идентитета путем писања и бележења. Ово је било једно од општих места мемоарско-дневничке прозе европског 19. века.[4] Тако се дуго раздобље Крстићевог бредбрачног живота, судећи према страницама његовог дневника, претворило у покушај успостављања својеврсног надзора над самим собом. Захваљујући специфичној потреби за личним "самоувидом" могу да се сагледају многи феномени који су били саставни део концепта брака, породице, пријатељства, сродничких веза, полних и родних односа у другој половини 19. века.

Приликом успостављања границе између "јавног" и "приватног" Крстић, на први поглед, није имао никакву дилему: *јавно* је било оно што се тицало државе, политике, династије, владара, двора, запажања о колективним наравима, која су увек посматрана у односу на питања од државног или друштвеног значаја, као и лична уклопљеност у свет јавног, односно његов посао и правничка струка. *Приватно* је било у вези с његовим односима са женама, пријатељима и познаницима, новцем, даривањем и оним што је сматрао за дубоко интимно. Чак и у првим свескама *Дневника,* у којима није раздвојио на посебне свеске свој јавни и приватни живот, текст је јасно подељен на догађаје из "јавне" сфере, које је увек прво записивао, да би потом забележио оно што је сматрао важним за свој приватни живот.

Међутим, већ и у првим заједничким свескама, а посебно каснијих година када је водио одвојене белешке за јавни и приватни живот, може се уочити да

4 *Историја приватног живота*, 4, приредили Ф. Аријес и Ж. Диби, Београд, 2003, 371.

је та граница врло пропусна, да измиче покушају и настојањима стварања две одвојене, кохерентне целине. Многе теме које је Крстић сместио у јавни домен припадале су конструкцији подељених сфера, односно према тој подели, домену приватног. Ако би се Крстићеви коментари о владарским браковима (кнеза Михаила и кнегиње Јулије, краља Милана и краљице Наталије) могли сврстати у јавни домен, јер се радило о питањима од државног интереса, многе интерпретације појава у друштву задиру дубоко у оно што је сматрано доменом приватног. Прецизније, њихова тумачења су заснована на представама о јавној улози мушкараца и приватној жена. Међутим, један број Крстићевих белешки се опире овом настојању и зато се као резултат појављују записи о присуству, доприносима и значајној улози жена у јавном животу, које је он најчешће записивао у свеске о приватном животу. Тада се значај и улога жена увек повезују са интерпретацијом према којој су жене детерминисане својом полношћу и специфичном „природом". Тако је 1866. године видео Анку Обреновић као „даровиту женску која уме бити много љубазна, обара човека, и да је у млађим годинама била у приликама, држим да је могла велику ролу играти, ако је сензуалност не би занела".[5] Супротно од тога, у јавним пословима потврдиле су се оне које су се удаљиле од своје „природе". Поводом смрти Персиде Пинтеровић, вишегодишње наставнице и управнице Више женске школе, Крстић је записао: „Била је разборита женска. Мада није била високо школована, ипак је владала пером као мушка глава…смишљена, правична, без икаквих страсти."[6] Краљица Наталија је пропустила прилику да буде „умиљата, попустљива, да уме да пробуди краљеву љубав и да је задржи".[7] Много је оваквих примера на стотинама страна *Дневника* и у већини записа женско учешће у јавном животу Крстић третира на сличан начин.

Као образован, просвећен и у право упућен човек, Никола Крстић је имао јасан, негативан став према било каквој врсти насиља, посебно над слабијима, женама и децом. Отворено га је заступао и о томе је јавно говорио, па као да није имао проблем са успостављањем релације између моралног и физичког, што је, такође, био саставни део представа о знању о човеку као основи за грађење "моралног" друштва.[8] Међутим, неки његови записи у *Приватном животу*, који се односе на најинтимније доживљаје, данас могу да послуже као сведочанство да се "просвећеност" Николе Крстића смањивала што је жена са којом је долазио у контакт била нижег друштвеног статуса. Правила понашања према женама из његовог друштвеног круга или онима чији су мужеви припадали том кругу видно су се разликовала у односу на начин опхођења

5 *Дневник. Јавни живот*, I, 28.

6 *Дневник. Приватни живот*, III, 194.

7 *Дневник. Приватни живот*, III, 204.

8 *Историја приватног живота,* 4, 373.

према служавкама, праљама и, коначно, девојчицама проституткама.[9] Његова поступања указују да је врло нијансирана скала понашања у хијерархији родних односа имала и своју социјалну, дакле "јавну", димензију. Осим тога, јасно је да је Никола Крстић и поред осећања греха због својих поступака, а још чешће због својих неуспеха, у ствари веровао да се понаша у складу са "природним поретком" ствари. То је значило да је себе доживљавао као особу која је, ипак, контролисала однос између онога што је "прописано" и допуштено и онога што се подразумевало у приватном животу.

Изражена потреба Николе Крстића да одвоји јавни од приватног живота настала је из једног дубоко интимног разлога – љубави према супрузи преминулог пријатеља која га је неколико година потпуно окупирала. На бројним странама *Дневника* помно је бележио своје љутње, бес, пробуђене наде, задовољство. С временом, како се удаљавао од своје љубави, све се више бавио самопосматрањем и све теже је успевао да успостави границу између "моралног" и физичког, која му није представљала проблем у "јавном" говору. Овај процес самопосматрања омогућио је Крстићу да превазиђе осећање кривице, кајање и да релативизира осећање несигурности и страх од неуспеха самим чином записивања.

THE PRIVATE AND THE PUBLIC IN THE NIKOLA KRSTIC'S "DIARY" THE "DIARY" OF NIKOLA KRSTIC AS AN EXAMPLE OF AN INTERNAL DIALOGUE OF A 19th CENTURY SERBIAN INTELLECTUAL BETWEEN A DESIRED MODEL AND EVERYDAY LIFE

Summary:

Nikola Krstic's *Diary* is an important testimony of not only the political and social life in Serbia in the second half of the 19th century, but also of the sphere of intimacy of an educated representative of the Serbian academic and administrative hierarchy. It contains a desirable model of a proper behavior both in the public sphere and everyday personal life, as well as the author's ways to justify his own departure from the expected patterns. The analysis has shown that the division into categories of the private and the public often disappears under the pressure of general phenomena falling in the domain of private life.

9 *Дневник. Приватни живот,* II, III, 1867.

УДК: 34:929 Крстић Н. ;
316.728:305(497.11)"18"(093.3)

Др Александра Вулетић
научни сарадник
Историјски институт, Београд
vuletica@eunet.rs

ДРУШТВЕНИ ОКВИРИ ЕМОТИВНОГ СВЕТА У *ДНЕВНИКУ ПРИВАТНОГ ЖИВОТА* НИКОЛЕ КРСТИЋА

Апстракт: На примеру Крстићевог *Дневника приватног живота* анализирана је социјална условљеност емотивног света појединца у српском грађанском друштву 19. века. Нарочита пажња посвећена је утицају друштвених разлика на Крстићеве контакте са женама из различитих социјалних слојева.

Кључне речи: друштво, појединац, грађанство, емотивност, жене.

* * *

Већина српских мемоарских дела из 19. века пружа слаб увид у интимни свет њихових писаца. У тежњи да читаоце што боље упознају са својим јавним радом, политичким погледима и активностима, мемоаристи не осећају потребу да их обавесте и о дешавањима из свог личног и свакодневног живота. Информације о приватном животу аутора најчешће се своде на податке о породичном пореклу, као и на поједине епизоде везане за одрастање и школовање које писци мемоара сматрају значајним за свој потоњи јавни рад; поједини мемоаристи уопште не помињу свој брачни и породични живот, док други наводе само чињеничне податке о брачним партнерима и деци. Друштвени живот и слободно време такође нису биле теме које су мемоаристи сматрали вредним пажње, па стога већина мемоарских списа не открива много о животу њихових аутора ван јавне сцене.[1]

1 Видети, на пример, мемоарске списе Ж. Мишића *Моје успомене*, приредио С. Скоко, Београд, 1980; А. Петровића, *Успомене*, приредила Л. Перовић, Горњи Милановац, 1988; Ј. Ђ. Авакумовића,

Малобројнији су били мемоаристи, попут Владана Ђорђевића и Милана Ђ. Милићевића, који су оставили значајније податке о свом приватном животу.[2] Личнији приступ у писању својих успомена имале су и мемоаристкиње.[3] Ипак, по значају који је приватност добила у српској мемоаристици, дневници Николе Крстића представљају прави преседан. Поред забелешки из јавног, политичког живота, које је марљиво водио током пуних 20 година, Крстић је годинама приљежно бележио и све оно што му се догађало у приватном животу. Сама чињеница да је после две године вођења дневничких забелешки осетио потребу да раздвоји оно што се збивало у јавном од онога што се дешавало у његовом личном животу, довољно говори о значају који је придавао приватности. Засебне белешке о приватном животу водио је читаву деценију. У почетку је био врло приљежан у писању; педантно је бележио све што му се дешавало ван јавне сцене и детаљно описивао и анализирао емотивна стања кроз која је пролазио. Осим тога, бележио је и своје утиске о разним збивањима у свакодневном животу којима је био сведок. Временом, његова приљежност у писању почела је да јењава. Монотонија свакодневног живота и понављање животних ситуација почели су да слабе Крстићеву жељу за њиховим записивањем. Стога су белешке из последњих година *Дневника приватног живота* нередовне и штуре, често неповезане и писане с мноштвом скраћеница; у њима је аутор само лапидарно бележио свакодневне догађаје, без икакве жеље да их објашњава. Са записивањем догађаја из приватног живота које је (у почетку заједно са белешкама из јавног живота) започео у својој 31-ој години, потпуно је престао у 45-ој години живота.[4]

Обиље и разноврсност података и тема које нам пружа Крстићев *Дневник приватног живота* присиљава нас да се у овом раду ограничимо на само један аспект овог списа – контакте које је Крстић током 15 година вођења овог дневника успостављао са припадницама женског рода, фокусирајући се првенствено на њихов друштвени оквир. Поред богатог материјала за психолошку анализу ликова и њихових међусобних односа, Крстићев *Дневник* пружа и обиље података који сведоче о значају друштвеног контекста у којем су се ти односи успостављали. Иако се српско грађанско друштво средином 19. века налазило у почетној фази социјалне стратификације, припадност одређеном друштвеном слоју/групи је у знатној мери утицала како на обликовање со-

Мемоари, приредио С. Турлаков, Нови Сад, 2008. и тд.

2 М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, Архив Српске академије наука и уметности, 9327; Владан Ђорђевић, *Успомене*, избор и предговор С. Слапшек, Београд, 1988; Исти, *Успомене. Културне скице из друге половине 19. века*, Рукописно одељење Матице српске (даље: РОМС), М. 14045.

3 На пример, Д. Иванић, *Мемоари*, Архив Србије, Varia; Краљица Наталија Обреновић, *Моје успомене*, приредила Љ. Трговчевић, Београд, 1999; С. Суботић, *Успомене*, приредила А. Столић, Београд, 2001.

4 *Дневник приватног живота* Крстић је водио као нежења. Оженио се неколико година по престанку вођења овог дневника.

цијалног понашања појединаца, тако и на дефинисање њихових међусобних односа. Стога су припаднице појединих друштвених група у Крстићевом *Дневнику* представљене готово типски; аутор је био склон да њихово понашање у одређеним ситуацијама више доводи у везу са њиховим друштвеним положајем, него са њиховим психолошким карактеристикама. У складу с таквим ставом, Крстићева очекивања, па самим тим и понашање према припадницама различитих друштвених слојева били су различити.

Жене са којима је Крстић ступао у контакт грубо се могу поделити у неколико група. Једну групу чиниле су девојке из нижих социјалних слојева које је сусретао у непосредном, комшијском окружењу. У односима са њима Крстић је свесно користио (или, са моралистичке тачке гледишта – злоупотребљавао), надмоћ свог друштвеног и материјалног положаја. Успостављање физичког контакта са њима готово да је сматрао својим друштвеним правом; заузврат, девојке су добијале минималну новчану надокнаду: „Кона ми рече да ће искати да јој узајмим новаца на зимњу реклу. Питах је колико јој треба, а она ми рече, колико јој дам. Обећах јој дати кад ми дође, и тад ћу видети, хоће ли да пристане на љубав или не.“[5] Нешто касније наилазимо на сличну белешку: „Иште да јој сад дам на реклу, ал ја рекох да ћу јој дати онда кад дође, да буде мало дуже код мене.“[6]

Већина поменутих девојака пристајала је на физичку блискост, очекујући заузврат материјалну награду, али се ретко која мушкарцима потпуно предавала. Очување физичке невиности до удаје за многе од њих је представљало императив. Такав став је проистицао из идеологије традиционалног друштва која је допуштала сваку врсту физичког контакта између девојке и мушкарца, изузев дефлорације. Уздржавање од потпуне физичке блискости проистицало је из страха од рађања ванбрачног детета. Стога је и Крстић, поучен сопственим искуством са девојком Ленком (о којој ће бити речи касније), био склон да саветује девојке: „Ја јој световах да се уда, да не пробира... Ја бих волео да се испроси и овде уда, него да се почне с њом као с девојком којешта“.[7]

У браку, жена је могла да се понаша нешто „релаксираније“; брачна заједница представљала је својеврстан штит, јер су се и неке од нежељених последица ванбрачних веза, попут рађања детета, одигравале под окриљем званичне брачне везе. Имајући у виду такав контекст, логичном се чини и следећа Кр-

5 Н. Крстић, *Дневник. Приватни живот*, I (9. април 1864–31. децембар 1866), приредила А. Вулетић, Београд, 2006, 113.

6 *Исто*. Слично и: „Малочас бејах с Коном. Љубих је и турих руку на трбух, и даље, ал се усплаири, поплаши, и чисто ван себе дође. Иште 1# на рачун млека и мало ће после доћи да јој га дам“, *Исто*, 118.

7 *Исто*, 149.

стићева „процена“: „Док се та девојка уда, биће, држим, дост склона пустити се у ђаволије“.[8]

Последице потпуног препуштања мушкарцу, у овом случају Крстићу, искусила је девојка по имену Ленка која је родила дете.[9] Крстићева прва реакција на Ленкин порођај била је: „Дакле то, што је родила, постаје публик. Жао ми је је; лудача, могла је без те срамоте бити.“[10] Он није сматрао да је и сам одговоран за Ленкину „срамоту“. Читајући његове дневничке забелешке, не назиремо ни трунку кајања, нити назнаку да је осећао икакву кривицу. Крстић је једино бринуо због неповољних „гласова“ који су се о њему по вароши том приликом разносили, плашећи се да не нашкоде његовом друштвеном угледу: „Рад Ленке мало сам баш узнемирен, ал држим да ће се све свршити без веће бруке и ларме... Мене мрзи што се то говори... Ал томе се сад не може стати на пут, а говор ће престати.“[11]

За своје саучесништво у рађању ванбрачног детета Крстић није осећао моралну одговорност. Ни у друштвеном погледу њему тај немио догађај није много нашкодио, осим што је био принуђен да Ленкиној породици исплати извесно новчано обештећење: „По ручку око 2 сахата долажаше ми отац Ленкин. Кратак разговор сврши се тиме што рече да хоће да му се за то што је Ленка родила даде 150#.“[12] Крстић је, изгледа, успео да ову своту снизи на 100 дуката.[13]

Рађање ванбрачног детета представљало је својеврстан друштвени догађај који је јавност пратила и коментарисала са великим занимањем. Стога су девојке којима би се десила таква „незгода“ настојале да се склоне из средина у којима су до тада живеле.[14] Тако се и поменута Ленка из Београда преселила у Будим, а дете је дала у хранитељску породицу. Крстић је, међутим, и касније био принуђен да Ленку новчано помаже, а највеће трошкове имао је приликом њене удаје: „Примих од Ленке писмо где ми вели да јој се јавља срећа, неки хирург, па иште да јој поклоним неких 20#... Отписах јој да гледа да се ствар

8 *Исто,* 311.

9 Нисмо били у стању да утврдимо социјално порекло поменуте девојке; на основу података из Крстићевог *Дневника* претпостављамо да је потицала из, условно речено, средњег слоја градског становништва.

10 *Исто*, 9.

11 *Исто*, 12, 27.

12 *Исто*, 13.

13 „Спомену ми како јој је казала њена стара газдарица за Ленку и како Ленкина мати говори да су добили 100#. Мене мрзи што се то говори“, *Исто*, 27.

14 У сеоским срединама такве девојке су се најчешће удавале у најкраћем могућем року – за удовце, сиромашне или старије момке, дакле за оне мушкарце који су спадали у „другу лигу“ пожељних кандидата за брак, опширније у: А. Вулетић, *Брак у Кнежевини Србији*, Београд, 2008, 223–226.

сврши, па ћемо се онда разговарати о новцима.“[15] И тада, четири године после њеног порођаја, помињући Ленку у свом *Дневнику* хладнокрвно је записао: „Лудача је остала као што је била. Сања све о томе да се уда за господина. И ту ћу морати издати новаца, нит знам зашто, ни кроз што.“[16]

Најбројнију категорију жена са којима се (нарочито током последњих година вођења *Дневника приватног живота*) Крстић готово свакодневно сусретао, биле су проститутке. Као редовна муштерија, Крстић је у њиховим круговима био добро познат. Док је шетао уличицама око Калемегдана, оне су му се готово на сваком кораку саме нудиле, а из трошних кућерака крај којих је пролазио многобројне сводницe су настојале да га намаме да уђе и да погледа њихову „робу“: „Из апатеке пођох к Бошковићу, ал шале ради прођох Калимегданом и ту ме узове у кућу Мар., велећи да има две девојке. С устезањем уђох, па нађох ту и ону девојку што беше куварица код мене и још једну. Мрзело ме; не хоћах остати, ал опет учиних лудорију, те остах.“[17]

Лапидарност овог и њему сличних, иначе многобројних записа, сведочи да се њихов аутор није много упуштао у промишљање и анализирање како свог, тако и понашања и поступака девојака са којима је на поменути начин ступао у контакт. Иако је знао да се већина ових девојака проституисала из крајње нужде, то га није спречавало да се користи њиховим услугама: „После се опет врнух у шетњу, и у путу на[и]ђох на неку шваљу, сироту женску, но не младу више, и она би готова да се упусти у свашта. Затим, полазећи од Зданија, нађем и другу женску – Софију, која рече да има матер и мале сестре, па јој мати не да да к њој ко дође, нег она иде у кућу другом. Шта чини тешка сиротиња! Уз њу беше девојче од 13–14 година, за које рече да јој је сестра. Бог зна није ли се и она већ тако млада одала на то да се продаје.“[18]

Нешто више заинтересованости за проституцију као друштвени феномен Крстић је показао приликом боравка у Бечу. Вишак слободног времена га је тад вероватно навео да се упусти у подробнију анализу ове појаве па је, пошто је био интиман са извесном Јозефином (за коју је навео да нема ни 16 година), записао:

„Девојка је у првој младости и већ зна све путове који воде неваљалству. Новце је примила с неком наглошћу, која показује да јој требају. То је сиротиња што производи ово аномално стање... Мати не зна куд она излази, а она то чини од фртаљ године зато јер хоће да има лепшу хаљину, а мати јој не може да купи. То, у тим речима огледа се мизерно стање великог броја женскиња. Поискивања друштвеног живота терају их да се ките, радом се не може све

15 *Дневник. Приватни живот*, I, 98.

16 Н. Крстић, *Дневник. Приватни живот*, II (3. јануар 1867–6. децембар 1874), приредила А. Вулетић, Београд, 2007, 197.

17 *Исто*, 122.

18 *Исто,* 12.

заслужити, па зато гледају да странпутицом набаве себи што им треба...Човек би овом предмету могао много говорити и написати; ал сав говор не би помогао ништа.“[19] Све то Крстића, наравно, није спречило да се и наредног дана састане са поменутом девојком. Своје понашање објаснио је речима:

„Јест погана нарав у човека, да му није доста задовољства па ни онда кад је то скопчано с неком туђом тугом.“[20]

Удовице су чиниле посебан круг жена у Крстићевом приватном животу. Њихова друштена позиција била је у великој мери одраз положаја који су уживале у грађанском законодавству: проглашене пословно неспособним, добијале су туторе који су се старали о њиховим пословима.[21] Поводом „гласова“ о својој вези са удовицом Софијом Маринковић, Крстић је, између осталог, записао: „После ми спомену како је чула да много говоре о мени и Маринковићки и како јој Панчић рече, да бих био непоштен кад се не бих заузимао за Маринковићку: „Зар удовица по смрти мужа да остане сасвим остављена?“[22]

Изузимајући Софију Маринковић, у коју је годинама био заљубљен, Крстић је био прилично опрезан у својим контактима са удовицима. Сваки наговештај приближавања будио је у њему сумњу да се то чини с одређеном намером – да се „намами“ на женидбу или на давање новчане потпоре удовој жени: „Та женска, ако не спекулира на удају – а ја јој јуче рекох да се нећу женити, пустиће се у најнежније свезе у надању на лепше приходе. Можда грешим, ал пре бих рекао да истину кажем. Видићемо.“[23]

Крстић је лако ступао у блиске контакте и са удатим женама. Често је био и сам зачуђен лакоћом са којом су се неке од њих упуштале у ванбрачне односе: „Код ње нема стида ама ни мрве!“, записао је за једну угледну госпођу.[24] У другом случају забележио је: „Ово је други састанак, управ први и, гле, како се подаде! Чудан свет..., и човек треба да има велико искуство да га оцени.“[25]

Удате жене које су се упуштале у везу с Крстићем очекивале су од њега разне врсте помоћи, а најчешће новчану. И онда када је изгледало да је разлог за ванбрачну авантуру био недостатак брачне љубави, на крају би се опет дошло до новца као мотива. Упуштањем у сексуалне контакте или, пак, само

19 *Дневник. Приватни живот*, I, 252–253.

20 *Исто*, 69.

21 Опширније у: др М. Драшкић и др О. Поповић-Обрадовић, *Правни положај жене према Српском грађанском законику*, Зборник радова „Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века“, II, Београд, 1998, 11–25.

22 *Дневник. Приватни живот*, I, 40.

23 Исто, 99. Слично и: „Држим, она спекулира, јер је удовица. А не чини, што би готова била пустити се у љубав, ал Бог зна, можда би и хтела при удесним приликама. Говораше како јој је тешко живети, спомињаше своје малене приходе, и то све би значило или спекулацију удаје, или другу“, Исто, 96–97.

24 *Исто*, 72.

25 *Исто*, 119.

њиховим наговештавањем, жене су често манипулисале. У том погледу готово да није било разлика између припадница из нижих и виших друштвених слојева. Угледне супруге угледних грађана нису се либиле да у замену за сексуалне услуге које су пружале пријатељима својих мужева траже новчану надокнаду. Тако је госпођа Јела Н. на почетку везе Крстићу саопштила своје „услове“:

„Рекла бих вам нешто, ал се стидим. Бар да ме помажете, кад ме већ несрећну чините, и тако једва се излази с крајем на крај. Зачуди ме то и рекох – хоћу. И заиста је чудо како то све беше нагло! Ето мотива попустљивости и ето узрока противлењу! “[26] Крстић је већ приликом следећег сусрета морао да јој да новац:

„После школе јутрос сврнух к Јели... и нађох је као и пре, готову на све, ал с неким пребацивањем. Кад свршисмо посао требала је нешто ситних новаца, па заиска од мене. Извадих и дадох јој, а она после ме запита – шта ћу јој поклонити, те баш заиска новаца, и дадох јој 1#.“[27]

Таква искуства створила су код Крстића извесну меру опреза. Стога се није увек лако упуштао у везе с удатим женама, калкулишући колико би га такве авантуре могле коштати. Проститутке су често биле много једноставнији избор; не само да га, за разлику од удатих жена, нису обавезивале ни у ком смислу осим финансијском, већ је на њих трошио и мање новца.

Емотивна стања кроз која је Крстић пролазио неминовно се одражавају и на његова опажања и опсервације у *Дневнику*; али, чак и онда, када се читаоцу чини да је аутор најличнији и најемотивнији, и тада се иза згуснутог слоја његових емоција назире непомућена свест о сопственој друштвеној позицији, као и позицијама осталих учесника његове личне драме. Ма како јаке и бурне изгледале у одређеном тренутку, емоције су ипак биле несталне и променљиве, док су неписана друштвена правила игре била крута и постојана. У емотивно најтежим тренуцима кроз које је пролазио – због неузвраћене љубави према Софији Маринковић, он у бескрајном јадању на своју злехуду судбину и изливима самосажаљења, у чињеници да је одбачен као *мушкарац* првенствено види *незахвалност* за све оно што је за ту жену *учинио*. Емотивни однос се тако сводио на прости систем размене који се одвијао у оквирима строго дефинисаних друштвених позиција њених учесника. То је, уосталом, и сам Крстић приметио: „Јуче опет о вечери насамо бејах, те се разговарасмо о нашим одношајима. Ја споменух да се бојим да се не помисли да тражим нешто добити за то што нешто чиним, па да се као бајаги наплатим. И потврди ми се да се то мисли.“[28]

26 *Исто*, 120.

27 *Исто,* 175.

28 *Исто*, 152.

Међу многобројним женама с којима је током 15 година вођења *Дневника приватног живота* остваривао различите врсте контакта, најмалобројније су биле оне које су код њега будиле и интелектуалну знатижељу. Међу њима су биле Анка Обреновић, Персида Пинтеровић и, нарочито, Хермина Ашкенази, с којом је био у некој врсти платонске везе. Анка Обреновић га је интригирала својом животном енергијом и за оновремено друштво помало необичним животом. После једног сусрета с њом, записао је:

„Много се разговарах с њом о Симки [Анкиној ванбрачној ћерки], о њој самој, о светским предрасудама и о дужностима матере. Анка је, без сумње, даровита женска и друкчије понима свет но обичне жене.“[29] Према таквим женама које су имале храбрости да погазе поједине друштвене норме, Крстић је осећао извесно дивљење: „То су женске с којима се у приликама даје уживати и које се од уживања не страше.“[30]

Најприснији однос који није укључивао и физичку везу Крстић је успоставио са Хермином Ашкенази. Незадовољна и несрећна у браку, Хермина је у дружењу са Крстићем налазила разумевање и утеху. Њих двоје су сатима били у стању да разговарају о свом унутрашњем животу, љубави, идеалима... Ти духовни разговори били су прожети и слабашним, али ипак примамљивим наговештајима да би се платонска веза могла продубити и у неком другом правцу. До тога, на Крстићеву жалост, није дошло.

Делови Крстићевог *Дневника* у којима преноси своје разговоре са Хермином као да представљају далеки и слаби одјек дешавања у европским салонима онога времена и живих филозофских распри које су се у њима водиле између дама и господе из вишег друштва. Али, за разлику од париских, бечких и осталих европских салона у којима сусрећемо мноштво ликова, „салонско“ друштво у Крстићевом дневнику чине само њих двоје – он и Хермина. Већина његових осталих познаника није показивала нарочиту склоност ка таквој врсти разговора. Нарочито несклони разговорима о осећањима и идеалима били су Крстићеви познаници и пријатељи мушког рода. Жене су показивале нешто више интересовања за поменуте теме али, и када би такав разговор отпочео, врло брзо би склизнуо на практичне теме и ситуације. Помињање „високопарних“ тема у Крстићевим разговорима са женама било је првенствено у функцији обостраног „испипавања“ терена, односно покушаја да се разоткрију намере и потези саговорника.

Крстић је највише времена проводио у друштву људи који су му били равни по образовању и друштвеном положају. На основу дневничких записа стиче се утисак да већина његових пријатеља није била нарочито склона промишљању унутрашњег, духовног живота. По учесталости дружења, међу њима се издвајају Ђорђе Натошевић и Коста Цукић; са њима и њиховим породицама Крстић

29 *Исто,* 279.

30 *Исто,* 293.

је проводио велики део слободног времена, а о тим дружењима оставио је опсежне забелешке. Иако би се могло очекивати да у друштвеним окупљањима интелектуалаца доминирају интелектуалне теме, у њиховим разговорима преовладавале су теме из свакодневног, практичног живота, а један од омиљених начина прекраћивања времена било је картање.

Оснивање Народног позоришта 1868. године омогућило је београдском грађанству да слободно време понекад проведе на квалитетнији начин. Крстић не само да је био један он најредовнијих посетилаца позоришних представа већ се, превођењем позоришних комада, активно укључио у рад ове културне институције. Ипак, општа друштвена атмосфера изгледа да није била нарочито подстицајна за Крстићев интелектуални рад. На почетку каријере он је показивао велико занимање за научни и списатељски рад у областима историје и права, и у том раздобљу је објавио знатан број чланака и књига.[31] Инспирација за научни рад је временом почела да сплашњава, да би у другој половини Крстићевог живота готово сасвим усахла.

Доминација практичних и материјалних над духовним и емотивним аспектима живота уочљива је у бројним ситуацијама и разговорима које је Крстић забележио у *Дневнику*. У времену у којем се српско грађанство тек стварало, друштвени и економски интереси претезали су над личним осећањима и емотивним потребама појединца. Обезвређивању емотивног света у српском грађанском друштву је, поред социјалних, доприносио и идеолошки моменат. У епохи у којој је мисао о националном ослобођењу и уједињењу представљала главни друштвени идеал, личним осећањима и тежњама није придаван већи значај; оне су скрајнуте, омаловажаване и банализоване.[32]

Предност друштвених интереса над личним осећањима појединца највише је долазила до изражаја приликом склапања брачних веза. Крстићев *Дневник* пружа мноштво примера који илуструју тезу да су брачне везе биле много више у функцији социјалне мобилности и позиционирања него задовољавања емотивних очекивања супружника.[33] Подвојеност ова два аспекта брака сажето је формулисала једна од јунакиња у Крстићевом *Дневнику*: „Друго је допасти се, а друго је овако што, то јест, удати се.“[34] О важности друштвеног статуса потенцијалног супружника сведочи и следећа констатација исте актерке Крстићевог *Дневника*: „Она је чула за Кајину удају и каже како је срећна, ал вели

31 О овоме опширније у предговору првом тому Крстићевог дневника: Н. Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот* I (31. децембар 1859 – 31. децембар 1862), приредили А. Вулетић и М. Јагодић, Београд, 2005, 6–7.

32 Опширније у: А. Вулетић, *Брак у Кнежевини Србији*, 120–145.

33 Ову особеност су запазили и неки страни путописци, види: П. Аполонович Ровински, *Записи о Србији*, Београд, 1994, 115–116.

34 *Дневник. Приватни живот*, I, 159.

да младожења за другу девојку *од рода* [подвукла А. В.], као н. п. за њихову Софију, не би била срећа."[35]

Једно од најважнијих питања које се приликом разматрања потенцијалних кандидата за брак постављало било је питање њихове материјалне ситуираности. Важност тог питања није допуштала да се о њему обавештава тајним, заобилазним каналима, већ се оно директно постављало:

„О Кристини треба ми још и то споменути да ме је мати официра браће Николић питала колико има Кристина новаца. Ја рекох да има 1000#. Мислим, она би радо просила Кристину за ма ког свог сина."[36]

Материјална ситуираност потенцијалног кандидата за брак чинила је бар половину његове опште „вредности". Тако је у разматрању удадбених потенцијала једне своје пријатељице Крстић изнео овакву оцену: „Слаба је, истина, ал је даровита, доброг срца, лепа, па уз све то и богата, што поред оних првих својстава добија двоструку вредност."[37]

Склапање брачне заједнице подразумевало је велики број учесника; поред младе и младожење у том, друштвено важном послу, учествовао је читав тим људи – породица, родбина, комшилук, пријатељи, познаници, као и професионалне и полупрофесионалне проводаџије. И сам Крстић је неколико пута учествовао у брачним договорима и преговорима. Један од најчешћих израза који је за ту активност корисшћен је – *ради се* на томе да неко неког *узме*:

„Морам овде напоменути да се сад већ баш ради да Јецу Стејићку узме Пера Павловић. Није јој прилика што се тиче образованости, ал је имућна кућа и Јеца, ако ће се на то обзирати, да добро и без оскудице живи, моћи ће бити задовољна."[38]

Потенцирање материјалног стања и друштвеног статуса приликом успостављања брачних веза често је имало за последицу одсуство блискости и међусобне привржености у односима међу супружницима. Карактеристичан пример који налазимо у *Дневнику* је брак Косте Магазиновића. Крстић је извесно време боравио у Магазиновићевом дому у Букурешту и том приликом био сведок многих непријатних сцена:

„Јуче о дежунеју бејах сведок мало непријатне сцене између Магазиновића и његове жене... Он [Магазиновић] рече како је зло што између њих нема сагласности у васпитању и мишлењу и да није никакво велико благо што човек узме богату жену, кад се уосталом нарави не слажу."[39]

35 *Дневник. Приватни живот*, II, 455.

36 *Дневник. Приватни живот*, I, 83.

37 *Дневник. Приватни живот*, II, 226.

38 *Дневник. Приватни живот,* I, 111.

39 *Исто*, 260–261.

„Ја видим да међ њима нема много љубави“, запазио је Никола Крстић, „ал не мишљах да им је живот посве скандалозан. Сад је, веле ми, добро, ал пређе су се тукли, она је бивала сва модра, а њему је чупала браду и косе. Кад се потуку, начини се ларма, да сва кућа се побуни, млађи изађу у авлију и једном је отворила прозор и стала тако викати, да је он увукао у собу, па су млађи мислели да ју је удавио“.[40]

Разочарања брачним животом често су, међутим, вешто скривана од јавности. Муж и жена који су у јавности одавали утисак складног, па и срећног брачног пара, неретко су били странци једно другом; иако су делили заједнички животни простор, нису делили и своју интимност, жеље, надања, стремљења... Трпљење и мирење са таквим животом била је судбина великог броја брачних парова: „Пред светом сам љубазна, нити би ко могао помислити какви су ми јади у срцу и понеки осмејак мој какву тугу скрива“, поверила се Крстићу једна познаница.[41]

Као сведок многих сличних сцена и исповести, Крстић је уочавао дубоки јаз између интимног живота појединца и слике у јавности која се о њему пажљиво градила:

„Колико се великих несрећа скрива на овом свету под маском сјајности и задовољства; колико туге и жалости има у људи који се смеше!“[42]

Раздвајање унутрашњег живота од јавно презентованог понашања представљало је последицу нових друштвених норми које је српско грађанство постепено усвајало. Превага рационалног понашања над импулсивним, самоконтрола и уздржаност у јавном испољавању емоција представљали су нови морални оквир и социјално прихватљив модел понашања у грађанском друштву.[43]

Дневник приватног живота Николе Крстића је по својој тематици јединствен у нашој мемоарској литератури – ниједан други мемоарски спис није у толикој мери посвећен свету приватног живота. Истовремено, ниједан други извор не открива у толикој мери зависност приватног, емотивног света од друштвеног поретка и система вредности.

40 *Исто*, 263.

41 *Дневник. Приватни живот*, II, 91.

42 *Исто*, 96.

43 Опширније у: А. Вулетић, *Брак у Кнежевини Србији*, 202–207.

SOCIAL FRAMEWORK OF EMOTIONAL WORLD IN *THE DIARY OF NIKOLA KRSTIC'S PRIVATE LIFE*

Summary:

In Serbian middle class society in XIX century economic and social interests tipped the balance above personal feelings and emotive needs of an individual. In all forms of social contacts, especially in Krstić's relations with women, social status was one of the decisive factors in their defining. Not only did belonging to a specific social class have priority over personal characteristics, but it significantly influenced the shaping of social behaviour of an individual. The greatest part of Krstić's *Diary of private life* testifies about the concentration of Serbian middle class on material and practical. Emotions, ideals (except for patriotic) and spiritual aspirations were not only regarded as unimportant, but they were often consciously pushed back as socially undesirable.

УДК: 316.728(497.11)"18"(093.3) ;
34:929 Крстић Н. (093.3)

Др Бојана Миљковић-Катић
научни сарадник
Историјски институт, Београд
bojana.miljkovic.katic@gmail.com

ПАМЕТНА МАРЉИВОСТ И РАЗБОРИТА ШТЕДЊА[1] (КРИТЕРИЈУМИ ОПТИМАЛНОГ ТРОШЕЊА ПРИХОДА У ВИЗУРИ ВИСОКОГ ДРЖАВНОГ ЧИНОВНИКА КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ)*

Апстракт: На основу анализе дневничких записа Николе Крстића приказан је однос према заради и трошењу у српском чиновничком слоју. Уочено је да се Крстић није задовољио приходима од плате, већ се систематски бринуо о њиховом повећању давањем кредита и штедњом у домаћим и иностраним кредитним установама, куповином некретнина ради издавања и слично, као и о сигурном улагању вишка новца. Приликом трошења прихода претежно се руководио сопственим задовољствима (изласци, путовања, коцка, жене), али и породичним и друштвеним обавезама. У основи, оправданост трошкова била је за Крстића родно одређена – скоро сви трошкови мушкараца су били неопходни, без обзира на намену, а већина трошкова жена непотребна и усмерена на луксуз.

Кључне речи: приходи и расходи, штедња, улагања, трошкови, чиновници, Србија, 19. век

1 Наслов је парафраза израза из некролога Милана Ђ. Милићевића: „… Крстић је, рођени сиромашак, пробио се кроз туђ свет, свршио високе школе, и спремио се за корисну службу […] Доцније пак, у животу, паметном марљивошћу и разборитом штедњом, он је стекао лепо имање […] да након себе може оставити сјајну задужбину на корист свему Народу Српскому“. М. Ђ. Милићевић, *Опроштај с покојним доктором Николом Крстићем, почасним чланом Академије, на опелу у Саборној београдској цркви 13-ог јануара 1902. год. у Београду*, Др Никола Крстић, Споменица издана приликом ступања у живот задужбине покојникове, Београд, 1908, 480.

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030)

* * *

Визура високог српског чиновника Николе Крстића о појединим друштвеним феноменима, ма колико била лична, довољно је општа да би омогућила увид у стање и перцепцију тих феномена у време када су настајали дневнички записи, тим пре што аутор не исказује само сопствена гледишта о различитим друштвеним појавама, па и о заради и трошењу, већ и гледишта својих ближих и даљих пријатеља или познаника и бележи њихов однос према новцу и трошењу. На тај начин ублажава се изразита лична визура и дневник Николе Крстића постаје прворазредни извор.

Кроз циклус стицања, трошења и штедње формирани су породични капитали. Стицање је првенствено зависило од образовања, друштвеног статуса и способности да се постојећи капитал разним поступцима увећа, а трошење од прихватљивих (и неприхватљивих) друштвених и личних потреба. Од односа између задовољених потреба и утрошених прихода зависило је да ли ће део прихода претећи (бити уштеђен или употребљен за ново стицање). У том контексту постаје релевантно питање критеријума оптималног трошења прихода.

Када је у питању однос према заради и трошењу, Никола Крстић је концентрисан на две породице – сопствену и породицу Софије Маринковић, удовице његовог пријатеља Вука Маринковића, а донекле и на ширу породицу Софије Маринковић, будући да је њу сматрао одговорном не само за формирање Софијиног односа према новцу и трошењу, већ и за непосредне утицаје и друштвени притисак на удовичин начин живота, а самим тим и на трошкове које је он претпостављао. Љубав коју је према њој осећао и жеља да учествује и колико је год могуће контролише њен живот концентрисали су Крстићеву пажњу на најситније детаље њеног породичног живота и, посебно, на сегмент трошкова живота, који је Софија Маринковић настојала да сачува само за себе, чак и у тренуцима највеће блискости.

Обе породице биле су сличног друштвеног положаја до смрти Вука Маринковића (1859). Без обзира што у *Дневнику* има назнака да је и за Вуковог живота породица Маринковић делом живела и на кредит, односно изнад својих материјалних могућности, ипак није имала озбиљније материјалне проблеме. На то указује податак да се на трошкове путовања и боравка у бањи могло потрошити и до 1.000 дуката.[2] Међутим, Вуковом смрћу материјални положај те две породице нагло је почео да се разликује, јер је приход његове породице био сведен на пензију од 5 аустријских дуката и прилично неизвестан приход

2 Како се Крстић изразио, Софија Маринковић узалуд потроши 1852. године на пут и боравак у Новом Саду, Будиму и некој бањи, вероватно царској бањи код Будимпеште, „1.000 # [аустријских дуката – Б. К.] тумарајући којекуда“, Н. Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, II (6. јануар 1863 – 8. април 1864), приредили А. Вулетић и М. Јагодић, Београд, 2005, 80.

од камате на главницу (тзв. капитал) оставинске масе.[3] Капитал масе износио је 1868. године око 500 дуката.[4]

Крстићеви приходи, напротив, у међувремену су осетно повећани, што га је ставило у позицију да финансира поклонима или наводним позајмицама различите трошкове Софије Маринковић. Недуго по смрти Вука Маринковића, постављен је за начелника у Министарству унутрашњих дела и добио је вишу плату од оне на Великој школи, а убрзо се вратио на Велику школу као хонорарни професор.[5] Од прилога у различитим листовима остваривао је високе хонораре, а освајао је и књижевне награде.[6] Са службених путовања у иностранство, без обзира што се редовно вајкао да је без новца, очигледно му је претицало,[7] а током тих боравака у иностранству остајала му је и непотрошена плата.[8] Након куповине куће и дућана, издавао их је у закуп и на тај начин такође повећавао приходе.[9]

3 Приход од камате изгледа се кретао између 5 и 17 дуката. Наиме, јуна 1860. године још није био досегао 10#, а до Митрова дана 1862. требало је да износи 17 дуката, док је августа 1868. износио 5 дуката; Н. Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, I (31. децембар 1859 – 31. децембар 1862), приредили А. Вулетић и М. Јагодић, Београд, 2005, 122, 266; Н. Крстић, *Дневник. Приватни живот*, II (3. јануар 1867 – 31. децембар 1874), приредила А. Вулетић, Београд, 2007, 174.

4 *Дневник. Приватни и јавни живот*, II, 202.

5 Хонорар, односно плата, за предавања из грађанског законика, судског поступка у грађанским парницама и из стечајног поступка на Великој школи 1871. године износио је 500 талира. *Записници седница Министарскої савета Србије 1862–1898*, приредио Н. П. Шкеровић, Београд, 1952, 83.

6 Награда Матице српске за Крстићев рукопис о историји српског народа (који је, према мишљењу Стојана Новаковића послужио као основ за Крстићев уџбеник *Историја српскої народа* (Београд 1862), износила је 70#; *Дневник. Приватни и јавни живот*, II, 79; С. Новаковић, *Др Никола Крстић, живот му и рад,* Др Никола Крстић. Споменица издана приликом ступања у живот задужбине покојникове, Београд, 1908, 34–35. У „Видовдану“ Милоша Поповића објављени прилог требало је да буде хонорисан са 20 талира по табаку, допис са 50 форинти, а уводник са 1#. Први хонорар за чланке у „Видовдану“ износио је 12#; награда, тј. хонорар за рукопис Географија 30# итд. *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 150, 154, 177, 192–193, 225; *Дневник. Приватни и јавни живот*, II, 98.

7 Приликом дипломатске мисије у Пешти 1861. године, Крстић је тврдио: „С новцима излазим зло на крај. Гледаћу да одем данас грофу Андрашију, па ћу да о том напишем извешће и да докажем да ће ми требати овде задржати се до 15. идућег месеца [јула – Б. К.], не би ли опет што новаца добио. […] Тад бих се мало поткрепио у новцима, који сам доста потрошио“. Међутим, по окончању мисије имао је довољно новца да отпутује не само у Бају, на састанак с пријатељем Мравоићем, већ и у Беч (на недељу дана), а након повратка у Пешту, имао је довољно да поново отпутије у Бају. Затим се спустио до Новог Сада и, тек након задржавања у том граду, вратио се у Београд. *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 178–179.

8 Крстић је крајем 1865. имао уштеђених 100# у готовини и скоро исто толико од три непотрошене плате током боравка у Француској. Н. Крстић, *Дневник. Приватни живот*, I (9. април 1864 – 31. децембар 1866), приредила А. Вулетић, Београд, 2007, 270.

9 Закуп старе куће, издате на три године једном лицитару (колачару), износио је 2,5 аустријска дуката месечно; закуп, тачније – пазакуп, стана у Крстићевом квартиру у тзв. Старом здању чак 3 дуката месечно, за пазакуп стана 1867. године тражио је чак 7#, док је од закупа два дућана на Зереку очекивао 70–80 дуката годишње. *Дневник. Приватни живот*, II, 153–154, 202, 439.

Крстић се марљиво бринуо о редовном повећању сопствених прихода и о сигурном улагању вишка: позајмљивао је новац уз камату и учествовао у компликованом систему откупа и продаје облигација.[10] Сам је ретко зајмио новац, најчешће ради куповине некретнина. Након отварања Управе фондова (1862), одатле је узимао кредит и ту је улагао новац. Тако је поступио при куповини куће коју је продао 1868, а и новац од продаје те куће уложио је опет у Управу фондова на штедњу. Ипак, повремено је подизао уложени новац и давао га на зајам приватним лицима.[11] Приход је остваривао и од камата на обвезнице државних зајмова, које је дуги низ година куповао, најпре стране (претежно угарске), а касније и домаће. Најчешће је куповао обвезнице лутријских зајмова, вероватно стога што су поред редовне камате омогућавале и добијање згодитка и што су обично имале мању номиналну вредност од осталих државних обвезница.[12] Куповао је и акције привредних друштава, али у *Дневнику* нема назнака да ли је и колику дивиденду наплатио.[13]

„Паметна марљивост" у обезбеђивању прихода ограничавала се углавном на приходе самог Крстића. Ни он ни званични Софијин тутор Теодосије Мраовић нису били ни приближно брижљиви при руковању њеним приходима. Иако је Софија Маринковић повремено издавала стан у закуп и примала на кост,[14] већина њених прихода притицала је од камате на кредите различитим

10 *Дневник. Приватни живот*, I, 337; *Дневник. Приватни живот*, II, 162, 176, 187.

11 Сам је забележио, поред осталог, да је из масе Софије Маринковић позајмио 180 дуката, да је Управи фондова дуговао на име интереса (камате) за узети кредит ради куповине куће 5 дуката [месечно – Б. К.], као и да је новац од продаје те куће уложио опет у Управу фондова. Из Управе фондова узео је 100# да би их позајмио пријатељу Ђорђу Натошевићу. *Дневник. Приватни живот*, II, 161, 164, 177.

12 Обвезнице лутријског зајма (тзв. лутријске обвезнице) биле су јако популарне, јер су гласиле су на мање суме новца и доносиле солидан лутријски добитак, због чега су лакше продирале у шире слојеве финансијске публике. Тако је, на пример, у првом лутријском зајму у Србији (из 1881. године), који је номинално износио 30 милиона франака, за добитке издвојено 2,5% камате. Обвезнице поменутог лутријског зајма номинално су гласиле на 100 динара, док су обвезнице железничког зајма из 1881. номинално гласиле на 500 динара. М. Недељковић, *Историја српских државних дугова*, Београд, 1909, 45, 63, 79.

13 *Дневник. Приватни живот*, II, 187, 361, 368, 399. Крстић је нотирао и податак да је кнез Милош Обреновић 1860. године купио 200 акција од 500 франака номиналне вредности француског друштва за пловидбу Дунавом и експлоатацију Мајданпека. *Дневник. Приватни живот*, I, 39.

14 Поред прихода од пензије, Софија Маринковић имала је и приход од винограда у околини Новог Сада, који је доносио око 20# годишње. *Дневник. Приватни и јавни живот*, II, 109. Када су у питању приходи, треба указати на необичну околност да је средином XIX века у грађанском друштву било уобичајено да се и најмањи вишак стамбеног простора издаје, чак и када је стан био изнајмљен, а не властити, као и да су многе грађанске породице примале пријатеље, познанике или ђаке „на кост", односно на редовну плаћену исхрану. Тако је и Софија Маринковић издавала у закуп (пазакуп) део стана, а чиниле су то и породице које нису имале ограничене приходе, као њена. Породица њене сестре Дафине Натошевић, која је имала довољно новца да издржава сопствене коње и кола, такође је издавала стан у пазакуп. И сам Крстић, као што је поменуто, издавао је у пазакуп сопствени изнајмљени стан. Софија Маринковић је и примала на кост, најпре Николу Крстића, с којим је била у посебним односима, а касније и његовог штићеника. Крстић је, пак, примио на кост сестру свог пријатеља Мра-

клијентима. Позајмљене суме кретале су се од десетак до неколико стотина дуката, а о томе ко ће и колики кредит добити одлучивали су Мраовић и Крстић. Готово целокупна главница била је дата „под интерес“.[15]

Међутим, знатан део дужника није плаћао ни камату ни главни дуг. У Србији су дугови од неуредних дужника могли да буду судски наплаћени, али због небриге тутора већина позајмица Софије Маринковић није била судски обезбеђена, због чега је претила опасност да капитал буде упропашћен. То је драматично дошло до изражаја након бомбардовања београдске вароши (1862), када је Софија избегла у Нови Сад. Ангажовањем и заслугом Николе Крстића, дугови су осигурани судским интабулацијама и другим правним средствима.[16] Немар тутора према имовини штићеника није, изгледа, био неуобичајен, док му је подлегао иначе веома савесни Крстић. Наиме, Крстић је био тутор над имањем које су наследила деца Анке Константиновић – Симка, Катарина и Милан и над цивилном листом малолетног краља Александра Обреновића након абдикације његовог оца Милана. Кнезови Михаило и Милан Обреновић били су задовољни Крстићевим туторством.[17] Можда је Крстићевом немару допринела и околност да није био званични старатељ над имањем Софије Маринковић. Истина, тачне обавезе тутора нису биле прецизиране законима, што је остављало широко поље за немар, а отварало је и могућности за различите малверзације.[18]

Крстићев однос према трошењу био је родно одређен. Готово редовно, оправданост трошкова изван неопходних за издржавање породице одређивана је према томе да ли их чине жене или мушкарци. При томе су жене начелно биле оне које „прекомерно троше“, а мушкарци они који оптимално и разборито троше. Примера у *Дневнику* је безброј. Крстић је, на пример, оптуживао Дафину (Нану) Натошевић, сестру Софије Маринковић, када је организовала вечерњу забаву да чини расходе који превазилазе њихове могућности, а убрзо након тога породица Натошевић имала је довољно новца да купи кућу.

овића, а неком ђаку из унутрашњости обезбедио је кост за месец дана (истина, није јасно да ли код некога пријатеља или у механи), који се није поново јавио да искористи обезбеђену помоћ. *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 41, 71, 103, 187, 191, 199, 233, 239, 366, 439.

15 Крстић је једном забележио да је Мраовић „узео све новце од Маринковићке и дао их под интерес 1# = 5 форинти [и] 75 крајцара“, више пута је бележио коме су и колике суме дате, а само једном да њени „новци […] стоје сад без интереса“. *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 124, 210–211, 214; II, 144, 150, 154, 156.

16 Крстић се вајкао да му је Маринковићка, избегавши из Београда, предбацивала: „…чим је добила прилику писати ми, посла ми жестоко писмо, бедећи ме да сам ја крив што су јој интабулације [облигације – Б. К. (очигледна Крстићева омашка)] неинтабулиране. Ја интабулирах све облигације, уредих послове, шиљах новаца и тешком муком измирисмо се“. *Дневник. Приватни и јавни живот*, II, 75; *Дневник. Приватни живот*, I, 359–360.

17 С. Новаковић, *Др Никола Крстић, живот му и рад*, 76–77.

18 *Дневник. Приватни живот*, I, 346, II, 220.

Различито су вредновани чак и исти издаци за исту сврху, када су их чинили мушкарци и жене: Крстић је сматрао да Софијина кћи Кристина „немилице троши“ када је сладоледом частила две пријатељице, а сасвим оправданим трошком када је сам частио сладоледом Кристину, Нану и те исте пријатељице и поред тога припремио вечеру за то исто друштво.[19]

Основни неспоразум око начина трошења новца између Крстића и Маринковићке настао је због различитих приоритета. Он је сматрао да је штедња приоритет њене породице, и не само њене,[20] а она да је приоритет одржавање постигнутог животног стандарда. Стога је већину њених издатака сматрао излишним, повремено чак и плаћање служавке, куварице или шваље, а нарочито издатке због соареа, игранки, визита, повремено и балова. Руководио се свешћу да друштвени ред налаже да се и у сопственом дому они организују, за шта редовни приходи Маринковића нису достајали. Увек је формални мотив осуде био прекомерни и непотребни трошак. Стварни мотив често је била љубомора (јер већини тих догађаја није присуствовао), која се као мотив нарочито уочава када су у питању били Софијини одласци и задржавања у Новом Саду код родбине или путовања због лечења у бањи.[21] Посебно је ламентирао над претераним трошковима око набавке намештаја, спреме и остале опреме приликом Кристинине удаје.[22]

Суштински, Крстић је осуђивао одржавање породичног друштвеног статуса без финансијског покрића, али је истовремено осуђивао и дружења Маринковићеве с породицама нижег друштвеног ранга, која су чинила већину њених друштвених веза до пресељења Натошевића у Београд.[23] Међутим, животом изнад нивоа финансијских могућности Софија Маринковић створила је

19 *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 83, 180; *Дневник. Приватни живот*, II, 310. Сличан третман у Крстићевој визури имали су и свакодневни трошкови исхране. Сматрао је непотребним издатком ма како безначајно малу суму новца дату за вишак намирница, чак и када се радило о куповини две, а не једне лубенице. *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 89, 124.

20 Крстић је, говорећи о шабачком професору Петру Кречаревићу забележио: „… он троши све што добија, не осврћући се на будућност“. *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 117. Слично схватање о штедњи као приоритету удовичке породице имао је и Маринковићкин тутор Мраовић. На Крстићеву напомену како ће Софији бити тешко „остављати на страну и кад буде имала веће приходе“, Мраовић је опсовао. „J…м јој закон, ако неће да штеди“, а другим поводом Крстић је оценио Мраовићев став: „Њему је главно да чува новце да не троши, њему је додијало давати“. *Исто*, 220, 266.

21 Карактеристичан је Крстићев однос према визитама. Иако је сам скоро свакодневно, а повремено и више пута дневно, боравио краће или дуже време код Софије Маринковић у стану, а касније, када су њихове везе разлабавиле, у породицама других пријатеља и познаника, своје понашање није сматрао неодговорним, али је њене изласке у женска друштва осуђивао, сматрајући да ометају нормалан живот породице (рад у кући, учење деце и слично).

22 *Дневник. Приватни живот*, I, 197, 210, 224.

23 „Данас беше [Маринковићка – Б. К] цело по подне, до вечера, код неке познанице. Чудно је и то да тражи све лош[иј]е од себе, а нипошто неће да се дружи са себи равнима, или с бољима“. *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 238.

утисак да јој је кћи, иначе стасала за удају, „девојка с новцима“,[24] у чему би се могао и тражити мотив њеног инсистирања на обезбеђивању свих релевантних статусних симбола: одласци колима и у одговарајућим тоалетама на балове и вожње Топчидером, украси од природног цвећа на балским хаљинама, учење језика и клавира, поседовање клавира одређеног квалитета и др.[25] Тих погодности, које су уживале и остале породице високих државних службеника, Софија Маринковић није хтела да се лиши ни по цену повремених свађа с тутором и Крстићем или очајања због недостатка новца.

Да би обезбедила те погодности Софија Маринковић морала је да се ослони на трошење прихода унапред и помоћ у новцу и поклонима, као и на класичне новчане позајмице. Извор позајмица остао је непознат, а располагање приходима унапред, потребне ствари и новац обезбедио јој је Крстић.[26] Његова помоћ проистицала је из пријатељских осећања према породици и покојном пријатељу. Међутим, она није била несебична. Напротив, била је у највећем степену инструментализована и претпостављала је уважавање његових жеља и прохтева, снисходљивост и потпуни увид у породични живот Маринковићевих и он је знао да је ускрати уколико му није било удовољено. И његова финансијска помоћ другим особама женског пола (сестри, пријатељицама, познаницама, па и љубавницама) такође је у великом степену зависила од тога колико су му удовољавале. Чак би се могло рећи да је, бар у неким случајевима, заузврат очекивана корист – емотивна, путена или друштвена.[27] За њега, а вероватно и за остале мушкарце његовог ранга, поклон је био награда за љубазност и податност, иако је често био свестан да жене чине пријатељске гесте из користољубља.[28]

24 “Додадох још и то да Кристину сматрају као девојку с новцима, па и то даје правац говору оних који су противни [њеној удаји за апотекара Делинија – Б. К.]“. *Дневник. Приватни и јавни живот*, II, 207.

25 *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 222.

26 *Дневник. Приватни живот*, II, 174, 190.

27 Обрачунавајући јануара 1863. године трошкове око помоћи Софији Маринковић током друге половине претходне године, Крстић је грешком вишеструко увећао издатке (уместо око 48#, учинило му се да је потрошио више од 120#) и у том расположењу приметио: „Страшни издаци, нисам им се надао. Жртве велике, заиста такве нико не чини! Па оће ли бити бар користи за мене, или њих? Бог зна и пре не верујем, него верујем“. Другом приликом је приметио: „Да ми је Кристина јавила како је она [Софија Маринковић] расположена, јер сам је питао да ли се срди Маринковићка, шта говори etc., бих јој послао [3# за пут у Беч – Б. К.]; али кад она неће да буде умиљата нимало, не могу ни ја да радим за њу што, премда најмања умиљатост била би довољна да ме добро према њој расположи“. *Дневник. Приватни живот*, II, 10, 79.

28 Крстић је за Маринковићку једном забележио: „Мислим, што има кад веће потребе, све се више тад приближује и оданија је. Треба ли зар дакле да желим да јој зло буде, па да према мени буде добра? Не, не, то нећу“, док је други пут за Кристину приметио: „Кристина је љубазна дост, али и то је површно и рекао бих не искрено, него притворно. Међутим, прија ми њена љубазност, мила ми је и радујем јој се“. *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 290, 314, 24, 76, 79–80, 316.

Значајан део расхода у друштвеним круговима којима је припадао Крстић чиниле су визите, ручкови, вечере, вечерње забаве, игранке за одрасле или за децу која дорастају за балове, па и балови (које су приређивале поједине породице, не само поводом свадбених свечаности),[29] изласци у кафане или вечере у ресторанима (Касини, на пример), одласци у позориште, вожње колима до Топчидера или Раковице…. Та задовољства начелно нису била јефтина, изузимајући послужења током визита.[30] Са мањим или већим задовољством присуствовао је Крстић тим друштвеним догађајима, па и сам организовао ручкове и вечере за пријатеље, повремено и за већа друштва. Ти издаци су обезбеђивали примерен друштвени статус и стога их је сматрао неопходним. Истина, доводио је у питање издатке око куповине ложе у позоришту, па и неке друге, када су их чинили чланови породице Маринковић – Натошевић, мада је и сам размишљао о трошењу за исте намене.[31]

Двострука мерила оптималног трошења нарочито су уочљива код трошкова због друштвених и личних потреба мушкараца. Крстић код мушкараца није запажао склоност ка излишним трошковима, уз услов да нису чињени на дуг. Ни карташке губитке, чак ни велике,[32] није сматрао непотребним трошком, мада се устезао да сам троши веће суме на карташке игре. Ни трошкове осталих задовољстава која је желео да си приушти није сматрао непотребним и није их се одрицао, чак ни када је констатовао да троши више него што зарађује.[33] Прекомерно трошење мушкарца приметио је једно у понашању шабачког професора Пере Кречаревића, брата свог пријатеља Павла, и Маринковићкиног сина Иве током студија у Бечу. Првог је осуђивао због дугогодишњег живљења изнад сопствених могућности, ради чега је запао у дугове, а није био спреман да смањи трошкове како би се из њих извукао.[34] За кицошке склоности и рас-

29 *Дневник. Приватни живот*, II, 430.

30 Једна вечера за 14 особа, донета кући из кафане, стајала је 7 дуката – више од пензије удовице професора Велике школе. Пола ложе у Народном позоришту у Београду коштало је 1869. године око 10#. *Дневник. Приватни живот*, II, 107, 109, 296.

31 Крстић је одустао од куповине ложе у позоришту стога што је имао бесплатно место, добијено за награду. *Дневник. Приватни живот*, II, 188, 296.

32 Без икаквог коментара забележио је да је Илија Коларац једном приликом на картама изгубио, према једној верзији догађаја 50–60 дуката, а према другој чак 300 дуката. *Дневник. Приватни и јавни живот*, II, 229. Сам је често на картама губио између једног и пет дуката.

33 "С новцима зло излазим на крај. Ухватио сам рачун па видех да ми за овај месец до 15 # иде преко месечине [месечне плате, односно прихода – Б. К]. Ако тако пође и даље, зло ће бити. […] Треба ми се узети на ум, јер ако се не тргнем у трошковима, на зло ће изаћи", вајкао се Крстић. *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 147, али је све остајало на томе: „Хтео бих да од овог пута [дипломатске мисије у Пешти – Б. К] оставим на страну неку крајцару, али нек враг носи све, кад се не може". *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 174.

34 Његово понашање Крстић је описао на следећи начин: „Место да се стегне па да плати дугове, он троши све што добија, не осврћући се на будућност. […] Налази се у крајњој невољи, тако ми пише. И он је луд, троши кад има без разлога, прави дугове, па не може да изађе на крај". *Дневник. Приватни*

калашан живот другога, међутим, одговорном је сматрао мајку, у чијој кући се формирао Ивин однос према животу и новцу.[35]

Путовања су чинила готово редовне трошкове друштвеног слоја коме је Крстић припадао. Путовало се код рођака и пријатеља или ради послова и лечења. Дужи боравци у гостима обично су били праћени уклапањем гостију у друштвене везе домаћина, које су пратили на баловима, беседама, купањима, изласцима у ресторане итд. Ради лечења често се путовало у иностране бање. Лечења у иностраним бањама била су тако популарна да су се у некима од њих, попут Базјаша у Влашкој, сусретале бројне београдске породице из високог друштва.[36] Становало се у хотелима, гостионицама и у приватном смештају, а у градовима са српским становништвом одседало се код пријатеља и познаника. Ови боравци су до почетка седамдесетих година XIX века изградили прилично оштре критеријуме комфора код припадника високог чиновничког слоја, због чега их домаће бање нису задовољавале.[37] Тешко је проценити колико су трошкови путовања и лечења оптерећивали кућни буџет, али је извесно да их нико није сматрао непотребним. Изгледа да су мушкарци од свих потреба жена, највише разумевања имали за њихову потребу да бораве у бањама, па су им боравак омогућавали и када сами нису могли да их прате.

Занимљиво је да су сасвим различит третман у Крстићевој визури имали трошкови за задовољавање сопствених друштвених (и личних) потреба од трошкова свакодневног живота. Колико год био попустљив према својим потребама да дарује, купује, троши на гошћења, картања, задовољства са женама, готово исто толико био је крут у поштовању утврђених месечних трошкова за издржавање, посебно након што је преузео бригу о деци своје сестре. Истина, с том сумом за свакодневне трошкове морала је да калкулише његова рођака и домаћица Ката. Трошкове породичног живота, утврђене на 10 дуката месечно, био је спреман да повиси, и то веома мало, само у заиста изванредним приликама – уколико је изненада добио више гостију у време крсне славе.[38]

Значајан део градских породица, па и чиновничких, трошио је приходе и на издржавање чланова шире породице, најчешће родитеља који нису живели

живот, I, 117; 92–93.

35 *Дневник. Приватни живот*, I, 185; *Дневник. Приватни живот*, II, 74, 188, 349, 359, 405, 414.

36 *Дневник. Приватни и јавни живот*, II, 58, 61, 178–179.

37 „Овде нема угодности и ја се хоћах већ други, трећи дан одлазити одовуд у Бузјаш, па и кола погодих и дадох 1# капаре, ал љубазност домаћице, госпође Наумовићке Милеве, задржа ме. Сад се купам сваки дан ујутро рано“, забележио је Крстић о боравку у Брестовачкој Бањи 1870. године. *Дневник. Приватни живот*, II, 347.

38 *Дневник. Приватни живот*, II, 199, 254. Вративши се једном приликом с путовања, Крстић је констатовао да је Ката потрошила два дуката више од предвиђених месечних трошкова, али није био спреман да тај вишак доплати, већ је тражио да она од новца предвиђеног за следећи месец уштеди недостајући део. Мраовић је сматрао да је за нормалан живот Маринковићкине породице довољно 17# месечно. *Приватни и јавни живот*, I, 266.

у месту, али и других блиских сродника. Очекивало се да економски успешан члан породице учествује у издржавању родитеља и женских чланова породице – сестара или њихове деце, чак и када су лични односи међу њима били нарушени. Та очекивања Крстић није изневерио, па је не само слао новац родитељима, а нарочито мајци након очеве смрти, већ је помагао и сестри, чији је начин живота осуђивао.[39] Чак ју је и примио у кућу, након што је остала без средстава за живот, а када се (због непознатих околности) она иселила, преузео је, као што је поменуто, бригу о издржавању њене деце и, поред тога, финансирао њено школовање за бабицу, како би јој и на тај начин помогао да обезбеди егзистенцију.[40]

Породице имућних чиновника бринуле су и о малолетној деци даљих сродника или пријатеља или о сирочади, мада није увек јасно да ли су родитељи и старатељи за бригу о њиховом издржавању плаћали или су их издржавали домаћини. Тако је, на пример, Лазар Арсенијевић Батакала у кући држао унуку Милицу, а сам Крстић дуже време живео је са штићеником Пајом Стрејићем, сирочетом без оца и мајке, примајући за бригу о њему месечну накнаду од шест дуката. Код Крстића је неко време био и ђак Милан.[41]

Међу високим државним чиновницима средином XIX века штедња је била неодвојиво везана с улагањем. Тиме је отворена непремостива разлика у односу према штедњи између мушкараца и жена. Правна неспособност жена у Србији за привредну делатност условила је и однос друштва према штедњи жена. Друштво је од жена очекивало да штеде ограничавајући своје потребе или потребе целе породице, али не и да на било који начин располажу уштеђевином, а камо ли да је улажу у пословање, чак и оно најједноставније – у приватне позајмице. Њиховом евентуалном уштеђевином располагали су мушкарци – очеви, мужеви, тутори – и оне нису доносиле одлуке о начину употребе уштеђевине. Судећи према односу Мраовића према приходима Софије Маринковић, оне нису доносиле ни одлуке о томе колики део прихода треба да буде уштеђен, већ су то чинили тутори. Истина, тутори често нису инсистирали на поштовању својих одлука, ограничавајући се у случају њиховог непоштовања на грдње или претње одустајањем од туторства, а понекад су се одлучивали и да прикрију део прихода, третирајући га као неопходну штедњу.[42] Сматрало се да жена штеди ако у потрошњи не испољава „несмотрености

39 И Кристина, којој је мајка за мираз дала последњи део капитала оставинске масе и почела да живи само од пензије, учествовала је након удаје у издржавању Софије Маринковић, којој „даје у помоћ новаца и плаћа за њу конте [признанице на узети новац, рачуни – Б. К], додавши да јој је то тешко јер и сама није при новцу“. *Дневник. Приватни живот*, II, 301.

40 *Дневник. Приватни живот*, I, 335; *Дневник. Приватни живот*, II, 12–13, 25, 75, 79–80, 151, 252, 288.

41 *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 225; *Дневник. Приватни живот*, I, 103; *Дневник. Приватни живот*, II, 42.

42 Крстић је констатовао:“Она неће ни знати да је Мраовић по 3 # задржао од месечног интереса, а

и неумерености“, а удовица би се, поред тога, „морала ограничити на најмање трошкове, јер ће пропасти и до зла доспети“.[43]

Будући да жене нису располагале сопственим приходима и да им је најчешће и висина трошкова била унапред одређена, а да су биле под притиском неопходне штедње, лако су и широко развиле манипулативне технике обезбеђивања потребних средстава за задовољавање личних и друштвених потреба. Те технике су, судећи по примерима из Крстићевог дневника, укључивале и брачна неверства ради обезбеђивања додатних прихода.[44]

Иако је Крстић себе сматрао неспособним за штедњу,[45] његов *Дневник* пружа доста јасан увид у начине и моделе очувања вишка прихода и њиховог увећавања. Штедљиво трошење прихода, шта год ко под тим подразумевао, увек се сматрало пожељним начином понашања, а обавезујућим начином, уколико је мушкарац био ожењен.[46] Циљ штедљивог трошења било је, као што је и разумљиво, стварање уштеђевине. У друштвеним круговима којима је Крстић припадао владало је уверење да је срамота немати ништа – ни новца ни непокретности.[47] Почетком шездесетих година XIX века веровало се да

уз то долазе још и друга 2#, те тако свега 5# ићи ће на страну“. *Дневник. Приватни живот*, I, 346, 351; *Дневник, Приватни и јавни живот*, II, 46, 70, 145.

43 Овакав закључак поткрепљују и различите напомене о односу жена (и мушкараца) према новцу. О Људмили (Милеви) Панчић Крстић је забележио: „Сока ми је […] спомињала како Панчићка пије и како је тамо настао хрђав живот стога што она много троши“; о Нани Натошевић: „Разговор беше о кући и трошењу. […] Нана не ради добро што троши више но што треба. Ал шта јој драго, кад јој он [муж – Б. К.] не уме да стане на пут“; о Софији Јовшић: „Лакомислена је мало, много троши, господски се држи, а нико не зна како и откуд“, и тако даље. *Дневник, Приватни и јавни живот*, I, 81, 298; *Дневник. Приватни живот*, II, 139, 248.

44 Манипулативне технике укључивале су трошење новца без знања тутора, односно мужа, примање поклона без знања мајке, односно старатеља, накнадно обавештавање о примљеним поклонима, тајно трошење кућног буџета и прикривање стварних трошкова, наговештавања изванбрачних нежности уз узтезање до добијања поклона и слично. Софија Маринковић је током свађе с Крстићем јасно исказала свест да жена манипулисањем добије много више него нормалним понашањем: „Боље би било за мене и више би имали и ја и моја деца да могу бити понизна, притворна, али ме Бог тако преку створио“. *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 272; 205, 252, 284, 310, 319, 333, 358. Приликом очијукања, кокетирања или дискретног нуђења телесне насладе очигледније је наговештавана потреба за финансијском накнадом, па је, на пример, из разговора са Љубицом, супругом апотекара Теодора Секулића, у коме му је она у шали тражила 1.000# на зајам, а наговестила да би била задовољна и са 100, Крстић закључио: „Ја све то тумачим да је рада сазнати би ли хтео плаћати кад би се пустила у миловање, јер ми и јуче рече: `Да, ви оћете муфте`, па тек после додаде: `Жале се`“. *Дневник. Приватни живот*, II, 13.

45 „И сам трошим много и улудо“, сматрао је Крстић. Бележећи разговор с Маринковићком о штедњи: „рече што ја не штедим, ја јој казах да не умем“. *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 117.

46 Говорећи о Кречаревићевом неодговорном односу према трошењу прихода, Крстић процењује и сопствене поступке: „Истина, и сам трошим много улудо, али ја немам жене и деце, па ми то лакше подноси (sic!), мада признајем да зло радим“. *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 117.

47 На Мраовићеве савете да мање помаже Маринковићки, а више да штеди, Крстић је закључио: “И ја сам много пута помишљао да ми треба чувати новац, јер је срамота да немам ништа. Гледаћу да се узмем на ум, па да оставим ове године што новца на страну“. *Дневник. Приватни и јавни живот*, I,

уштеђевина од 300 дуката обезбеђује сигурност у животу самца, док се на „већи комодитет“ породице могло мислити тек када се приходи или уштеда приближе суми од 1.000 дуката.[48] Владало је уверење да је чиновник Крстићевог ранга у могућности да уштеди од 100 до 150 дуката годишње,[49] тако да је за комотан живот породице високих државних чиновника било довољно свега неколико година штедње.

Мада је све више трошио и био уверен „да би требало да стиче[м]“, а да му „баш тешко иде тећи“, Крстићева уштеђевина стално се увећавала.[50] Томе су свакако доприносили увећани приходи (напредовање у служби, дијурне, камате, новац од закупа), али и разборита улагања. Њих се Крстић рано латио и већ 1861. купио је први плац у Палилули, а следећих година још два дућана на Зереку (1868) и две куће, последњу у Господској улици 1869. године. У те куповине уложио је уштеђевину, али је због њих узимао и кредите, као, уосталом, и други припадници његовог друштвеног слоја.[51] Слично су поступили и Натошевићи по доласку у Београд – најпре су купили виноград на Врачару, а потом и кућу (такође на кредит), а готов новац, који је 1869. износио најмање 1.000 дуката, улагали су у приватне позајмице.[52]

Улагања у непокретности била су најсигурнија улагања и, поред тога, веома профитабилна, јер је вредност некретнина у Београду стално расла,[53] нарочито

263.

48 *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 201–202. Када је приликом припреме пописа становништва процењивано колики би порез требало да држава наплати од одређене вредности поседа или висине прихода, на сличан начин проценили су законодавци квалитет живота који се могао обезбедити на основу одређене вредности имања, односно прихода. *Закон о плаћању пореза по имућности* из 1861. године предвидео је да породица с имањем које је вредело од 300 до 500 дуката или с месечним приходом од 12 до 20 талира „може удобније живити“, док се с имањем вредним између 500 и 800 дуката (или с приходом од 20 до 30 талира) могло „неке потребе подмирити које неспадају у обичне, а да поред тога имају јошт штогод уштедети“. „Само од доотка свога имања угодно живити“ могли су власници поседа вредног између 800 и 1.200 дуката, док „у благостању живе“ породице с приходом од 50 до 100 талира или с имањем које је вредело између 1.200 и 2.000 дуката. *Закон о плаћању пореза по имућности*, Зборник закона уредби и уредбени указа, издани у Књажеству србском, XIV, Београд, 1862, 150–153.

49 „Мраовић беше код мене и рече ми што ми много пута казиваше да треба да стечем до 300 #“, а нешто касније, почетком 1862. године, поново му је саветовао „да преко године 100–150# оставим на страну“. *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 225, 263.

50 Према сопственом прорачуну, Крстић је 1864. године потрошио „67# 730 гроша и 32 форинте“, а 1865. већ „73# 390 гроша и 33 форинте“. Само годину дана касније потрошио је „399# и 5.634 гроша, а 1867. већ „401# и 6.738 гроша“. *Дневник. Приватни живот*, I, 147, 225, 270; II, 115.

51 Кућа у Господској улици (данас Бранковој) купљена је за 662#, од којих је 300# било обезбеђено приватном позајмицом. *Дневник. Приватни живот*, II, 247, 249.

52 *Дневник. Приватни живот*, књ. II, 267. Коста Цукић, који је ради градње нове куће подигао кредит у Управи фондова, заложивши кућу која је процењена на 2.500 #, поступио је на исти начин као и Крстић, односно Натошевић. *Дневник. Приватни живот*, II, 43.

53 Плац у Београду, који је 1844. године продат за 64 дуката, вредео је при продаји 1870. године чак 1.550 дуката. Плац добијен 1845. за 4 дуката (од којих је с 3 дуката плаћен плац, а 1 дукат положен

након исељења муслиманског становништва 1867/8. године.[54] Новац уложен у некретнине могао је за годину или две да донесе дотад невиђену добит: Натошевићи су 1867. купили кућу за 3.050 дуката и продали је 1869. за 4.000.[55] Крстићеви записи откривају да су након исељавања муслиманског становништва, због откупа многобројних плацева понуђених на продају, као и ради изградње већих објеката на том земљишту формирана ортачка (командитска) друштва (друштва на акције), у које су вишкове новца улагали и чиновници. И сам је у једном од тих друштава имао акције.[56]

Тезаурисање новца међу чиновницима, па чак ни међу пензионерима, обично није практиковано све до дубоке старости или тешке болести. Тек тада су богати чиновници почињали да размишљају о повлачењу улога из привредних друштава. О томе да повуче капитал из камарашије Мише Анастасијевића, на пример, размишљао је Лазар Арсенијевић Баталака 1868. године, већ болестан и у дубокој старости, али је на наговор Крстића и још неких пријатеља одустао. Тек када се разболео, Баталака је уштеђени новац улагао у већој мери у Управу фондова, као најсигурнију кредитну установу у Србији, иако је и даље значајне суме давао и на приватне позајмице.[57]

Паметном марљивошћу и разборитом штедњом, Крстић је стекао имање које је након његове смрти (1902) процењено на 76.000 динара, од којих је на вредност купљених обвезница различитих државних зајмова, привредних и других друштава отпадало око 16.000 динара, а остатак од 60.000 на две куће.[58] Трагови о куповини тих обвезница постоје у *Дневнику*, као и назнаке да није само он, већ да су и остали високи чиновници и пензионери, куповали обвезнице зајмова и улагали уштеђевине у Управу фондова.[59] Изгледа да су

у тзв. шпитаљски фонд) од државне комисије која је делила откупљене плацеве на Врачару, продат 1883. за 450 дуката. Други плац стечен на исти начин, добијен је за 1 дукат (шпитаљском фонду) и 3 цванцика. Препродат је 1853. године за 20 дуката, а потом 1859. године за 100 дуката, да би већ 1862. поново био продат за 390 дуката, док је трећи плац добијен на исти начин и за исту цену препродат 1855. за 17 дуката и поново 1859. за 100 дуката. Сличан је био и раст вредности кућа у Београду. Кућа на Теразијама, коју је Стеван Книћанин купио 1846. године од удовице неког Грка за 305 дуката, приликом деобе наследника вредела је 2.400 дуката (због чега је пунолетни наследник исплатио малолетном 1.200 дуката), а већ 1865. године продата је за 3.500 дуката, да би је нови власник још исте године продао Анки Константиновић, рођеној Обреновић, за 3.600 дуката. Р. Л. Веселиновић, *Грађа за историју Београда од 1806. до 1867*, књ. I, Београд, 1965, 80, 89–90, 92–95, 97–98, 101–102, 126–127, 219–220, 234–238, 261–262.

54 *Дневник. Приватни живот*, II, 278.

55 *Дневник. Приватни живот*, II, 92, 110, 114, 227.

56 *Дневник. Приватни живот*, II, 429.

57 *Дневник. Приватни живот*, II, 89–90, 98, 193. Ни до смрти Батлака није повукао капитал из камарашије, па је његова удовица и 1870. наплатила 92# на име „интереса из камарашије“. *Исто*, 332.

58 Љ. Ковачевић, *Извештај о стању фонда д-ра Николе Крстића на дан 31. децембра 1907. године*, 516.

59 Лазар Арсенијевић Баталака уложио је 1867. године у Управу фондова 500 дуката, које му је при-

се у круговима високих чиновника најрадије опредељивали да вишак новца уложе у куповну обвезница лутријских зајмова, урачунавајући у добит од инвестиције и могући згодитак.[60] Због тога је Крстић настојао да поново откупи обвезнице које је морао да прода, како се не би лишио могућности да добије премију.[61] Његов *Дневник* указује на још једну специфичност у улагању: заједничку куповину обвезница лутријских зајмова. Те заједничке куповине биле су вероватно мотивисане околношћу да су номинални износи обвезница били сувише високи за приходе високог чиновништва у Србији. На то упућује Крстићева опаска да је његов добитак од једног „лоза" био веома мали, због великог броја интересената.[62]

Крстић није штедео само у Управи фондова. И он и његова рођака и домаћица Ката новац су штедели и у угарским штедионицама. Тако је Ката замолила Крстића да њених уштеђених 18 дуката „пошље[м] у шпаркасу Будимску ил Пештанску", а и Крстић је имао „књижицу од штедионице" у Угарској.[63]

Специфичним видом трошења сматрало се и одлучивање о судбини новца, и уопште имовине након смрти власника. Крстићев *Дневник* је одличан показатељ односа појединца и друштва према располагању имањем у случају смрти власника. Он јасно показује да је најоптималнијим начином располагања стеченим приходом и иметком сматран тестамент и да је у вишим друштвеним слојевима почетком друге половине XIX века постојао одговоран однос власника према судбини имовине након смрти и већ формирана брига о друштвеним потребама српске заједнице.

У вишим друштвеним слојевима било је уобичајено да се имање за живота распоређује тестаментом. Чињено је то не само када је тестатор био без наследника, већ и када је имао децу. Крстић је поменуо тестаменте својих пријатеља

ватни зајмопримац вратио, а приходе својих унука, као што је поменуто, настојао је да обезбеди на тај начин што је октобра 1867. године уложио у Управу фондова капитал од 845#, подељен на четири дела. *Дневник. Приватни живот*, II, 89–90.

60 Већ 1861. Крстић је забележио: „… дадох Јакшићу лозове које смо у заједници узели и опкладисмо се: ја да нећемо, а он да оћемо добити бар 1.000 форинти. Опклада је да плати вечеру ко изгуби. Ја се заиста не бих срдио да изгубим опкладу, а да добијем што на лозове; Н. Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, књ. I, 102. Осам година касније забележио је: „Хоћу да пошљем Херцбергу новаца за лозове које у друштву с другима држим". *Дневник. Приватни и јавни живот*, II, 263, 435.

61 Немајући новац да би позајмио Маринковићки , која је била на лечењу у Угарској, Крстић јој је маја 1863. године послао своја два „лоза", односно лутријске обвезнице, које су гласиле на угарске банке „Credit. Ser. 314 No 69 и Palfy No 56549 да на та два лоза узму од Herzberga 120 форинти". Добивши у јуну потврду схватио је: „да их ја треба да искупљујем". Откупио их је у неколико рата, пославши последњу на други дан Божића 1863. године. *Дневник, Приватни и јавни живот*, II, 70, 82, 190.

62 Тај податак истовремено показује да су и његови пријатељи и познаници, односно други припадници његовог друштвеног слоја, такође куповали обвезнице – заједнички – вероватно стога што још увек нису били спремни да веће суме новца уложе у ту врсту привредне делатности. *Дневник. Приватни живот*, I 232.

63 *Дневник. Приватни живот*, I, 354, 357.

и рођака – међу њима Софије Маринковић, Лазара Арсенијевића Баталаке, Јована Германа, београдског апотекара Теодора (Тоше) Секулића, члана Касационог суда Јакова Димшића, рођака Василија Пластића… У дневнику се уочавају и наговештаји честе праксе вишекратних измена тестамента или допуњавања већ сачињеног тестамента.[64]

Посебна тестаментарна брига исказивана је према оставини удовице и малолетне деце, а нарочито женске деце.[65] Крстић је уочио намеру тестатора да женама остављено имање обезбеде од евентуалног упропашћивања у браку (будући да оне у Србији нису имале право да самостално управљају имањем) и да изаберу добре и одговорне туторе.[66] Он такође потврђује да је и у највишим друштвеним слојевима супрузи тестаментарно остављан иметак на два начина: само на уживање, за шта се определио Баталака, или у власништво, као што је урадио београдски апотекар Теодор (Тоша) Секулић.[67]. Нејасно је шта је оставиоца мотивисало да се определи за један или за други начин. Свакако је остављањем имања на уживање оно чувано од расипања, јер је преудајом или смрћу супруге оставиоца њен део припадао осталим правним наследницима (већином деци). Понекад је, међутим, супрузи имање остављано само на уживање и када је већ била стара, па се тешко могло очекивати да се преуда, као у Баталакином случају. Није искључено да је брачна неслога, присутна у позним годинама њиховог брака, битно утицала на одлуке оставиоца да супругу лиши власништва над имањем које су стекли у браку.

Када тестатор није имао директних потомака, Крстић се залагао да иметак буде искоришћен за „какво народно заведеније, како би му се тако сачувало име од заборава док је Српства“.[68] Сматрао је да ће јавне институције боље од сродника чувати успомену на покојника и уједно увиђао потребу да се из различитих фондова финансирају сиромашни а талентовани Срби, с једне

64 Крстић је повремено бележио да је позиван да потпише измењени тестамент или на разговор о тој теми. Бележио је и сазнања о намери неких пријатеља или познаника да измене тестамент (Илије Милосављевића Коларца, на пример). Да је измена и допуна тестамента била уобичајена појава сведочи тестаментарна воља самог Крстића. Н. Крстић, *Тестамент*, Др Никола Крстић, Споменица издана приликом ступања у живот задужбине покојникове, 485–501; *Задужбина Илије Милосављевића Коларца* I, Београд, 1886, 8–10, 24–28.

65 *Дневник. Приватни живот*, II, 69, 86–87.

66 Баталака је, на пример, изменио услове под којима је унукама оставио имање. Оставио им је имање у власништво само под условом да га мужеви интабулирју („Соји и Каји оставља само тако у њихову сопственост оно што ће им припасти, ако њихови мужеви даду довољно гаранције, тј. ако интабулацијом осигурају 1.300 # што су уз жене своје добили“). Према Крстићевом мишљењу, његови „зетови као да нису незадовољни тестаментом“, што би упућивало на закључак да је друштвена клима већ била таква да се већ сматрало оправданим да тестатор максимално заштити имање. Поред тога, да би боље обезбедио управљање имањем, Баталака је тестаментом именовао и трећег тутора – Јована Савића, председника Управе фондова. *Дневник. Приватни живот*, II, 75, 188, 225.

67 *Дневник. Приватни живот*, II, 118, 214.

68 *Дневник. Приватни живот*, I, 78.

стране, и просветна и научна прегнућа већ афирмисаних јавних личности, с друге стране. Он је свог рођака Васу Пластића, након што му је умро пасторак, саветовао да новац завешта новосадској или карловачкој гимназији.[69] Пластић га је послушао, као и други које је наговарао да оставе имање или да формирају фондове на добробит српског народа – попут Коларца, који је под утицајем Крстићевог пријатеља Косте Цукића основао (1861) Књижевни фонд Илије Милосављевића Коларца, коме је сваке године из имовине исплаћивао 100 дуката.[70] Након смрти синовца коме је намеравао да остави имање (1876), Коларац је и остатак имања, такође по наговору Цукића и Крстића, оставио Фонду за књижевност (10.000 дуката за финансирање књижевних дела Срба на ћирилици), односно Фонду за универзитет (остатак имања, као основни капитал за отварање и трајно финансирање универзитета).[71] Крстић је био члан одбора задужбине, који је бранио судски оспорен тестамент и оставину од насртаја различитих интересената.[72] И сам Крстић је, обезбедивши сестричину, која је последња бринула о њему пошто је остао удовац, и оставивши мање легате неким другим српским културним и просветним установама у Србији и Аустроугарској, завештао готово целокупно имање Српској краљевској академији, чији је био почасни члан.

69 *Дневник. Приватни живот*, I, 78; С. Новаковић, *Др Никола Крстић, живот ми у рад*, 79–81, 86–87.

70 С. Новаковић, *Др Никола Крстић, живот му и рад*, 79–80, 86; *Коларчев народни универзитет*, Споменица о отварању 19. октобра 1932. у Београду, Београд, 1932, 7–8; М. Ђ. Милићевић, *Илија М. Коларац, добротвор српске просвете*, Београд, 1896, 74–75, 78, 83. Према Крстићевом сазнању, причало се да је већ 1861. године Коларац оставио тестаментом „10.000 # на српски универзитет, 10.000 # на књижевне цели уз универзитет и 20.000 форинти на Српску академију у Новом Саду“. *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 233.

71 Поред тога, Илија Коларац је оставио и мање фондове за одређене друштвене потребе српске заједнице, па је тако са Констатином Хаци-Ристићем оставио на управљање Матици српској у Новом Саду посебан фонд за подизање споменика Вуку Стефановићу Караџићу, који је коришћен и за кредитирање Српског народног позоришта у Новом Саду. *Матица српска*, Летопис Матице српске, књ. 120 (1879), 255.

72 *Задужбина Илије Милосављевића Коларца* I, Београд, 1886, 6–7, 14–15, 19; Н. Крстић, *Извештај о радњи одбора задужбине Коларчеве*, на истом месту, 43–44, 46–47, 50, 68–69; *Коларчев народни универзитет*, 8.

SMART DILIGENCE AND REASONABLE ECONOMY (CRITERIA FOR OPTIMAL SPENDING OF INCOME IN VIEWPOINT OF A HIGH CIVIL SERVANT IN THE PRINCIPALITY OF SERBIA)

Summary:

On the basis of a diary of a high civil servant, Nikola Krstić, the attitude towards money, allocation of income, spending of profit and expanding both income and savings has been shown. It was perceived that in higher civil servant class, whose incomes were not low, apart from economy, systematic work on expanding income was settled. Civil servants lent their money to private persons, and when The Board of Funds was founded, they invested it in saving. They kept savings in foreign credit institutions as well. They invested part of their money into buying securities (state loan bonds) and into trade shareholding companies. Money was spent on buying real estates,mainly houses, with the aim to enlarge income by renting the houses.

Responsible attitude towards money, in Krstić's eyes, and in the eyes of other members of his socal group, implied financial support to one's old parents or financial help to other family members, but care for social needs of the Serbian community as well. It was manifested in endevours for forming and founding the funds for financing culture and education.

It was shown that Krstić's attitude towards spending money was determined mainly by gender – almost all spendings of men, except for taking out loans, were considered justified, while most spendings by women, on the contarary, were considered unnecessary and directed towards luxuries; he expected women to be economical in all circumstances.

УДК: 34:929 Крстић Н. (093.3) ;
94(497.11)"18"(093.3) ;
821.163.41.09-94

Др Владимир Јовановић
научни сарадник
Историјски институт, Београд
vladajovan@gmail.com

КРИТИЦИЗАМ И АУТОЦЕНЗУРА У *ДНЕВНИЦИМА* НИКОЛЕ КРСТИЋА

Апстракт: Рад је посвећен анализи дневничких бележака Николе Крстића, као и тумачењу нарочитог односа између јавне и интимне стране личности самог аутора, њиховим стављањем у шири друштвени контекст Србије и Европе у другој половини 19. века.

Кључне речи: Србија, 19. век, Никола Крстић, Државна управа, Приватност, Сексуалност, Идентитет

* * *

Обимне и атипичне дневне белешке Николе Крстића, представљају особен извор за изучавање друштвене историје Србије, у другој половини 19. века. Слојевитост, уз неуобичајену дозу отворености, чини његове дневнике вишеструко корисним штивом. Осим обиља материјала за историју институција, личности и менталитета, ти дневници истовремено откривају врло сложен карактер самог аутора. Сем као неуморни посматрач друштвене збиље, Крстић се јавља и као исповедник сопствених поступака, били они племенити или не. Тако се у његовим дневницима способност свеобухватног приказа стања унутар државне управе, преплиће са хроником интимних пишчевих доживљаја. Државни званичник, страстима потресано биће и личност високих етичких стандарда, удружени су у дневницима у врло сложен комплекс. Те три улоге често се смењују на страницама дневника, уступајући места једна другој.

Нарочиту доследност Крстић испољава у улози истрајног хроничара. Иако није извесно да ли је био инспирисан делима славних римских историчара, постоје неке значајне сличности између Крстићевих дневника и античких

историографских традиција. Самим избором теме и укупним погледом на ток догађаја ти дневници веома наликује делима Корнелија Тацита.[1] На самом почетку својих *Историја*, римски аналиста бележи да „они који су се обавезали на непоколебљиву истинољубивост ни о коме не смију говорити ни с љубављу ни с мржњом.“[2] Слично томе Крстић с извесним поносом узноси своју непристрасност, као способност да се иде „правим путем“ бранећи добро, а кудећи зло.[3] Према Тациту, опет, главни је задатак историчара „да не пређе ћутке преко племенитих особина и поступака, а да онима који зло говоре и творе улије страх од зла гласа код потомства.“[4] Морализаторске склоности, дакле, јако су изражене код оба хроничара.

Као и Тацитов, Крстићев стил увек је озбиљан и суздржан, без имало наклоности за хумористичне детаље. Као да је аутор сматрао такав приступ неозбиљним, када се радило о једној тако узвишеној материји.[5] Његова реченица кратка је и сасвим огољена, а поглед на јавни живот је, чак и више но Тацитов, ограничен на неколико уских и јасно уобличених поља. Престоница и стање духа међу елитним круговима, структурална анализа институција као и процес њихове дегенерације и растакања у односу на жељени идеал. Кругови моћи: круна, двор, министри и политичари, добијају кључно место на страницама Крстићевог дневника, као и наличје институција власти – суда, скупштине и полиције. То је арена у којој се сукобљавају начела општег интереса са ниским страстима, мржњом и деструктивним понашањем моћних.

Пошто је најпре установио општији принцип, да задатак свакој правичној и мудрој влади мора бити опште добро, а да „лична призрења треба у државним стварима свагда да уступе општим интересима“ Крстић се лаћа моралне шибе и њоме неуморно замахује у свим правцима.[6] Како је то чинио више од тридесет година, његов *јавни живот* обилује пасажима где Крстић без имало обзира ниже податке о злоупотребама које свакодневно искрсавају унутар државног механизма. Попут Тацита, своје опаске Крстић је заснивао на помном праћењу дешавања у владајућим друштвеним круговима, њиховим поступцима и погрешкама. Као и велики антички хроничар, и Крстић је неизлечиви песимиста када је реч о будућности једног таквог покољења.

Са положаја начелника Полицајног одељења, који је заузимао средином шесте деценије 19. века, Крстић је био у прилици да критички сагледава и свеже

1 То нарочито важи за Крстићеве дневнике из јавног живота.

2 K. Tacit, *Historije*, Zagreb, 1987, 27.

3 Н. Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, приредили А. Вулетић и М. Јагодић, Београд, 2005, 89.

4 К. Тацит, *Анали*, Београд, 1970, 10.

5 Ретко кад Крстић налази да је нешто заиста смешно. Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, I, приредио М. Јагодић, Београд, 2005, 8.

6 Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, II, приредио М. Јагодић, Београд, 2006, 53, 106.

интелектуалне и политичке снаге у земљи. Радило се о будућим министрима, личностима које ће се у наредних тридесет година налазити на најодговорним положајима у Србији. Упечатљив је стога његов суд о групи српских питомаца у Паризу, послатим у иностранство да се тамо образују за стручњаке, толико потребне Кнежевини. Према Крстићевој сигурној и недвосмисленој процени, радило се о младим људима без моралног интегритета „без зрелих мисли и, што је најгоре, без тврдих начела и без правца."[7] Оно што је Крстић већ тада прорекао, касније се у многоме и обистинило. Многи од њих су се убрзо докопали политичких и руководећих позиција, па читавог живота остали несклони личној жртви у име општих интереса.

После бескарактерних, временом су на места министара у Србији почели да долазе и различити „људи са сокака" – политичари сасвим нестручни за посао министара и високу државну бирократију.[8] Крајем 19. века многи су се напросто јагмили за руководећим положајима. О карактеру личности које су чиниле кабинет „неутралне" владе од 9. јануара 1894. године, Крстић каже: „Међутим, истакоше се два човека који су и рукама и ногама грабили да се докопају министарских столица."[9] Били су то Светомир Николајевић и Андра Ђорђевић, дојучерашњи професори Велике школе. Људи од којих Крстић није очекивао да ће углед стечен радом у свету науке олако жртвовати тренутној политичкој користи. Сасвим слично – срозавањем угледа институцијама и мноштвом примерима људске слабости, Тацит објашњава узроке неповратног пропадања римске величине.

Крстићев поглед нарочито се често заустављао на школи, војсци и народној скупштини, као три кључне институције модерне државе. Према његовој оцени, оне не само што нису постигле жељени циљ и унапредиле српско друштво, већ су постале извориште нових унутрашњих подела и слабости. Иако је школски систем Кнежевине још увек стајао пред проблемом опште неписмености, Крстић примећује да се политика већ увукла у њега. Уместо да се посвети школовању сопственог народа, влада планира увођење нарочитих стипендија за Бошњаке, Херцеговце и Бугаре, како би ојачала свој политички утицај изван граница Кнежевине.[10] У исто време, у сеоским школама по Србији ђаци живе и „спавају у блату. Деца су по школама шугава и сама себи пеку пројy." Учитељи су пијанице, а не може им се доскочити.[11] Сличним тоновима Крстић

7 „Све им време прође у беспослици." Једини којег је издвојио међу њима био је син Илије Гарашанина, Милутин, већ тада трезвен и поуздан младић. Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, I, 139, 152.

8 Он нема никаквог административног искуства, „он није никаква политичка личност; није познат да шта зна; није познат као раденик."; Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, III, приредио М. Јагодић, Београд, 2007, 299.

9 Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, IV, приредио М. Јагодић, Београд, 2007, 175.

10 Н. Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 38.

11 Крстић је сматрао да дужност школе не лежи толико у образовним, колико у васпитним садржа-

приказује и институцију војске, која је већ у време кнеза Михаила показала своје зле стране. Он сматра да је таква војска прескупа и сасвим неефикасна, а њене бројне слабости потврдиле су се током ратова 1876-1878, као и 1885. године. Сем тога, она је била испуњена официрима недостојне прошлости. „Сви ти наредници што су произведени за официре (...) да не носе униформу, дошли би у најнижи слој друштва, дошли би у ред слугу, амала, кочијаша."[12]

Као што је официрски кор прогласио за уточиште недостојних, тако је народну скупштину оценио као дом неуких и интересу склоних. За идеалисту попут Крстића, народно представништво - тај спасоносни лек против тираније монарха, претворило се у каљугу личних интереса партијских група сасвим незаинтересованих за опште добро. Он тврди да скупштином владају „људи незналице, а који мисле да све знаду. Код таквих људи нема границе безобразлуку њиховом. Оштри на језику, они недотупавним вицевима доскачу разлозима које нису у стању да оборе. Али, они за собом вуку неуку светину, а та светина је скупштинска већина."[13]

На много места у дневнику Крстић открива да је злим плодом уродила *комедија*, коју је намесништво терало с либерализмом и популизмом. „Сељак, ма колико био разборит, сељак је; нити има, нити може имати знања потребних за законотворство."[14] Демократске институције, споре, неефикасне и партиски подељене, успоравале су и компликовале процес одлучивања. Уместо да убрза ход ка Европи, увођење парламентаризма отворило је процес дугорочног успоравања економског и културног напретка. Закони су доношени да би потом били гажени од стране оних истих политичара који су се заклињали у законитост.

Као врхунско зло које је сасвим разорило начела стручности у државној управи, Крстић је видео партијски дух који је овладао земљом. Када су после 1868. године либералске партијске склоности стекле превагу над државним интересом, Крстић је реаговао.[15] За управника вароши Београда, Јакова Туцаковића, када је постао државни саветник, он тврди да је то „човек партајски и у личности његовој поглавито је партајство награђено. Он нема никаквих заслуга, никаквих знања и опет је истакнут и уздигнут над толиким и толиким заслужнијим од њега."[16] Неспојивост партијских и непотистичких принципа

јима, нарочито оне основне. Н. Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 44, 111.

12 „Звуци музике допиру до нас, у моју собу. Официри веселе се, пију и играју! Достојно занимање за официре једне младе државе" бележи Крстић 1887. године. Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, III, приредио М. Јагодић, Београд, 2007, 309.

13 *Исто*, IV, 132.

14 *Исто*, II, 165.

15 *Исто*, IV, 262.

16 *Исто*, III, 48.

са начелима стручне и ефикасне државне власти, представља лајт-мотив читавих дневничких бележака.

Фасциниран чињеницом да за високог државног званичника може бити постављен потпуни лаик, аутор дневника показује озбиљно слепило за моћ политичких обзира. Оно што Крстић не разуме, посматрајући проблем са искључиво професионалног становишта, много јасније тумачи дипломата Бењамин Калај. Аустријски конзул у Београду и Крстићев савременик и сам је водио дневне белешке, заокупљен политичким дешавањима у Кнежевини. Искусан у свету политике, он је са много мање морализаторских склоности бележио ток догађаја, после смрти кнеза Михаила. Долазак министара „са сокака" у нове српске кабинете за Калаја није била никаква мистерија. Појаву Милана Богићевића на месту министра правде, коју Крстић тако оштро осуђује, Калај објашњава практичном потребом младог кнеза да контролише правосудни систем. Милан Обреновић закључио је да је Богићевић „поштен млад човек и, будући да је његов рођак, веран њему, начинио га је министром правде зато што може утицати на многе чиновнике."[17]

Крстић, међутим, није пропустио прилику да и монархе прикаже као људе уплетене, а често и сасвим изгубљене у различитим играма моћи. У случају кнеза Милоша била је то моћ старог тиранина који „ради шта му на памет падне, а уз то, на шта га гдеко подбоде."[18] Кнез Михаило, напротив, развијао је моћ једног хладног бирократе, скривеног иза астала претрпаног државничким хартијама. Код краља Милана и његовог сина, опет, била је то креативна моћ сталног срозавања парламентарних начела, кварењем политичких институција и личности.[19] Сва владалачка мудрост последњих Обреновића свела се временом на мешетарање са саставом и обарањем влада, као и на кокетирање са националном идејом, апсолутизмом и милитаризмом.[20] Политика преузимања одговорности од стране уставно неодговорног монарха, наишла је на оштру осуду легализму склоног Крстића. Коначно, он је закључио да тамо „где

17 Као ни Крстић, Бењамин Калај такође нема високо мишљење о српској политичкој елити, нити о њеној способности да се искрено посвети напретку земље. Према његови белешкама с почетка 1874. године „највећи део чиновништва је деморалисан и непоуздан иако они представљају руководећу класу." Народ, напротив, сиромашан је а зеленаши у појединим крајевима убиру и до 367% прихода на позајмљени капитал. *Дневник Бењамина Калаја 1868–1875*, приредио А. Раденић, Београд, 2002, 581, 620.

18 Н. Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 30, 89.

19 На више места аутор о Милану Обреновићу говори као о злом духу трвења и нестабилности система. Он чак подражава кнезу Милошу, а министре бира према њиховој послушности. На та места постављају се „људи без значења, без вредности унутрашње без заслуга и без прошлости." Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, III, 331–332.

20 О краљевим апсолутистичким склоностима и лажном сјају, испољеном о петогодишњици од проглашења краљевине, Крстић бележи: „Краљ с краљицом довезао се каруцама, у које су била упрегнута четири коња. Лакеји су у мундиру из времена Луја XVI с напудрованом власуљом." Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, III, 300.

се закони изврђу и не поштују, ту ће се бадава заводити нове институције, јер се ни те неће поштовати.“[21]

Начелно објективан и пун критичких опаски, Крстићев дневник из јавног живота ни сам није лишен извесних аутоцензорских епизода.[22] Такав опрезан став аутор је морао развијати већ током прве деценије своје чиновничке каријере. Тада је критичко мишљење могло представљати озбиљну сметњу даљем напредовању у државној служби. Крстић се ту јавља као несумњиви заговорник старе бирократске школе, према којој је чиновник човек без права на лични став. Као такав, он без много роптања и приговора пристаје на много шта. Иако лично присталица умерене слободе штампе, Крстић бирократа не само што пише по поруџбини министра полиције, већ проналази и друге који ће писати по диктату.[23] Такав став одговара општој атмосфери добровољне аутоцензуре, која је владала док је полицијска држава у Србији била на врхунцу моћи.[24]

Упркос томе, Крстићева самокритичност као државног намештеника огледа се у управо у признању, да се унутар полицијског апарата осећа као *апаратчик*, особа чије се правно искуство мало ценило, а много више злорабило. Оно што није смео или хтео рећи једном тврдоглавом Николи Христићу, ћудљивом кнезу Михаилу и сумњичавом краљу Милану, Крстић је записао за себе. Пажљиво је нотирао сваку одређену ситуацију, када би заузео исправан али тврд став према ауторитетима, пред којима је увек наступао као човек од каријере и врхунски професионалац.[25] Љубоморно очување личног интегритета, ма и по цену пуне маргиналитације у вишим државним сферама, годило је Крстићевој сујети.

Стављена у временски контекст, Крстићева *historia arcana* јавног живота у Србији представља заправо почетак једног подужег низа хроника. Њихов заједнички именитељ био је тај што су им аутори били, мање или више, разочарани интелектуалаци и политичари позног 19. века. Песимистички оријентисани када је у питању будућност земље, међу њима су били Милутин Гарашанин, Милан Милићевић, Владан Ђорђевић, Паја Михаиловић, Јован Жујовић и многи други званичници Краљевине Србије. Крстић суверено припада тој плејади јавних делатника извајајући се, међутим, од њих својом потпуном политичком неутралношћу.

21 *Исто*, 273.

22 Како сам признаје, Крстић већ на крају 1864. године више нема снаге за борбу против корупције и непотизма, иако „са жалошћу посматрам догађаје који ме уцвељују.“ Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, I, 112.

23 *Исто*, 8–9, 303, 306, 313.

24 Н. Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 356–357.

25 Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, III, 43–45, 50, 80, 135, 146–147.

Једино поље где је задуго остао искрени идеалиста, отворен за позитивно размишљање, била је национална идеја. Вера у моћ српства и победу југословенских народа над турским и аустријским господарством на Балкану била је код Крстића снажна.[26] Ослобађање градова и излазак Турака из београдске тврђаве, представљали су за њега обећање једне лепше будућности. Све то, међутим, утихнуло је по убиству кнеза Михаила. Крстићева сумња у искреност владајуће елите прелила се у отворено огорчење оног тренутка, када су планови кнеза Михаила почели да се наопако остварују, у лето 1876. године. Хладнокрвна експлоатација националне идеје у име личних политичких и економских интереса, ожестила је Крстића до крајности. Он опширно говори о злоупотребама почињеним током ратова 1876-1878. године.[27]

Сасвим слични догађаји, у још језгровитијој форми, поновили су се 1885. године, током рата са Кнежевином Бугарском. Док су српски војници усред зиме гладовали у поцепаној одећи, министар финансија разметао се својим новостеченим богатством. „И заиста, Вукашин јако се оновчио“ злурадо примећује Крстић.[28] Отуд и велика доза циниизма којом су обележене последње деценије Крстићевих дневника, у време потпуног тријумфа партијских страсти у Србији. Нарочито током последњих десет година дневника, од срамног пораза у рату 1885. године до владе Стојана Новаковића, Крстићев стил и приступ теми доживели су неминовну промену. Сумња у напредак и идеју успешног развоја, прожима читав текст. При самом крају дневника, 1896. године, аутор бележи да „догађаји иду један за другим тромо, као да им нешто смета, као да им нешто стоји на путу. Нема живота, нема живота, свуда је лабавост.“ Истим резигнираним тоном, из њега провејава и стари тврдица:„Времена су тешка, животне намирнице, како који дан, све су скупље, али зато забаве не престају и људи се уваљују у трошкове грдне.“[29]

Колико год да је Крстићев критички дух доследно био испољен у *јавном животу*, толико је његов дневник из *приватног живота* сведочанство унутрашње борбе и раскола. При тумачењу садржинске неуједначености пишчевих јавних и приватних дневних бележака, важно је регистровати присуство снажних механизама одбране - аутоцензуре и подвајања. Ради очувања формалне хармоније између својих јавних и приватних друштвених улога, аутор је прибегавао подвајању и систематичној ревизији сваконевице.

О нивоу рафиниране селективне ауторефлексије који је Крстић тим поступком досегао, а нарочито о помирењу Крстића морализатора и Крстића сладострасника, сведоче белешке из приватног живота. Оне заокружују

26 Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, I, 325.

27 „Неправде које су чињене при реквизицијама даће не мала повода жалбама против владе“ – пророковао је Крстић. Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, III, 17.

28 *Исто*, 287.

29 Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, IV, 267, 281.

смисао нагодбе на коју је аутор пристао. Мирећи сопствене моралне падове и компромисе са идеализованом представом о себи, Крстић је вршио класичне аутоцензорске интервенције. Подвајање и цепање сопственог живота на читав низ епизода: на званични - јавни и национални - тајни, на приватни страсни и приватни свакодевни, на битно и на ефемерно. Примењујући сложене поступке сепарације, Крстић мукотрпно постиже и одржава равнотежу. И док у једном пасусу опширно истиче своју моралну жртву, у име пријатељства и привржености, у наредном без имало осећања бележи своје сексуалне авантуре, лишене сваке дедукције и дескрипције. Као да је намеравао да формира албум, испуњен згодама и сличицама сопственог еротског живота које ће тиме истргнути од заборава.

Неусклађеност као битно обележје интимнијих записа *из приватног живота*, представља добар путоказ ка разумевању сложене слике коју је сам аутор имао о сексуалности. Чини се да је Крстићева фасцинираност ретким сусретима са женама у првој младости, довела до касније фиксације ка доминацији и контроли недостижног предмета потајне жеље. Жеља за надзором и поседништвом, нарочито се види из његовог односа према женама из породице Маринковић. Као покровитељ финансијски посрнуле породице покојног пријатеља, Крстић је годинама вршио ту племениту улогу.[30] Приватни дневник га, међутим, разоткрива и као човека који је сујетно памтио сваки дар породици Маринковић свестан своје „жртве“ и „великодушности“ била она новчана или емотивна.

У исто време, међутим, Крстић је био спреман да прекорачи све границе пристојности када се радило о страстима које су га притискале. Реч је, наравно, о вишегодишњој обузетости женом Вука Маринковића, која је завршила потпуно разочаравајуће по Крстића. Његове касније све бројније и баналније сексуалне пустоловине, могле би се схватити и као класичан акт разочараног љубавника, преобраћеног у развратника. Стваралачка моћ аутоцензуре приметна је управо у томе што је аутор успео да измири постављене моралне стандарде за које се начелно залагао, са путеним наслађама које себи није намеравао да ускрати.[31]

Доследност са којом аутор наступа на пољу приватног, а нарочито на плану сексуалног, открива дубину моралног противречја које је владало том епохом. Крстић, наиме, не сматра да честим саблажњивим поступцима озбиљно компромитује свој званичан положај, упркос повременим морализаторским нападима који би га повремено обузимали. Попут многих савременика, он је стајао на позицијама класне и полне надмоћи, предрасудама преовлађујућим у српском друштву 19. века. Био је то став сасвим уобичајен за личност која је одрасла у уверењу да се свака заједница састоји из „виших“ и „нижих“

30 Н. Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 55, 63.

31 *Исто*, 222, 267, 325, 352.

друштвених слојева, а да су жене обележене сиромаштвом склоне да своју моралну чистоту жртвују зарад материјалне користи.

На много места у приватном дневнику аутор признаје да је имао сношај са девојком која је на то пристајала искључиво из немаштине. Уз све то, он на једном месту чак тврди да би, када би имао новаца, ишао у такве домове и помагао да се сиротиња извуче из беде.[32] Није се међутим радило о некој пролазној страсти или младићком хиру, јер Крстић годинама упорно трага за оним девојкама и женама које би се *упустиле у љубав*, *ђаволије* или *шалу* са њим.[33] При том, ни полне болести, као ни морални обзири не представљају озбиљну сметњу Крстићевим страстима. Ако се на себе повремено и срдио, то је углавном чинио престрашен изгледима на венерична обољења. Упркос томе он и удате жене наводи на саблазан, разара бракове или се окоришћава оним већ начетим.[34]

Према стилу понашања, могуће је Крстића поредити са Бењамином Калајем, угарским племићем у дипломатској служби. У истом периоду, само са много више стила, избирљивости и такта, Калај продире у интиму угледних београдских породица. Као и Крстић, он води врло активан друштвени живот и бележи поједине епизоде своје интиме. Према сопственом признању, то чини из досаде, како би испунио све аспекте својих друштених улога и угодно прекратио расположиво време. Калај признаје:„Не умем да волим, могу, дакле, да узмем само жену која ми може помоћи у мојим амбициозним плановима. Немам никакав други циљ, никакву другу мисао, а не могу ни имати, до да задовољим своје амбиције, а ако ово и не може – макар борба.“[35] Упамћено по бурним политичким променама, време кнеза Михаила и намесништва јавља се у дневницима ових савременика као доба слободног цветања забрањених љубавних веза. То је користан допринос рушењу предрасуда о патријархалним моралним нормама које су владале нашим друштвом током 19. века, као и о сексуалним „револуцијама“ покренутим тек почетком 20. века.

Иако сама нимало уздржљива, маловарошка заједница елитног Београда свакако је била врло лицемерна, потајно осуђујући и оговарајући. Сасвим свестан тога, Крстић у тренуцима обузетости пожудом ипак заборавља на свој високи положај и излаже се подсмеху и говоркању оних које је сврставао у „ниже друштвене слојеве.“ То су куварице, кројачице, самохране, али и незапослене

32 Н. Крстић, *Дневник. Приватни живот*, приредила Александра Вулетић, Београд, 2007, II, 12.

33 *Исто*, 22–23.

34 Са супругама својих познаника, Јосифа Панчића и Стојана Новаковића, Крстић одржава честе сексуалне односе потпуно лишене емоција. „Чим уђох к њој запита ме хоћу ли брзо свршити и колико је сахата. (...) После ми се тужаше на оскудицу и дадох јој 1 #.“ *Дневник. Приватни живот*, II, 107. Уп. Н. Мишковић, *Драги мој Милета*, Приватни живот код Срба у 19. веку, III, Београд, 2006, 509–525.

35 Калај потом ипак наглашава да се још увек није ослободио својих најинтимнијих фантазија – да једном ипак влада неким народом! *Дневник Бењамина Калаја*, 175.

и неуке жене. „Из Шапца је. Лепосава зове се. (...) Нестало јој пара. Нема ни мужа ни старијега." Она је је само још једна од жртва тренутне Крстићеве пожуде. Или: „Дошавши у своју собу учиних лудорију с Мар. Куварицом."[36] Он признаје:„С којеким долазим у додир. (...) Кад изађох, видеше ме девојке из комшилука. Могу изаћи речи и плетке, а то би ме мрзело."[37]

Две различите стране Крстићеве природе често се смењују и сусрећу на страницама приватног дневника. Тај хомо дуплекс, модел је који савршено одражава дволичност цивилизације којој је Никола Крстић припадао.[38] Она је сасвим „викторијанска" по својој лицемерној природи, али и интернационална, јер њених поклоника има широм Европе. Хомо дуплекс јавља се зато и у европским метрополама као и у наизглед смерној београдској чаршији, малобројној и опкољеној оближњим сеоским атарима. То је много сиромашнији амбијент и оскуднија сценографија у којој је грађанин европског кова, потресан примарним нагоном, приморан да заигра двоструку улогу. Реч је о заједници којом формално доминирају строге етичке норме, али чији се чланови не одричу типично мушких улога. У таквом свету је и Никола Крстић преко дана могао бити високи државни званичник, а иза затворених врата и у слободно време сладострасник и блудник. Човек са два лица која коегзистирају у мирољубивој симбиози.

Искривљења и подвајања, помажу аутору у очувању слике сопствене моралне исправности. Док своје поступке правда *страшћу*, *природним нагоном* или *чулним подражајем*, реакцију друге стране Крстић најчешће објашњава склоношћу ка пороку и покварености. Сем телесног задовољства и доминације коју постиже, за њега сексуална игра увек представља понављање једног истог експеримента. Занима га, заправо, какву ће реакцију код жена изазвати његова саблажњива провокација, као и колики ће ужитак из те реакције он сам извући. Упркос лапидарним изразима, Крстић годинама не престаје да бележи своја сексуална постигнућа. Француски филозоф Мишел Фуко, осврнуо се на значајне везе између специфично буржоаске опседнутости сексом, и методичног трагања по том скривеном извору моћи. „Секс је онај део ње саме који ју је, више од сваког другог, узнемиравао, заокупљао, који је захтевао и добијао њено старање и који је она гајила с мешавином ужаса, радозналости, насладе и грознице."[39]

Фукоова теза о 19. веку као периоду „усађене" сексуалности, диктиране правилима устаљеним у универзитетским пансионима и по клубовима младе

36 Н. Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, II, 71, 117, 169.

37 *Исто*, 129.

38 М. Фуко, *Историја сексуалности, воља за знањем*, Београд, 2006, I, 16–20, 28, 40, 47–49, 71.

39 *Исто*, 139.

европске елите, добија у Крстићевом случају нарочиту потврду.[40] Бити у Риму Римљанин, значило је понашати се у складу са златним правилима владајуће елите. Како је изгледало применити ту максиму у сопственом животу, Крстић је имао прилике да искуси у Паризу, 1865. године. Приликом посете европској престоници уметности и ужитака, он је у првом тренутку био затечен атмосфером која је владала међу тамошњим српским студентима. Према наводима из његових јавних бележака, радило се о сасвим неодговорном и лакоумном понашању омладине, послате да се образује о трошку једне сиромашне сељачке земље.

Ипак, у приватни забелешкама Крстић признаје како се и сам убрзо подао велеградском начину живљења, за кратко време свог тамошњег боравка. Он троши новац и проводи се у савршеном нескладу са сопственим моралним начелима. Многобројни ноћни изласци и сусрети са женама еманципованим од моралних предрасуда, раздражују Крстићева чула али не умањују његово хадно резоновање. По доласку у Швајцарску он суво примећује да многе фабричке раднице, већ од касног поподнева постају проститутке које је могуће имати по умереној цени. И „одма искусих да има много женскиња што стоје човеку за новце на услузи. Оне проводе од тога занат, ал мислим да ће и овде бити раденица које су обдан на послу, а увече тек одају се овом занату.“[41]

Пред сам повратак у Србију, после много месеци проведених у иностранству, Крстић се потпуно препушта својој скривеној страсти – завођењу сиромаштвом потчињених девојака. У Прагу, он то отворено признаје, узбуђен њиховом спремношћу да му се препусте. „Смерно, ал чисто беше обучена, не бејаше на њој ништ чега има обично на женскама што се подају. Девојче је младо. Она рече да јој има 16 година, ал ја поготово не верујем. Сисице су јој мале, тврде, еластичне. Тело јој је лепо. Новце је примила с некаком наглошћу која показује да јој требају.“ Фасциниран, он бележи да је та девојка „у првој младости и већ зна све путове који воде неваљалству. То је сиротиња што производи ово аномално стање. Девојче је то из ниже класе, а наивност, детинство, то је што човек у њој мора да воли.“[42]

Саблажњивање као неопходан зачин, чини се да је важан део његовог рецепта ужитка. Без њега, Крстићу се одвећ често дешавало да „зло сврши“ - ма шта то заиста значило.[43] Он зато најпре као зли принц пожуде неуморно лута у потрази за што млађом и невинијег израза девојком, те да би касније задовољно могао да установи - „Последње магновење у Прагу проведох по вољи“. Али само пар дана после таквих искустава у њему се изнова рађа моралиста

40 *Исто*, 135–137.

41 Н. Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 248.

42 *Исто*, 252–253.

43 Н. Крстић, *Дневник. Приватни живот*, II, 125, 169.

који открива у чему је тајна „мизерног стања великог броја женскиња.“ Према његовим откровењима, захтеви „друштвеног живота терају их да се ките, радом се не може све заслужити, па зато гледају да странпутицом набаве себи што им треба.“[44]

Са том двоструком матрицом, искованом према фукоовском обрасцу „викторијанске“ сексуалности, Крстић је уредно бележио податке о интимној страни своје личности. Иако такве забелешке престају у каснијим годинама његовог живота, Крстићеви назори на том пољу више се нису мењали. Читаву деценију по прекиду приватних бележака, ауторова начела на плану задатих мушких и женских улога изнова избијају на светлост дана. Поводом деликатног брачног спора између краља Милана и краљице Наталије, као човек светских манира, Крстић је био спреман да тај проблем тривијализује. Сумирајући узроке размирица између супружника, он тврди да је краљица исувише *їорда*, док краљ жели да *шврља* около. Као мушкарац, Крстић се попустљиво ставља на краљеву страну, а своја лична веровања претаче у прагматичан и јавно прихватљив став – да због таквих ситница не вреди рушити стабилност једне земље.

44 *Исшо*, I, 252–253.

CRITICISM AND AUTO-CENSORSHIP IN NIKOLA KRSTIC'S DIARIES

Summary:

Notes made by Nikola Krstić, a high state official, are the first-class source of data about cultural and social history of Serbia in the second half of XIX century. Their author, like the most reliable insider, on a daily basis, wrote down facts which he considered worth remembering. Because of this, many-decade efforts by Nikola Krstić have multiple values for modern historians. With regular keeping notes about facts which are impossible to find in official acts, Krstić made a whole secret chronicle about how public administration in Serbia functioned. By harshness and a critical attitude which he held in his diaries of public life, it seems as if Krstić had been an apprentice to the famous annalist, Cornelius Tacitus.

The second part of comprehensive notes is dedicated exclusively to the private life of the very author. This unique diary within a diary represents a specially precious material. As opposed to auto-censored autobiographies, typical of XIX century, a vivid picture, characteristic of Victorian age in which Krstić lived, is envisaged in front of us.That is a chronicle of a battle between a desire for sensual satisfaction and being armoured by moral formalism. The battle was taking place in the centre of the so-called patriarchal Belgrade elite. Bringing to peace these two obvious oppositions was achieved by a formula popular in the rest of Europe as well – by completely two-faced behaviour of community members themselves. Raising virginity too high and accepting a role of the society pillar, represents a formal side, the one that is exposed in front of the public eye. The hidden side implies a hyperactive sexual life, as an extension, better to say a hidden attribute of its social power, which has a completly class character. Victims of Krstić's lust, as of many other highly-respected people, were always unprotected women, inferior and destitute. This complex ideological-sexual construction "keeps" reputation of a respectable citizen unblemished, while at the same time it allows him a wide range of sexual pleasures, reinforcing his whole identity. Nikola Krstić himself, as a typical representative of the middle-class society of the second half of XIX century, sincerely preached the same ideology.

УДК: 929.52МАРИНКОВИЋ ;
34:929 Крстић Н. (093.3)

Др Ђорђе Ђурић
доцент
Филозофски факултет, Нови Сад
djdjuric@yahoo.com

ПРЕЧАНСКА ПОРОДИЦА МАРИНКОВИЋ[1] ИЗ *ДНЕВНИКА* НИКОЛЕ КРСТИЋА – ЊЕНО ПОРЕКЛО И ЗНАЧАЈ

Апстракт: У тексту су, после кратког објашњена појма пречанин, дате кратке биографије чланова новосадске породице Маринковић. Највише пажње посвећено је Поп Кости Маринковићу, родоначелнику ове породице; лекару и физичару Вуку Маринковићу професору Лицеја у Београду и писцу првог уџбеника физике у Србији; његовој удовици Софији Маринковић, са којом је Никола Крстић био у свакодневном контакту и о којој је оставио бројне записе.

Кључне речи: Пречани, Софија Маринковић, Вук Маринковић, Велика Школа, Српско грађанство XIX века, приватни живот, Новосадски Маринковићи

* * *

Термин *пречани* у нашој историографији означава Србе пореклом из Хабсбуршке монархије. Најчешће се односи на Србе са простора северно од Саве и Дунава (из прека), а ређе на оне из Крајине или врло ретко на Србе из Босне и Херцеговине. У нашој историјској литератури постоји општа сагласност да су пречани у 19. веку имали веома значајно место у изградњи политичких, културних и просветних институција обновљене српске државе. У Србији у којој је тада било мало уопште писмених, а образован човек био права реткост,

1 Резултате свог досадашњег истраживања о породици Маринковић аутор је изнео у: Ђ. Ђурић, *Вук Маринковић, Биографија и научни рад утемељивача физике као модерне науке у Србији*, Нови Сад, 2007. и *"Prečani" Atanasije Nikolić i Vuk Marinković – utemeljivači moderne nauke u Srbiji*, Zbornik radova međunarodnog naučnog skupa Balkan i Panonija kroz istoriju, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Novi Sad, 2006, 261–272.

ствaран је чиновнички апарат и утемељивана је просвета. У првој половини XIX века дошло је до масовног прилива образованих Срба са простора северно од Саве и Дунава, које у то време не без злобе почињу називати пречанима, па и немачкарима и швабама. Њих покреће потрага за службом, нада да ће у својој држави доспети на више чиновничке положаје него што би им то успело у монархији Хабзбурга, али и нада да ће у оквирима какве-такве националне државе успети да потврде свој национални и људски идентитет. Овај осећај био је у складу са ондашњим стањем духа у Европи, који су озваничиле Француска револуција и револуције 1848. године. Колики је био њихов значај у ово време говори и чињеница да су из њихових редова били, између осталих, писац првог српског устава (Сретењског) и покретач првих новина у Србији Димитрије Давидовић, и писац првог српског грађанског законика Јован Хаџић (Милош Светић). Према службеним подацима из 1836. године, од укупно 68 учитеља у Србији 51 био је ''пречанин". Из редова ''пречана" били су и готово сви професори Лицеја (претече Велике школе и универзитета). Међу њима су били и Вук Маринковић и Никола Крстић.

Бројне су историографске теме за које Крстићев *Дневник* представља значајан извор. Једна од њих је свакако и друштвени и приватни живот пречанских породица у Београду. На готово свакој страници *Дневника* видимо њихову свакодневицу. За историчара (и историчарку) чије би теме истраживања биле: начин становања, одевања, исхране, страхови, очекивања и наде, уживања и друге теме свакодневног живота Крстићеви *Дневници* представљају прави мајдан материјала. Посебно место у *Дневницима* заузима породица Маринковић. На готово на свакој страници *Дневника* помињу се удовица Софија Маринковић са којом је Крстић био у емотивној и физичкој вези, али и у пословним односима, њена деца Кристина и Иван – Ива. Нешто ређе предмет Крстићевих бележака су Софијин покојни муж, лекар и професор Лицеја, Вук Маринковић и њихови рођаци и пријатељи из Новог Сада.

Ко су заправо били новосадски Маринковићи, чији је најпознатији изданак Вук Маринковић био утемељивач физике као модерне науке у Србији.

Породица Маринковић је оставила дубок траг у културном и привредном животу Новог Сада у првој половини XIX века. Ова фамилија је по занимањима којима се бавила, по успонима и падовима у вођењу послова, по местима где су се њени чланови школовали карактеристичан представник српског грађанства у Хабсбуршкој монархији своје епохе. Карактеристично за танак слој српског грађанства је и то да су у свега две или три генерације, породице стицале богатство, успињале се на друштвеној лествици, давале интелектуалце и уметнике, а потом падале у декаденцију и нестајале.[2] Таква судбина задесила је и Маринковиће. Родоначелником ове породице може се сматрати чувени

2 Ова појава је за сада више била тема књижевних дела него историографије, посебно у делима Исидоре Секулић и Вељка Петровића.

новосадски катихета поп Коста Маринковић, отац Вука Маринковића и таст Софије Маринковић.

Константин (поп Коста) Маринковић рођен је у Новом Саду 1784. године. О његовом пореклу мало се зна. Претпоставља се да је његов отац био Андрија Маринковић "Грађанин и трговац новосадски".[3] Коста је школовање започео у родном Новом Саду. Прва два разреда гимназије завршио је школске 1795/6. и 1796/7. у новосадској католичкој Краљевској гимназији. Више разреде учио је у Будиму, а VII и VIII разред гимназије, или како се то онда звало – *филозофију*, завршио је у протестантској гимназији у Кежмарку. Потом је у Сремским Карловцима изучио богословију.[4]

Кратко време током 1805. године служио је у Осијеку као јерођакон, а потом септембра 1807. године бива изабран за новосадског пароха у Саборној цркви великомученика Георгија.[5] Од тада па до 1834. године предавао је веронауку, прво у основној школи, а од 1830. и у новосадској српској гимназији. Патронат ове гимназије изабрао га је за егзоратора гимназијске младежи, тако да је недељом и празником тумачио јеванђеља. Ову дужност је са задовољством обављао све до смрти 1844. године, иако се 1834. године повукао са места катихете. Међу његовим многобројним знаменитим ученицима треба поменути Светозара Милетића и Павла Јовановића, Змајевог оца.[6] Круну његовог богословског рада представља двотомно дело *Толковања светоī јеванђеља*, објављено 1839–1841, у којем су на готово хиљаду страна дате проповеди држане за време његове егзораторске службе.[7]

Поред тога што је био познат као даровит говорник[8] и катихета, поп Коста се бавио и књижевним радом. Одржао је преко 800 надгробних говора својим

3 Архив града Новог Сада, Акта Новосадског магистрата 1795, ф. 14. 1322; Стоји да је Андрија Маринковић добио под аренду Fundum vacum versus Danubiorum in vicinia Jacobi Bogoev.

4 В. Стајић, *Новосадске биоīрафије*, III, 38–39; В. Алексијевић *Савременици и īоследници Вука Караџића и Досиīеја Обрадовића*, Народна библиотека Србије, ПФ, Фасцикла VI, стр. 82–83, *Косīа Маринковић.*

5 Архив САНУ – Сремски Карловци, фонд Карловачке митрополије 1805/24. Писац некролога поп Кости у Павловићевим *Сербским народним новинама* (1844, 146) наводи да је у Новом Саду предавао веронауку од 1806.

6 В. Стајић, *Новосадске биоīрафије*, II, Нови Сад, 1937, 37; Исти, *Срīска īравославна велика īимназија у Новом Саду*, Нови Сад, 1949, 257.

7 *Толкованіе священныхъ еvаīелій каждаго воскреснаго (неделнаго) и īраздничнаго дне* сь приложеными Поученіямы, предавано, и говорено целой учащейся юности нашего благочестія въ Гумназіуме Славено-Сербскаго общества Новосадскаго, ово во училищи, ово въ Каѳедралной Церкви, за первое школское теченіе. Константіном Марінковичемъ. Часть 1–2, у Новомъ-Саду, печатано Писмены Павла Іанковића ц.к. Прів. Кньигопечателя, 1839–1841.

8 Остао је упамћен његов надахнути говор *Премудросī созда себје дом*, на свечаности проглашења српске новосадске гимназије на Митровдан 1819. године. Гимназија је тада постала потпуна пошто је добила и шести разред, тј. други разред човечности (humaniora). *Новосадска īимназија 1810–1985, Насīанак и развој*, Нови Сад, 1986; В. Стајић, *Новосадске биоīрафије*, V, 260.

савременицима, чак је намеравао и да штампа збирку неких од ових некролога, али је од тога одустао због недостака новца.[9] Још као младић, објавио је 1808. године у Будиму потресни спев са библијским мотивима *Рахиљин плач*.[10] О томе да је ова књига радо читана и о томе колики је одјек имала, говори и чињеница да је прештампана у Београду 1856. године у државној штампарији.[11]

Константин Маринковић се бавио и преводилаштвом. Са немачког је превео популарни историјски роман *Откровеније Америке*[12] славног немачког просветитеља Јохана Хајнриха Кампеа.[13] Поред учешћа у ширењу просветитељских идеја код Срба, о учености поп Костиној и његовим интересовањима сведочи и његова библиотека, чији се садржај делимично може реконструисати на основу списака пренумерата у српским књигама са краја XVIII и прве половине XIX века.[14]

Поред угледа који му је свакако донео свештенички и књижевни рад, поп Коста је важио и за поштеног и трезвеног човека. Стога су му поверавани послови посредовања и измирења међу грађанима и често је именован за извршиоца разних легата.[15] Имао је кућу у Дунавској улици која је у време великог

9 *Сербске народне новине,* 1843, 256. Поп Коста је 1839. објавио да жели да штампа 16 надгробних слова (некролога), на шта му се јавило преко 400 пренумераната, али и поред тога није могао да штампа ово дело због ранијег дуга у штампарији.

10 **ПЛАЧ РАХИЛИ или Избїеніе младенцевъ на повелѣніе Иродa Царѧ Иудескагѡ во Вїдлеемѣ сбывшемуся. Издано Константїномъ Маринкович. – Въ Будинѣ Градѣ, Писмени Кралев. Всеучил: Венгерскагѡ**, 1808.

11 **ПЛАЧ РАХИЛИ или убїеніе** 14.000 **младенцевъ на повелѣніе Иродa Царѧ Юдескаго во Видлеемѣ сбывшемуся. Издао Константинъ Маринковићъ, а препечатао Георгїе Станѣкъ Въ Београду, у Правителственої Книгопечатни,** 1856.

12 Јоахим Хајнрих Кампе, *Откровеніе Америкі*, Въ Будіне Градеъ, Писмены Кралевскаго Всеучилища Венгерскаго, 1809. преведено Константіном Марінковичемъ.

13 Campe Joachim Heinrich (Deensen, Braunschweig 1746 – Braunschweig 1818). По образовању теолог. Кратко време био кућни учитељ у породици Хумболт, потом просветни саветник у Брауншвајгу. Постао славан као писац поучних дела свих жанрова. Сматран једним од најзначајнијих педагошких мислилаца просветитељства. Прерадио Дефоовог Робинзона (*Robinson der Jüngere,* 1779). За њега се везује изрека да је онај који је први засадио кртолу или онај који је пронашао преслицу важнији за човечанство од писца *Илијаде* и *Одисеје*.

14 *Пренумерација на српску књигу*, грађа Српског биографског речника, Матица српска. Поп Коста је био пренумерант за 50 књига, међу којима преовлађује белетристика (српска и преведена) и поучна литература, али има и дела из историје (и српске и опште) и теологије. Може се претпоставити да је ова библиотека била много већа јер се до књига долазило и другим путем осим пренумерацијом. Ова библиотека је вероватно имала велики утицај и на интелектуални развитак поп Костине деце, пре свега Вука Маринковића, који је од њих био најсклонији књизи. Осим тога и он сам је био пренумерант за више десетина наслова.

15 Архив САНУ – Сремски Карловци, фонд Карловачке митрополије 1824/345; Васа С т а ј и ћ, *Новосадске биографије*, књ. I, стр. 35, 114; књ. III, стр. 220; Сачуван је и велики број аката Новосадског магистрата који говори о поп Кости као тутору легата. Често се дешавало да је имао проблема са рођацима и повериоцима оснивача легата, па је чак долазило и до тужби. Архив града Новог Сада, Акта Новосадског магистрата, фонд 1, фасц. 1, суб 28. XI/1830; фонд 1, фасц. 1, суб 9. IV/1831; фонд 1, фасц. 1, суб 19. VI/1832; фонд 1, фасц. 6, суб 2927/1833.

пожара у Новом Саду изгорела, те ју је он поново саградио. Био је и међу већим дародавцима библиотеке новосадске гимназије.[16]

Поп Коста је умро 9. маја 1844. и према сопственој жељи сахрањен је код Јовановске цркве.[17] На величанственој сахрани говорили су Платон Јефремовић и у име ученика поп Костиних Светозар Милетић који је у ту сврху спевао *Жалосшев йри смрши Консшаншина Маринковића*.[18] О покојниковом угледу ''међу свим нацијама" говори то да је приликом сахране служило преко 20 свештеника, а звоњава се чула са свих 5 православних цркава и са католичке цркве у Новом Саду.[19] Савременици су га памтили и као веома духовитог и речитог човека, па су о њему остале записане бројне анегдоте.[20]

Поп Коста Маринковић имао је седморо деце – синове Павла, Максима, Вука и Димитрија и кћерке Анастазију, Христину и Јулијану.[21] **Максим Маринковић** био је трговац. Судећи по његовој пословној кореспонденцији био је добро образован. У очевој кући је држао трговину мешовите робе и скупоценог посуђа.[22] У време народног покрета 1848. покушао је из Беча да набави пушке, али су пароброд са том пошиљком претресли Мађари и пушке одузели, што је Максима финансијски упропастило. Умро је неколико месеци касније, 27. марта 1849. године. Његова удовица **Александра** (на више места се помиње у Крстићевом *Дневнику, Приваши и јавни живош* I, II) наставила је да води послове, међутим, јуна 1849. приликом бомбардовања Новог Сада са Петроварадинске тврђаве изгорела јој је кућа и радња у њој.[23] Невоље су се наставиле када је у јесен 1849. потонуо брод који је превозио њену робу. И поред свега, удовица Александра Маринковић обновила је посао уз помоћ оца и кредита који је у Београду добила захваљујући деверу Вуку Маринковићу. После смрти Вука Маринковића, бригу о отплати ових кредита и нове позај-

16 В. Стајић, *Срйска йравославна велика гимназија у Новом Саду*, 232.

17 Јовановска црква у Новом Саду налазила се на месту данашње основне школе Иво Лола Рибар. Подигнута је половином XVIII века, а срушена 1921. То је била гробљанска црква. Гробље око ње је измештено.

18 *Пешшанско-будимски скорошеча,* 18. мај 1844, на насловној страни доноси Милетићев *Жалосшев йри смрши Консшаншина Маринковића* од 10 строфа по 10 стихова.

19 *Сербске народне новине*, 1844, 146.

20 И. Огњановић, *Занимљиве йриче и белешке из живоша знамениших Срба*, Српска штампарија, Загреб, 1900, 69–70; М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 323–324.

21 О супрузи поп Костиној нисмо успели да пронађемо друге податке осим да је у браку са њим била од пре 1805, да је умрла пре 1841. и сахрањена код Јовановске цркве.

22 Трговином се почео бавити пре 1837, када је његов отац тражио од градског магистрата да Максим буде ослобођен пореза будући да живе у заједничком домаћинству. В. Стајић, *Новосадске биографије*, књ. III, 38–44.

23 Према поп Костином тестаменту кућа је припала Максиму, али он је имао да кроз 6 година браћи и сестрама исплати одређене суме новца као надокнаду. В. Стајић, *Новосадске биографије*, књ. III, 38–44.

мице од Софије Маринковић, надгледао је као тутор и сам Никола Крстић.[24] Александра је надаље држала трговину ''нирнбершке" робе ''Код црне мачке". Максим и Александра имали су синове Константина, Јована, Георгија (Ђуру) и Александра, и кћерку Јелену. Синови су се са променљивим успехом бавили трговином. Максимова кћер Јелена се уз кумовање Светозара Милетића јануара 1868. удала за познатог либералског првака Владимира Јовановића, који је у то време био емигрант у Новом Саду. Из тог брака рођен је децембра 1869. године славни српски правник и историчар Слободан Јовановић.[25]

Димитрије Маринковић, најмлађи син поп Костин, био је обућар. Михаило Полит-Десанчић је за њега записао да је био ''доста велики бекрија". Од оца је наследио речитост и духовитост па су и о њему остале записане бројне анегдоте. Умро је без наследника и имовине јула 1860.[26] Син поп Костин **Павле Маринковић** умро је 1823. у осамнаестој години. Његова смрт је оставила дубок траг на оца и породицу. О кћерима поп Костиним готово да и нема података. **Анастасија Маринковић** била је удата за Василија Ракића, пароха у Бачком Петровом Селу. Њихов син Ђорђе Ракић био је администратор либералског листа *Браник*. **Христина Маринковић** је била удата за трговца Петра Павловића. Умрла је још за очевог живота 1833, па је он преузео старање о њеној ћерки – својој унуци Марији.[27]

Најпознатији изданак ове угледне новосадске грађанске породице био је **Вук Маринковић**, лекар и један од првих предавача и писаца уџбеника физике код Срба. Рођен на прелазу XVIII и XIX века стасавао је под утицајем позног просветитељства и полетног националромантизма који је захватао целу Европу па и Србе у Хабзбуршкој монархији. Од оца ''Срб-младежи ментора мудрог" и преводиоца Кампеових дела наследио је љубав према књизи и науци у којој су његови учени савременици видели једини пут ка прогресу човечанства. Као припадник угледне новосадске породице, развијао се и под утицајима вредности тадашњег српског грађанства у успону. Српско родољубље, постављено на нове, грађанске основе, биће главна карактеристика његове генерације српских интелектуалаца. Они ће бављење јавним пословима, па и просветом и науком доживети као национално позвање. Отуда не чуди што ће школовани Срби из Хабзбуршке монархије имати пресудну улогу у изградњи најзначајних просветних, културних и научних установа у Србији.

24 Н. К рстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, II, приредили А. Вулетић и М. Јагодић, Београд, 2005, на више места.

25 В. Јовановић, *Успомене*, приредио В. Крестић, Београд, 1988; М. Јовичић, *Слободан Јовановић*, Београд, 1997.

26 Др Михаило Полит-Десанчић, *Покојници*, Нови Сад, 1899, 22–23; И. Огњановић, *Занимљиве приче*, 70; В. Стајић, *Новосадске биографије*, књ. III, 40; Наводно је једном рекао: ''*А шта ми хвале моја брата Вука, велика ми посла! Да сам се ја пре родио ја доктор, а Вук шустер, а овако ја шустер а Вук Доктор*."

27 Архив града Новог Сада, Акта Новосадског магистрата, фонд 1, фасц. 11, суб 275/1836.

Вук Маринковић, утемељивач физике као модерне науке у Србији рођен је 5. јануара 1808. године.[28] Школовање је започео у родном Новом Саду. После завршене основне школе похађао је новосадску Српску православну велику гимназију у којој је завршио 6 разреда.[29] У време Вуковог школовања у гимназију је за директора и професора стигао Павел Јозеф Шафарик, историчар књижевности, слависта и главна фигура националног препорода словенских народа у Хабзбуршкој монархији. Шафарик је шестом разреду гимназије (другом разреду humaniora), управо оном који је похађао Маринковић, предавао: Поезију и латинске ауторе, Стару римску историју, Физику, Етику и вежбе стила.[30]

Седми и осми разред гимназије, тј. филозофију, Маринковић је завршио у Јегри.[31] Као гимназијалац пуно је читао, посебно дела просветитељских писаца.

Медицину је студирао на пештанском и бечком универзитету од 1826. до 1830. године.[32] Докторску дисертацију под насловом *Dissertatio inauguralis medica de epilepsia* одбранио је на Краљевском универзитету у Пешти 23. маја 1830. у 23. години живота.[33]

За време студија, поред медицине и изучавања природних наука читао је дела домаће и класичне литературе.[34] Тада се опробао и у књижевном раду. Превео је, заправо боље рећи препевао, једно певање Вергилијеве *Енејиде*. Наводно незадовољан преводом Јована Хаџића (Милоша Светића), Маринковић, тада деветнаестогодишњи студент медицине у Пешти, преводи друго певање овог класичног дела и објављује га у три наставка у *Сербском Лѣтопису* (да-

28 О датуму његовог рођења детаљније видети у: Ђ. Ђурић, *Вук Маринковић, Биографија и научни рад утемељивача физике као модерне науке у Србији*, Нови Сад, 2007, 11.

29 Архив САНУ – Београд, 7380/24; Гимназија је почела да ради 1816. године, 1818. је добила потврду јавности, тј. држава је признала њене дипломе, а 1819. уведен је и 6. разред, чиме је гимназија постала потпуна – онаква какве су биле све државне гимназије у оновременој Угарској. Вук Маринковић је похађао гимназију управо у време њеног настанка и у време прерастања Новог Сада у српски културни, привредни и политички центар. То је свакако морало имати великог утицаја на формирање његове личности.

30 В. Стајић, *Нови Сад културни центар*, Летопис Матице српске, књ. 356, св. 1–2, јануар–фебруар 1946, 14–15.

31 Архив САНУ – Београд, 7380/24; За овај период његовог школовања није сачуван готово никакав податак изузев да је његов отац 1820. године тражио од Новосадског магистрата сведочанство да је сиромашан, што је било потребно сину који се школовао. Архив града Новог Сада, Акта Новосадског магистрата, Записници седница магистрата, 1820, 2550.

32 *Пренумерација на српску књигу*; Студије у Бечу похађао је током 1828, док је, изгледа, остатак студија провео у Пешти.

33 Архив САНУ – Београд, 7380/24; *Сербскій Лѣтопись*, 1830, частица друга, у Будиму, 145–146; Р. Јеремић, *Прилози за биографски речник војвођанских Срба лекара од 1756. до конца 1940*, Нови Сад, 1952, 81–82.

34 Поново га налазимо међу пренумерантима, 1826, на Hrist. Vilh. Hufenlanda, *Макровиотика или Наука о продуженију живота човеческој*, превео J. Стејић, Бечу у типографији конгрегације Метихариста, 1826; и 1828, J. Стејић, *Забаве за разум и срце*, Беч, 1828; Р. Јеремић, *Miscellanea*, 3 (1940), 247–248.

нашњем *Летопису Матице српске*) од 1826. до 1828.[35] По мишљењу стручне критике овај превод је био далеко прецизнији од Хаџићевог. Подухват је био тим већи што је оригинал на латинском писан у хексаметрима, а Маринковић га је препевао у десетерцу.[36]

По окончању студија медицине Вук Маринковић се вратио у Нови Сад и почео се бавити лекарском праксом. Будући да је град већ имао званичног физикуса Александра Димића, којег је плаћао магистрат, Маринковић је ''публиковао" своју диплому и посветио се приватној пракси. Да је Маринковић као лекар уживао велики углед, сведочи чињеница да је лечио највиђеније Новосађане. Био је породични лекар код оца Јована Јовановића Змаја, Јована Хаџића (Милоша Светића), Михаила Полит-Десанчића, лечио је и Димитрија Сервијског, Марију племениту Станисављевић и многе друге, а често је као члан конзилијума лечио и пацијенте својих колега.[37] Добар глас о Маринковићевој стручности стигао је и до кнеза Милоша Обреновића који му је 1831. године понудио звање књажевског лекара у Крагујевцу.

О угледу Вука Маринковића у родном граду сведочи и чињеница да је 1847. године изабран за потпредседника новосадске читаонице.[38] Пред крај крвавог српско-мађарског сукоба, половином 1849. године, мађарске власти из Пеште су преко адвоката и бившег председника читаонице Јована Рајића, покушале да наметну покретање српско-мађарског листа у Новом Саду. Међутим, Јован Хаџић као председник и Вук Маринковић као потпредседник читаонице то су одлучно одбили изјављујући да не желе да чине ништа против воље бечког двора и савезника Руса.[39]

Љубав према књизи коју је гајио од школских дана Вука Маринковића није напустила ни у зрелим годинама, штавише, он је у годинама које је као лекар провео у Новом Саду почео да ствара велику сопствену библиотеку.[40] Тада се посвећује и проучавању физике. За време своје лекарске праксе израдио је један приручник из ове науке, али је он приликом бомбардовања Новог Сада 1849. године уништен. Његову љубав према природним наукама потврђује

35 *Сербскій Лѣтопись*, 1826, частица друга (II, 5) почетак, стихови 1–151; 1827, частица прва, (III, 8) наставак, стихови 152–403; 1828, частица трећа (IV, 14) свршетак, стихови 403–804.

36 V. Dukat, *Dvije tri o starijim srpskim prevodima iz Vergilija*, Прилози за књижевност, језик и фолклор, 1932, XII, св. 1, 4–6; М. П а в и ћ, *Класицизам код Срба*, 49; *Матица српска 1826–1926*, Нови Сад, 1927, 261–262.

37 Архив града Новог Сада, Акта Новосадског магистрата, Записници седница магистрата, 1838, бр. 5474, 5475; фонд 1, фасц. 5, суб 2375/1838;

38 Архив САНУ – Београд, Друштво српске словесности, 1847, 28.

39 Ж. Марковић, *Адвокат Јован Рајић,* у *Српска читаоница, Градска библиотека у Новом Саду, Споменица 1845–1995*, Нови Сад, 1996, 105–107.

40 У периоду док се у Новом Саду бавио лекарском праксом (1830–1849) био је пренумерант на готово 30 књига. Међу њима преовлађују дела из лепе књижевности, али има и поучних књига из разних области. *Пренумерација на српску књигу*; Р. Јеремић, *Miscellanea*, 3 (1940), 249.

и чињеница да је у периоду између 1844. и 1847. године, накратко, боравио у Берлину да би слушао предавања Александра фон Хумболта.[41]
Миран период живота који је завршен револуцијом 1848/49. године обележило је и срећивање породичних прилика. Вук Маринковић се оженио **Софијом**, ћерком имућног Јована Павловића чија је друга ћерка Христина била удата за потоњег новосадског градоначелника Григорија Јовшића. Имовину стечену богатим миразом који се састојао од куће и око 60 јутара земље Маринковић је увећао куповином још десетак јутара земље.[42]

После уништења Новог Сада у пожару изазваном бомбардовањем са Петроварадинске тврђаве јуна 1849. Вук Маринковић је остао без куће, библиотеке и својих списа, као и без изгледа за приходе од лекарске праксе. Због свега тога, али и због осећаја да је позван да ради на утемељењу националне науке он, као и велики број учених пречана, прелази у Србију.[43]

Већ јула 1849. Попечитељство просвештенија на чијем се челу налазио учени Лазар Арсенијевић Баталака, предлаже кнезу Александру Карађорђевићу да на упражњено место професора Физике[44] на Лицеју постави др Вука Маринковића коме је физика и до тада ''највећма омиљена била".[45] Кнез је указ о његовом постављењу за ''контрактуалног" (уговорног) професора физике на Лицеју потписао већ 19. јула.[46] Уговор, којим су дефинисане Маринковићеве обавезе, потписан је 12. септембра, после чега је он почео да ради.[47]

У време када је Маринковић постао професор, Лицеј је био једина високошколска установа у читавом Српству. Иако се од свог оснивања 1838. године стално развијао, још увек је далеко заостајао за својим узорима у Средњој Европи. Посебно лоше стање било је у настави егзактних наука за коју су недостајали кабинети, лабораторије, али и образовани стручњаци.

Школске 1849/50. Вук Маринковић је на београдском Лицеју почео да предаје Елементарну физику. У оквиру овога предмета предавана је и хемија све до школске 1853/54, када је издвојена као посебан предмет. Пре Маринковића на Лицеју су физику предавали: Коста Бранковић (1839), Антоније Арнот

41 Љ. О п р а, *Девет храстова, Записи о историји српске метеорологије*, Београд, 1998, 28–30.

42 Архив града Новог Сада, Акта Новосадског магистрата, фонд 1, фасц. 5, суб 2465/1838; фонд 1, фасц. 4, суб 2092/1848.

43 Маринковић је, накратко, маја 1848. боравио у Београду у посети пријатељу Владимиру Јакшићу.

44 Дотадашњи професор физике, исто лекар по образовању, Јанко Шафарик био је премештен за професора Опште историје уместо преминулог Исидора Стојановића.

45 АС – МПс, 1849/XIII-99, 1849, III, 99; АС, фонд Лицеј, МИП – ректору Лицеја 265/1849; *Гласник Хемијског друштва*, 20 (1955), 596; С. Лазаревић-Бојовић, *Хемија у Србији у XIX веку*, Београд 1989, 10.

46 АС – МПс, 1849, III, 227; 1849, V, 396, указ бр. ВНО 919;

47 АС – МПс, 1849, III, 99; Разлог због кога је Маринковић уговор потписао тек 2 месеца после постављења је што се сложио да удовица покојног професора Опште историје Исидора Стојановића прима плату мужа до почетка наставе у септембру 1849. године.

(1839–1841), Ђорђе Мушицки (1841–1843) и Јанко Шафарик (1843–1849).[48] Сви пречани.

По једном ректорском извештају из школске 1850/51. видимо да је Маринковић само слушаоцима друге године ''филозофије" физику предавао 10 часова недељно,[49] док по једном другом документу из 1852. године налазимо да је првој години филозофије држао само један час физике, а другој години 9 часова недељно. Од школске 1850/51. године предавао је ванредно и Јестаствену повестницу (Историју природе).[50] После реформе Лицеја из 1853. године, на Јестаствено-техничком одељењу предавао је физику и физичку географију с метеорологијом. Та два предмета држао је све до смрти 1859. године.[51]

Основни проблем у настави на Лицеју био је недостатак уџбеника, па је стога Министарство просвете издало наредбу да сваки професор мора написати уџбеник за свој предмет. Маринковић је, поред тога што је ревносно држао наставу, прионуо на посао да изради уџбеник и већ маја 1850. предао је рукопис на оцену Школској комисији. Школска комисија је нашла да је уџбеник не само ваљан и користан већ и да ће бити од великог значаја за српско друштво и науку, па је предложила Министарству просвете да га штампа а аутора да награди са 100 дуката.[52] Тако је двотомни уџбеник *Начела физике* одштампан 1851. године, као први високошколски уџбеник физике у Србији.[53] Овај уџбеник био је од непроцењивог значаја за унапређење наставе физике и хемије. У њему су преведени страни стручни изрази, чиме су ударени темељи научној терминологији ових наука код нас. Поред тога Вук Маринковић је најзаслужнији за опремање кабинета за физику и хемију на Лицеју.[54]

Поред наставе физике Маринковић је од школске 1850/51. године ванредно предавао и Јестаствену повестницу. Овај предмет у наставу је уведен на Маринковићев предлог, а он га је држао другој години лицејаца по један час

48 С. Лазаревић-Бојовић, *Хемија у Србији у XIX веку*, 8.

49 *Лицеј 1838–1863*, Зборник докумената, приредио Р. Љушић, Београд, 1988.

50 Историју природе, заправо предмет у оквиру којег су предавана основна знања из биологије и геологије. Касније ће бити издељен на више засебних дисциплина.

51 С. Николајевић, *Краљевско-српска Велика школа за педесет њених година*, Годишњица Николе Чупића, XII (1891), 215; Р. Љушић, С. Бојковић, М. Пршић, Б. Јововић, *Официри у високом школству Србије*, Београд, 2000, 176–178.

52 АС – МПс, 1850, III, 493; Објављено у *Лицеј 1838–1863*, Зборник докумената, приредио Р. Љушић, Београд, 1988, 335–337.

53 *Начела физике*, за своэ ученике, а и за самоуке, написао Вукъ Маринковићъ Медицине докторъ, у Лицеуму Княжества Србскогъ Физике Профессор, друштва Србске словесности р. членъ; Прва пола *О мерльивимъ и немерльивимъ вештествама*; Друга пола *О Эстественимъ появима у великомъ* Са VI. литограф. таблица, при правителственой кньигопечатньи Княжества Србскогъ, У Београду 1851.

54 О томе детаљније у: Ђ. Ђурић, *Вук Маринковић, Биографија и научни рад утемељивача физике као модерне науке у Србији*, Нови Сад, 2007, 41–44;

недељно и то без хонорара.[55] На предлог тадашњег министра просвете Филипа Христића Вук Маринковић је за овај предмет са француског превео и прерадио уџбеник G. Balesea *L'historie naturelle mise à la portée des enfants*.[56] Већ 1851. године превод је штампан под насловом *Јестаствена повестница* а уз њега је издат и *Атлас за јестаствену повестницу*.[57]

Судећи по преписци између Министарства просвете и Лицеја, просветне власти су од самог почетка Маринковићевог рада биле веома задовољне његовом ревношћу. У прилог томе говори и чињеница да је он већ друге године свог рада 1850. изабран за ректора. Други пут ће ректор бити 1856–1859. године.

Оставку на ректорску функцију Маринковић је поднео 28. марта 1859. године, а Министарство просвете ју је прихватило и поред одбијања лицејског Савета да је усвоји.[58] Занимљиво је да је Вук Маринковић контрактуални професор остао све до 28. септембра 1858. године, када је кнежевим указом, после примања српског држављанства, постављен за ''дејствителног", тј. редовног професора.

Вук Маринковић је припадао генерацији интелектуалаца која је ударила темеље српском националном научном друштву које је неколико пута мењало име и форму организовања и које се може сматрати претечом данашње Српске академије наука и уметности.

Када је новембра 1841. године оснивано Друштво србске словесности, као његов прворазредни задатак наведено је да оно треба да се брине о ''*разпрострањивању наука на србском језику, а особито у образовању и усовершенствовању језика Србско-Народноі*".[59] Тешко би се могао наћи који члан Друштва који је више радио на испуњавању овог задатка од Вука Маринковића, који је следећи баш ове циљеве ''*посрбио*" велики део научне терминологије за физику и хемију. Признање за то му је одао и најученији српски филолог онога времена Ђура Даничић.[60] По доласку у Београд, Маринковић је већ јануара

55 АС – МПс, 1850, III, 353; фонд Лицеј, 310, 5 (16) октобар 1850; У акту којим Министарство прихвата Маринковићев предлог каже се између осталог: ''Достојно похваљујући Вашу осведочену ревност и доказану усрдну љубав преме ученицима Попечитељство хита да удовољи Вашој молби!".

56 АС – МПс, 1850, III, 353.

57 *Естествена Повѣстница, за младежъ србску*, написао Вукъ Маринковићъ Медицине докторъ, у Лицеуму Княжества Србскогъ Физике Профессор, друштва Србске словесности р. членъ, Прегледано и одобрено школскомъ Коммиссіомъ, У Београду 1851, при правителственой кньигопечатньи Княжества Србскогъ; *Атласъ узъ Естествену Повѣстницу*, Др. Вука Маринковића, 12 таблица са 251 фигуромъ, У Београду при Типографіи Княжества Србскогъ, 1852; АС – МПс, 1850, III, 353.

58 АС – МПс, 1859, V, 6; Оставка гласи: ‚*Подписани немоіући званије ректора у К. С. Лицеуму и даље одправљати, полажем исту у руке Лицејском Совјету и молим да би се о попуненију ректорскоі званија постарати и ову оставку моју вишој власти доставити изволео. У Беоіраду 16. (28) марта 1859.* ,'

59 С. Илић, М. Станић, *Водич кроз архив Друштва Србске словесности (1842,1845–1864)*, Београд, 1999, 3–4.

60 Ђ. Даничић, *Известије о радњи Друштва србске словесности іодине 1859*, Гласник Друштва србске словесности, XII (1860), 687–690; *Даница*, бр. 2, 29. II 1860, 45–46.

1850. године на ''главном збору'', изабран за редовног члана Друштва.[61] Поред рада на превођењу и стварању научне терминологије, Маринковић је писао и рецензије за текстове из природних наука који су штампани у *Гласнику ДСС*.[62] Признање Маринковићевом професорском и научном раду било је и његово именовање за члана Школске комисије.

После свега неколико дана боловања, Вук Маринковић изненада умро 19. августа 1859. године у Београду.[63] Судећи по изјави доктора Пацека, који је Маринковића лечио последњих дана, радило се о можданом удару. Пацек је признао да није био свестан природе болести ''*јер би му иначе дуūло и јако ūусūили крв*''. Сам Маринковић је наводно, како у *Дневнику* каже Никола Крстић, у бунцању тражио да му се крв пусти из вратне жиле.[64] Сахрањен је на ондашњем београдском гробљу код Маркове цркве.[65]

Можда због заштите права на имовину у Новом Саду, или других, нама непознатих разлога Вук Маринковић је све до 1858. године остао аустријски држављанин и у Новом Саду уредно плаћао порез и обнављао свој пасош.[66] Тек јануара 1858. године поднео је молбу Управи вароши Београда да заједно са супругом Софијом, ћерком Христином од 12 година и сином Иваном од 9 година буде примљен у српско држављанство. Потом је од администрације Војводства Србије и Тамишког Баната добио отпуст из аустријског поданства, па је 19. јула 1858. године у Управи вароши Београда положио заклетву на верност кнезу, Уставу и законима српским, чиме је постао пуноправни држављанин Србије.[67] Готово две године по његовој смрти, фебруара 1861. године одржана је оставинска раправа код Суда вароши београдске. Удовицу Софију Маринковић заступао је архимандрит Теодосије Мраовић, такође пречанин. Испоставило се да је после продаје Вукове имовине у Новом Саду, због ниске цене земље, породици остало свега 767 форинти и непродат виноград. Биригу о финансијама породице Маринковић преузели су пријатељи Никола Крстић и Теодосије Мраовић, као нека врста заштитника и тутора.[68]

61 Архив САНУ – Београд, 7380/24; В. Алексијевић, *Савременици и ūоследници,* 70–73; Гласник Друштва српске словесности, III (1851), 287.

62 Архив САНУ – Београд, Фонд ДСС, 1856, 68.

63 Архив САНУ – Београд, 7380/24; По Јулијанском календару 7. августа 1859. године. Вид. и *Српски дневник*, 63/1859.

64 Н. Крстић, *Дневник. Приваūни и јавни живоū,* I, 31.

65 Никола Крстић, Лазар Арсенијевић Баталака и архимандрит Мраовић, купили су 1861. године у Пешти камен од којег би требало подићи споменик. Будићи да се камен није свидео породици, они су га продали, па су поново 1863. године разматрали подизање споменика у *облику ūирамиде или одсеченоī ūања* (!).Н. Крстић, *Дневник.Приваūни и јавни живоū*, I, 195; II, 14.

66 Архив града Новог Сада, Акта Новосадског магистрата, фонд 1, фасц. 1, суб 549/1854.

67 АС, Министарство унутрашњих дела, 1858/V-143;

68 Н. Крстић, *Дневник. Приваūни и јавни живоū,* I–II, на више места;

Једина ликовна представа која приказује Маринковићев лик није у потпуности верна његовом изгледу. Наиме, један његов портрет израђен је у Новом Саду пре него што је прешао у Београд, али је он уништен у бомбардовању 1849. године. Потом је већ покојног Маринковића на мртвачком одру, техником талботипије, снимио Анастас Јовановић. На основу сећања његових ученика и савременика та талботипија је ретуширана и тако је настала слика коју ми данас имамо. Један од њених примерака чува се у Рукописном одељењу Матице српске. Објављена је први пут у биографском зборнику *Знамениши Срби XIX века* Андре Гавриловића. Милан Ђ. Милићевић га је описао као човека омалена раста, округлог лица, избуљених очију, човека који је често кашљао и ''устресао" десним раменом.[69]

Касније је Вуков син Иван- Ива, као државни питомац (стипендију је добио уз помоћ Николе Крстића), студирао медицину у Бечу.[70] Умро је млад, 1873. године, а кћер Христина се после многих брачних понуда удала 1865. године за Николу сина славног трговца Хаџи Томе. Вук и Софија Маринковић имали су и сина Павла који је преминуо у Новом Саду као дете.[71] И поред финансијских неприлика у Маринковићевој кући је на ''васпитању" била Милица, кћи Новосађанина Јована Теодоровића који је у Београду служио као војни ветеринар и умро маја 1859. године. Милица Теодоровић се 1861. године удала за Светолика Лазаревића.[72]

* * *

Породица Вука Маринковића заузима посебно место у *Дневницима* који се односе на приватни живот Николе Крстића. Заљубљен у Софију Маринковић, Вукову удовицу, Крстић је у свакодневном контакту са њом, тако да би се могло рећи да је она централна фигура његовог приватног живота од 1859. до средине 1864, па и касније до 1866. После тога Маринковићка и њена породица су и даље заступљени на страницама Крстићевих дневника из приватног живота, али више не заузимају централно место. Будући да је живео као самац, а да је становао у једном од ''квартира" у истој кући где и Маринковићи, Крстић је Маринковићку и њену децу посећивао више пута у току дана. Повремено је код ње био и на *кости*, тј. хранио се код ње. Поред тога, заједно са

69 РОМС ILIV-19; М. Ђ. Милићевић, *Поменик,* 322–323; А. Гавриловић, *Знамениши Срби XIX века*, Загреб, 1904, 65–67.

70 *Исто*; Такође и Рукописно одељење Матице српске (РОМС), М 7791, М. Савић, *Прилике из мої живота*, лист 37; Такође и Д. Медаковић, *Срби у Бечу*, Нови Сад, 1988, 146.

71 У списку пренумераната на књигу Ј. Милошевића, *Човеколубацъ*, Нови Сад 1841, наводи се Вук Маринковић, доктор медицине, као купац једног примерка за сина Павла. Ако се има у виду да је у оно време било уобичајено да се о умрлој деци у породици не говори, не треба да нас чуди што нема других сачуваних података о Маринковићевом сину Павлу.

72 В. Стајић, *Новосадске биоїрафије*, књ. III, 40–41.

архимандритом Теодосијем Мраовићем помагао је Маринковићки у вођењу финансија, давању новца под интерес, заступао је у оставинској расправи, давао јој је правне савете, а једно време је њен новац и новац њене деце био под Крстићевим надзором. Како је сам записао на више места из његовог односа са удовицом Маринковић је проистекло много пријатних контаката укључујући и интимне односе, али и много непријатности и патњи због неузвраћене љубави. Због природе дневничког записивања, и штурости Крстићевих описа када говори о стварима које он зна, а ми можемо само да наслућујемо и одгонетамо нису нам у потпуности јасне Крстићеве намере према Маринковићки. Шта он подразумева под ''озбиљним" разговорима. Помишља ли озбиљно да јој понуди брак (што би се могло закључити из неколико његових недоречених записа), љути ли се она на њега због неодлучности да јој понуди брак или због сексуалне неуспешности?

Маринковићкина деца Кристина и Иван-Ива су такође често предмет Крстићевих бележака. Поред честих ситних поклона које им даје или поучавања Иве и заузимању да он добије државну стипендију или бриге за васпитање и ''добар глас" о девојци за удају Кристини, они најчешће остају само огледало Крстићевих односа са њиховом мајком.

За Вука Маринковић Крстић, на више места наглашава да му је био истински пријатељ и да се отуда толико стара о његовој породици. Наглашава и Вуково поверење у њега, те да му се Маринковић у једном писму обратио са *пријатељу и найрсниче*.

Занимљиво је да Крстић и поред тога што на готово свакој страници *Дневника* из приватног живота помиње Маринковиће није оставио прецизније биографске податке о њима. Није записао тачан датум смрти младог Иве Маринковића, иако помиње његово боловање. Није записао ништа прецизније ни о пореклу Софије Маринковић, о њеном животу у Новом Саду, удаји за Вука Маринковића што је све свакако морао знати због природе њихових односа.

Записи који се односе на Софију Маринковић и њену породицу нису само једна интимна историја, јединствена у нашој мемоаристици, како је приметила Александра Вулетић у предговору прве књиге *Приваної и јавної живота*, већ значајан извор за све области приватног живота. Бројне белешке посредно или непосредно описују и откривају начин исхране, одевања, становања, хигијену, боловање и лечење, вођења финансија, дружења, породичние односе, интиму, јавни и ''приватни" морал грађанске класе у Србији 60-их и 70-их година XIX века. Стога, ма звучало као безброј пута поновљена фраза, објављивање 8 томова Крстићевих *Дневника* представља значајан допринос проучавању политичке, али и данас тако модерне историје свакодневног живота, а породица Маринковић ће само стицајем пуке околности да је била објект записа постати еталон за описивање многих сегмената свакодневице српског грађанства друге половине XIX века.

THE MARINKOVIC FAMILY FROM AMONG PRECHANS IN NIKOLA KRSTIC *DIARY* – ITS ORIGIN AND SIGNIFICANCE

Summary:

The term *prechans* in our historiography refers to the Serbs whose origins are in the-Habsburg Monarchy. Most often, it refers to the Serbs from the territories north of the river Sava and the Danube (from Prek), and more rarely it refers to those from Krajina, or quite rarely to the Serbs from Bosnia and Herzegovina. In our historical literature, there is a general agreement that the Prechans in XIX century had a very significant place in creating political, cultural, and educational institutions in the Principality of Serbia.

The Marinković family made a deep mark in a cultural and commercial life of Novi Sad in the first half of XIX century. This family is, by professions of its members, by its successes and failures in managing businesses, by places in which its members were educated, a characteristic representative of Serbian townspeople in the Habsburg Monarchy of its age. In the second half of XIX century, they lived in Belgrade. Their "private and public" life was one of main topics in Krstić's *Diaries* in the period 1859-1964, and even later.

Their progenitor, a priest Konstantin Marinković (1784-1844), was a highly-respected preacher in Great Serbian Grammar School in Novi Sad, a writer and a translator of Johann Heinrich Kamp's works into Serbian. The most important offspring of the family was Vuk Marinković, a physician and a physicist, educated in Wien. After 1849, he went to the Principality of Serbia, where he was a professor at Lyceum, he wrote the first studying book for physics in Serbia, he translated technical terminology of this science and he became a member of Society of Serbian Slovesnost. His widow Sofija Marinković who Nikola Krstić was in love with became the central figure in Krstić's Diaries during several years.

УДК: 327(497.11:470)"18"(093.3) ;
34:929 Крстић Н. (093.3) ;
94(497.11)"1875/1878"(093.3)

Др Людмила Кузьмичёва
Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова
kuzmicheva3@yandex.ru

НИКОЛА КРСТИЧ О РОЛИ РОССИИ НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ ВЕЛИКОГО ВОСТОЧНОГО КРИЗИСА 1875–1878 гг.

Апстракт: Рад се бави анализом дневничких бележака Николе Крстића, које се односе на почетак Велике источне кризе, те на улогу Русије и њен однос према Србији у то доба. Крстићев покушај да разуме основне механизме у доношењу важних одлука које су утицале на почетак кризе, даје посебну важност изворним подацима који су потекли из његовог пера.

Кључне речи: Никола Крстић, Велика источна криза, Русија, Србија, рат, добровољци.

* * *

Никола Крстич в своем Дневнике[1] очень внимательно отслеживал все события предшествующие Великому Восточному Кризису, его ход и последующие события. Особый интерес представляет его характеристика начального этапа Великого Восточного Кризиса: 1875-1876 гг. Это события связанные с началом восстания в Боснии и Герцеговине и драматический ход сербо-турецкой войны 1876 г.

Безусловно, этот раздел дневниковых записей Крстича дает неоценимый материал не только с точки зрения уточнения фактических деталей, спорных в историографии. Но и, прежде всего, для воссоздания атмосферы предвоенного

1 В настоящем очерке анализируется та часть Дневника Николе Крстича, которая содержится в его записях за 1875–1876 гг. См.: Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, II (јануар 1868 – 31. децембар 1876), приредио М. Јагодић, Београд, 2006. Далее страницы этого издания, на которые даются ссылки, будут указаны в скобках.

и военного времени. Крстич – весьма осведомленный государственный и политический деятель, одновременно предстает как подлинный патриот своей страны, который пытается в меру своих сил воздействовать на события.

Ежедневный анализ текущих событий этого, весьма концентрированного с событийной точки зрения периода, дает возможность Николе Крстичу не только ставить вопросы, касающиеся стратегии и тактики великих держав в Восточном вопросе но и попытаться на них ответить.

Роль России как официальной, так и неофициальной – а именно русской общественности и славянских комитетов, в решении Сербии начать военные действия Крстич глубоко и заинтересованно анализирует.

Так, он сумел заметить противоречивость и неопределенность русской официальной позиции по отношению к военным приготовлениям Сербии и Черногории. Глубоко и всесторонне проанализировал он и двойственность русской позиции по отношению к начавшейся в 1876 г. войне.

Именно этот сюжет представляется нам важным для обсуждения на сегодняшнем Круглом Столе: **"*Дневник* Николе Крстића – извор за друштвену и политичку историју Србије и српског народа у другој половини 19. века"**.

Проблему русско-сербских отношений в 1875-1878 гг. я исследовала в своей кандидатской диссертации (1986 г.) и в других работах[2], что позволяет мне сопоставить Дневник Крстича с русскими источниками по проблеме.

Источниковедческий анализ текста позволяет выделить основные направления, которые отражены в Дневнике Крстича в контексте проблемы "Россия и сербский вопрос на первом этапе Великого Восточного кризиса".

1. Никола Крстич отражает в своем Дневнике ощущение ***военной тревоги*** уже весной 1875 г. Он дает исследователю возможность понять, что еще задолго до начала боснийско-герцеговинского восстания в Сербии уже всерьез анализировались последствия возможного вступления княжества в Боевые действия.

В августе 1875 Крстич собирает и анализирует информацию о роли Сербии в организации и поддержке восстания в Боснии и Герцеговине. При этом он хорошо понимает, что Сербия не может остаться равнодушным зрителем, и в то же время у нее нет достаточных сил, чтобы начать боевые действия. (С.290-291). Одновременно он пытается увидеть и перспективу возможного вступления Сербии в войну: "Али, ако би Србија успела у првим бојевима надвладати турску војску? То би било од непрегледних, и то повољних последица" (291).

В январе 1876 г. Крстич констатирует, что восстание в Боснии и Герцеговине вызвало очень серьезный интерес великих сил, Сербия же осталась в стороне от разрешения конфликта: "Србија, која је требала да игра значајну

2 На сербском языке см.: Љ. Кузмичева, *Русија и припреме Србије и Црне горе за рат са Турском у пролеће 1876. Околности доласка у Србију М. Г. Черњајева*, Делиград од устанка как независности 1806–1876, Београд, 2007, 247–262.

улогу у преговорима са страним владама, па и самом Портом о овој ствари, та Србија, борећи се са својим унутрашњим неприликама, везаних је руку; њу нико данас не респектује" (306). Это очень важное замечание для понимания той роли, которую великие силы в целом, и Россия в частности, отводили сербскому княжеству в своих переговорах с Турцией.

2. Никола Крстич очень рано понял настроение князя Милана и "правительства действия" ***по отношению к возможной войне***. Уже 3 сентября 1875 г. он пишет о речи князя в Скупщине "Престона беседа личи објави рата" (294). При этом Крстич понимает, что князь не мог бы так откровенно заявлять о военных намерениях Сербии без консультаций с Россией.

В то же время Крстич трезво оценивает военный потенциал Сербии и не верит, что Скупщина одобрит военные планы князя: "Не држим да ће се у Скупштини наћи већина да искаже да треба да се Порти огласи рат" (294).

В сентябре 1875 г он уже несколько сдержаннее оценивает обстановку, считает, что Князь вынужден идти навстречу офицерам и армии, потому что они рвутся в бой, если же он их не поддержит, то потеряет авторитет.

Крстич при этом вполне взвешенно анализирует тот колоссальный ущерб, который нанесет сербской экономике даже победоносная война. Он считает, что особенно сильно война ударит по сельскому хозяйству: "људи неће да сеју и да раде земљу под изговором да ће бити рата", пишет он в феврале 1876 г. (309).

На основании дневниковых записей Крстича можно с уверенностью говорить о подготовке княжества к войне еще до прибытия Черняева. Так, 13 марта 1876 г. Крстич отмечает: "да се више опажају знаци да је Влада склона на рат; бар се препреме за рат чине"(312).

30 марта 1876 г. он пишет новом делении армии на дивизии и в присвоении новых офицерских званий: "Добисмо извесну порцију нових потпуковника, мајора, капетана и тд. "Исток" сматра то за знак и доказ да се за рат спремамо" (312).

Перед самым началом войны дает печальную картину состояния сербской армии. Причины как объективные, так и субъективные. Нет не только хорошего оружия, артиллерии, но нет и нормального обеспечения армии питанием, служба эта не разработана. (25-327) 16-18 июня. "То на тај начин и није војска; то је гомила оружаних људи без дисциплине".

3. Крстич в своих записях последовательно реконструирует картину ***позиции великих сил*** по отношению к возможному вступлению Сербии в войну. Издесь можно только удивляться его способностям к политической аналитике.

Очень верно его замечание от 5 июня 1876 г. связанное с неуспехом Берлинского меморандума о том, что великие силы не могут всерьез надеяться на проведение Турцией реформ и улучшения положения христиан. "Хоће ли шта бити од тих реформи? А сме ли се разоружати? Турске реформе! Устав у Турској! Празне фразе! Човек мора да се чуди како могу европски дипломати да их узимају за ствар озбиљну. Ограничење султанове власти парламентом!

Слобода печатње! Једнакост међу религијама! Једнакост правна између хришћана имуслимана! Трице и кучине!! А можемо ли се уздати да ћемо с коришћу испливати ако загазимо у рат? Ко ће да предвиди будућност?!" (323).

Поразительно его глубокое и обширное размышление о том, чем может закончиться для Сербии война. Его записи от 13-18 июня 1876 г. (323-327), прямо в канун войны, поражают своей трезвой и глубокой аналитикой. Он не только говорит о неготовности княжества к войне, о тех колоссальных жертвах, которые она принесет, но и осмысливает возможные будущие трудности, когда придется интегрировать вновь присоединенные территории: "При првом кораку који учинимо у Стару Србију или Босну, треба пуним шакама да проспемо новаца, али смо ради да се задобијемо тамошње житељсвто"(324).

С этими его очень серьезными рассуждениями корреспондируется его рассуждение о том. Как собираются великие силы решать судьбу Боснии и Герцеговины – дать ли им автономию, захватить ли их самим или передать Сербии: "Србије дати те области, да она у њима заведе ред, то би било најудесније. Али даје ли Србија гаранције да ће бити кадра завести ред и законски поредак? Призори које је показивала Србија последњих година нису били те природе да би овластити могли на мишљење да је Србија кадра извршити тешки задатак, који би анексијом турских провинција примила на себе" - пишет он 20 июля 1876 г. (347).

Подобное глубокое рассуждение о потенциале сербской политической элиты в деле управления будущим многонациональным и поли-конфессиональным государстве представляется исключительно интересным. Теперь мы можем уверенно говорить, что сербские политики понимали ответственность и тяжесть стоящих перед ними задач в деле не только объединения сербского этнического пространства, но и его дальнейшего государственного устройства. Столь здравые и глубокие рассуждения делают честь Крстичу как государственному деятелю.

4. Никола Крстич довольно много внимания уделяет ***позиции России по отношению к возможной войне Сербии и Черногории с Турцией.***

Так, он понимает, что нужна дипломатическая подготовка предстоящей войны и консультации с русским царем. В связи с этим он пишет в сентябре 1875 г., что распространяются слухи о том, что князь едет в Россию в Ливадию вместе с невестой (294).

Не секрет для него и то, что официальная Россия не поддерживает сербские инициативы. Об этом, после консультаций с русским посланником Новиковым, Цукич сообщает из Вены. (291).

28 апреля 1876 г. Крстич уже абсолютно уверен, что война скоро начнется. Одна из главных примет этого, то, что прибыл генерал М. Г. Черняев (317).

Неуспех Берлинского меморандума также не тайна для него, и 9 мая 1876 г. он пишет о том, что война начнется со дня на день. (318).

28 мая, он сообщает, что Черняев принят на сербскую службу и отправляется к армии. Начиная с этого времени, он внимательно следит за всей информацией о деятельности Черняева и его окружения. Наряду с общеизвестными фактами и предположениями, он предлагает и любопытную версию военных операций черняевского штаба. Крстич 26 июля 1876 г. пишет, что славянские комитеты прислали Черняева, чтобы освободить Болгарию, и поэтому он изменил стратегический план и вместо того, чтобы двигаться в сторону Боснии, а со стороны Ниша и Видина лишь держать оборону, именно в этом направлении наносит основные удары. (351).

Никола Крстич хорошо понял ***характер сербо-турецкой войны.*** Прежде всего он сразу понял фатальный характер именно этой войны. Уже 20 июня он пишет: "То није размирица какве су обично између народа и народа, државе и државе; то је почетак борби, којој последњи резултат мора бити престанак живота једне или друге стране" (328).

Ход войны представляется ему замедленным и неэффективным. Черняев по его мнению бездействует. С уважением говорит Крстич о приехавших помогать сербам французах, англичанах, баварцах, итальянцах. О русских добровольцах поначалу он молчит, и только 10 июля говорит о гибели Киреева "да је код Зајечара погинуо Рус Никола Киријев, млад човек, одличне породице" (339).

Автор хорошо понимает, что тяготы войны лягут на мирное население. При этом он совсем не в восторге от того, что Сербия принимает беженцев, особенно боснийских: "Једва ће земља моћи да израни војску, па од куд ће се давати храна Тим пребеглим породицама?" (341)

Крстич очень критичен не только к русским добровольцам, он приводит много примеров трусости сербских солдат, недальновидности сербских офицеров, и пишет даже, что только "добровољци се бију као лавови", имея в виду добровольцев всех национальностей (342).

Внимательно следит он и за ходом войны в Черногории и за победами черногорцев.

Боснийские и болгарские повстанцы, принятые на сербскую службу, согласно его свидетельству при первом же удобном случае бросают оружие и бегут с поля боя (346).

Крстич внимательно следит за поведением русских добровольцев в Сербии. Он свидетельствует о негативном впечатлении, которое производит русское пьянство и распущенность некоторых офицеров в белградской среде. Он повторяет все те истории, которые свидетельствовали, что в первых партиях русских добровольцев было достаточно случайных и бесполезных авантюристов. (376, 378, 379, 382, 383, 392, 396, 397, 402).

Однако он отдает честь и храбрости русских солдат и офицеров, которые стали осознанно прибывать, начиная с конца июля – начала августа месяца 1876 г. "Од како Руси, особито руски официри и подофицири, почеше у

масама долазити, окрену се набоље и наша ратна срећа", - пишет он 19 августа 1876 г. (362).

Официальная позиция России, хотя и является предметом его постоянных размышлений, все же остается для него загадкой.

В связи с этим представляется исключительно интересным тот глубокий анализ русской политики, который предпринял Крстич в своем Дневнике после окончания войны. Думается, что и сегодня историография еще так четко не сформулировала те вопросы, которые поставил Крстич 130 лет назад, и уж тем более не нашла ответы на эти вопросы.

7 ноября 1876 г., комментируя известную Кремлевскую речь русского царя Александра Второго, в которой 30 октября 1876 г. царь фактически призвал русских готовиться к войне и одновременно упрекнул сербов в трусости, Крстич поставил ряд очень важных вопросов (398-400):

1) Если Россия не хотела, чтобы Сербия вступала в войну, почему она это не предотвратила?

2) Если же тайно поддерживала сербские намерения, хотя официально была против, то почему эта поддержка не была реальной?

3) Невозможно предположить, что Сербия и Черногория начали войну без русского одобрения. Тогда почему не было помощи со стороны официальной России?

4) Если же Россия собиралась использовать Сербию как плацдарм для будущей своей войны, то почему она не оказала действенную военную помощь сербским вооруженным силам?

Хорошо известно, что умение правильно поставить вопросы отличает настоящего аналитика от дилетанта. Можно сказать, что Никола Крстич являет собой пример подлинного анализа характера политики России на начальном этапе Великого восточного Кризиса. Особую ценность этому источнику придает не только глубокая осведомленность автора о событиях, о которых он пишет, но и попытка понять каковы механизмы принятия тех или иных решений.

NIKOLA KRSTIĆ ABOUT THE ROLE OF RUSSIA AT THE BEGINNING OF THE GREAT EASTERN CRISIS 1875–1878

Summary:

Nikola Krstić's Diary represents a peculiar example of the Russian politics analysis at the starting stage of the Great Eastern Crisis. Having correctly assessed the military potential in Serbia, Krstić talks very objectively about the possible entrance into the war and positions of the Great Powers regarding this issue. The actions performed by official Russia, from whom the greatest support was expected, are constantly the subject of Krstić's thoughts, though for him, as a contemporary, they mainly remained the mystery. Analyzing the Russian politics, Krstić wondered why there was not adequate help, since there had been plans for Serbia to be used as the stepping stone for the future war of Russia against Turkey. The important place in Krstić's notes was given to the question of Russian volunteers in the First Serbian-Turkish war, their role and impressions which they made among Serbian population. The specific value of this source is not only in all-embracing Krstić's observation of the aforementioned events, but in his making efforts to comprehend the principal causes which brought on the Great Eastern Crisis.

НИКОЛА КРСТИЋ О СРПСКИМ ВЛАДАРИМА И ИСТАКНУТИМ ЛИЧНОСТИМА / NIKOLA KRSTIC ABOUT SERBIAN RULERS AND PROMINENT PERSONS

УДК: 321.61(497.11):929 Обреновић(093.3) ;
34:929 Крстић Н. ;
930:929 Јовановић С.

Др Милош Јагодић
доцент
Филозофски факултет, Београд
mjagodic@f.bg.ac.rs

ДНЕВНИК НИКОЛЕ КРСТИЋА КАО ИЗВОР ЗА ЛИКОВЕ ВЛАДАРА ИЗ ДИНАСТИЈЕ ОБРЕНОВИЋА У ДЕЛИМА СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА*

Апстракт: Рад се бави компаративном анализом *Дневника* Николе Крстића и дела Слободана Јовановића. Циљ му је да се тачно утврди шта је све Слободан Јовановић преузео из *Дневника* описујући личности Михаила, Милана и Александра Обреновића.

Кључне речи: Никола Крстић, Слободан Јовановић, Михаило Обреновић, Милан Обреновић, Александар Обреновић

* * *

Студије Слободана Јовановића из историје Србије у другој половини 19. века су до наших дана остале вероватно најпопуларније и најчитаније штиво те врсте. Нећемо много погрешити ако кажемо да су генерације српских историчара стицале прве озбиљније представе о догађајима и личностима тога доба управо на основу Јовановићевих монографија. Самим тим је њихов утицај на поимање прошлости нововековне српске државе у стручном делу наше јавности веома велики.

Слободан Јовановић је био први истраживач који је користио *Дневник* Николе Крстића као историјски извор у своме раду.[1] Он је то и навео у предговорима монографија *Друга влада Милоша и Михаила* и *Влада Милана*

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси* (Ев. бр. 177014)

1 Н. Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, Београд, 2005, 9.

Обреновића.[2] Међутим, оне не садрже доследно написан критички апарат, тако да читалац није у могућности да увек сазна одакле су одређени подаци преузети. Из тог разлога смо се определили да компаративном анализом утврдимо шта је све Слободан Јовановић написао о Михаилу, Милану и Александру Обреновићу на основу Крстићевих бележака. Циљ нам је био и да утврдимо да ли је у Јовановићевој интерпретацији било одступања од оригиналног изворног текста.

Кнез Михаило Обреновић

Најпре треба казати да је Никола Крстић упознао кнеза Михаила 18/30. септембра 1861. године, али да са њим никада није имао присан лични однос. Он је у децембру 1866. експлицитно казао Карлу Пацеку како је кнеза „поглавито познао из цртања Ђуре Даничића и [Данила] Медаковића".[3] Крстићева сазнања о кнезу су, дакле, била посредна.

Личност кнеза Михаила Обреновића, као и његов режим, обрађени су у монографији Слободана Јовановића *Друга влада Милоша и Михаила*. Једна од одлика тога режима се састојала у непостојању слободне штампе. Јовановић о томе пише: „Али, поред полуслужбене штампе, Михаило није допуштао никакву другу. (...) Својом руком, Михаило је исписао из неке старе немачке правне правне енциклопедије једно место где се говори да је цензура најдражи накит народној слободи".[4] Министар унутрашњих дела, Никола Хрситић, наложио је 25. маја/6. јуна 1864. Крстићу, тада начелнику Полицајног одељења тога Министарства, да препише један извод из речника Х. А. Пирера о цензури, написан кнежевом руком. Тај лексикон је објављен 1835–1836. у Алтебургу. У изводу је стајало „да цензура у земљама неразвијеним може причинити велика зла, а у развијеним земљама је најдражи накит народној слободи". Он је био направљен са конкретним разлогом – требало је да послужи Данилу Медаковићу као одговор на нападања од стране Светозара Милетића у листу „Дневник". Нешто касније, 23. маја/4. јуна 1865, Крстић се вратио на овај детаљ, написавши: „Сећам се како ми говораше Ђура Даничић да се разговарао с кнезом Михајлом о слободној штампи, па му кнез доказиваше да слободна штампа није за Србију. А и у распри Медаковићевој с ‚Дневником' кнез Ми-

2 С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, Београд, 1990, 267; *Влада Милана Обреновића,* Београд, 1990, 11.

3 Н. Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 185; *Дневник. Јавни живот*, I, Београд, 2005, 289–290.

4 С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 384–385.

хајло сам собом исписа нешто из Пирерова лексикона енциклопедијског, као аргуменат против тога да слободна штампа није за нас."[5]

Настављајући о Михаиловом режиму, Јовановић је истакао како је кнез, за разлику од својих претходника, увео дворски церемонијал: „Под Михаилом, нико не може изаћи пред кнеза, ако није добио аудијенцију; утврђује се један дворски ред о који се нико не сме да огреши; једног дана враћају из двора самога митрополита, јер је дошао на честитање, које није било наређено".[6] О цитираном примеру Никола Крстић је 16/28. септембра 1861. забележио следеће: „У јавном животу данас је то чудновато што митрополит оде да честита кнезу, а овај га не прими, велећи да то није наређено. Адјутант погрешно извести митрополита о дану примања".[7]

Јовановић даље пише како је „начело у Михаиловој управи да се никоме ништа не говори" и као пример наводи следеће: „Чак ни помоћници министара, њихови најприснији сарадници, нису посвећени у владине намере. У једној прилици начелник полицајног одељења у министарству унутрашњих дела не зна да је у влади решено да се држи Скупштина".[8] Пример се односи на Крстића. Он о истоме пише 18/30. септембра 1863: „Још ми јутрос спомену секретар да је чуо да ће бити Народна скупштина и да је помоћнику наредио да се праве неки спискови за Скупштину, а малопре рече ми да ће заиста бити Скупштина о Митрову. Тај глас мене је тако неповољно дирнуо, да сам ушао одма министру да га питам је ли истина и да му кажем да ми је жао што он тако крије од мене послове који би морали ићи преко мене. И ја уђох министру, али га не нађох сама, те тако му и не рекох ништа".[9]

Износећи оцену да Михаилов режим „није никада био врло успешан", Јовановић је објашњава тезом да је узрок лежао у томе што кнез Михаило „није био човек какав се за тај режим тражио", односно да није имао снаге ни способности да га носи сам на својим плећима. Ту тврдњу поткрепљује примером: „Мариновић је, 1868, казивао ‚да књаз све себи приписује, што је до сада учињено, и да је он сам себи довољан, а да о свима другим државницима по све мало држи'. Он је говорио: ‚Ја нисам књаз, него шулмајстер мојих министара'. Када се замишљао као ‚шулмајстер' према својим министрима, које је био изабрао међу најбољима, може се мислити како се тек замишљао према оталима..."[10] Из наведеног би се недвосмислено дало закључити да је кнез се-

5 Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, I, 35, 143.

6 С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 395.

7 Н. Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 185.

8 С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 398.

9 Н. Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, II, Београд, 2005, 119, 159. Упореди са Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, I, 34.

10 С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 399.

бе доживљавао као шулмајстера, тј. учитеља, свих својих министара од 1860. до 1868. То, међутим, није баш тако. Део цитата који садржи реч шулмајстер је преузет из Крстићеве дневничке белешке од 10/22. октобра 1860. Из свог разговора са Јованом Мариновићем, Крстић је тога дана забележио: „Карактеристично је што ми рече да кнез Михајло вели за себе: ‚Зар сам ја овде кнез? Та ја сам schulmeister', а то зато што људи који су му сад министри ништа не знају, него и за најмање ситнице к њему долазе да га питају шта да раде".[11] Заиста, тешко да би било ко у ондашњој Србији, па макар то био и кнез Михаило, себе назвао учитељем Илији Гарашанину!

Говорећи о Михаиловом режиму, Слободан Јовановић је означио министра унутрашњих дела, Николу Христића, као његовог најјачег унутрашњег експонента. Сликајући Христића, Јовановић је сликао режим, па самим тим и кнежева схватања о ваљаној унутрашњој управи. Одломак који следи је, дакле, само у посредној вези са кнезом, но како је веома значајан сматрамо да га не би требало изоставити. Јовановић каже како Никола Христић није веровао у доброту народа и цитира његове речи: „Ја сам тако познао свет, да оног, који има власт, поштује, док му је власт у рукама, а другог не ферма ништа. Просипајте нашим људима благо, па пропустите то само један једини пут учинити, камењем ће вас ... Мене су извикали, да оћу апсолутизам, – и јесте, оћу, али нећу тиранство, но мудру строгост..."[12] Преузети цитат се односи на разговор који је вођен између Христића и Крстића 11/23, а забележен у *Дневнику* 12/24. децембра 1862. Говорећи о опозиционој делатности Владимира Јовановића, који се тада налазио у Лондону, министар је свом начелнику казао: „Шта оћеју ти људи? Познају ли они наш народ? У Енглеској, као што веле, скупи се више хиљада људи па им се говори свашта и они се после на миру разиђу. Би ли и код нас тако било? Код нас би светина пошла и старешине би одма камењем потукла. Само да читате извештаје о прирезу! У оваквим околностима, у каквима смо, устежу се људи дати тај мали прирез! Где је ту патриотизам? Ја сам тако познао наш свет, да оног који има власт поштује док му је власт у рукама, а другог не фермани. Просипајте нашим људма благо, па пропустите то само један једини пут учинити, камењем ће вас. Мене су извикали да оћу апсолутизам; и јесте, оћу, али не тиранство, но мудру строгост, јер без тога нема ништа".[13]

Вероватно најупечатљивија представа о кнезу Михаилу коју је дао Слободан Јовановић односи се на његов усамљенички живот. Она је делом основана на Крстићевом *Дневнику*. Јовановић о кнезу пише: „Чудновато је, каже један од његових великих поштовалаца, како тако племенит владалац као Михаило

11 Н. Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 131.

12 С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 410.

13 Н. Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 356.

има мало личних пријатеља. (…) Највећи део дана проводио је у соби за рад, седећи за столом сатима непомично. Пред њиме су се гомилали акти које су министри доносили: он је повзадан читао и писао; више писао него читао".[14] Нешто даље у тексту додаје: „Он је поваздан нешто писао, али готово све што би написао, то би подерао; из његове собе за рад износиле су се свако јутро корпе подеране хартије".[15] Одговарајућа Крстићева белешка од 24. априла/6. маја 1864. садржи следеће: „Јуче у разговору са Панчићем рече ми овај како Настас, Жабарац и други који су у ближој околини кнежевој говоре да не би нипошто хтели да тако живе као кнез. Никуд не излази из своје собе, по вас дан је сам, ни са ким се не разговара, највише ако зовне кад понеког да му што дода или однесе. Пише много, па све после поцепа, па сваки дан читаве корпе подеране хартије изнесу из његове собе. Чита доста, али више пише. Ако све ово стоји, ако је истина, то је доказ унутрашње борбе и унутрашња незадовољства у кнезу са самим собом. (…) Чудновато је на сваки начин да кнез нема никог личног пријатеља".[16]

Кнез/краљ Милан Обреновић

Никола Крстић је оставио више података о кнезу/краљу Милану него о кнезу Михаилу. Слободан Јовановић је из Крстићевог *Дневника* преузимао читав низ илустративних и карактеристичних детаља из живота четвртог владара династије Обреновића и изнео их у књизи *Влада Милана Обреновића*. Као што ће се из ниже наведених примера видети, слика Милана Обреновића каква је под утицајем Јовановићевог дела створена у српској историографији је у извесној мери заснована на дневничким белешкама Николе Крстића.

О васпитању и животу малолетног кнеза 1868-1872. Слободан Јовановић је, између осталог, написао: „Слободно време употребљавао је на игру; у својој петнаестој години још је куповао играчке – пушке, сабље, добоше. Трчао је по дворској башти прљав и блатњав и ловио врапце. Кад год је смео, поступао је с људима као са живим играчкама. Децу коју су му доводили из најбољих кућа на заједничку игру, терао је да скачу кроз прозор (срећом, овај није био висок)".[17] У белешци од 27. новембра/9. децембра 1868. Крстић је записао како је о младом кнезу чуо: „Он дозове децу много млађу од себе – од седам до дванаест година – па се с њима игра; тера их да скачу кроз прозоре итд., те је у таквој игри син Мариновићев два пута угануо ногу. (...) Још чух да купи

14 С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 397.

15 *Исто*, 400.

16 Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, I, 15.

17 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 157.

играчке детиње – пушке, сабље добоше, па кад му се што не допадне, он побца на земљу и изгази ногама, а то је незгодан знак за његову нарав. (...) Дај Боже да ови гласови нису истинити; а ако су истинити да најпосле изађу на добро". Нешто касније, 21. априла/3. маја 1869. године, Крстић је написао да му се чини као да се кнез не занима ничим озбиљним, додајући: „По башти трчи и лови врапце, прљав и блатњав, те се тако учи нереду".[18]

Од 1869. године, кнезу Милану је за васпитача био одређен Медо Пуцић. За њега Слободан Јовановић каже да је био „једна приморска левента, која је само јела и спавала, и свој положај на двору доживљавала као синекуру". Он је занемаривао кнежево чисто дворско васпитање, тако да је 1871, „у Ливадији, на једном дворском балу, Милан морао признати да не зна играти".[19] Крстић је 26. децембра 1871/7. јануара 1872. забележио свој разговор са колегом из Касационом суда, Мојсилом Гавриловићем: „Рече ми између осталог да му је Матић министар, неком приликом о ручку код гђе Томаније, рекао да се ради да се кнез ожени руском кнегињом из царске лозе. Кад је кнез био у Ливадији, у двору царском беше бал, те је кнез имао да игра с царевом ћерком, па не могаше играти, јер није знао. Стога ове године учи играти од Миловука".[20] Јовановић износи и податак да је кнез Милан у шеснаестој години, „по савету једног министра", почео да пуши.[21] Преузео га је из Крстићеве дневничке белешке од 31. децембра 1869/12. јануара 1870: „Он и пуши већ, што дознах ономад, другог дана Божића, на ручку код гђ-е Томаније, и то баш од ове, која рече да Радивој, тутор кнежев и министар, каже кнезу: ‚Ваша Светлост треба да пуши".[22]

Од личних особина кнеза Милана, Јовановић је најпре истакао плашљивост. „Његов нервозни страх, који је у Паризу, старањем Хиетовим, унеколико растеран, обузео је Милана у Београду наново. Он никако није заборављао да је његов претходник био убијен; одмах првих дана, приликом једне шетње у Топчидер, њему су се неки сасвим обични пролазници учинили сумњиви, и он је тражио да полиција припази на њих".[23] Пример је преузет из Крстићевог *Дневника*; Јован Гавриловић је 30. августа/11. септембра 1868. испричао Крстићу „како је ономад кнез био у Топчидеру, па је смотрио на путу неке људе и њему се учинило да су то сумњиви људи, те је и рекао Блазнавцу за њих, с примедбом да пазе на њих".[24]

18 Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, II, Београд, 2006, 85–86, 107.

19 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 157.

20 Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, II, 174, 181.

21 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 157.

22 Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, II, 132.

23 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 158.

24 Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, II, 58.

По преузимању власти, до изражаја је почело да долази Миланово расипништво. Јовановић је изнео врло упечатљиве детаље као илустрацију те кнежеве особине: „У његовом двору трошило се два пута толико колико у двору кнеза Михаила: кућни трошак Михаилов износио је 1500 дуката месечно, а Миланов 3000. Бордо и шампањ није се пио, него просипао, као у каквом Пољском властелинском дворцу у доба пропадања. Меса се дневно трошило по седамдесет ока; кувар је екстракте меса продавао у Беч. Један обичан лов односио је по 3000 дуката. Какав у вођењу куће, такав је Милан био у свему: одело које би обукао једанпут или два пута, одмах би бацао или поклањао своме јегеру; рукавица је трошио два-три пара дневно. Имао је страст да купује, - нарочито женске наките. Био је издашан и дарежљив; ко год би му учинио и најмању услугу, добио би одмах од њега награду; фишеке са педесет или сто дуката делио је лицима из своје околине тако лако као цигарете. Бакшиши његови били су фантастични; у Бечу, он је момку који би му однео црну каву, давао пет форината бакшиша“.[25] Већина изнетих навода потиче из Крстићевих бележака. У запису од 20. јуна/12. јула 1873 стоји: „Кнез је ишао, мислим о васкршњем посту, у лов. (...) Чини ми се да сам од Мариновића чуо да је Ценић говорио да је то био царски лов. Пило се само бордоско вино и друга страна вина, а тако су и јела била господска. Лов је коштао 3000 #. Говорило се да је кнез наређивао да се свакој сироти што му се јавила даде новчана помоћ. (...) Чуо сам, али не знам је ли истина, да је кнез 50 # дао лекару што је отишао у Јагодину да надгледа Димитрија Јоксића, тамошњег окружног начелника. Двома лекарима што се нађоше о порођају Катаринином даде по 200 #. Знам да је позоришту поклонио патос, који стаје 2 до 300 #, а уз то узе 1000 лозова издатих у корист позоришта, што опет чини до близу 100 #.“[26] Мало касније, 31. јула/12. августа 1873, Крстић на исту тему бележи: „Разговарајући се, ја, Светозар Стефановић, овог жена с Ермилом данас, Светозар упита да ли је истина да кувар у конаку кнежевом сваки дан троши 70 ока меса. После рече да он прави екстракт од меса, и то центама, па шаље у Беч и продаје. Кнез му је допустио да то може чинити од меса што му преостане неупотребљено, па мисли да на тај рачун и узима за конак онолико меса говеђег“.[27] Коначно, 17/29. јануара 1875, Крстић је записао: „Мариновићев син Сима, а и Мариновић, вели да Александар Константиновић, брат од тетке кнезу, држи у конаку формалну кухињу за себе и одвојено од кнежевог астала држи части. Ту се немилице троши и пије бордо и шампањ. Тако се исто не штеди ни при кнежевом асталу. И у хаљинама је кнез раскошан; прави их немилице, обуче једанпут-два, па их поклања јегеру, који, каже се, има већ на 10-15000 # стеченог

25 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 169.

26 Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, II, 200.

27 Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, II, 204.

капитала. За кувара се одавна чује да толико меса троши на рачун конака, да у Беч центама шаље Fleisch-extract на форму Лабиговог препарата. Рукавице по два-три пара на дан потроши. (...) У путу, у свакој вароши куповао је разне ствари, особито многе женске украсе. (...) Кад је ишао к Демеху у Беч да једе гефрорне, сладолед, он за себе, Мариновића и још неког, мисли Богићевића, дао је девојци послужавки 20 франака; за црну или белу кафу да келнеру 5 франака, па кад му је Мариновић приметио да не ваља што тако ради, он рече: ‚Ја не могу друкчије".[28]

Сликајући даље кнежеву личност, Јовановић наводи како је Милан по своме понашању „био необично жив, немиран, несташан" и тврдњу одмах поткрепљује занимљивим примерима: „Морао је увек имати нешто чиме ће се занимати; чак ни у министарским седницама није могао да седи мирно, него је на запаљеној свећи непрестано прљио пера и горео црвени восак. Волео је да квари ствари; једном је драги камен из прстена толико трљао о друго камење докле га није покварио; онда је прстен бацио на земљу и ногом изгазио. Ствари је волео да квари, људе да насађује. Своје обешењаклуке терао је чак с тајном полицијом која га је, за време његова бављења у Паризу, пратила у стопу. Он би стао с колима пред који било дућан, извукао се убрзо из дућана кришом, и оставио кола и тајне полицајце да чекају на њега сатима. Све је то било неваспитање, оскудица моралне озбиљности, једна бистрина незрела и изопачена".[29] У горе цитирој белешци од 17/29. јануара 1875, Крстић пише: „Кнез је врло жив, све да му је да нешто ради. Кад дође у министарске седнице, запали свећу, па прљи пера и гори восак за печаћење. Нико није могао да добије на њега стална уплива; превртљив је. Има вољу да квари. Као дете добио је од кнегиње Јулије штап, на ком је била глава од пса, а у глави очи од смарагда или рубина. Он је дотле тукао о камен ту главу, док није избио очи и штап покварио. То прича Сима Мариновић. А сам Мариновић прича како је сад у путу узео од Коче пивара (Хадије) неки прстен, у ком је био неки камен. Кнез је тај камен трљао о друго просто камење, а то беше у Млетцима, док га није покварио, а после је метнуо прстен на земљу и петом стао на њега, те га изломио".[30] Готово две године касније, 23. децембра 1876/4. јануара 1877, Крстић је забележио: „За кнеза Цукић ми рече како је, док је био у Паризу, често изигравао полицију париску. Полиција је пратила сваки корак кнежев, само да му се шта не збуде. Но, он је често узео фијакер, ушао у неки дућан, па остављао фијакер да чека по више сахата. Полиција, сазнавши да није у дућану, ужурбала се и није се смирила, док га није пронашла".[31]

28 *Исто*, 265.

29 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 170.

30 Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, II, 265.

31 *Исто*, 413.

Слободан Јовановић је истакао интелигенцију и даровитост кнеза Милана, служећи се, између осталог, Крстићевим *Дневником*. За разлику од до сада неведених примера, Јовановић је овом приликом у напомени означио цитирани извор. Из тог разлога нема ни потребе да паралелно наводимо Јовановићев и Крстићев текст. Конкретни одломци су следећи: „Мариновић га [кнеза Милана – МЈ] је хвалио да је ‚даровит, јак у француском и добар стилист, а лак на перу. Кад се у путовању састајао с владаоцима и државницима, учинио је даровитошћу својом највећи утисак'. Чумић се у прво време одушевљавао њиме: ‚Кнез је чудноват појав. При саветовању уме да направи најфиније дистинкције, улази у дубљину предмета, с неодољивом логиком разлаже ствар, и колико је Мариновић познат као човек лак на перу, не може се упоредити кнезу, који док ми ћакамо и препиремо се, напише читаву беседу. У Паризу, он је сам писао Мак Махону, нит је Филип знао шта му пише".[32]

Пишући о краљу Милану, дакле о осамдесетим годинама 19. века, Јовановић се мање служио Крстићевим *Дневником*. Из њега је, и овога пута уз референтну напомену, преузео слику о сукобу краља и посланика радикално-либералне Народне скупштине 1887. по питању скупштинске адресе. Јовановић пише: „Цела Скупштина је дошла са својом адресом краљу на ноге; краљу се то учинила добра прилика да Скупштини очита лекцију због оне адресе о којој је чуо да је пројектована. Рекао је да не допушта покретање митрополитовог питања: оно је за њега коначно решено указом од 1. новембра. Не допушта да се говори о амнестији Николе Пашића и Аце Станојевића; ти људи раде и даље против њега. Не допушта да се напредњаци узимају на одговор за бугарски рат; ако радикали буду хтели претресати напредњачки рад од 1885, узеће и он да претреса радикални рад од 1883. Уосталом, све што је радила напредњачка влада, радио је у ствари он; напредњаци су само вршили његове наредбе. Скупштина се вара ако мисли да је она пола, а краљ пола: Скупштина је један, а краљ два. Ако садашња влада неће да слуша, он ће наћи другу која ће слушати".[33] Пошто Јовановић није цитирао, већ препричао изворне податке, наводимо одговрајући одломак из Крстићеве белешке од 7/19. децембра 1887. у целини: „Адресу однела је краљу цела Скупштина in corpore. (...) Та околност значајна је због онога шта је краљ говорио кад му је адреса предата. Моме знанцу Милану Пешићу причао је посланик за Срез космајски, радикал поп Таса Капетан-Спасић, да је краљ, примивши из руку председника Скупштине адресу, почео да говори Скупштини тоном прекора и пребацивања и изразима не врло биранима о ономе шта је говорено у Скупштини да треба да уђе у адресу. Преврћући адресу, или, боље, играјући се њоме, рече краљ: ‚Чујем да је Скупштина хтела да уђе у адресу покуда пређашње владе. Но, што је пређашња влада радила, то сам *ја* радио' - и реч ‚ја' интоновао је; ‚влада је радила по

32 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 171; Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, II, 245, 265.

33 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II, Београд, 1990, 326.

мојим упутствима; а нико неће ваљда мислити да сам хтео да урадим за земљу зло. Ви мислите ви сте пола, а ја сам пола; али то није тако; ви сте *један*, а ја сам *два*...“ Крстић је од Михаила Барловца чуо да је краљ посланицима још казао: „Али, ако ме ова влада неће слушати, ја ћу саставити владу од људи који ће ме слушати. (...) Хтели сте, рече још скуптштинарима, да у адресу уђе црквено питање. А зар ја ово нисам недавно за свагда решио? Пристао сам да се даде пезнзија пређашњем митрополиту у владикама. Па зар то није доста? Хтели сте да уђе у адресу да се врати Пашић. А зар ви не знате да он страни против мене ради, па како сте могли помислити да тако шта уђе у адресу? Знајте, док сам ја краљ Србије, Пашић и Аца Станојевић неће доћи у Србију“.[34]

Формалну страну развода брака између краља Милана и краљице Наталије 1888. године, Јовановић је описао по Крстићевом *Дневнику*, будући да је он примарни извор за то питање: Никола Крстић и митрополит Теодосије Мраовић су били вишедеценијски добри пријатељи. Ипак, Слободан Јовановић је у тексту само имплицитно назначио извор који је користио, без одговарајуће напомене. Он наводи: „Брачна парница коју је краљ почео 11. јуна својим писмом митрополиту, одмах је запела о једно питање надлежности. Митрополит Теодосије, по савету свога пријатеља Николе Крстића, бившег председника касације и једнога од најчувенијих правника, ставио се на гледиште да је за краљев развод брака надлежан редовни духовни суд, као и за брачне парнице обичних грађана. (...) Када је осетио да редовним путем не може добити развод брака, краљ је ударио нередовним путем. Он је одбацио и надлежност конзисторије и надлежност архијерејског сабора. Он је притегао митрополита Теодосија да га он разведе. То је био слаб и неотпоран старац пречанског порекла, кога није било тешко савладати. (...) Министар председник Хрсистић и министар просвете Ђорђевић донели су митрополиту већ написан акт о разводу брака, који је он имао само да потпише. Он је то и учинио, 12. октобра, пошто му је објашњено да, иначе, може доћи до краљеве оставке и до династијске кризе“.[35] Никола Крстић је у белешци од 13/25. јуна 1888. написао да му је Мраовић претходног дана саопштио како је краљ од њега захтевао да га разведе од краљице, на шта му је он одговорио „да се развод мора тражити од Конзисторије, јер он као митрополит, по земаљским законима, нема права и власти да разводи бракове“. Даље у белешци, Крстић је записао: „Ја сам се Мраовићем већ одавна о томе разговарао, кад би се покренуло питање о разводу брака између краља и краљице, шта би он могао да ради. Ја мислим да се он сећа мога разговора о томе јер ја сам му рекао да он никако не би по закону био позван да разводи брак. Та мисао код њега је сазревала и он је се

34 Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, III, Београд, 2007, 328–329.

35 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II, 341, 343.

држао разговарајући се о разводу с министрима и краљем".[36] О коначном исходу овог деликатног посла и краљевом притиску на митрополита, Крстић је 13/25. октобра 1888. записао у *Дневнику* да су 11/23. истог месеца Мраовићу у кућну посету дошли Никола Христић и Владан Ђорђевић: „Дођоше и рекоше му да је краљ врло раздражен и да се земља налази у опасности јер краљ хоће да остави земљу ако не буде што пре резрешен од брака. (...) Зато их је послао краљ к њему, као глави цркве, да он разреши брак. (...) Министри су донели готова акта митрополиту и он је само, после малих исправака, својом руком преписао дотични акт што служи место пресуде".[37]

У непосредној вези са разводом краљевског брака, стајала је афера краља Милана са Аретмизом Христић. О тој госпођи и њеном односу са краљем, Јовановић је написао: „Артемиза је била Гркиња из Цариграда. Један савременик овако је описује: ‚Ни лепа ни у првој младости ни дражесна ни умиљата нити има вишег васпитања'. (...) Проводио је [краљ - МЈ] код ње сваког дана по неколико сати, - а када није био уз њу, она му је свака пола сата слала цедуљице или писма. (...) На једном дворском балу, почетком 1888, он је позвао Артемизу у дипломатски салон да крај њега заступа ‚домаћицу'".[38] „Савременик" на кога се Јовановић без напомене позива је био Никола Крстић. У његовој дневничкој белешци од 26. фебруара/10. марта 1889. стоји: „Спомеуо сам Артемизу. То је жена Милана Христића, пређе његовога [краљевог - МЈ] секретара, а сада посланика у Берлину. Та женска, кћи некога калфе Василића, архитекта дворског у Цариграду, нити је лепа, нити је у првој младости, нити је дражесна, ни умиљата, нити има вишег васпитања, али ипак изгледа да је очарала краља Милана. Говоре да проводи код ње читаве ноћи. Она је породиља у овоме тренутку, али краљ Милан иде к њој, седи поред њеног кревета и кад није уз њу, она му свако по сахата пише цедуљице и писамца. (...) Ово о Артемизи што забележих доста је поуздано јер чух причати од саме блиске родбине Артемизина мужа".[39] Детаљ о дворском балу такође потиче од Крстића, и то из белешке од 25. јануара/6. фебруара 1888: „Краљ је Артемизу позвао у салон где су дипломати да замењује домаћицу. (...) То је криво било гђ-и Константиновић која је себи вандицирала право да као рођака замени домаћицу".[40]

36 Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, IV, Београд, 2007, 25–26.

37 *Исто*, 43–44.

38 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II, 363–364.

39 Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, IV, 63.

40 *Исто*, 16.

Краљ Александар Обреновић

У *Предговору* монографије *Влада Александра Обреновића* Слободан Јовановић није међу релевантним изворима споменуо *Дневник* Николе Крстића.[41] Компаративном анализом смо дошли до закључка да га заиста није ни користио приликом описивања Александорве личности, осим, можда, у једном случају, за који ипак не можемо бити сасвим сигурни. Реч је о одломку у коме Јовановић описује Александров живот на двору 1895. и 1896. године: „Краљица Наталија одједном је оживела двор: балови, забаве, излети нису престајали. (...) Он [краљ Александар - МЈ] је учио да игра; лишен слуха и лакоће покрета, био је најтрапавији играч своје краљевине, али то му није сметало да у своме игрању сам ужива. Око краљице Наталије је увек била поворка жена и девојака; краљ Александар се расплинуо у њиховим празним разговорима и шалама".[42] Никола Крстић је 7/19. септембра 1895. записао: „У двору је 2. августа, дан краљева рођења, био бал. Причају за краља да је неокретан и нерациозан у игрању. Но, осим тога причају и неке пикантерије, као на пример да младе девојке пита зашто нису јаче деолтиране, јер он воле да види деколтиране женске и што га нису повеле са собом кад су ишле на неко место куда се не иде у друштву итд. Има ли шта у ствари, или су ово голе и чисте плетке, ја не знам".[43] Неколико месеци доцније, 16/28. јануара 1896, Крстић је о истој теми забележио: „У двору се веселе. Ту пре био је велики бал. Приповедају који су били – ја не хтех ићи – да је било врло много света, да се једва мицало по сали. Краљ је много играо. Мора да воле играти, а веле да не игра лепо, да није грациозан".[44]

* * *

Компаративна анализа текста *Дневника* Николе Крстића и монографија *Друга влада Милоша и Михаила*, *Влада Милана Обреновића* и *Влада Александра Обреновића* Слободана Јовановића показује да је познати историчар преузимао од Крстића поједине карактеристичне црте и оцене о личностима владара из династије Обреновића. Оне су на тај начин постале добро познате у српској историографији много пре објављивања Крстићевог *Дневника*. Јовановић је највише података преузео о кнезу Милану Обреновићу, а најмање о краљу Александру. Његове интерпретације у начелу не одступају од изворног текста, изузев у једном случају. Крстићева сазнања, иако већином

41 С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, I, Београд, 1929.

42 *Исто*, 346–347.

43 Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, IV, 259.

44 *Исто*, 271.

посредна, могу се сматрати поузданим, будући да потичу из прворазредних извора. Самим тим, сегменти слика владара из династије Обреновића које је Слободан Јовановић изнео у својим монографијама на основу Крстићевог *Дневника* остају суштински веродостојни и не подлежу ревизији.

NIKOLA KRSTIC'S *DIARY*: THE SOURCE FOR OBRENOVIC DYNASTY MONARCHS' FIGURES IN WORKS OF SLOBODAN JOVANOVIC

Summary:

Slobodan Jovanovic, prominent and influential early 20th century historian, was the first researcher who used Nikola Krstic's *Diary* as a source for his books about Serbia's history. Since they were written mostly without bibliographical references, the aim of this paper is to establish exactly what did he write about Mihailo, Milan and Alexandra Obrenovic based upon Krstic's *Diary* in books *Second Reign of Milos and Mihailo*, *Reign of Milan Obrenovic* and *Reign of Alexandra Obrenovic*.

Detailed comparative analysis has shown that Jovanovic used characteristic features about Serbia's rulers' personalities from Krstic's *Diary*. Therefore they have become well known in Serbian history long before their original source was published. Majority of data that Jovanovic took from the *Diary* are about Milan Obrenovic; on the other hand, Krstic's Diary was the least useful to the author for description of Alexandra Obrenovic. Jovanovic's interpretations do not differ from the original source. Although usually indirect, pieces of information provided by Nikola Krstic are reliable, since they originate from primary sources. Therefore, Jovanovic's writings about Obrenovic dynasty monarchs personalities based upon Krstic's *Diary* remain trustworthy and unrevised.

УДК: 94(497.11)"18"(093.3) ;
321.61:929 Обреновић М. ;
34:929 Крстић Н. (093.3)

Др Латинка Перовић
научни саветник
latinka.perovic@gmail.com

ЛИЧНОСТ КНЕЗА МИХАИЛА ОБРЕНОВИЋА НА СТРАНИЦАМА *ДНЕВНИКА* НИКОЛЕ КРСТИЋА*

Зар по свету да се тражи, бољи се човек у овај мах за кнеза не би нашао.
Никола Крстић, 26. септембра 1867.

Апстракт: Схватања Николе Крстића о другој владавини кнеза Михаила Обреновића представљају слику карактера српске политичке сцене и друштва у целини. Рад се бави анализом Крстићевих дневничких бележака у којима је на особен начин осликана друга владавина кнеза Михаила. Велика очекивања од кнеза, његов програм реформи и Србија која није била спремна за њих, предмет су опсервација овог доктора филозофских и правних наука, и професора историје.

Кључне речи: Никола Крстић, кнез Михаило Обреновић, Србија, реформе, право.

* * *

О условљености становишта аутора Дневника

У дневничким белешкама о свом приватном и јавном животу, које је годинама водио (од 31. децембра 1859. до 20. августа 1896), Никола Крстић је исписао јединствену историју Србије друге половине 19. века: њену, можда, једину тоталну историју. У његовим описима друштвене и политичке стварности и

* Рад објављен у: Токови историје, 1–2 (2009), 237–248.

приватне свакодневице, као и у његовим рефлексијама, огледају се могућности и тенденције и назиру се прогнозе развоја Србије. „Укупно узевши“, каже Милош Јагодић, „Крстићева размишљања садрже разложну критику постојећег стања у земљи и извесну дозу песимизма у погледу њене будућности“.[1] Међутим, лакше је установити да је Крстићево становиште специфично, него објаснити зашто је оно такво.[2]

Доктор филозофских и правних наука, уз то професор историје и писац историјских књига, Никола Крстић је припадао оном делу српског народа који је живео у културно-цивилизацијском кругу који карактеришу: вера у разум, владавина закона и свест о општем добру. Рођен у Угарској (у Вацу, 1829), у којој се школовао и формирао своје погледе на личност, друштво и државу – Никола Крстић је у Србију дошао 1853. године и у њој остао до своје смрти (у Београду, 1902).

Као и већина Срба из Угарске – „људи, који су се трудили око подизања школа, писања школских књига, простирања по народу знања и наука, уређивања државе“[3] – Никола Крстић је у Србији био *странац*, *Шваба*. То је, нема сумње, утицало да, без обзира на знање и спрему, па и на осведочено родољубље, у Србији, у којој није било „ни десет научених људи“, није добио место примерено не његовим заслугама, већ потребама државе. Повераване су му важне мисије (1861, 1866, 1867). Оне су се, углавном, тицале угарско-српских односа. Два пута (1873. и 1874-75) био је владин посланик у Народној скупштини. Ипак, од високог чиновничког места у полицијској и судској струци није даље одмакао. Али и сама претпоставка да је на критички однос Николе Крстића према развоју Србије утицала његова каријера, води у опасно поједностављивање. Никола Крстић је служио Србији 49 година. Само, он се никада није природио. А то значи, да ни основе за јединство српског народа није налазио изван основа које подразумевају: разум, закон и опште добро. Ту лежи корен његове самосталности, његове критичности. Тога он није могао да се одрекне ни по цену да напусти Србију.[4] И у Србији најближи су му били они људи са којима је делио исте вредности: државници Илија Гарашанин,

1 М. Јагодић, Предговор у: Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот*, IV, приредио М. Јагодић, Београд, 2007, 6.

2 Видети: Л. Перовић, *Никола Крстић – Србин из Аустроугарске и интелектуалац у Србији другe половине XIX века. Прилог проучавању српске елите*, Токови историје, 1 (2008).

3 Н. Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, приредили А. Вулетић и М. Јагодић, Београд, 2005, 21.

4 „Мени, заиста, нипошто не би било жао оставити Србију, а пристао бих радо и на то, да се сви *странци*, све Швабе, истерају, само кад бих знао да ће народ тада бити на миру, да ће земља бити срећна и кад би иоле могао увидети добру страну тог терања. Али, то је жалост што се у томе нема у виду опште добро, које би таквим општим терањем било назадно, него се људи управљају по приватним својим страстима. Тешко нама кад смо такви; да Бог да, да све то изађе на добро за Србију и српски народ“, *Исто*, 46.

Јован Мариновић и Коста Цукић, ретки интелектуалци Ђура Даничић и Јосиф Панчић и историограф Лазар Арсенијевић Баталака. Крстићеве дневничке белешке су драгоцен извор о њиховим тежњама и поразима. Али, о томе је само он оставио тако исцрпно сведочанство.

Обреновићи као временски оквир и историјски садржај дневничких бележака

Никола Крстић је дневничке белешке почео да води последњег дана 1859. године, годину дана после повратка кнеза Милоша и кнеза Михаила из емиграције. Престао је да прави белешке 20. августа 1896. године. Убиство краља Александра, 29. маја 1903. године, није доживео.

Дневничке белешке, које је Никола Крстић водио и о свом приватном и о свом јавном животу, дају као резултат уобличене портрете свих Обреновића: кнеза Милоша и кнеза Михаила, кнеза и краља Милана и краља Александра те жена: књегиње Љубице и књегиње Јулије, краљице Наталије, Томаније. Крстићеве белешке су својеврсна сага о Обреновићима. Он их је сматрао даровитим владарима, али не и великим владаоцима. Мане које је сваки од њих показао у приватном животу биле су, за Крстића, знак да нису имали свест о тешкоћама и терету владања.[5] Отуда, и његово предвиђање трагедије династије Обреновића. Осим тога, у Крстићевим дневничким белешкама однос између Обреновића и народа је двостран. Они се огледају у народу, али и народ у њима. Пратећи, на пример, васпитање малолетног кнеза Милана, а затим васпитање малолетног краља Александра (без родитеља, емотивно оштећени, са неквалитетним учитељима, каприциозни и расипни без разумне контроле) Крстић је наслућивао и њихова ограничења као будућих владалаца.

Дневничке белешке су могле, тек накнадно, да покажу Крстићеву компетентност када је у питању гледање на Обреновиће. Међутим, Крстићеву компетентност признавали су већ савременици: Римски свештеник Викторини

5 „Заиста, као да је нешто својствено тој нашој породици владалачкој, да у њој буде скандала. Живот кнеза Милоша беше познат као раскалашан; Анка Јефремова са зетом роди дете; Мима – Јермила – Јованова растави се с мужем; кнез Михајло има ванбрачно дете – сина; сад се разведе с кнегињом Јулијом, а говори се и то да ће Анкином ћерком да се ожени. Ја не знам сам собом да ли је све то истина, али држим да су већ и то велике мане за лица владалачке породице, кад се о њима овакве скандалозне ствари проносе. Код народа, који се мора да бори за своју будућност, главни људи морају бити чистог карактера, па да се успе у важном послу нароне регенерације. Уз сенку, која ће пасти на кнеза Михајла што се са женом разводи, и особито ако се ожени Катарином, као што се говори, уз ту сенку, велим, он при свим својим добрим својствима, неће моћи толико дејствовати на народ, колико је потребно да народ спреми за јачу радњу. Мане у његовом приватном животу сметаће му у јавним пословима и неваљалци ће, а иначе незадовољници, наћи у тим манама повода и основа да праве у народу сплетке и немире“. Исти, *Дневник. Јавни живот,* I, 216–217.

тражио је, 1863. године, да напише биографију кнеза Михаила.[6] А на вест о убиству кнеза Михаила, од њега је тражено да напише брошуру *Обреновићи и Србија* што је он, цигло за једну ноћ, и учинио.[7] Као савременик Обреновића, Никола Крстић је правио белешке о свима њима. Али, у његовим белешкама о кнезу Михаилу, када се оне посматрају са временског одстојања од скоро једног и по века, прелама се историја свих Обреновића: силовит почетак, нагао па постепен успон, застој, опадање и крај. И дневничке белешке Николе Крстића су најинтензивније у време друге владе кнеза Михаила. Нимало случајно.

Смрт кнеза Милоша (1860) је, за Николу Крстића, представљала прекретницу: одлучивало се о правцу даљег развоја Србије. Кнез Михаило је дочекан са великим надама. Крстић је, са већином, делио те наде, а са мањином је делио зебњу. Он није на кнеза Михаила пројектовао своје схватање просвећеног владаоца, није у његову личност уносио пожељне врлине. По њему, кнез Михаило се још у сенци свога оца, кнеза Милоша, осведочио као учен, мудар и племенит, као личност високог поимања општег добра.[8] И као владар са правцем вођеним јасном мишљу, са свешћу о својој мисији и са познавањем земље, у којој ту мисију треба да изврши. У кнезу Михаилу су биле „центрисане све жеље". Јер: „Снага за реформисање мала нам је и несразмерна жељама како бисмо да се реформишемо".[9] По Крстићу, препреке за реформе биле су двостране.

Значајна лична својства кнеза Михаила нису могла да супституишу сав онај свеобухватни напор који је био потребан да се сиромашна и заостала земља промени. Кнез Михаилу је било потребно просвећено и поштено окружење, које он у постојећем окружењу није налазио. Морао је, како је Баталака говорио Крстићу, да се „узда у своју снагу, а не у нас, јер му ми не можемо помоћи, *јер смо сви неваљали, сви подлаци*."[10] Другим речима, морао је да попуњава

6 "Ономад добих писмо од римског свештеника Викторина, где ме моли да напишем живот кнеза Михајла. Ја јавих то кнезу преко Настаса (Петровић) и он ми допусти, те тако ми ето и ту нова посла". *Дневник. Приватни и јавни живот,* II, 140.

7 "Данас, а под датумом 31. мај, штампа се брошурица 'Обреновићи и Србија'. Написах је синоћ и јутрос до осам и по сахата. Јуче ме позва Цукић (Коста), те ми рече да напишем. Он дометну неколико редака. Мариновић (Јован) ми данас захвали што написах; допада му се". *Дневник. Јавни живот,* II, 31.

8 „Кнез Михајло, кад је први пут (1839–1842) дошао на владу, имао је нешто више од шеснаест година. Београд тада не имађаше удесних гостионица. Кнез Михајло изда заповест да се зида Велико зданије, велећи: 'Долазе странци, па немају где да одседну и да се поштено сместе; зато нека буде та кућа, гостионица, где ће странци моћи удесно одсести'. Тадањи управитељ његових добара био је неки Пазарац, који му вељаше да не ваља што ради и што троши новце, па да би требало да штеди и да чува новце. Кнез га запита: 'А што да чувам?' и Пазарац наведе као да се може догодити да му новци затребају, у случају да Србија не буде што је била. 'Ја тако не мислим, рече млади кнез. Мени новци не требају. А ако Србија пропадне, не треба ни ја да живим, нека и ја пропаднем с њом'". *Дневник. Јавни живот,* II, 58.

9 *Исто*, 108.

10 *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 128.

„својим карактером слабости својих министара, својом науком њихово незнање, својом умереношћу њихову наглост, својом правдом њихова насиља и својом строгошћу мораће свакога задржати у границама закона“.[11] Односно, кнез Михаило је могао да бира између тога да покрива неспособност, неодговорност и поквареност својих министара и саветника, или да све узме у своје руке. Крстић је сматрао да је „апсолутизам сам у себи луда ствар, али апсолутном влашћу концентрисаном у рукама једног човека, кад је овај праведан и разуман, да се много учинити. За кнеза Михајла стоји ово, и баш зато је грех што сам не преузме да непосредно врши неке послове.“[12] Међутим, за ово су, по Крстићу, постојала ограничења у самој личности кнеза Михаила.

Изнад средине, кнез Михаило је био и физички изван ње: „по пет-шест сахата у соби, без икаква мицања... кнез се тужи да нема куда да изађе“.[13] Био је и приватно усамљен: „Он има министре и саветнике, има људе који га служе, али... нема људи с којима би се као пријатељ поверено разговарао“.[14] Такви би разговори, веровао је Крстић, помогли кнезу да раздвоји приватно и државно, да у личном животу не учини ништа што би му штетило као владаоцу посвећеном општем добру. Да избегне и женидбу и развод са књегињом Јулијом,[15] као и да не дође на идеју да се ожени својом рођаком Катарином. „Приватни живот владаоца треба исто тако да је светао и чист, да може бити пример народу, као што треба патриотством владалац да буде у народу први. Врлине јавног карактера нису свагда у стању загладити сенке приватног живота.“[16] Владалац мора дужност претпоставити приватности: „Постављен над свима, мора да претраје своје личне осећаје кад ови дођу у сукоб с општим интересима. Он, узвишен над свима, треба да буде узвишен и над својом приватним слабостима, страстима и жељама. Опште добро њему мора бити више него ма коме другоме једина циљ у животу“.[17] То су они „терети и муке владања“, које су Обреновићи примили али су их тешко носили. Средина је то користила да би осујетила оно што су они хтели, или оно што су малобројни просвећени људи у Србији од њих очекивали.

11 *Исто*.

12 *Дневник. Јавни живот,* I, 291.

13 *Исто*, II, 13–14.

14 *Исто*, I, 209.

15 „Пацек (Карло) рече, ’афтерминистер’ Матић (Димитрије), долазио кнезу Михајлу да се извини што је у шематизму изостављено име књегиње Јулије, велећи да се то лане превидело, а ове је године препечатано ’родословије’ из ланског календара и да нису знали кад се књегиња родила. Пацек рече да је то редактор шематизма навалично (намерно – Л.П.) изоставио. Пацек још и то рече како има људи који говоре да је кнегиња ова Јулија – она је римске вере – права бесчаст српском народу и да кнез Михајло њу у капелу аусријског конзулата отпрати, па после, као од беде, дође у српску цркву“. *Дневник. Приватни и јавни живот,* I, 49.

16 *Дневник. Јавни живот,* I, 182.

17 *Исто*.

Кнез Михаило и стање у Србији после смрти кнеза Милоша

Никола Крстић се није трудио да на страницама *Дневника* савлађује свој бес због дугог живота и виталности кнеза Милоша.[18] Дуго трајање зачетника српске државе, који се претворио у тиранина, везивао је, по њему, руке кнеза Михаила да започне промену стања у Србији, које је он описивао као кризно, болесно, као *аномално*. Земља је заостајала за светом. Народ је био сиромашан и неписмен. Недостајали су људи и од знања и од карактера. Егоизам и лични интереси уништавали су и сам појам општег добра. Непожељност критике отежавала је сваки напредак и водила је у деморализацију.[19]

У Народној скупштини преовлађивали су сељаци, који су били неписмени или једва писмени. Познавали су само обичајно право и свака норма и институција за њих су били напад на то право, односно на народ. Они, пак, који су законе писали и у Народној скупштини их образлагали, за већину посланика били су издајници. Чиновници нису нападани због злоупотреба, већ са намером да се чиновништво као институција уништи. У основи политичких партија били су лични и породични интереси. Њихове међусобне борбе су биле острашћене и осветничке: до истребљења противника. Малобројна интелигенција била је још и полуобразована и егоистична. Отуда и непрецизност појмова. А управо је она, по Крстићу, морала да стане на пут злу и изађе пре свега, из збрке која влада „у појмовима у државним стварима“.

Посматран из овог угла, кнез Михаило је изражавао и жељени и стварни преокрет у Србији: „Многи се Срби из срца радују што је кнез Михајло дошао на владу. Сви разумнији људи веле да је он човек који ће бити кадар повести Србе већем напретку. Који познају кнеза, веле да је човек карактеран и много расудљив, а да је ваљан патриота, то сведочи он сам својим делима, целим својим животом... О њему се свуда врло лепо мисли; који га познају, кују га у звезде; који га не знају надају се од њега сваком добру. Да престану зла којих је до сад било у државној управи; да се одрже народна права у земљи и ван ње; да се укину званија која су сувишна; да се нађу нови извори за државне приходе; да се отворе путови трговини; да се подигну занати; да се напред помакне народна образованост; да се наукама даде и веће поље и боља нега и доликујуће

18 „Чуо сам да је кнез Милош болестан. Неће му ништа бити, он ће већ сутра моћи се возити у Топчидер. Заиста је ванредно јаког састава телесног тај човек. Сутра, као на Тодорову суботу, слави се дан рођења кнеза Милоша, који ће бити ваљда у 81. години“. *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, 72, 77.

19 „Панчић ми јуче рече да не треба да кудим наше стање, а особито не треба да чиним то ако кад пођем по Србији. Он право има, јер је то људма криво кад се каже да им држава не ваља. Но има ли ко који би волео да је све у реду код нас, но ја што сам то рад“.
„И нема сумње да зло стојимо, а што је још најгоре, никога нема да узме на ум опасности које нам прете. На све стране преузима мах растројство и рекао бих да се деморализација чиновника и народа шири на страховити начин. Ново државно устројство завело је у земљи централизацију која би у разумном правцу била добра, али код нас се измеће на зло“. *Исто*, II, 65–66.

им место; да се званија дају заслужнима и способнима; једном речи, да се у Србији поче нов и државни и друштвени и књижевни, па и религиозни живот; то се све очекује од владе кнеза Михајла“...[20]

Велика очекивања од кнеза Михаила била су и велики терет за њега. Тога су били свесни и „сви разумнији људи“. Зато су и страховали да он не дигне руке од свега и не напусти Србију. А ако остане, да ли ће и опстати.

Правац кнеза Михаила у унутрашњој и спољној политици

Преузимајући владавину после смрти кнеза Милоша, кнез Михаило је одмах, у посебној Прокламацији, која је, по Крстићу, била „ваљана и важна“, формулисао главне тачке свог програма.

Прво, преузимајући власт „по вољи Божјој и народа српског као наследни кнез сходно царским хатишерифима и Закону о наследству“, учврстио је право кнежевског наследства. Тиме се одмах ставио насупрот Порти и њена опирања учинио узалудним.[21]

Друго, као основ своме раду поставио је закон. „’Док је на влади кнез Михајло, вели прокламација, свак нек зна да је закон у Србији највећа воља којој се мора покоравати’. Заиста су то златне речи, које, особито у Србији, имају највећу важност... то је чега у Србији није било“.[22] Мешавина закона и тиранства претворила се у анархију, у безакоње: ни у чему није била могућа сталност.

Треће, амнестирао је политичке кривце. У земљу су могли да се врате сви који су били изгнани: „Њима неће ништа бити стога што су некад били можда противници фамилији Обреновићевој“. Кнез Михаило је настојао „да измири све партије, па да учини да сви људи, ма како мислили о државним делима, буду у земљи и народу од користи и да се сви окупе око њега, који искрено жели добро и напредак свом народу.“[23] Раније, ни тога није било у Србији.

Четврто, прокламовао је „да ће на званија мећати људе који су најспособнији“.[24] За земљу, у којој су владали некомпетентност и непотизам, и ово је било ново: обећавало је „да ће за неколико година Србија поћи јачим кораком напретку“.[25]

Кнез Михаило је, дакле, наговестио програм који је, и по ширини и по дубини, био без преседана. Такве реформе, пре њега, нису биле ни у промисли

20 *Исто*, I, 128–129.

21 *Исто*, 127.

22 *Исто*, 127–128.

23 *Исто*, 128.

24 *Исто*.

25 *Исто*.

државника, политичара, интелигенције. Подршка је била гласна, отпор притајен.

Крстић је сматрао да је за Србију посебно било важно што је у време Источне кризе добила владаоца јасног правца и племенитог карактера. Кнез Михаило је ка свом главном циљу, ослобођењу од Турака, ишао дипломатским путем и јачањем савеза са балканским народима: „Добитак градова за Србију вреди колико највећа победа која би коштала силних жртава у људма и новцу. Кнез доби градове мирним путем без паре и динара и без капи крви“.[26]

Кнез Михаило је настојао да окупи млађе и школованије људе, развије енергију, одбаци освету као принцип у политичким сукобима. Властитом добротом и властитим новцем надокнађивао је оно што је недостајало држави: средства, људе, институције.[27] Међутим, инерција је имала огромну снагу. Кнез Михаило је застајао пред њом, губио иницијативу и повлачио се. Полако су нестајале илузије „разумнијих људи“ да он може нешто променити. Али, убити владаоца, и то владаоца какав је био кнез Михаило, било је, не само из перспективе савременика, равно националној катастрофи и државном слому.

Од прве вести о убиству кнеза Михаила, коју је из Топчидера донео Илија Гарашанин, преко описа самог догађаја и изношења претпоставки о политичким мотивима убиства, до регистровања непосредног одјека убиства и наслућивања његових дугорочних последица – „лако се може збити да овај догађај начини епоху у животу српског народа“[28] – Никола Крстић је својим дневничким белешкама заокружио једну проницљиву историју убиства кнеза Михаила.

По својим карактеристикама, убиство кнеза Михаила било је подмукло: он је убијен у шетњи у Топчидеру, у Кошутњаку.[29] Брутално: страдала је и пратња кнеза Михаила, у којој је било и жена.[30] И ритуално као и сва друга политичка

26 *Дневник. Јавни живот,* II, 168.

27 „Пре више дана чуо сам да је кнез Михајло, веран својој прокламацији, учинио прве кораке да добије пензије људи који су неправедно изгубили службе. Он је од своје цивил-листе поклонио држави 4000 # годишње, док буде много чиновника за пенсионовање; даље је на исту цел дао влади – земљи – 50000 # без интереса у зајам, а осим тога о свом ће трошку да начини басамаке, којима ће се удобно моћи ићи на Саву поред Станимировићеве куће, а Београдској је општини дао у зајам с малим интересом 30000#“. *Дневник. Приватни и јавни живот,* I, 130.

28 *Дневник. Јавни живот,* II, 29.

29 „Кнез Михајло убијен је, и то јуче после подне у Топчидеру, у Кошутњаку. Говори се да су њих тројица, са по два револвера, искочили пред кнеза и тако га убили“. *Исто*, II, 29.

30 „Страшно! Грозно! Кнез Михајло убијен је. Са њим погибе госпођа Анка (Константиновић). Катарина (и) Свет(озар) Гар(ашанин) рањени су. Све се зби синоћ у Топчидеру у Кошутњаку... Страшно је шта се зби“. *Дневник. Приватни живот,* II, 167.

„О кнежевом убиству сад се нешто више зна. Кнез је ишао напред с Катарином. За њима је ишла Анка, а за овом Светозар Гарашанин водио је Томанију (Обреновић). Њих тројица... сусретоше се с овом свитом, лепо се поклонише кнезу; и кад се кнез одмаче, они иза њега потегоше револвере на њега и Катарину. Кнез одмах паде, нешто проговоривши – каже се да је рекао: ’Немојте људи, Боже

убиства у Србији: није било довољно убити кнеза Михаила, требало га је и мртвог унаказити.[31]

Убиство кнеза Михаила изазвало је шок. Овладали су истовремено жалост и страх. Али и велика неизвесност: „Нека страва из потаје влада мноме, а мислим и свом вароши. Стрепимо од будућности. Истина, свуда влада ред, али кад се човек сети како је грозно кнез убијен, не може а да не застрепи у унутрашњости своје душе. Јадна Србијо, шта ће бити од тебе?! За много година потресено је у земљи узајамно поверење. Бог нек се смилује на нас и нек нас сачува великих јада".[32]

Непосредне и дугорочне последице убиства кнеза Михаила

У паду јавног морала, који се никад није ни одликовао високом узоритошћу, кондензовале су се непосредне последице убиства кнеза Михаила.

На више места у свом *Дневнику*, Никола Крстић говори о сумњама да се знало за припреме убиства кнеза Михаила.[33] Сумњичене су и одређене политичке личности, међу којима највише Миливоје Блазнавац. Он је имао кључну улогу у првим данима после убиства. Уз помоћ војске, обезбедио је да малолетни Милан Обреновић буде изабран за престолонаследника. А само неколико месеци после убиства кнеза Михаила, Блазнавац се оженио Катарином.[34]

Процес кнезу Александру Карађорђевићу, који је био оптужен за финансирање завере против кнеза Михаила Обреновића, текао је пред мађарским судовима са разним перипетијама: српска влада није доставила тражене папире; секвестирана су добра Карађорђевића у Угарској и Румунији да би се надокнадили трошкови које је Србија имала због убиства (подизање народне војске, дупле страже, сазивање Народне скупштине); потврда оптужнице на нижој судској инстанци и њено обарање на вишој судској инстанци. У свему

помози ми!' – и Катарина поче бегати; Анка, пак, прође да кнеза брани, но и њу на месту убију. Гарашанин потеже сабљу, али га ударе у руку, те и он паде"... *Дневник. Јавни живот*, II, 30. Видети на истој страни напомену приређивача.

31 "Зликовци тад (кад су већ убили кнеза Михаила – Л. П.) клекнуше кнезу на прси, те га неком сикирицом – чим ли – измрцварише; чело му просекоше да је изашао мозак, горњу вилицу отсекоше и један брк и исекоше га по грудима и ногама. Страхота је, веле, погледати мртво тело кнежево". *Исто*.

32 *Исто*, 168.

33 И странци, који су уочи кнежевог убиства боравили у Београду, писали су да су слушали о припремама убиства. П. Аполонович Ровински, *Записи о Србији 1868–1869 (Из путникових бележака)*, Нови Сад, 1994.

34 „Је ли то истина, је ли вероватно? Не држим; мада се има нешто, по чему се о томе може сумњати... неколико месеци после кнежеве смрти (Блазнавац се – Л. П.) оженио Катарином којој је мајка убијена; а то је јамачно учинио да обезбеди себи утицај на доцније догађаје". *Дневник. Јавни живот*, II, 198.

се огледала разлика између Угарске, која је била правна држава, и Србије, која то није била.[35]

Министри су своју позицију учвршћивали на негацији свега што је за време владавине кнеза Михаила било урађено.

Партије су се старале да убиство кнеза Михаила „експлоатишу у своју корист".[36]

Убиство кнеза Михаила као такво било је снажан чинилац деморализације народа. Јер, „жалосни конац кнеза Михаила само га (народ – Л. П.) утврдити може да од убилачке руке зликовца ни најправеднији владалац није обезбеђен".[37] То није догађај који је изазвао снажан тренутни потрес, већ је њиме земља бачена „за много година уназад". На прву годишњицу убиства кнеза Михаила, Никола Крстић је забележио:

„То је догађај ком се последице и данас страшно осећају, а осећаће се још дуго, дуго. У земљи је потресен мир и поготово изгубљена нада у скору бољу будућност. Партијске страсти, основане већином на личним интересима, раздиру не, истина, наш народ, но наше чиновништво, нашу интелигенцију; а тај раздор може продрети у народ, јер је овај маса, а чиновништво и интелигенција снага је која масу покреће. Изгледи су да ће бити све већа и већа трења између појединих група људи, а та трења могу ли произвести добро?"[38] Могу ли произвести било шта друго осим *аномалноī сшања*, из кога је кнез Михаило био прегао да изиведе Србију, и у чему је на зверски начин био заустављен.

Стање и тенденције после убиства кнеза Михаила учвршћивали су Николу Крстића у његовим песимистичким прогнозама. „Говорило се да је настало ново, светлије доба за ствари опште"[39] – а Намесништво се удаљавало од програма кнеза Михаила: закон као највиша воља, престанак политичког реваншизма, компетенција. Изостале су реформе[40] и преовладали лични и породични интереси.[41] Разне годишњице у спомен на кнеза Михаила могле су

35 „Хоће ли страни судови пристати да се на тим основама продаду, на рачун српских потраживања, добра Карађорђевића у Угарској и Румунији, ја не знам, али држим да није коректно јуридичко схватање, разумевање, што се хоће да наплате трошкови, учињени у држави у цељи политичкој". *Исшо*, 53–54.

36 *Исшо*, 281.

37 *Исшо*, 240.

38 *Исшо*, 111–112.

39 *Исшо*, 177.

40 "Влада напусти правац којим иђаше кнез Михајло, па место општих цељи, чини се као да су привате интереси поглавити покретачи у свеколикој владиној радњи. Узеше за правац политичку хипокризију. Чине се да су ради завести слободне институције, а овамо гвозденом руком држе у стези све што би им могло чинити опозицију. Изгледа да се сви отимаше о власт власти ради, а не да нешто у земљи ново али добро ураде. Ето то су нам наши државници". *Исшо*, 94.

41 „Чини се као да фамилијарни непотизам страховито преовлађује; од таква непотизма за земљу никад није било добрих последица". *Исшо*, 66.

да заварају многе, али не и Николу Крстића. Он је јасно видео да се програм кнеза Михаила предаје забораву.[42] У земљи није више било јасног правца и управљача, „који би умели, а и снаге имали, разливену реку општих тежњи свести у корито нормалног рада, те да послови теку не рушећи као бујица све на шта се наиђе, него уклањајући с пута сметње и стварауђи нове начине за унапређење општег добра“.[43]

Лични и породични интереси преовладали су на штету општег добра, то јест на штету државе и државног интереса. Крстић је писао о томе да земљи недостају људи од знања и карактера. Али је корен „српске несреће“, како је Илија Гарашанин назвао убиство кнеза Михаила, налазио у непоимању општег добра и неразумевању државе и државног интереса код интелигенције.

Сила и право

У својим дневничким белешкама Никола Крстић се непрестано враћао кнезу Михаилу. Утемељујући закон као основу своје владавине, кнез Михаило је, по Крстићу, учинио пресудан корак у цивилизовању Србије. Изван тога није могуће развити способност за стварање државе. Крстић, вероватно, није знао за Херценову мисао: „Само се код дивљих народа историја пробија убиствима“.[44] Али је на више места у свом *Дневнику* показао да верује да пут преко крви не води у слободу, већ у тиранство. Смену на престолу Турске, то јест смрт Азизову, узимао је као доказ да „Турска није европска држава“. А поводом *Историје српског народа* Бењамина Калаја, у којој је овај изнео становиште да Срби немају способност да направе државу, забележио је:

„И заиста, изгледа да је тако. После нечувених напора да се ослободе петвековног ропства, они (Срби – Л.П.) задобише најпре полунезависну, а после сасвим независну државу; али каквих чуда није било у тој држави за кратко време од неких 87 година. Први вођ уби свог оца и даде обесити рођена брата, па најпосле напусти Србију. Други вођ уби првог вођу и друге војводе да

„Приватни интереси провиривали су у многим јавним пословима. Родбини и личним пристаницама оних што су на влади дата је прилика да пуне џепове и да заузимају најбоља места у државној управи. Од три шурака један је намесник, један министар, а један капућехаја, коме су повисили плату у онај мах, кад су застпнику Србије у Румунији исту обалили. Два брата од тетке држе две министарске столице. И сроди с њима били су незнатно унапређени”. *Исто*, 177.

42 „Јуче се наврши по године од ужасног дана кад погибе кнез Михајло. И гле, после тако кратка времена једва се у општинству опажа да се људи сећају човека за којим су хиљадама људи плакали кад је погинуо. Не може се рећи да је се преокренуло све у држави за то време, али нема сумње да се много гдешто збило што се не слаже с мислима и радњом кнеза Михајла. Веће промене можемо изгледати тек у скорој будућности“. *Исто*, 86.

43 *Исто*, 245.

44 Цитат према: М. Шишкин, *Русская Швейцария. Литературно-исторический путеводитель,* Москва, 2006, 67.

утврди државни живот, после поста тиранин, те га прогнаше, па прогнаше му и сина. Прогнаше и сина првог вођа, кнеза Александра. Кнеза Михајла, кад по други пут дође на престо, убише и Бог зна како би и стари кнез Милош прошао да је живео још коју годину. Краљ Милан у најбољим годинама остави престо измучен недаћама у унутрашњој политици, изморен несрећом у брачном животу".[45]

Никола Крстић није доживео 29. мај 1903. године, када је, заједно са краљицом, убијен и мртав масакриран последњи Обреновић, краљ Александар. После толиких убистава и прогона, убиство кнеза Михаила, првог просвећеног владаоца у нововековној историји Србије, владаоца који је прокламовао закон као највишу вољу („право иде подједнако с просветом"[46]) било је довољно за песимизам у погледу будућности. Никола Крстић је знао да је то убиство представљало пораз идеје правне државе и да је земља остала у безакоњу.[47] Пут преко крви не води слободи и напретку, већ тиранији. Закон је услов слободе и напретка, мера политичке зрелости и цивилизованости народа.[48] Овим схватањима дугује Никола Крстић своје разумевање далекосежног значаја и појаве и судбине кнеза Михаила.

45 *Дневник. Јавни живот,* IV, 146.

46 *Исто*, II, 376.

47 „Ми не умемо да радимо по оној значајној девизи кнеза Михајла: 'Закон је највиша воља'. А док се не дође до тога да се закони поштују и да се одржавају у својој пуној снази у свима приликама и према свакоме, донде је бадава и говорити о законитости; донде неће бити и не може бити осигураног правног стања у потпуноме смислу. Код нас у свима прликама и код свију људи над законима је индивидуално мишљење. Ни скупштине, ни владе, ни поједини министри, ни Савет, па ни сами судови не држе се закона, но се старају да према своме, не толико схватању, колико према својој потреби преиначе закон и да га тумаче по својој вољи и сад овако, сад онако". *Исто*, IV, 166.

48 "Међутим, док се код нас не буде образовала партија којој ће бити главно да одржава законитост, док народ и политичари наши не дођу до тога да увиде да без законитости, без поштовања и строгог чувања закона ме може бити у држави правнога поретка, а без овога опет да не може бити ни сигурности личне и имовне, ни праве слободе, донде ће свагде све наше државне институције, па ма оне биле и најбоље, имати ефемерну вредност и трајање привремено јер ће их прва навала личних интереса или оборити, или у најмању руку извитоперити, искривити, онаказити. Од како је кнез Михајло погинуо, ми не имасмо владе за коју би се могло рећи да је била чувар закона. Колико их је год било, све су оне биле готове да изиграју законе, па су их и изигравале" (4. јануара 1895 – Л.П.). *Исто*, IV, 222.

PERSONALITY OF PRINCE MIHAILO OBRENOVIĆ ON THE PAGES OF NIKOLA KRSTIĆ'S *DIARY*

Summary:

Nikola Krstić started keeping his Diary notes on the last day in 1859, a year after Prince Miloš and Prince Mihailo came back from emigration. He stopped writing them on 20th August 1896. Nikola Krstić's notes about his private and public life contain significant historical facts in depicting portraits of all the Obrenovićs and they represent a particular saga about them. Krstić understood very well the situation in Serbia at the beginning of the second reign of Prince Mihailo. The country which lagged behind other countries in the world, poor and illiterate people, scarce intelligentsia and lack of knowledgeable people of firm character represented a huge hurdle for progress. Prince Mihailo's program and reforms were not understood by majority of statesmen, politicians and intelligentsia. Support was loud, and resistance latent. The good-natured Prince paid for what the country missed by his own money: resources, professional staff and institutions. However, even the "more reasonable" people lost their illusions that with Prince's outstanding ambition something could be changed in home affairs. Tendencies that prevailed after Prince Mihailo was killed in 1868, fortified Nikola Krstić in his pessimistic prognoses. At many points in his *Diary* he showed his belief that a path through blood did not lead towards freedom, but towards tyranny. With this reasoning Nikola Krstić showed his understanding of the far-reaching significance of the Prince's comprehensive plans and his tragic destiny.

УДК: 94(497.11)"18" ;
929.732:929 Обреновић Т. ;
34:929 Крстић Н.

Др Јасмина Милановић
истраживач сарадник
Филозофски факултет, Београд
jasmina.mil17@gmail.com

ТОМАНИЈА ОБРЕНОВИЋ И НИКОЛА КРСТИЋ

Апстракт: Дневничке забелешке Николе Крстића, поред великог обиља података о самом аутору, дају непресушни извор података и о већини тадашњих личности од значаја у Београду и Кнежевини Србији. Добар психолог и тумач људских поступака, своје правничко искуство је пренео и у своје дневничке забелешке у којима до танчина, некад чак и до ситничавости, описује све што је било интересантно и занимљиво, према његовом суду. Због тога су његови дневници изузетан извор у проучавању живота Томанијe Обреновић, као и њених потомака.

Кључне речи: дневник, Никола Крстић, Томанија Обреновић, тестамент, Манасија (Влашка).

* * *

Никола Крстић је поред бројних друштвених веза и пријатељстава, успоставио и добре односе са породицом Обреновић, нарочито у време друге владавине кнеза Михаила. Записе о тим сусретима оставио је у периоду од 1860. до 1873. године у дневницима из јавног и приватног живота. Поготову је са Томанијом Обреновић одржавао и приватне и пословне контакте.[1]

Томанија (1796-1881), ћерка војводе Анте Богићевића, удала се 1816. године за Јеврема Обреновића и са њим у браку била до његове смрти 1856. године.

1 Н. Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, Београд, 2005; Н. Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, II, Београд, 2005; Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, I, Београд, 2005; Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, II, Београд, 2006; Н. Крстић, *Дневник. Приватни живот*, I, Београд, 2006; Н. Крстић, *Дневник. Приватни живот*, II, Београд, 2007.

Изродила је деветоро деце, близнакиње Јелену (Јелку) и Симону (Симку), Анку, Алексија, Љубицу, Николу, Јекатарина, Стану и Милоша. Живели су у Шапцу и Београду. После краткотрајног избеглиштва због сукоба са Милошем 1837. године, вратили су се из Влашке у Београд. У току Вучићеве буне Јеврем се ипак приклонио Љубици и Михаилу, па је морао да заједно са породицом напусти Србију. У великој журби, у ноћи између 6. и 7. септембра 1842. отишао је из земље да се у њу више не врати. Породицу је сместио у Влашку, на имање Манасију, док је он више боравио у Новом Саду, Пешти и Бечу, где је повео и Анку како би наставила школовање. Од 1845. Јеврем је стално живео у Манасији. Ту је и умро 21. септембра 1856. године и сахрањен је у цркви коју је подигао. Касније је Томанија његове посмртне остатке пренела у манастир Раковицу, где је и сама сахрањена 1881. године.

Томанија се вратила у Србију 1859. године повевши са собом свог унука Александра Константиновића, Анкиног сина. Крстић је у то време био професор на Лицеју, а како је био добро образован био је погодна личност за приватног Александровог професора. У јесен те године она је већ разговарала са Крстићем о томе, али Александра је касније ипак упутила у Пешту, лутеранском свештенику Секачу. Са Крстићем се поново срела почетком 1860. године на слави код Јована Белимарковића када су разговарали о образовању њеног другог унука Милана, сина Милоша Обреновића и Марије Катарџи. Међутим, позив који је очекивао није уследио па Крстић у наредном периоду не помиње Томанију.

Тих година на кнеза Михаила све већи утицај вршила је његова сестра Анка. Мезимица свога оца Јеврема, била је школована, али без неког систематског образовања. Када је напунила 21 годину удала се за Александра Константиновића 1842. године, са којим је добила четворо деце. Убрзо после његове смрти, родила је ванбрачну кћерку са зетом, Јованом Германом[2], мужем своје рођене, тада већ покојне, сестре. Од 1859. године све више времена проводи на двору кнеза Михаила, води главну реч на свим поселима, меша се често и у државна питања. На поселима која су приређивана у Томанијиној кући окупљали су се најугледнији политичари и друштвена елита тога доба. Та породична атмосфера која је кнезу вероватно недостајала услед честих и дугих Јулијиних одсуства, на крају је као резултат имала једну непромишљену и имагинарну везу између кнеза и Анкине ћерке Катарине. Могућност тог брака оспоравали су сви, од цркве до кнежевих саветника. Ни Крстић није имао боље мишљење о тој вези. Током 1864. године надао се да ће се кнегиња вратити у земљу и поново почети супружнички живот са Михаилом.

У међувремену је Крстић 1862. године напустио Лицеј, па је једно време био начелник Полицијског одељења Министарства унутрашњих дела, а од 1865. године члан Касационог суда. Крајем октобра 1865. Томанија га је после

2 Јован Герман (1818–1838), муж Томанијине ћерке Симоне – Симке (1818–1838).

дуго времена поново позвала у посету. То је у ствари био увод у једну важну мисију коју је Крстић добио лично од кнеза Михаила. Пред Митровдан 1865. године позван је код кнеза који га је питао да ли би хтео да иде у Влашку како би се упознао са стањем неких судских процеса против Томаније. Судски спор се тицао имања која је Јеврем Обреновић имао у Влашкој и која су наследили Томанија и њихов син Милош. Јеврем је по угледу на свог брата Милоша, али и других српских првака, купио земљишни посед у Влашкој. Властелински поседи су били и добар извор прихода, али и сигурно уточиште у политички немирним временима. Јевремов посед, Манасија, налазила се у области Јаломита. Како се име Манасија, вероватно дато по имену манастира, помиње први пут 1827. верује се да је већ тада имање било у његовом поседу. Јеврем је на том имању подигао конак, а у центру села и цркву која је посвећена Вазнесењу Господњем. Јевремови потомци су такође имали поседе у Влашкој. Ћерка Анка је удајом постала власница имања Албешти, док је унук Милан од мајке Марије Катарџи наследио имање у близини Нарашешта, свог родног места.[3]

Јевремова имања у Влашкој су наследили Томанија и син Милош. Када је Милош 1861. преминуо у Београду испоставило се да је велики део имања задужен, а рачуни у великом нереду. Поред тога што је Томанија већ имала овлашћене адвокате који су у Букурешту наводно обављали њене послове, кнез Михаило је ипак ангажовао и Магазиновића и Мишу Анастасијевића да испитају начин вођења судског процеса. Крстића је, као искусног правника, замолио да им у томе помогне. Никола Крстић је убрзо кренуо на пут и већ 8. новембра 1865. је био у Букурешту, где је био смештен у кући српског агента Магазиновића.

Како је Милош био галантан каваљер, љубитељ коцке и жена, распикућа, да се имање не би продало због дугова, позајмице су измиривали неке кнез Милош, а неке Јован Герман, Симкин муж. Дугови су исплаћивани једним делом и из прихода са имања. Да би се осигурала земља од насилне продаје, Томанија и Милош су имање преписали Милану, Милошевом сину. Међутим, повериоци су хтели да униште Јевремов тестамент и да затим продајом целокупног имања подмире дугове. Испоставило се да је велики део дугова лажан, заснован на антидатираним облигацијама. Иако је Томанија на апелационом суду изгубила парницу, Касациони суд је поништио ову пресуду. Крстић је био запањен немарношћу и Томаније, али и целе породице која је дозволила да парница скоро пропадне, а имање се прода за дуг. При том се често жалио на подмитљивост судија, а непознавање румунског језика је за њега била велика препрека: „После свега овог лако је разумети да нисам дошао ни на лак, ни на пријатан посао.“[4]

3 В. Поповић, *Српски поседи у Румунији у 19. веку*, Зборник радова Народног музеја, V, Чачак, 1974, 29–52.

4 Н. Крстић, *Јавни живот*, I, 208.

Крстић је из Букурешта редовно обавештавао Томанију о току послова које је за њу обављао. Међутим, упутства је добија од кнеза Михаила коме је слао исцрпне извештаје. Један од највећих проблема био је пронаћи Јевремов тестамент. Због тога је Крстић и од Томаније и од кнеза тражио писмено овлашћење, али га није добио. Изгледа да је кнез Михаило у исто време када се консултовао са Крстићем, одржавао и преписку са Мишом Анастасијевићем, дајући му друга, шира овлашћењима. Крстић је у писмима кнезу био искрен наводећи да се имањем газдовало лоше и да је начињена велика штета. Такође је замерао Томанији која се задуживала на рачун прихода од имања, али је и нерационално продавала поједине делове иако на то није имала право. Сам је истицао да ће се можда тако искреним извештајима замерити Анки и Томанији, па можда и самом кнезу, а прибојавао се и могућих интрига. Често се чудио Томанијиној себичности, јер је једино занима да заштити своје интересе, а не брине много о наследству свог унука Милана. Крстић веома добро описује ликове са којима се сусреће, некад мало претерано, али према свакодневним ситуацијама дочарава и њихов карактер. Тако за кнеза Михаила каже да је човек који се тешко одлучује и да му је потребно много времена да одваже своје одлуке. Крстић је обишао и имање Манасију и констатовао је да је руковођење овим имањем било катастрофално.

После многих инсистирања, у јануару су из Београда стигла пуномоћја али на име Мише Анастасијевића. Крстић је очигледно био погођен тиме што пуномоћја нису на његово име, иако то не записује. Сујетан и иначе врло директан, чак и патронски настројен, мора да је својим тоном некога погодио или дирнуо у неке послове које су Томанија и Анка радиле тајно и од кнеза.

Из Букурешта се вратио 6. фебруара 1866. и одмах је увече отишао у посету кнезу. Крстић му је искрено испричао све што је видео, али су разговор прекинули када су стигле Томанија и Анка, што наводи на помисао да је и Михаило сумњао да су њих две нешто кришом радиле на своју руку и без његове сагласности. Кнез је Крстића позвао да дође и наредног дана, а све што је кнезу испричао Крстић је дао и у писаној форми. Убрзо након тога Анка је и сама отишла у Влашку.

Током марта је приведен крају и развод Михаила и Јулије. Крстић је наставио и даље да даје савете и активно учествује у решавању судских парница. Томанија је чак помињала и могућност да се постави у Букурешту стални агент, правник који би надгледао како се парнице воде. Поред овог именовања, Томанија и Анка су у неколико наврата помињале и место министра правде за Крстића, вероватно само ласкајући његовој сујети. Од средине марта Крстић је прихватио и да подучава Анкину ћерку Катарину. Није имао лепо мишљење о дотадашњем Катаринином образовању. Оно је било оскудно, што је знала и Анка која му је из Оршаве послала писмо у коме га моли да јој «штеди кћер у почетку, да се не застиди, па да не изгуби кураж и енегију.» Крстић је даље забележио: «Чудновато је како је напуштена. Скоро ништ не зна. Хрђаво чита,

немачки страховито хрђаво говори, од рачуна не зна ни најобичније ствари - не зна ни просто сабирање, а исто тако не зна ни географије, а јамачно ни хисторије. Уз то је страховито неразвијена. То је право дете, мада јој је 16 године, као што ми сама рече. Надам се да нећу имати отуд никаквих неприлика, ал ћу се, међутим, старати да тај посао од себе одбацим."[5]

Током лета је Крстић почео да се припрема за пут у Букурешт али је на крају Анка ипак отишла сама. Повод за овај пут је била смрт Јове Германа који је Анки и ћерки Симки оставио лепо имање. Почетком септембра Анка је довела Симку у Београд, на опште згражавање и негодовање околине. Уз то је наредне, 1868. године Анкина идеја да се кнез ожени Катарином постала јавна, али и узрок породичних сукоба. Кнежева сестра Перка је била против тога, као и Томанија, али њихово мишљење није много утицало на Анку.

Следећи дневнички записи се тичу погибије кнеза Михаила, кога је Крстић веома поштовао и поред лошег мишљења о његовом брачном избору. Непосредно после кнежеве погибије Касациони суд је, на предлог Томаније, изабрао туторе малолетном кнезу Милану - Стевчу Михаиловића, Ђорђа Ценића и Радивоја Милојковића. Крстић је био незадовољан овим избором, али то није могао јавно да каже. Зато је поставио питање односа Касационог суда и тутора, тј. да ли ће се они третирати као и други тутори и давати суду извештаје о свом раду и коме ће бити одговорни. То је покренуло жестоку расправу, а нико није знао одговор. У исто време Томанија је желела да Крстић постане тутор Катарини и Александру, Анкиној деци, заједно са Мојом Гавриловићем, старим Крстићевим пријатељем. Већ 13. јуна је од Пацека добио подробне податке о Анкиној имовини. Код Мише Анастасијевића је било депоновано 30.000 форинти које је Анка добила продајом дела мужевљевог имања. Такође је поседовала имање Албешти, државне облигације Влашке и кућу у Београду. Крстић се 15. јуна у суду изјаснио да прихвата туторство над Катарином и Александром, да би се на крају прихватио туторства и над Симком. Пописивање Анкиног имања је завршио 9.јула и ускоро је Анкину кућу предао Томанији на управу. Том приликом је запечатио сандук са сребром и кутију са драгоценостима. Иако су првобитно размишљали да Александра дају у војску код Блазнавца, он је ипак упућен у иностранство на школовање. У октобру је Крстић код Томаније упознао и младог кнеза Милана.

Није био одушевљен вешћу да је Катарина већ крајем октобра удаје за Блазнавца, нарочито што њега и Моју Гавриловића, као туторе нико није питао нити позвао на венчање. Због ове увреде хтео је да се одрекне и туторства над Симком. Блазнавац се оженио са Катарином, али је преузео и све Томанијине породичне послове. Крстић је сматрао да је Миливоје у томе био коректан и поштен, па је чак платио и све трошкове за Катаринину опрему коју је Томанија наручила из Беча, а затим по Београду тражила паре на зајам како би је

5 Н. Крстић, *Приватни живот*, I, 286.

платила. Блазнавац је у разговору са Крстићем изразио бојазан да ће Александар своје имање брзо потрошити, па је хтео да заједно нађу неки начин да га у томе спрече. Међутим, суд је Александра прогласио за наследника и тиме покварио све рачуне и Крстићу и Миливоју. Од тада је Крстић ређе ишао код Блазнавца и Томаније, али је остао њихов повереник за послове око имања у Влашкој, где је опет путовао у марту 1870. и у лето 1872. године.

Током 1870. и 1871. често се дописивао са Симком која му је писала на немачком, а он се бринуо да ће заборавити српски језик. Њу је обишао и у лето 1871. године када је путовао у Пешту, а затим продужио и до Беча. После смрти Блазнавца, у лето 1873. године, Томанија и Катарина су отишле у Беч, а Симка се у септембру вратила у Београд. Крстић је после тога, као тутор, отишао у Беч да подмири рачуне у институту у коме се школовала.

Крстић није много ни волео ни ценио Томанију. Често је критиковао њену себичност, опоро закључујући како је надживела готово целокупну породицу. Једном приликом је у шетњи са Пацеком који је цитирао латинску изреку: „За шта се неко огреши, за то бива и кажњен", одмах помислио на Томанију и кнеза Михаила. Према Крстићу, Томанија је наводно кумовала давној вези између Михаила и своје ћерке Катица, која је са њим и занела, а затим умрла. Сам кнез је затим страдао због друге Катице - Катарине.[6] Није имао лепих речи ни за Анку, а ни за Катарину. Чини се да је Крстић у једном тренутку гајио наду да ће се оженити Анкином ванбрачном ћерком Симком, али се то није десило. Забринуто је писао о Александру Константиновићу, Анкином сину, за кога каже да је лакомислен и да ће проћердати имање. Исто мишљење је имао и о младом кнезу Милану, за кога је сматрао да му безразложно трошење може прећи у навику, поготову стога што му је и отац био такав.

Крстић је својим проницљивим погледом и пером успео да запише и остави за будућност један веома добар кроки Томаније и њених потомака. Трагика Обреновића је могла већ и тада да се наслути, а Крстић је то успевао да разуме и оштроумно закључи.

6 Н. Крстић, *Приватни живот*, II, 253.

TOMANIJA OBRENOVIC AND NIKOLA KRSTIC

Summary:

In his rich life experience Nikola Krstić made acquaintances and friends with a whole gallery of personalities not only in Belgrade and Serbia, but beyond Serbian borders as well. Curious and friendly, pleasant and eloquent, he was especially interesting conversationalist in female company. His observations about particular personalities provide answers to questions which were most difficult for historians, and these were questions about character, everyday habits, daily rituals and characteristics of each type. Therefore, his notes were significant in bringing to light the personality and character of certain members of the Obrenović family, especially Tomanija Obrenović about whom there are few direct documents. Tomanija Obrenović (1796-1881), though she was a secondary person in their family, was present in all important events, all crises, but also honours that came with the Obrenovićs. She had her personal opinion about everything, and she had influence on her family members, husband Jevrem, daughter Anka, grandson Milan, the prince of Serbia. However, we can draw only indirect conclusions about her own life, for there is a lack of sources. Therefore, diaries of Nikola Krstić give us an exceptional piece of evidence about one part of Tomanija's life.

УДК: 94(497.11)"18" ;
32:929 Христић Ф. ;
34:929 Крстић Н.

Мр Јелена Пауновић-Штерменски
истраживач сарадник
Филозофски факултет, Београд
jpaunovi@f.bg.ac.rs

НИКОЛА КРСТИЋ О ФИЛИПУ ХРИСТИЋУ*

Апстракт: *Дневник* Николе Крстића као мемоарски историјски извор даје увид у животе многих угледних личности Србије. Једна од њих је и Филип Христић (1819 – 1905) – секретар кнеза Милоша, државни саветник, капућехаја у Цариграду, председник прве владе кнеза Михаила Обреновића, министар просвете, посланик у Бечу и Лондону и гувернер Народне банке Србије. Као представник српске државне елите, који је оставио трага у друштвеној и политичкој историји Србије, нашао је своје место и у записима Николе Крстића. Никола Крстић је приликом својих опажања везаних за Филипа Христића посебно истицао да је Христић до наведених положаја стизао преко породичних веза. Филип Христић је био један од зетова Хаџи Томе, богатог српског трговца и припадник угледне породице Хаџитомића. Никола Крстић, иако успешан државни службеник није поседовао јаке породичне везе, што му је сметало у каријери. *Дневник* Николе Крстића се, због тога, може окарактерисати као субјективни историјски извор, као и сви остали извори мемоарске природе. Ипак касније у животу, Крстић није могао да занемари Христићева достигнућа и као искусни мемоариста препоручио му је да забележи своја сећања. Филип Христић је, или због препоруке Николе Крстића или зато што је и сам дошао до истог закључка, записао своје успомене. Тиме је српска историографија обогаћена још једним извором мемоарске природе који омогућава истраживачу да упозна српско друштво и политику 19. века.

Кључне речи: Филип Христић, председник владе, специјални изасланик у Британији, министар просвете, државник, мемоари, успомене.

---

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српска нација – интеграативни и дезинтеграативни процеси* (Ев. бр. 177014)

* * *

Улога Филипа Христића у животу Кнежевине Србије још увек није довољно истражена. У државној служби налазио се на великом броју различитих положаја од председника владе, посланика, министра просвете па до гувернера Народне банке Србије. У *Дневнику* Николе Крстића, може се наћи доста података о животу и раду Филипа Христића јер је он био угледна личност из круга београдске интелигенције.

Филип Христић се школовао у Француској заједно са Јованом Мариновићем[1] и Константином Николајевићем[2]. Међутим своје школовање је започео у Србији, завршио је Лицеј, док се школа налазила у Крагујевцу 1836. године. Кнез Милош је улагао у школовање будуће српске елите. По његовом наређењу, сви ђаци Лицеја, па и Филип Христић, су када се отворила војна школа у Пожаревцу 1838. године, наставили у њој школовање. За време другог Намесништва 1868 – 1872. године, Христић је желео да настави школовање у иностранству. Намесници су одобрили молбу за школовање десет младића о трошку државе. Филип Христић је своје даље школовање наставио у Бечу где је учио немачки језик и уписао филозофију а затим је премештен у Париз где је наставио да студира права 1842. године. Докторирао је на Сорбони 1848. године.[3]

Као почетак каријере Филипа Христића може се узети положај секретара кнеза Милоша Обреновића у време његове друге владавине (1858 – 1860.) Иако у годинама, кнез Милош није био лак за сарадњу и даље се према својим подређенима односио деспотски. Дешавало се да Христић за своје грешке добије озбиљан прекор јер је покушавао да кнезу прикривено наметне своја демократска начела, која је стекао током свог школовања у европским земљама – „море, ти си хтео мене да научиш и да ми пребациш, како није требало да ја начелника казним, да је то против Ваших попиш.... закона, и да је требало министар то да учини, а не ја. Чујеш ли, море, упамти ово, волео сам те, као моје дете, али ћеш ми бити црњи од ђавола, ако се још који пут усудиш да ме учиш како треба по вашим законима да радим.“[4]

Никола Крстић први пут помиње Филипа Христића у време кад је изабран за председника прве владе Михаила Обреновића. Никола Крстић о Филипу Христићу каже – „мек човек, без јачег карактера, без свог правца, без својих

1 Јован Мариновић (1821–1893) државник; министар финанасија 1856–1857, члан Савета од 1860, председник Савета 1861–1873, председник владе и министар спољних послова 1873–1874, посланик Србије у Паризу 1878–1889.

2 Константин Николајевић (1821–1877) политичар и историчар, министар унутрашњих послова 1856–1858.

3 *Биографија Филипа Христића*, Архив Српске академије науке и уметности, бр. 7380/52.

4 Ф. Христић, *Моје детињство и прво школовање*, Рукописно одељење Народне билиотеке, Р 373/1–7.

мисли. Такав је човек добар да слуша, али не да земљу представља, да кнезу даје савете и да му помаже земљом управљати."[5] Слободан Јовановић даје сличан опис: „Филип Христић био је један од најмлађих, најобразованијих, најуглађенијих бирократа Карађорђевићевске владе, врло употребљив за дворску службу и дипломатске мисије; један мали и спретан човек, са фином женском кожом и живим али плашљивим погледом: више је био налик по чистоти и отмености своје ношње на једног страног дипломату него на једног „отечественог попечитеља".[6] Држава је школовала Филипа Христића са циљем да заузме високе положаје у државној служби. На Западу је стекао учтивост и манире који су упадали у очи у Србији и издвајали га од осталих државних чиновника. Његова личност одговарала је реформаторским намерамам кнеза Михаила на почетку његове владавине. Христић је стекао поверење кнеза Михаила још у детињству јер су заједно одрасли на двору књегиње Љубице.[7]

Никола Крстић даје лошу оцену рада Христићевог минстарства 1861/1862 године. Замера му да је тај положај стекао преко породичних и пријатељских веза. Тај став Крстић ће задржати до краја *Дневника*, приликом скоро сваког записа посвећеног Филипу Христићу. Као зет Хаџи Томе[8] Христић је заиста припадао једној од најугледнијих породица у Србији. Јован Ристић[9], намесник, био је други зет Хаџи Томин као и Радивоје Милојковић[10], министар унутрашњих дела и Антоније Богићевић[11], кнежев ађутант. Сви су они били припадници богате породице Хаџи – Томића.[12]

Ова влада је састављена да би помирила странке у Србији међутим сами чланови владе нису били у добрим односима. Јеврем Грујић[13] се није слагао са Филипом Хриситићем и Николом Христићем. Влада је била измењена у јуну 1861. године када је Грујић иступио из владе. Христићева влада је припремила одржавање Преображенске скупштине и Христић је остао на положају

5 Н. Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, приредили М. Јагодић и А. Вулетић, Београд, 2005, 133.

6 С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, Београд, 1933, 157–159.

7 *Биографија Филипа Хриситића*, Архив Српске академије науке и уметности, бр. 7380/52.

8 Хаџи Тома (1796–1885) београдски велепоседник и трговац.

9 Јован Ристић (1831–1899) државник, начелник у Министарству унутрашњих дела 1861, дипломатски агент Србије у Цариграду 1861–1867, председник владе 1867, 1873, 1875, 1876–1880, 1887, члан Намесништва кнезу Милану 1868–1872. и краљу Александру Обреновићу 1889–1893.

10 Радивоје Милојковић (1832–1888), секретар министарства правде 1861, председник Министарског савета и министар унутрашњих дела 1868–1872, 1876 – 1879, 1880, министар правде 1875.

11 Антоније Богићевић (1838–1916) артиљеријски капетан, генерал 1887, министар војни 1892–1893, члан Државног савета 1894–1903.

12 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, Београд, 1934, 152–161.

13 Јеврем Грујић (1826–1895), политичар, либерал, помоћник министра правде фебруар/март 1860, вршилац дужности министра правде март/април 1860, министра правде новембар 1860 – јули 1861, члан Великог суда 1861–1864, министар унутрашњих дела 1875, министар правде 1876–1878.

председника владе до почетка њеног заседања.[14] Министарство се распало у децембру 1861. године. Можда је Филип Христић заиста био сувише слаб човек да носи Михаилов режим.[15] У *Дневнику* Крстић наводи да је бивши председник владе, Филип Христић, изгубио и поверење кнеза и свих страних конзула који су на крају одбијали чак и да разговарају с њим.[16] Филип Христић није успео да одржи слогу међу министрима и добре односе са конзулима гарантних сила, поготово са рускимдипломатом. Кнез је одустао од сарадње са либералима и саставио конзервативну владу на челу са Гарашанином 21. децембра 1861. године.[17]

Овакав став Николе Крстића оповргнут је у време мисије Филипа Христића, и књегиње Јулије[18] у Великој Британији 1863. године. То је било прва важно дипломатско задужење које је поверено овом младом државнику. Одбрана српских права у енглеском парламенту после бомбардовања Београда 1862. године, и задобијање продршке британског јавног мњења и енглеске аристократије, били су за Кнежевину главни циљ овог изасланства.[19]

Бомбардовање Београдске вароши из тврђаве после немира који су изазвани због убитва српског дечака узнемирило је европску дипломатију. Срби су бомбардовање сматрали као предзнак рата са Турцима. Кнез Михаило који је обилазио унутрашњост земље вратио се у Београд, завео ванредно стање уз одобрење Савета и прогласио ратно стање. Дипломатска конференција сазвана у Канлици 1862. године спречила је сукоб Срба и Турака. Срби су овај моменат искористили да оспоре присуство турских гарнизона у градовима. Канличка конференција је одлучила да се из градова повуку само турски становници а не и војска, да се поруше турске тврђаве Соко и Ужице а да турске тврђаве на рекама – Шабац, Београд, Смедерево, Фетислам остану у турским рукама. Србији је наложено и смањење броја народне војске. Стварање народне војске није осуђено Канличком конференцијом али се Турска трудила да спречи њено наоружавање. Ни Турска ни Аустрија нису допуштале увоз оружја у Србију. Оружје се могло набављати само преко Румуније, чему се Порта такође успротивила. [20]

Кнез Михаило је, насупрот очекивања Николе Крстића, поново указао поверење Филипу Христићу када је заједно са њим у Велику Британију послао и

14 *Владе Србије 1805–2005,* уредник Р. Љушић, Београд, 2005 100–101.

15 С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 160–162.

16 Н. Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, II, приредили М. Јагодић и А. Вулетић, Београд, 2005, 191.

17 *Исто*, 85–91.

18 Књегиња Јулија Хуњади – Обреновић (1831–1919), жена кнеза Михаила.

19 Г. Јакшић, В. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила,* Београд, 1963, 168–172.

20 С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 336–347.

своју супругу књегињу Јулију.[21] Током боравка у Британији, Филип Христић је био у контакту са енглеским политичарима и објавио Лондону 1863. године две брошуре на енглеском језику – *The Serbo – Turkish Question* и *The Case of Serbia* и мноштво чланака у британској штампи. Ове публикације су имале за циљ да објасне односе између Србије и Порте и на известан начин окриве Порту за бомбардовање Београда, иако је коначан став Конференције у Канлици, уз велики притисак Британије, био да је Србија изазвала Порту. Кнез Михаило је припремао терен за преузимање утврђених градова на територији Србије од Турака и знао је да му је Велика Британија најозбиљнији противник за остваривање овог плана. Брошуре су изражавале српске ставове – да тврђаве немају више од кога да штите Турску, једине које би могле да нападну Царство из тог правца, су биле Аустрија, најприроднији и стални савезик Порте и Србија, верни вазал Турске, коме би било сасвим безбедно поверити одбрану ових утрђења. Труд који је Турска улагала да задржи утврђене градове у својој власти доказује да је Србију сматрала за непријатеља. Због тога не треба кривити Србију што се наоружава, без обзира на гаранцију Великих сила. Кнез Михаило није организовао државну војску већ је, уз одобредње Народне скупштине, оформино српску националну милицију да би осигурао безбедност своје аутономне Кнежевине.[22] Закључак брошуре *The Serbo – Turkish Question* је да је на Европи а пре свега на Енглеској да пресуди између Турске и Србије – која од ове две стране води политику која је неправедна, нелојална и освајачка.[23]

У *Дневнику* Никола Крстић наводи да је, по захтеву Николе Христића[24], он био аутор овог пропагандног материјала.[25] У књизи Милана Ф. Христића[26] сина Филипа Христића, *Србија и Енглеска пре пола века* коју је Милан Христић написао на основу успомена свога оца, наведено је да је Филип Христић аутор брошура *The Case of Serbia* и *The Serbo – Turkish Question*.[27] Сам Филип Христић наводи да је од Николе Христића добијао из Београда доста материјала за издавање брошура.[28] На томе су највише радили Матија Бан[29] и Франтишек

21 М. Јовановић – Стојимировић, *Силуете старог Београда*, Београд, 2008, 306.

22 *The Serbo – Turkish Question*, by a Serb, London, 1863, 28–30.

23 *Исто*, 32.

24 Никола Христић (1818–1911) управник вароши Београд 1856–1858, 1860, министар унутрашњих дела 1860–1868, 1883–1884, 1888–1889.

25 *Дневник. Приватни и јавни живот*, II, 56, 61. Истраживач је поменуту брошуру у Британској библиотеци у Лондону нашао по именом Филипа Христића.

26 Милан Христић (? – 1910) дипломата, секретар кнеза Милана, син Филипа Христића.

27 М. Ф. Христић, *Србија и Енглеска пре пола века*, Београд, 1910, 13.

28 Ф. Христић, *Моје детињство и прво школовање*, Рукописно одељење Народне билиотеке, Р 373/1–7.

29 Матија Бан (1818–1903), књижевник, публициста; шеф пресбироа владе 1861–1880.

Зах[30]. Николу Крстића није помињао. Никола Крстић је очигледно учествовао у састављању поменутог материјала али је себи приписао више заслуга него што их је уствари имао. Изгледа да је и Никола Крстић веома желео да учествује у мисији у Лондону. Тражио је помоћ од Филипа Христића да би посетио Енглеску када се за то следећи пут укаже прилика.[31]

Главни противник Филипа Христића британском парламенту био је британски посланик сир Хенри Лејард[32], који је у својој дебати у Доњем дому оштро бранио турске интресе и нападао Србију. У одбрану Турске навео је да „Турска влада нема у Енглеској паметну и образовану господу која се креће у британском високом друштву и залажу за интересе Србије код чланова британског парламента, утичући на британско јавно мњење преко лондонске штампе објављујући памфлете".[33] Очигледно је, из овог описа, да је мислио на Филипа Христића.

У Христићевим успоменама нема помена његовог министровања 1860. године али је мисија са књегињом Јулијом оставила трајан траг на Христића и он се присећа детаља њиховог боравка у Британији и гостовања у лондонском високом друштву. Филип Христић је владао са три светска језика, немачким, француским и енглеским који је коначно савладао тек у време дипломатске мисије у Енглеској. Морао је да пронађе приватног учитеља у Лондону који му је помогао да савлада говорни енглески језик мада је тај језик и пре тога учио. Књегиња је савршено владала енглеским језиком и помогла му је да се снађе у првим данима њиховог заједничког боравка у Лондону.[34] Детаљи из успомена на мисију Филипа Христића у Британији представљају допуну већ поменуте књиге Милана Ф. Христића такође засноване на записма његовог оца.

Иако је мисија Филипа Христића и књегиње Јулије оцењена у српској историографији као неуспешна[35] књегиња и Христић су се повољно изражавли о својим достигнућима.[36] Заједно су одлазили на балове у најугледније британске аристократске куће посебно код Палмерстонових. Само појављивање књегиње Јулије у Лондону је, по оцени савременика у Србији, у Британији је оцењено

30 Фрања Зах (1807–1892), посланик кнеза Адама Чарторијског и панславистичке емиграције у Србији 1843, официр, управник Артиљеријске школе у Београду 1850–1859, 1860–1865 и 1868–1874. Заступник министра војног 1867, начелник Главног Генералштаба 1869.

31 *Дневник. Приватни и јавни живот*, II, 137–138.

32 Сир Хенри Лејард (1817–1893) британски политичар, дипломата и археолог, члан британског парламента, британски амбасадор у Цариграду 1877–1880.

33 A. H. Layard, *Conditions of Turkey and her dependencies*, Speech delivered in the House of Commons on Friday, May 29, 1863, London, 1863, 5.

34 Ф. Христић, *Моје детињство и прво школовање*, Рукописно одељење Народне билиотеке, Р 373/1–7.

35 Види: С. Јовановић, *Друга владавина Милоша и Михаила*, 379; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 170.

36 *Дневник. Приватни и јавни живот*, II, 28.

као позитивно.[37] По речима Филипа Христића књегиња Јулија је одушевила лондонско племство својом лепотом и држањем. Иако католкиња одрасла је на Западу, Британија је, иако протестантска земља, за њу представљала средину која јој је више одговарала од Србије. Христић се после својих искустава у Енглеској, у описаној мисији и касније као дипломатски представник Србије у Великој Британији, до краја живота више осећао као енглески аристократа него као српски државник.[38]

Филип Христић, иако близак Обреновићима, због својих либералних начела није имао проблема само са кнезом Милошем него и са кнезом Михаилом. По категоризацији Слободана Јовановића припадао је струји млађих конзервативаца али је у погледу владавине српског кнеза, чак и реформисте, као што је био Михаило припадао либералној интелигенцији. Он је, непосредно по повратку из мисије у Великој Британији децембра 1863. године организовао једини покушај опозиције кнезу у Државном савету током целокупне друге владе Михаила Обреновића. Сматрао је да у Кнежевини треба да се уведе слобода штампе, министарска одговороност, да влада треба да заузме либералнији правац у спровођењу државних послова и и да је потребно да се Народна скупштина сазива једном годишње.[39] Министарска одговорност значила је да би министри били одговорни за своје поступке, а не само да спроводе упутства које су добилим од кнеза. Никола Христић, министар унутрашњих послова за све време владавине кнеза Михаила, био је човек реакције и отворено је показивао да нема намеру да усвоји либерална начела српске интелигенције школоване „на страни“ и био је против било каквог покушаја да се уједначи извршна власт Савета са извршном влашћу кнеза.

Филип Христић је покушао да у Савету покрене питање министарске одговорности 1864. године. У пажљиво састављеном говору Христић је кртиковао одсуство министарске одговорности. На једном месту Христић је рекао да се у Србији кнежеви мењају а министри остају исти. Савет се одмах оградио од Христића и његових захтева. Савет је требало да се бави доношењем закона и одобравањем буџета а не да се меша упослове владе. Христић се залагао да се Савету омогући да позове на одговорност саветнике који су прекршили закон, што је наговештавао један члан закона о Државном савету. Ово се односило само на кривичну одговрност министара а Христић је желео да се она прошири и на политичку сферу. Кнез Михаило је дозволио Гарашинину да насупрот Христићевом предлогу истакне ауторитет владара и да позове саветнике да се изјасне, да ли хоће да кнезу оставе одрешене руке да води државне послове, сам онако како га његов патриотизам учи. Савет се приклонио

37 Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, Београд, 2006, 466–470.

38 Ф. Христић, *Моје детињство и прво школовање*, Рукописно одељење Народне билиотеке, Р 373/1–7; М. Јовановић – Стојимировић, *нав. дело*, 304.

39 *Дневник. Приватни и јавни живот*, II, 137–138.

кнезу. Христићев покушај опозиције био је први и последњи. После тога Савет се више није усуђивао да распавља о кнежевом начину владавине.[40] Никола Крстић, додуше, оптужује Филипа Христића да је постао присталица начела министарске одговорности тек када је престао да буде министар.[41] По Уставу из 1869. године министри су постали коначно кривично и политички одговорни за своје поступке пред кнезом, а пред Скупштином само кривично (за велеиздају, мито, користољубље на штету државе). Када су министри преузели поменуту одговорност почели су и у пракси да управљају државом, преузели су све више државне послове чиме су кнез и Скупштина били су потиснути у други план.[42]

Уза све тешкоће које је имао у време Михаилове владавине Христић је остао веран кнезу Михаилу као што је био веран кнезу Милошу и ожалио је оба кнеза после њихове смрти.[43] Искрена жалост није га спречила да проба да себи обезбеди нови државни положај већ за време другог Намесништва. Никола Крстић наводи да је већ 1869. године било говора о томе да Филип постане министар уместо Ђорђа Ценића.[44]

Када је Филип Христић 1870. године постао српски представник на Порти – (капућехаја), Крстић то није приписао његовој способности, већ опет породичним везама.[45] Антоније Богићевић већ је боравио у Цариграду као отправник послова када је Христић тамо стигао. Ако су два зета Хаџи Томина били стационирани у Цариграду а Ристић, тада намесник, пре уласка у Намесништво такође је био српски капућехаја у Цариграду, тврдња Николе Крстића може се узети као тачна. Он чак наводи да је чуо да се цела влада у време Намесништва зове „влада Хаџи Томина“.[46]

Мисија Филипа Христића у Цариграду 1870. године тицала се предаје управе над Босном и Херцеговином Србији. Христић је користио везе стечене у Енглеској, у време своје мисије са књегињом Јулијом, за остварење овог дугорочног циља српског националног програма.[47] Иако је Крстић, као што је већ речено, сматрао да је Филип Христић дошао до положаја капућехаје преко

40 С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 172–177.

41 Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, I, приредио М. Јагодић, Београд, 2005, 170.

42 С. Рајић, *Влада Николе Христића 188 –1889,* Београд, 2003, 20.

43 Ф. Христић, *Моје детињство и прво школовање*, Рукописно одељење Народне билиотеке, Р 373/1–7.

44 Ђорђе Ценић (1825–1903) српски правник, професор и политичар, министар правде 1860–1861, председник министарског савета 1868–1869, министар правде 1873–1874.

45 Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, II, приредио М. Јагодић, Београд, 2005, 146.

46 *Исто*, 146.

47 У време Намесништва пада покушај Србије да уз помоћ Енглеске издејствује код Порте пристанак да управу и одбрану Босне и Херцеговине повери Србији. Види: *Преписка Филипа Христића и Јована Ристића*, приредио Г. Јакшић, Београд, 1953.

породичних веза, није доводио у питање целу мисију већ је Христићу желео много успеха.[48] Прво посланство Филипа Хриситића у Цариграду трајало је до јула 1873. године и није довело ни до препуштања управе у Босни и Херцеговини Србији, ни до исељења Турака из Малог Зворника.[49] Ова мисија није остварила свој циљ јер велике силе нису желеле да подрже српске захтеве а Енглеска није могла, без обзира на Христићева познанства, да се супротстави ставу Аустрије, која није желела никаква територијална проширења у корист Србије.

Филип Христић је постао министар просвете у влади Јована Мариновића[50] 1873. године. Када је кнез Милан Обреновић напунио 18 година, преузео је власт у Србији из руку намесника. Ипак прва влада коју је млади кнез сатавио август 1872 – април 1873.[51] била је поверена бившим намесницима – председник владе и министар војни је био Блазнавац[52] а Ристић је био министар спољних послова. Ова влада је пала после изненадне смрти Блазнавца марта 1873. године. После ње је образована влада Јована Ристића октобар / новембар 1873.[53]. Србија није имала добре спољно политичке односе са Аустријом и са Француском. Кнез Милан је због тога морао да организује дипломатске посете Бечу и Паризу, посебно због тога што су и односи са Портом били у кризи. Одмах по повратку из Париза Ристићева влада је пала. Христић у силаску са власти свога пашенога није одиграо претерано позитивну улогу.[54] Увидео да се Ристићев пад спрема и заштитио је себе. Никола Крстић о Ристићевом паду каже следеће: „Неки веле да је ствар удешена била још пред полазак кнежев на пут. Веле да је Андријаши кнезу, приликом бављења кнежевог у Бечу, рекао за Ристића, да не говори никад истину, па не може да му се верује. Веле да је мати кнежева интриговала против Ристића, који је био противник да она дође и долази у Београд. Веле и то да је и сам шурак Ристићев, Филип Христић, допринео к томе паду тим што је рекао кнезу да страни посланици у Цариграду и Порта не фермају ни најмање српску владу.“[55] Мариновићева влада формирана је после Ристићевог пада и Филип Христић је, можда због својих заслуга за Ристићев одлазак са власти, добио место министра просвете. Влада Јована

48 *Дневник. Јавни живот*, II, 156–157.

49 *Преписка Филипа Хриситића и Јована Ристића*, 91.

50 Јован Мариновић (1821–1893), министар финансија 1856–1858, председник министарског савета и министар иностраних дела 1873–1874.

51 *Владе Србије 1805–2005*, 119.

52 Миливоје Перовић Блазнавац (1824–1873) генерал и политичар, министар војни 1865, члан тројног Намесништва, на почетку владе кнеза Милана заједно са Јованом Ристићем и Јованом Гавриловићем, да би након пунолетства кнеза Милана постао председник владе.

53 *Владе Србије 1805–2005,* 122.

54 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 298.

55 *Дневник. Јавни живот*, II, 208.

Мариновића приликом скупштинских избора није успела да добије пресудну већину и пошто Мариновић није хтео да влада под таквим условима поднео је оставку децембра 1874.године. [56]

Филип Христић је поново добио намештење српског посланика на Порти фебруара 1877. године. Ова мисија се тицала закључења мира између Србије и Турске после рата који је избио јуна 1876. године. Рат је требало да оствари српске националне тенденције према Босни и Херцеговини, али када се у сукоб умешала Русија, Аустрија је претњом територијалним освајањем Кнежевине присилила Србију да изађе из рата.[57] После пада Плевне Филип Христић је био принуђен да напусти Цариград новембра 1877. године. У томе му је помогао британски посланик, његов некадашњи противник, током дебата у Британском парламенту, сир Хенри Лејард. Филип Христић је од српске владе добио задужење да турској влади преда ноту о објави рата и одмах напусти Цариград. У томе су му помогли остали страни посланици. У својим сећањима Христић наводи следеће: „И добри мој пријатељ, Лејард, - некадашњи мој жесток противник, кад је чуо да сам на миру отпутовао, телеграфисао је одмах Конзулу енглеском Лонгворту да јави г-ђи Христићки, да је г. Христић, здраво, из Цариграда отпутовао.“[58]

Филип Христић се налазио на положају српског посланика у Лондону од децембра 1882. године и на том положају је остао годину дана. Већ децембра 1883. затражио је одсуство и вратио се у Београд а почетком 1884. поднео је захтев да буде пензионисан.[59] Из опаски Николе Крстића о Филипу Христићу и његовим дипломатским задужењима као и дипломатским мандатима других посланика може се закључити да је и сам Крстић желео да се упусти у дипломатску службу али му се изгледа за то никада није указала прилика. Непрестано је обраћао пажњу на висину плата српских посланика и замерао им што, уместо да буду на својим посланичким положајима проводе сувише времена у Београду.[60] За Христића наводи да је током свог намештења у Великој Британији имао плату од 300.000 динара коју је задржао и током целе 1885. године иако предходне године био пензионисан.[61]

На крају дипломатске каријере Филипа Христића када се он коначно населио у Београду и добио положај гувернера Народне банке Србије 1885. до 1890. године, можда се може говорити о некој врсти позитивног утицаја који је Никола Крстић извршио на Христића. Приликом једног сусрета код митрополита

56 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 306–359; *Владе Србије 1805–2005*, 123–125.

57 Види: *Преписка Филипа Христића и Јована Ристића*.

58 М. Ф. Христић, *нав. дело*, 117–125.

59 А. Растовић, *Велика Британија и Србија 1878–1889,* Београд, 2000, 70–71.

60 Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, III, приредио М. Јагодић, Београд, 2007, 160–161.

61 *Исто*, 178.

Мраовића[62] водили су „разговор о прошлим временима“. Никола Крстић је као искусан мемоариста знао какву вредност за касније нараштаје представљају његови *Дневници.* У разговору препоручио је Филипу Христићу да покуша да напише неку врсту својих успомена јер је оценио да је Христић својим животом и радом оставио свој траг у политичком животу Србије. Чак му је препоручио и тачну структуру рада: „да опише Београд, какав је онда био; да опише ондашње навике; главне људе итд; једном речи да напише неку врсту својих мемоара, или опис свог живота. Он рече (Христић) да не зна датуме, а ја му приметих нека датуме стави одприлике, а најпосле нека пише без датума; у своје време датуми наћи ће се.“[63]

Наизглед случајно а можда и по савету Николе Крстића, Христић је своје успомене конципирао упрво на сличан начин. Први део текста носи наслов *Моје детињство и прве успомене,* односи се на његово одрастање и васпитање. Успомене Филипа Христића садрже доста сећања, личне природе на кнеза Милоша Обреновића, чак и његову смрт, успомене на стари Београд, обичаје београдског друштва и понашање турских паша.

Јасно је да је Филип Христић оставио више записа из свог живота. Успомене Филипа Христића, као што је рекао Николи Крстићу не садрже датуме и сећања нису хронолшка већ скачу са теме на тему као да је Христић пратио ток својих мисли. Ако га је у томе инспирисао Никола Христић то је допринело да српска историографија добије још једано сведочанство савременика о српском друштву и политици 19. века.

У *Дневнику* Николе Крстића постоје још многи наводи о детаљима из живота Филипа Христића који захтевају даља истраживања и потврде. Такви су афера Артемизе Христић, снаје Филипа Христића, жене Милана Ф. Христића и кнеза Милана Обреновића која је довела до рођења Милановог ванбрачног сина Ђорђа.[64] Артемиза је напустила мужа и троје деце због кнеза Милана. Породична несрећа његовог сина утицала је на последње године живота Филипа Христића. Повукао се из живота Београдког друштва у самоћу.[65]

Затим неке од најитресантнијих описа су оптужбе Христића да је примио мито у износу од 30 000 динара у време афере са Ботуовом Унијом, када је био посланик у Бечу[66]. Још један интригантан навод тиче се везе између Чедомиља Мијатовића[67] и Ангелине Христић, ћерке Филипа Христића, када Крстић

62 Теодосије Мраовић – београдски митрополит 1883–1889.

63 *Дневник. Јавни живот*, III, 290–291.

64 Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, IV, приредио М. Јагодић, Београд, 2007, 40.

65 М. Јовановић – Стојимировић, *нав. дело*, 308.

66 *Дневник. Јавни живот*, III, 235.

67 Чедомиљ Мијатовић (1842–1932) либерал, економиста, књижевник, историчар, политичар и дипломата. Министар финансија 1880–1883 и 1886–1887, министар финансија и спољних послова и председник Српске краљевске академије наука 1888–1889, минстар финансија 1894, амбасадор у

наводи да је Филип Христић наговарао Мијатовића да напусти своју жену Елодију Мијатовић и ожени се са Ангелином Христић.[68] Док се овакве тврдњене испитају и поткрепе другим историјским изворима, истраживач није у могућности да их узме за озбиљно.

Иако се *Дневник* Николе Крстића може посматрати као субјективан извор, као уосталом и сваки други мемоарски извор, његова вредност за истраживача је веома велика. Између осталог даје увид у српско друштво 19. века и показује особености великог броја српских политичара са којима је Никола Крстић сарађивао. Када је у питању Филип Христић сваки успех у његовој каријери Крстић приписује непотизму који је по њему био укорењен у Србији. Ипак Никола Крстић за Христића каже и ово: „Добар је човек, питом, нема пакости, али нема ни енергије."[69] На другом месту[70] наводи да је Филип велики радник и да је вероватно штетно за Кнежевину што се непрестано налази у дипломатским посланствима[71] а не у влади, иако је током времена постао на неки начин „неопходан за сваку владу".[72]

Дневник Николе Крстића као објављен мемоарски историјски извор отворио је историчарима нове смерове истраживања како у односу на биографије српских политичара тако и у односу на виђење целокупног друштвеног и политичког живота Србије у 19. веку. Уочљиво је да је у Србији било непотизма и да је предност у добијању државих положаја имала млада српска интелигенција школована у иностранству, повезана са богатим београдским и српским трговачким и династичким породицама. Филип Христић је у сваком од ових аспеката српског друштва имао предност у односу на Николу Крстића. Крстић је овога био свестан и жалио се на овакво стање ствари у својим записима. Иако је такође звршио школе у иностранству, у Пешти, Крстић је током своје каријере уочио код себе недостатак породичних веза. Ипак ова два човека су сарађивала у оној мери колико их је државна служба упућивла једног на другог. Та сарадња је допринела да се у српској мемоаристици појави још један историјски извор личне природе важан за проучавње друштва и политике Кнежевине и Краљевине Србије.

Лондону 1895–1903.

68 *Дневник. Јавни живот*, IV, 65.

69 Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, II, Београд, 2005, 209.

70 *Исто*, 253.

71 Пре посланства у Лондону Христић је био српски посланик у Бечу и Берлину 1878–1882.

72 *Дневник. Јавни живот*, III, 23.

NIKOLA KRSTIC ABOUT FILIP HRISTIC

Summary:

Philip Hristic (1819 – 1905.) was a member of the 19th Century Serbian elite. He occupied many state positions: he was prince Milosh`s personal secretary, the president of the first government of prince Michael, minister for education, diplomatic emissary in Constantinople, Wien and London and governor of the National bank of Serbia. Nikola Krstic could not ignore Hristic`s accomplishments and Philip Hristic found his place in *The Diary* of Nikola Krstic. Hristic was educated abroad, in Wien and Paris with state funds so that he could take high positions in state government.

The Diary of Nikola Krstic is an important source for the history of the 19th century Serbian society. Nikola Krstic first mentioned Philip Hristic at a time when he was elected president of the First Government of Prince Mihailo Obrenovic. He gave a poor evaluation of his ministry of 1860/61. He criticized Hristic that he gained position through family and friendship connections. Krstic will keep this attitude till the end of his *Diary* in almost every record that conserned Philip Hristic. As a son in low of Hadzi Toma, a wealthy Serbian trader, Hrisitc really belonged to one of the most respected families in Serbia. In his *Diary* Krstic said that Philip Hristic as prime minister, lost the confidence of the prince and all the foreign consuls.

This attitude of Nikola Krstić was disputed at the time of the mission of Philip Hristic and Princess Julia, wife of Prince Mihailo Obrenovic to the UK in 1863. Defense of the Serbian rights in the English Parliament after the bombing of Belgrade in 1862 and winning the support of British public opinion and the English aristocracy for the Principality were the main objective of this delegation. To this end, Philip Hristic organized the publication of two brochures and several articles in the London press. In his *Diary* Nikola Krstic said that he was the author of promotional material printed in England. In the book *Serbia and England half a century ago* by Milan F. Hristic based on memories of his father, he stated that Philip Hristic was the author of the booklets *The Case of Serbia* and the *Serbo - Turkish Question*. Philip Hristic claimed that he was sent a lot of materials from Belgrade. He did not mention Nikola Krstic as their author. Nikola Krstic was obviously involved in drafting of the said material but attributed to himself more credit than he actually had. Although the mission of Philip Hristic and Princess Julia was assessed in Serbian historiography as a failure, the princess and Hristic were satisfied with their achievements.

When Philip Hristic became the Serbian representative at the Porte in 1870 – Krstic did not attribut this to his ability, but again, to his family connections. However he did not doubt the whole mission but wished Hristic much success. The first mission of Philip Hristić in Constantinople lasted until July 1873 and did not lead to solution of important questions of Serbian state policy - the surrender of adminstration of Bosnia and Herzegovina to Serbia, or the eviction of the Turks from Mali Zvornik.

Philip Hristic became the education minister in the government of Jovan Marinovic in 1873. Marinovic`s government was formed after the fall of Prime Minister Jovan Ristic,

another son in low of Hadzi Toma. Philip Hrisitc drew the attention of Prince Milan Obrenovic to the fact that foreign representatives in Istanbul and Porte did not appreciate the Serbian government. Nikola Krstic`s claims that Philip Hristic was appointed the Minister of Education because of his merits for Ristic`s fall from the government, might have been correct. Philip Hristic again got appointed as the Serbian envoy at the Porte in February 1877. This mission concerned the conclusion of peace between Serbia and Turkey after the war in June of 1876. The war was supposed to accomplish the Serbian national tendency towards Bosnia and Herzegovina, but when Russia intervened in a conflict, Austria thretened with the territorial concuest of Principality and forced Serbia to emerge from the war.

Philip Hristic held the posistion of the Serbian representatives in London from December 1882. As early as December 1883 he requested a leave of absence and returned to Belgrade at the beginning of the 1884. He asked to be retired. Nikola Krstić said that during his tenure in the UK Hristic had a salary of 300,000 dinars, which he retained throughout the 1885, although he retired the year before.

Nikola Krstic as an experienced memoarist knew how valueble were his diaries for later generations. In a conversation, he suggested to Philip Hristic to try to write some sort of his own memories. He tought that Hristic`s life and work left their mark in the political life of Serbia. Philip Hristic followed his advice and the Serbian historiography was enriched with another valuable historical source.

УДК: 94:327(497.11)"1867/1885"(093.3) ;
34:929 Крстић Н. (093.3)

Др Момир Самарџић
доцент
Филозофски факултет, Нови Сад
samomomir@yahoo.com

НИКОЛА КРСТИЋ О СПОЉНОЈ ПОЛИТИЦИ И РАТОВИМА СРБИЈЕ ЗА ВРЕМЕ ВЛАДАВИНЕ КНЕЗА/КРАЉА МИЛАНА

Апстракт: Крстићев дневник представља значајан извор за проучавање историје Србије у другој половини XIX века. Иако нема континуиран увид у развој и мене спољне политике српске државе његове белешке интересантне су за историчаре посвећене проучавању места Србије у целини међународних односа. У тренуцима када су односи Србије са суседним државама попримали свој најекстремнији вид избијањем отвореног дипломатског спора, а потом и рата, дневничке белешке значајне су не због хронологије, односно фактографије која је преузимана из штампе и ратних билтена, већ због критичког промишљања суштине и путева државне политике и сачуваног сведочанства о атмосфери ратног времена какво је врло често могуће пронаћи само у мемоарској литератури. У овом тексту због тога је посебна пажња посвећена записима из времена ратова за ослобођење и независност 1876–1878, као и српско-бугарског рата 1885.

Кључне речи: Никола Крстић, Србија, спољна политика, краљ Милан, мемоари

* * *

Дневник Николе Крстића несумњиво представља значајан извор за политичку и друштвену историју Србије у другој половини 19. века. Када говоримо о политичкој историји, дневник превасходно прати дешавања у Србији и унутрашњополитичка превирања. Читаоцу Крстићевих бележака није тешко уочити колики је утицај на Слободана Јовановића, писца до данас најбољег и најсвеобухватнијег прегледа политичке историје Србије у другој половини XIX века, имала његова критика закона, устава из 1869, те нових институција

успостављених после усвајања устава. Иако у политичком животу Србије никада није заузимао значајније место, Крстић је, како правилно наглашавају приређивачи његових дневника, својим положајем у српском друштву и познанствима с појединим значајнијим личностима српске повеснице био у прилици да понекад податке о политичким дешавањима у Србији добије од непосредних актера, те да о њима остави драгоцене белешке у свом дневнику.[1] Не изненађује, због тога, чињеница да његови записи нису остали непримећени, почевши од Слободана Јовановића који је, пишући историју Србије током више деценија, покушао да у значајнијој мери искористи дневник, односно оне његове делове који су могли да послуже као веродостојан извор.

Наведене предности Крстићевог дневника у мањој мери се односе на спољну политику Србије његовог времена. Док су му образовање и добро познавање српског права, те урођена проницљивост с којом је посматрао политички живот и институције српске државе, омогућавале континуиран критички увид, за сагледавање целине спољне политике Србије, па и за непосредније познавање односа Србије с великим силама, то ипак није било довољно. За време владавине кнеза Михаила Крстић је одиграо одређену улогу у односима владе и спољашњих фактора, односно у настојању кнеза и владе да успоставе боље односе с угарском владом, те оставио за историографију значајнији наративни изворни материјал првог реда, док се то не може рећи за раздобље које је предмет нашег проучавања у овом раду – време владавине кнеза/краља Милана. Упркос познанствима с појединим личностима које су имале увид у спољнополитичку делатност, попут Јована Мариновића, кратко председника српске владе, и Косте Цукића, дипломатског представника Србије у Бечу, Крстићеви односи са члановима Другог намесништва, односно либералских и напредњачких влада, те касније и радикалске владе Саве Грујића, нису били добри, те и није могао да има континуиран увид у развој и мене спољне политике српске државе и, што би било важније, њене закулисне радње и механизме. Пратећи спољну политику Србије свог времена махом путем написа у страној штампи, чаршијских гласина, те понеке, не увек поуздане вести саопштене од стране познаника, Крстић није ни био у могућности да о њој остави за српску повесницу значајније сведочанство.[2] Све то, међутим, не значи да

1 Н. Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот,* I (31. децембар 1859 – 31. децембар 1862), приредили А. Вулетић и М. Јагодић, Београд, 2005, предговор приређивача, 10–11.

2 Могуће је, додуше, приметити понеки интересантан податак. На пример, враћајући се крајем јула 1873. из Беча за Београд, Крстић је у Будимпешти сусрео свог пријатеља, будућег митрополита Теодосија Мраовића, који му је поменуо да се у том тренутку у угарској престоници налазе инжењеријски мајор Стеван Здравковић и помоћник у Министарству унутрашњих дела Коста Јовановић. Приликом каснијег сусрета Јовановић му је рекао да с угарском владом преговарају о железничком уговору. Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, II (1. јануар 1868 – 31. децембар 1876), приредио М. Јагодић, Београд, 2006, 204. У фонду Политичког одељења Министарства иностраних дела Србије за 1873, који се налази у Архиву Србије, сачувана су документа која сведоче о овој мисији, али у српској историографији посвећеној питању железничког повезивања Србије с угарском и осталим европским престоницама

су његове белешке неинтересантне за историописце посвећене проучавању места Србије у целини међународних односа. У тренуцима када су односи Србије са суседним државама попримали свој најекстремнији вид избијањем отвореног дипломатског спора, а потом и рата, дневничке белешке значајне су не због хронологије, односно фактографије која је преузимана из штампе и ратних билтена, већ због критичког промишљања суштине и путева државне политике, али и сачуваног сведочанства о атмосфери ратног времена какво је врло често могуће пронаћи само у мемоарској литератури. Крстићеви записи из времена ратова за ослобођење и независност 1876–1878, као и српско-бугарског рата 1885, заслужују, због тога, да на њих буде обраћена пажња.

* * *

У првој деценији владавине кнеза Милана спољнополитички положај Србије био је суштински одређен њеним настојањем да се ослободи османског сизеренства, постане независна држава и оствари „заветну мисао“ ослобођења и уједињења српског народа на територији Османског царства. Патриотски жар није био стран Крстићу. „Нама требају Босна, Херцеговина и Стара Србија[3] [...] те земље, ти народи нас пеку; тамо је чист и неизмешан наш живаљ.[4] [...] То је наша народна политика. Влада ће, ма ко био на влади, имати уза се сав народ, чим би налазила да је угодно време да се упусти у борбу.“,[5] забележио је у дневник почетком седамдесетих. Упркос томе, био је свестан неспремности српске војске, за њу, не без основа, оптуживао бившег министра војног, намесника и министра председника генерала Миливоја Блазнавца,[6] а 1871. тврдио да у Србији „нема разборита човека који би се дао нагонити да заподене рат с Турцима у невреме“.[7] Не чуди, због тога, што је у лето 1875, када су почеле да стижу прве вести о устанцима у Херцеговини и Босни, Крстић са зебњом гледао на ратну перспективу Србије, с неспремном војском и у политичкој кризи која је свој врхунац доживела падом владе Данила Стефановића почетком августа, а потом и владе Стевче Михаиловића крајем септембра 1875.[8]

о томе нема никаквог помена.

3 Запис од 16. августа 1870, *Јавни живот*, II, 145.

4 Запис од 16. јуна 1871, *Исто*, 164.

5 Запис од 24. августа 1872, *Исто*, 187.

6 Запис од 13. децембра 1874, *Исто*, 260.

7 Запис од 18. јула 1871, *Исто*, 167.

8 Усред политичке кризе, у тренутку када Србија није имала владу, записао је: „Ствари наше налазе се у најозбиљнијем положају; неизвесност и заплет на све стране. Устанак се у Босни и Херцеговини шири, Србија не може остати равнодушан гледалац, а овамо не налази се у стању да снажно уђе у акцију. Најмања погрешка може да произведе најтеже неприлике и последице.“ Запис од 11. августа 1875, *Исто*, 290.

„Неизвесност, и то неизвесност у свему“, најкраћи је опис атмосфере у српској престоници почетком септембра.[9]

Конзервативног политичког опредељења, Крстић је узроке таквом стању тражио је у раздобљу после смрти кнеза Михаила, односно у политици Намесништва, противправном усвајању новог устава, а пре свега у увођењу институције Народне скупштине с посланицима чије знање и образовање није одговарало улози која је Скупштини намењена у новом уставном поретку. Непрестани политички сукоби у годинама које су претходиле устанку у Херцеговини довели су, према Крстићевом мишљењу, до тога да је, у тренутку када би требало да одигра одлучујућу улогу у преговорима с великим силама и Портом и помогне браћи западно од Дрине, услед политичких сукоба Србија била везаних руку, а на њен став нико није обраћао значајнију пажњу.[10] Сматрао је да само срећа и „неки непредвиђени случај“ може да донесе славу српском оружју.[11] Црне слутње биле су делом и последица гласова који су допирали до њега на разне начине и говорили о лошем стању у логорима српске војске, недисциплини, неувежбаности, другим речима, о неспособности да се спремно дочека обучена османска војска опремљена савременим Круповим топовима. У предвечерје рата 1876. о спремности војске за рат забележио је: „Наша народна војска није изучена ни у једној врсти оружја у толикој мери да би се могла мерити с редовном војском. Ми немамо потребан број коња и кола за транспорте, немамо довољно поуздане кавалерије; немамо ни нижих ни виших официра онолико колико би требало за војску од сто и више хиљада људи. Ни остала ратна спрема не држим да ће бити довољна. Не верујем да ће и ране бити доста за дуже време. Немамо особито апотекара и лекара, нема болничара и болничарака. У свему ће се трпети највећа оскудица.“ У случају пораза сматрао је да је једини спас за Србију интервенција страних сила.[12]

Белешке из времена ратних операција остављају интересантно сведочанство о атмосфери ратног времена, преплављеног (не)провереним вестима с ратишта и дезинформацијама у ратним билтенима којима је влада покушала да прикрије неуспехе српске војске.[13] Опрезан и увек критичан, Крстић је био свестан да скромни успеси на појединим фронтовима, забележени првих дана

9 Запис од 5. септембра 1875, *Исто*, 294.

10 Запис од 4. јануара 1876, *Исто*, 306.

11 Запис од 13. јуна 1876, *Исто*, 324. Другом приликом забележио је да „треба да будемо ванредно срећни, па да не страдамо“. *Исто*, 327.

12 Запис од 16. јуна 1876, *Исто*, 325.

13 Карактеристичан је следећи опис: „Србија у овај мах одаје чудноват призор. Трећина свега мушког људства налази се на бојноме пољу, или у војничкој служби. Дућани су затворени, поља радна без радника, занати стадоше, села и вароши остали без људи. Од народа се узима све што треба за војску: коњи, теглећа стока, храна, сено, подвози, казани, џакови итд. Једном речи, цео је народ покренут против непријатеља. И све те жртве подноси народ не с ентузијазмом, али с готовошћу, самопрегоревањем, пожртвовањем.“ *Исто*, 341.

рата, не наговештавају повољан исход, а посебно су га бринули бројни неповољни гласови које су доносили рањеници који су почели да пристижу у Београд.[14] С посебном пажњом пратио је стране новине, на које је био претплаћен, настојећи да дође до поузданијих података о развоју ратних операција. Када су, после првих већих пораза српске војске у Источној Србији, ратни билтени постали све нередовнији и нејаснији, а гласине све неповољније, било му је јасно да је ситуација на ратишту лоша. Оставио је потресна сведочанства о женама и деци из крајева које је освојила османска војска, како полуголи и гладни лутају Србијом тражећи склониште од зиме.[15]

Настојања великих сила да дође до прекида ратних дејстава, те став Србије и Османског царства, Крстић је пратио путем вести у страној штампи, те записи о овом питању нису од посебног значаја. Пажњу, међутим, привлаче његове белешке о српско-руским односима у време првог рата с Турцима 1876–1877. Неразумевајући двојност између руске званичне политике и оне коју су подстицали славенофилски комитети, политику Русије сматрао је неразумљивом. Непријатно га је дирнула вест о у историографији често помињаној изјави руског цара Александра II с краја октобра 1876. о томе како су се Црногорци храбро борили док се то за Србе не би могло рећи. Сматрао је да су за српски пораз у најмању руку једнако криви генерал Черњајев, у чијем штабу се пијанчевало и расипало, и руски официри, често пијанице, који нису знали да одржавају дисциплину у српској војсци.[16] Поред тога, блиско познанство с Јованом Мариновићем допринело је да остави аутентично сведочанство о Мариновићевој мисији у Петрограду, сведочанство које је користио и Слободан Јовановић.[17] Наиме, после потписивања примирја влада је била свесна да српска војска не може издржати нове нападе. Већ крајем октобра донета је одлука да савет и помоћ буду затражени од Русије, те је у Петроград упућена молба да буде примљен владин изасланик. Из Петрограда је, међутим, стигао одговор да ће бити примљен само изасланик српског кнеза, а да би било пожељно да то буде Мариновић. Упркос незадовољству оваквим одговором, влада није могла да занемари жеље Петрограда и Мариновић је 7. новембра кренуо за Русију.[18] Крстић сведочи о отпору на који је унутар владе наишао захтев да Мариновић путује за Петроград. Према речима Мариновићеве супруге, влада је била противна, али није имала избора, јер би то значило противљење вољи руског цара. Дошло је и до кризе владе, али је кнежева наклоњеност оваквом

14 Записи од 20. до 28. јуна 1876, *Исто*, 328–335.

15 Записи од јула – новембра 1876, *Исто*, 335–400.

16 Запис од 7. новембра 1876, *Исто*, 398–400.

17 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, Београд, 1990, 333–338.

18 В. Ј. Вучковић, *Мисија Јована Мариновића у Петрограду 1876*, Југословенска ревија за међународно право, 3 (1957), 352–355; Č. Popov, *Srbija na putu oslobođenja. Borba za politički preobražaj i državnu nezavisnost 1868–1878*, Beograd, 1980, 132–133; Запис од 7. новембра 1876, *Јавни живот*, II, 400.

решењу била од одлучујућег значаја. Сам Мариновић посетио је министра спољних послова Јована Ристића и министра правде Јеврема Грујића којима је говорио о томе да је спреман да учини све што је у његовој моћи да допринесе изласку из ситуације у којој се држава тренутно налази, без обзира на политичке разлике које између њих постоје. Мариновић је том приликом наводно рекао Ристићу следеће: „Ако ћете [...] да наставите рат , ја нисам човек да за то дејствујем, јер ја држим да је преко нужан мир; али ако треба да се за мир дејствује, готов сам да вам у тежњи за миром будем од помоћи.“ Потврде о ставу владе према овом питању добио је и из других извора.[19] Српско-руски односи још једном су дошли у средиште Крстићеве пажње у пролеће 1877, када је Русија објавила рат Турској, а питање уласка Србије у рат поново постало актуелно. Крајем маја 1877. забележио је речи Косте Магазиновића, бившег капућехаје у Цариграду, који му је саопштио да се вратио из Влашке, из Главног штаба руске дунавске армије, те да му је Александар И. Нелидов, представник Министарства иностраних дела при Главном штабу, отворено рекао да Русија од Србије очекује да мирује.[20]

После уласка Србије у рат у децембру 1877. пажљиво је пратио вести с ратишта.[21] Резултате рата, односно одговор на питање да ли његови резултати могу да донесу добро или лоше српском народу, сагледавао је превасходно кроз могуће начине решавања судбине Босне и Херцеговине. Већ почетком руско-османског рата страховао је од могућности да у случају поделе турског наслеђа на Балкану Аустроугарска заузме поменуте провинције.[22] Није поклањао много поверења вестима које су се крајем рата осврталe на обим територијалног проширења Србије, али је сматрао да Србија, без обзира на обим увећања своје територије, може да буде у потпуности задовољна резултатом рата уколико Босна и Херцеговина не припадну суседној монархији,

19 Запис од 9. новембра 1876, *Јавни живот*, II, 402–403, 408.

20 Запис од 18. маја 1877, Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, III (2. јануар 1877 – 21. децембар 1887), приредио М. Јагодић, Београд, 2007, 54. После уласка Русије у рат с Турском српска влада послала је у руски Главни штаб у Кишињеву, где се налазио и сам цар Александар II, у посебну мисију кнежевог ујака пуковника Катарџију, са задатком да непосредно од цара дозна какве су намере Русије у вези с могућим ангажовањем Србије у новом рату. Видети: Č. Popov, *нав. дело*, 141–142; Lj. Radovanović, *Odnosi Srbije i Rusije od 1875. do Berlinskog kongresa*, Beograd, 1962, рукопис докторске дисертације, 119. У литератури нема помена о Кости Магазиновићу као пратиоцу кнежевог ујака приликом ове мисије, али, уколико Магазиновић није слагао Крстића да би подигао властити значај у саговорниковим очима (чему је, према Крстићевим ранијим записима, био склон), из његове белешке јасно се намеће закључак да је реч о Катарџијиној мисији. У историографији би свакако остало забележено да је постојала посебна мисија, само неколико дана после Катарџијине. У сваком случају, Магазиновићеви наводи Крстићу били су тачни.

21 Забележио је да је, одлазећи на ратиште, кнез министрима, саветницима и члановима Касационог суда изјавио да би за Србију значило потписати смртну пресуду да није донета одлука о уласку у рат. *Јавни живот*, III, 75.

22 Запис од 29. јуна 1877, *Исто*, 65.

већ остану под султановим сизеренством. Само у том случају, сматрао је Крстић, постоји могућност да ове провинције дођу у догледној будућности под независну српску управу, без обзира да ли би била реч о Црној Гори или Србији. Поред тога, на улазак Аустроугарске у Босну и Херцеговину пророчки је гледао као на велику препреку будућем самосталном развоју Србије, која би била изложена исувише снажном упливу Двојне монархије, те би „по природном току ствари могла постати, под образином независности, у ствари аустријска провинција“.[23] При оваквом размишљању остао је и када су постале извесне вести о, према мишљењу владајућих кругова у Београду, скромном територијалном увећању предвиђеном за Србију Санстефанским претходним мировним уговором.[24] Одлука Берлинског конгреса о судбини Босне и Херцеговине одредила је његово мишљење о последицама догађаја из времена Велике источне кризе по судбину српског народа. Иако је, према одредбама конгреса, за провинције била предвиђена привремена окупација, Крстић није сумњао да Двојна монархија, после уласка у Босну и Херцеговину и улагања великих свота новца за завођење реда, неће бити спремна да се добровољно повуче. „Аустрија, заузевши Босну, стараће се да је стално за себе задржи.“[25] Размишљајући о одлукама конгреса, Крстић је забележио да би се на основу чињенице да је Србија постала независна и да је добила територијално проширење могло закључити да је на конгресу „још најбоље прошла“. С друге стране, постављајући себи питање „да ли је уопште српска ствар унапређена“, сматрао је да је одговор пре негативан, него позитиван, јер су Босна и Херцеговина, „срце нашег народа“, за српство изгубљена, а од аустроугарске власти биће их много теже ослободити него од османске.[26] Уласком аустроугарске војске у суседне провинције почиње ново раздобље, тврдио је Крстић, с далекосежним негативним последицама по историју српског народа. „Ако би Аустрија дуго времена неузнемиравана била у држању Босне, почем она цепа српство на двоје, својом окупацијом могла би за свагда, или бар за недогледно време спречити уједињење српства“, пророчански је забележио после првих вести о одлукама конгреса, „Србија и Црна Гора, мада би се звале независне државе, само би животариле под притиском Аустрије. И то животарење трајало би

23 Запис од 20. фебруара 1878, *Исто*, 83. Вест о потписивању Санстефанског мира добио је неколико сати пошто је стигла у Београд од министра правде Јеврема Грујића.

24 Запис од 25. фебруара 1878, *Исто*, 85. Размишљајући о обиму територијалног проширења Србије полазио је од тога да после неуспешног рата 1876. Србија мора да буде задовољна сваким проширењем властите територије. Запис од 22. фебруара 1878, *Исто*, 84.

25 Запис од 16. јула 1878, *Исто*, 93–94.

26 Запис од 13. јула 1878, *Исто*, 92. Интересантно је да се Крстићево мишљење о значају одлука Берлинског конгреса за историју српског народа у суштини подудара с мишљењем Јована Ристића, министра иностраних дела и представника Србије на конгресу, изнетим готово две деценије касније. Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878*, II, Београд, 1896, 249.

донде, док би се тако владале да Аустрији не чине никакве пакости. А ако би Србија и Црна Гора пустиле се у агитације противне Аустрији, ова ће имати сто начина казнити их за то, а ако би агитације постале јој пак досадне, могла би у њима наћи повода и за јавни сукоб, ког би неизбежна последица била губитак независности и државнога живота. Стране државе не држим да би се томе много противиле. Само у случају да се Аустрија уплете у неки рат с великом којом силом, па да буде побеђена, могло би бити изгледа да изгуби Босну, те да ова или постане за себе државица, или да се прида Србији."[27]

* * *

Заузет после 1878. породичним обавезама, Крстић неколико година не бележи готово ништа, упркос чињеници да је реч о једном од најбурнијих мирнодопских раздобља у историји нововековне Србије.[28] Дневничким белешкама посвећује већу пажњу тек 1884, а посебно последњих месеци 1885, када се држава нашла усред озбиљне спољнополитичке кризе и рата. У раздобљу 1884–1886. на спољнополитичком плану највећу пажњу привлачи му сукоб Србије с Бугарском, изазван чињеницом да је бугарска влада, уз подршку Русије и упркос молбама српске владе, у пограничном појасу толерисала боравак српских емиграната пребеглих после Тимочке буне, односно није спречавала њихов прелазак у Србију и узнемиравање становништва у пограничним областима, те припреме за оружани упад и свргавање краља Милана. Поред овог спора, крајем 1884. и почетком 1885. до владе у Београду допирали су бројни гласови о све снажнијој бугарској пропаганди у Македонији. Од Сан Стефана и Берлина у Београду су на бугарско уједињење и обнову Санстефанске Бугарске гледали као на највећу опасност за државне и националне интересе. У новонасталој ситуацији, када је непријатељство две владе било све очигледније, страх да би, уз подршку Русије с којом је Србија била у све лошијим односима, Бугарска могла приступити извршењу уједињења, представљала је све очигледнију и све извеснију опасност у очима краља Милана и председника владе Милутина Гарашанина.[29]

27 Запис од 16. јула 1878, *Исто*, 94.

28 Интересантан је, додуше, један његов каснији податак о подмићивању у време преговора између Бонтуа и српске владе о потписивању конвенције за изградњу и експлоатацију српске железнице почетком 1881. Никола Хаџи-Тома, београдски трговац, саопштио је једном приликом Крстићу да је Бонту Јовану Мариновићу, тада посланику у Паризу, дао 30.000 франака, Филипу Христићу, тада посланику у Бечу, такође 30.000 франака, док је краљ Милан добио два милиона, а ни многи посланици у Народној скупштини нису остали празних џепова. Према ранијим обавештењима, која је Крстићу дао Филип Христић, у породичној вези с породицом Хаџи-Тома, и сам Никола Хаџи-Тома био је умешан у посао подмићивања и добио је 5.000 #. *Исто*, 235.

29 М. Самарџић, *Од Сан Стефана до Сливнице. Србија против Бугарске 1878–1886*, Нови Сад, 2008, 168–249.

Већ је било речи о томе да Крстић није био близак с носиоцима државних функција, те до обавештења о дипломатском спору с Бугарском у вези с емигрантима није ни могао да дође пре него што је сукоб постао јаван,[30] односно када је, приликом заседања Народне скупштине у Нишу у мају 1884, на председника владе упућена интерпелација у вези с овим питањем. Крстић је имао довољно искуства да одмах правилно закључи да нема сумње да је подношење интерпелације организовано у споразуму с владом, посебно имајући у виду да је Гарашанин одмах спремно одговорио и изложио Скупштини виђење владе.[31] Дипломатски представник Белгије у Београду Емил де Борхграв указао му је истовремено да иза Бугарске стоји нека друга сила. Несумњиво Русија, закључио је Крстић услед помена прогнаног српског митрополита Михаила у ултиматуму који је српска влада упутила бугарској влади.[32] Сукоб с Бугарском сматрао је неповољним како због спољнополитичких, тако и због унутрашњополитичких разлога. Бугарска није била самостална држава, те би српска влада требало да се обрати Порти или великим силама. Међутим, „бугарска влада морала би бити састављена од људи суманутих", ако је без подршке неке стране силе изазвала заоштравање односа са српском владом, размишљао је Крстић. Уколико је то тачно, значило би да би та сила – Русија, подржала Бугарску, односно да није било могућности да Србија добије неко задовољење. У том смислу без резултата би остао и сваки покушај да се нешто учини преко Порте. На унутрашњополитичком плану као могући извор проблема видео је делатност емиграната подржаних од стране бугарске владе, чији би упади негативно утицали на политичку ситуацију не само у пограничним окрузима. „Влада је постављена у врло тежак положај", закључио је, „требаће јој много енергије, умешности и разумности да ствари ове изведе на чисто."[33] Развој догађаја показао је још једном проницљивост Крстићевих размишљања. Србија није ништа ни покушала преко Порте, док је покушај посредовања чланица Савеза три цара – Русије, Аустроугарске и Немачке, завршен без успеха услед руске подршке ставу Бугарске, а аустроугарске подршке ставу српске владе.[34] За Крстића је, међутим, најважније било да прекид дипломатских односа није довео до озбиљнијих последица и ратног сукоба.[35]

30 Коста Цукић умро је 1880, а Јован Мариновић именован је за дипломатског представника Србије у Паризу, те су на тај начин Крстићу ускраћена два извора обавештења од којих је раније био у могућности да дозна с каквим се проблемима влада суочава у спољној политици.

31 Запис од 28. маја 1884. *Јавни живот*, III, 157. У том смислу сведочанство је оставио и Милан Пироћанац, *Белешке*, приредила С. Рајић, Београд, 2004, 135–136.

32 Борхграв му је рекао да бугарска влада не омета емигранте „зато што Бугари имају подршку, а Срби немају [у дневнику написано на француском – М. С.]".

33 Запис од 30. маја 1884, *Јавни живот*, III, 158–159.

34 М. Самарџић, *нав. дело*, 195–205.

35 Запис од 1. септембра 1884, *Јавни живот*, III, 159.

До српско-бугарског рата ипак је дошло нешто више од годину дана касније, као одговор Србије на уједињење Кнежевине Бугарске и Источне Румелије. Крстић је био свестан да бугарско уједињење има изузетан значај за Србију. „Осиљена, уједињена Бугарска имаће даље аспирације и ван Румелије остаје још словенског елемента под турском непосредном влашћу.“, забележио је, „Бугари су и до сад, а од сад ће и јаче рекламовати за себе те словенске елементе, међу којима ми Срби налазимо својих сународника, који су ближе нама но Бугарима по језику, а и по томе што имају и држе славу, које у Бугара нема. Већ у томе има довољно повода да се роде трвења између нас и Бугара. А кад се узме да Бугари претендују да је њихово све до Мораве, да имају права не само на Округе пиротски, нишки, врањски, но и на кнежевачки, зајечарски и неготински (Црноречки и Крајински), то већ најближа будућност Србије не показује се у ружичастој боји. Док су Бугари били под Турцима, Србија је била уточиште и њима и свима другим Словенима и хришћанима које Турци гонише. Сад, кад Бугарска доби своју слободу, Бугари прете да постану наши нападачи, наши непријатељи.“[36] Годинама пратећи писање стране штампе о политици великих сила према свим балканским питањима, наслућивао је да би бугарско уједињење могло да доведе до даљег усложњавања ситуације, односно до анексије Босне и Херцеговине. Сматрао је могућим да већ током 1885. дође до анексије и у том смислу тумачио маневре аустроугарске војске у Пожеги, у близини границе с Босном и Херцеговином, као и појаву депутација из поменутих провинција пред царем за време маневара.[37] Страховао је да би после анексије уследио даљи продор према Солуну, чиме би Србија остала како без Косова, тако и без могућности даљег територијалног проширења.[38]

36 Запис од 10. септембра 1885, *Исто*, 179–180.

37 Крстићева размишљања о могућој анексији Босне и Херцеговине била су заснована на писању штампе, али и на добром познавању ранијих догађаја, пре и после Велике источне кризе. Није био далеко од истине. Идеја анексије није бечким круговима била страна. Приликом обнове Савеза три цара 1881. постигнут је споразум између Русије и Аустроугарске према којем је Аустроугарска обећала да се неће противити уједињењу Кнежевине Бугарске и Источне Румелије уколико то питање „силом прилика дође на дневни ред, док је Русија заузврат признала Аустроугарској право на анексију Босне и Херцеговине. Путујући кроз Беч у јулу 1885. бугарски кнез Александар поменуо је могућност уједињења, те је тиме отворено и питање анексије Босне и Херцеговине. Током августа 1885. из Беча су настојали да припреме властито јавно мњење на могућност анексије, али су догађаји у Пловдиву дошли раније него што је очекивано. A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi 1848–1849*, Sarajevo, 1968, 260–261; М. Ю. Золотухин, *Россия, западноевропейские державы и Османская империя в период международных кризисов на Балканах (1885–1888 гг.)*, Москва, 1993, 92–94.

38 Запис од 10. септембра 1885, *Јавни живот*, III, 180–181. Мрачно расположен, забележио је: „Јадни патниче мој, драги српски народе! Хоће ли доћи време да данеш једном душом? Хоће ли кад куцнути час и твоме уједињењу? Или су ови догађаји, што се збивају, предигра трагедији, у којој ћеш ти, вековни мучениче, бити главни јунак! Бугари, уједињењем осиљени, Русијом снажно помагани с једне, Аустро-Угарска, силна сама собом, а још јача пријатељством Немачке и Русије с друге стране, стегли су те међу своје канџе, те ти истерују душу на нос. Хоћеш ли, јадна и тужна Србијо, моћи живети у оваквој стези? Нека ти Бог да снаге да све те тешкоће савладаш и да из тешке борбе која ти предстоји изађеш као победилац. Мени се стеже срце при помисли какви тешки дани чекају милу Србију, мили

Краља Милана сматрао је у том тренутку јединим особом способном да заштити државне интересе, док је за владу, у којој је једина особа од ауторитета био њен председник Милутин Гарашанини, тврдио да је састављена од људи за које би се тешко могло рећи да су способни да воде државу у новонасталој кризи.[39] Краљ се одмах, 9. септембра, вратио с одмора из Аустроугарске, чини се већ тада одлучан да ратује против бугарског уједињења, и истог послеподнева изашао пред владу са захтевом да објави мобилизацију, укине слободу штампе и говора, као и да сазове Народну скупштину, јер је прибављање новца за рат захтевало усвајање одређених закона. На тај начин, неколико дана после уједињења Кнежевине Бугарске и Источне Румелије биле су донете одлуке које су Србију одвеле у рат против Бугарске.[40] Истовремено, велике силе постигле су у року од неколико дана начелни споразум о легализовању уједињења путем персоналне уније оличене у личности бугарског кнеза, чиме би стање створено Берлинским уговором остало формално неизмењено.[41] Нема сумње да су краљ и влада пратили дешавања у европским престоницама путем извештаја посланика, али и писања стране штампе. Чини се, међутим, да су се закључци које су извели краљ и Гарашанин, с једне, и Крстић, с друге стране, значајно разликовали. Наиме, четири дана после приспећа вести о уједињењу, пратећи писање стране штампе коју је редовно добијао, Крстић је закључио да се са сигурношћу може рећи да ће велике силе одобрити уједињење, а предлог за састанак конференције тумачио је као јасан знак овакве намере.[42]

У таквој ситуацији Крстић је себи постављао исто питање какво је тада, а и недељама касније, постављала већина Срба – шта намеравају краљ и влада, против кога се Србија спрема да ратује?![43] Све до почетка скупштинских заседања и објављивања текста краљеве престоне беседе није наслућивао да се Србија спрема за рат с Бугарском. Жељу Бугара за уједињењем сматрао је природном, а могућност да Србија ратује против уједињења означио је као „морално немогућу“ и неоправдану.[44] Поред тога, већ тада је био убеђен да

српски народ!“

39 *Исто*, 180.

40 В. Ј. Вучковић, *Дипломатска историја српско-бугарског рата (1885–1886)*, Београд, 1956, 11–13.

41 М. Самарџић, *нав. дело*, 255–259.

42 Запис од 11. септембра 1885, *Јавни живот*, III, 182–183.

43 Запис од 16. септембра 1885, *Исто*, 181, 183, 185.

44 „Не, не, то бити не може! Истина, каже се да је уједињењем Бугара поремећена равнотежа на Балканском полуострву. Србија као краљевина остаје сувише мала и слаба према уједињеној Бугарској, а тако и Грчка. Обе дакле, треба да се увећају, те да се поврати поремећена равнотежа. Али ако се не узмогну увећати, шта онда? Зар зато што је Србија у том несрећном положају да се не може да шири на запад, где Срби станују, зар зато да се Бугарима стане на пут да се и они не уједине? Ја од своје стране не видим да би таква жеља била правична. Та нису Бугари узрок нашем злочестом, нашем несрећном положају, у ком се налазимо. [...] Зар данас зато што Берлински уговор створи Србији несрећнију ситуацију давши Босну Аустрији, зар зато да се ми данас не радујемо уједињењу Бугара?! Та нису Бугари

ће велике силе признати уједињење, а није било сумње да Србија, при таквом развоју догађаја, нема снаге да га спречи. Рат против уједињења тиме би се претворио у рат против европског мира, Србији не би донео никакве користи, а навукао би на себе мржњу Бугара и незадовољство великих сила. Немогућим је, истовремено, сматрао и рат против Османског царства, без довољно повода, без подршке сила и са слабијом војском. „Нећемо и не можемо против Аустрије, нећемо против Бугара, немамо узрока да идемо против Турака. Дакле, рад чега је подигнута толика војска?", питао се Крстић.[45] После престоне беседе и одговора Скупштине, с јасно изложеном „поништење или надокнада" политиком, упереном против уједињења, наслућивао је да Србија намерава да надокнаду тражи ратом против Бугарске, иако је неизвесност и даље остала.[46]

Одсудни догађаји приближавали су се, а Крстић је све забринутије пратио развој ситуације. Увек полазећи од претпоставке да су велике силе већ донеле одлуку, сматрао је да не постоји могућност да Србија, настављајући тренутну политику, из постојеће ситуације изађе успешно. У најбољем случају, постигнути успех могао је да буде само врло скроман, те никако не би одговарао големим жртвама у новцу и људима, а трајно непријатељство које би напад на Бугарску изазвао код суседног народа истицао је као једну од најтежих последица ратног исхода кризе.[47] Међутим, такав развој ситуације, у којем би Србија успела да оствари неки успех и добије територијалну надокнаду, сматрао је током целе кризе готово немогућим. Средином октобра 1885, у тренутку када су већ долазиле прве гласине о сукобима на српско-бугарској граници, политику краља и владе оценио је као неразумну, почевши од самог начина на који је мобилисана војска до задуживања земље због ратних потреба „тако олако и без довољно размишљања". „Овако радити значи правити рачун без бирташа", забележио је десетак дана пре почетка рата, „Берлински уговор стоји под закриљем европских сила и ако оне с Портом у договору одобре да се тај уговор преиначи, ми немамо снаге да то спречимо. А ако се налазило да нам румелијски догађаји дају право на неку акцију, на неку накнаду, онда је требало одма упасти у Бугарску или Турску и заузети дотичне територије, па онда истом изјавити да их заузимамо као залогу да румелијска револуција неће имати последица за нас неповољних. [...] И оваква радња била би можда несмотрена и дрска, али би могла имати више изгледа на успех, но просто и с великом лармом извршено мобилизовање, које нас кошта силне новце и које ће нас исцрпсти, ослабити, изнурити као да смо и у сам рат загазили."[48]

правили Берлински уговор!" Запис од 18. септембра 1885, *Исто*, 186.

45 Запис од 18. септембра 1885, *Исто*, 186–188.

46 Запис од 22. септембра 1885, *Исто*, 190–193.

47 Записи од 6. и 29. октобра 1885, *Исто*, 196–197, 204–205.

48 Записи од 8, 18. и 19. октобра 1885, исто, 198–201. Упркос свим критикама, када је рат почео, сматрао је да „био рат оправдан или не [...] сад је сваком патриоти српском дужност да ради све шта

Крстићеве белешке из времена рата с Бугарском, попут бележака из времена српско-османских ратова 1876–1878, несумњиво могу да послуже као извор при сваком настојању да се дочара атмосфера ратног времена у престоници, атмосфера неизвесности у ишчекивању вести с бојишта. Имао је довољно искуства из ратова за ослобођење, а пре свега из времена првог рата с Османским царством 1876, те је, чим су после прва три дана вести с бојишта постале оскудне, наслутио да се ратне операције не одвијају повољно по српску војску. После вести о неуспеху код Сливнице, неизвесност се настављала, додатно појачана услед строге забране уношења стране штампе – поступка владе који је довољно говорио о стању на ратишту.[49] „Зло је! Врло је зло!“, записао је у једном тренутку Крстић.[50]

После склапања примирја, ишчекујући у неизвесности почетак мировних преговора, размишљао је о последицама недавних догађаја. У том тренутку биле су познате бројне чињенице о неспремности с којом се ушло у рат и начину на који је вођен. Све то утврдило је Крстића у веровању да је све што је учињено после Пловдивског преврата учињено невешто, без довољно опреза, непромишљено и лакомислено. Сматрао је да је напад на Бугарску само учврстио резултате преврата у Пловдиву, те да је Србија пропустила могућност да, подржавајући уједињење, успостави пријатељске односе са суседном државом који би у одређеном тренутку могли да јој буду од користи. Насупрот томе, после рата Србија ће морати да води рачуна о дешавањима на српско-бугарској граници, а жеља за осветом после претрпљеног пораза допринеће трајнијем антагонизму између два народа. Сматрао је да ће лоши међудржавни односи нанети више штете Србији него Бугарској, јер се Бугарска – територијално већа, с излазом на море, без границе с Аустроугарском, са становништвом склонијим штедљивости и без државних дугова – налази у много бољем положају него Србија. Успостављање пријатељских односа са свим балканским државама, па и с Бугарском, представљало је, према Крстићевом мишљењу, животни интерес Србије. Међутим, сматрао је да у Србији, па ни у Бугарској, не постоји државник способан да сагледа ову чињеницу.[51] Мировни уговор у Букурешту, с једним чланом у којем се кратко констатује успостављање мира, односно инсистирање Србије да из текста буде избачено да се успостављају и пријатељски односи, само је уверила Крстића у исправност таквог закључка.[52] Краља Милана несумњиво није сматрао за човека с таквом визијом. У

може да српско оружје буде победоносно“. Запис од 2. новембра 1885, *Исто*, 207.

49 Записи од 4, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17. и 19. новембра 1885, *Исто*, 207–224. „То кријење, то лагање, то шепртљање најјаснији је доказ да наше ствари лоше стоје.“, забележио је Крстић. Запис од 19. новембра 1885, *Исто*, 224.

50 Запис од 13. новембра 1885, *Исто*, 215.

51 Записи од 24. и 30. јануара 1885, *Исто*, 247, 251.

52 Записи од 22. фебруара и 1. марта 1886, *Исто*, 258–259.

мају 1887, осамнаест месеци после Сливнице, забележио је да је „Сливница дело краљево и последица политике коју је он лично водио; министри нису му у томе били саветници, но извршиоци његових планова“.[53] Поред трајног антагонизма с Бугарском, у годинама које су долазиле готово потпуна зависност од Аустроугарске била је, према Крстићевом мишљењу, једна од најозбиљнијих последица кризе настале после уједињења. Олакшавајући српској влади проналажење зајмодаваца, Аустроугарска је постала господар железнице, продаје соли, алкохола, дувана, па и укупних државних прихода, што јој је давало могућност да утиче на политичке одлуке.[54] „Ако то тако устраје још коју годину, ми ћемо неосетно постати аустријска провинција, ако не баш по форми, зацело у ствари“, забележио је у јануару 1886, после вести о могућности новог неповољног зајма.[55]

* * *

После српско-бугарског рата Крстић се повремено и само узгредно враћао спољнополитичким темама, а после абдикације краља Милана није оставио неку обимнију белешку у којој би покушао да сажме све мене спољне политике Србије за време Миланове владавине и да оцени њене домете. Могуће је да је томе допринела и чињеница о којој је раније било речи, да није био близак с политичарима који су управљали државом, те није ни могао да има континуирани увид који би допринео целовитом сагледавању проблема, прелома и промена које су пратиле спољну политику Србије осамдесетих година. Из текста његовог дневника несумњиво произилази да, и иначе доследно критичан, Крстић посебно није одобравао поступке владе који су ишли на заоштравање односа с Бугарском, јер је на успостављање добрих односа с осталим балканским народима гледао као на предуслов територијалног проширења Србије и остварење „заветне мисли српске“. Као његов поглед на Миланову спољну политику могла би се издвојити тек једна кратка белешка из октобра 1886. „Ми смо од неколико година учинили разне, велике погрешке, али међу највеће долазе погрешке које учинисмо у спољној политици“, забележио је тада, „Осим једне једине Аустрије, ми не умедосмо да задобијемо ничије пријатељство, а отуђисмо од себе Русију, у запетим односима стојимо с Црном Гором, а с Бугарском се чак и заратисмо!“[56] Од октобра 1886. до фебруара 1889. није било озбиљнијих промена спољнополитичког положаја Србије, те би се Крстићева

53 Запис од 30. маја 1887, *Исто*, 313.

54 Запис од 25. октобра 1886, *Исто*, 288–289.

55 Запис од 16. јануара 1886, *Исто*, 246–247.

56 Запис од 24. октобра 1886, *Исто*, 288.

напомена из 1886. могла окарактерисати као оцена целокупне спољне политике српске државе осамдесетих.

Уколико би покушали да оценимо значај његових дневничких бележака о спољној политици и ратовима Србије у време владавине кнеза/краља Милана, из свега што је речено јасно произилази да Крстићев дневник не представља извор првог реда, односно он то јесте само у ретким ситуацијама. С друге стране, његове белешке драгоцен су извор при сваком покушају да се уживимо у прошлост и осетимо атмосферу времена обележеног одсудним дешавањима, а судови које је као савременик проницљиво доносио о појединим историјским догађајима врло често су потврдили своју вредност.

NIKOLA KRSTIC ABOUT FOREIGN POLICY AND SERBIA'S WARS DURING PRINCE/KING MILAN'S REIGN

Summary:

Krstić's diary represents a significant source for researching the history of Serbia in the second half of XIX century. First of all, this refers to home affairs, but his notes are interesting for historians dedicated to researching foreign policy and the place of Serbia, even though Krstić did not have a continuous insight into its development and changes. Regarding foreign policy of Serbia during the reign of prince/king Milan, Krstić's diary does not represent a source of greatest importance, that is, the diary is the main source only on rare occasions. At the time when Serbia's relations with neighbouring countries acquired its most extreme form with the outbreak of an open diplomatic issue, and later wars 1876-1878 and 1885-1886, diary notes are significant not because of its chronology, or its factography taken over from the press or war bulletins, but because of critical considering of the essence and ways of state policy. Judgements about certain historical events cleverly made by him, as a contemporary, very often proved their value. On the other side, his notes are a precious source at every attempt to feel the past and the atmosphere of war times which is very often possible to find in memoir literature.

УДК: 94:342.52(497.11)"1893/1896"(093.3) ;
321.61:929 Обреновић А. (093.3) ;
34:929 Крстић Н. (093.3)

Др Сузана Рајић
ванредни професор
Филозофски факултет, Београд
srajic@f.bg.ac.rs

НИКОЛА КРСТИЋ О ВЛАДАВИНИ АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА*

Апстракт: Најзначајније Крстићеве опсервације о првим годинама владавине Александра Обреновића, односе се на карактер и менталитет српских политичара и шире, читавог друштва, по питању поштовања закона и развијености правне свести у земљи. У Србији, у последњој деценији 19. века, девиза „Закон је највиша воља“ била је тек штит који је маскирао идивидуално мишљење над законима, закључио је Крстић. Рад се бави анализом изворних података, потеклих из пера овог правника, а који се односе на мотиве за кршење закона (најчешће политички итереси и личне користи, а често и освета), и на далекосежне последице таквог, готово универзалног, понашања у Србији с краја 19. века.

Кључне речи: Србија, краљ Александар Обреновић, устав, закон, влада, Скупштина, радикали

* * *

Непоштовање устава и закона – опасни преседани

Избор трећег намесника – последице. Смрћу једног од намесника Косте Протића, у лето 1892, отворено је питање избора нове личности за ту функцију. Устав је за тај случај био јасан: у члану 71 Устава каже се да до сазива прве скупштине друга двојица намесника врше власт, када ће та прва нова

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси* (Ев. бр. 177014)

скупштина изабрати трећег члана.[1] Председник владе Никола Пашић је, мимо устава, инсистирао на превременом скупштинском сазиву и пошто у томе није успео 21. августа је поднео оставку. Тако је отворена криза коју је Намесништво додатно заоштрило јер је мандат за састављање нове владе поверило либералу Јовану Авакумовићу, иако су либерали имали у Скупштини само десеторицу посланика. Либерали су у изборном процесу починили бројне злоупотребе, а затим то исто поновили приликом конституисања Скупштине.[2] Земља је ушла у дугорочну политичку кризу, која је била штетна подједнако по положај малолетног краљ, и по односе између политичких странака. Крстић има за право када тврди да су се несрећне последице могле избећи да су радикали били разумнији, те уместо што су по сваку цену инсистирали на превременом скупштинском сазиву и на Пашићу као кандидату за намесника, могли су се окупити око радикала умерених погледа Лазара Докића и сачекати да редовни сазив Скупштине реши питање трећег намесника. Наступивши, међутим, нетактички, радикали су изгубили и место намесника и владу, а у земљи „дођоше толики незгодни и несрећни догађаји", закључује Крстић.[3]

Од тог тренутка политичка ситуација у земљи постајала је све критичнија.[4] Радикали су тражили заштиту од краља, иако власт није била његова, већ у рукама намесника. На незаконитости либерала одговорено је, такође, незаконитостима – државним ударом. Државни удар 13. априла 1893. године,[5] у фази извођења, дело је краља Александра, док су идејни творци тог чина били краљев отац и радикали. У овај подухват били су упућени радикалски политичари Никола Пашић, Сава Грујић и Лазар Докић, али је само последњи директно учествовао у њему. У прилог неопходности државног удара, пред краљем су и радикали, и краљ Милан као главни аргумент потезали краљеву обавезу да се супротстави гажењу устава. Тиме су циљали баш на место које је шеснаестогодишњи краљ у критиковању либерала и намесника обележио као кључно.[6] Након добре припреме, краљ Александар је смирено и без грешке

1 *Српски устави од 1835. до 1990, са уставима Краљевине СХС и Краљевине Југославије*, приредио М. Радојевић, Београд, 2004, 108.

2 Опширније види: В. Марјан, *Влада Јована Ђ. Авакумовића. Покушај сузбијања радикализма у Србији крајем 19. века,* Београд, 1996.

3 Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот,* IV, 14. јануар 1888 – 20. август 1896, Београд, 2007, приредио М. Јагодић, 158–159.

4 В. Марјан, *нав. дело*, 155–167.

5 Сви датуми су по новом календару, ако није другачије назначено.

6 Истакнути радикалски првак Сава Грујић предлагао је краљици Наталији да изокола припреми младог краља да постоји могућност да га Скупштина пре времена прогласи пунолетним, ако се са намесницима не постигне договор око избора трећег намесника. „Тим би се начином криза најлакше решила", објашњавао је Грујић, Рукописно одељење Народне библиотеке Србије, Р 510 / II, *Записи Саве Грујића*, св. III, 27–35, куцани текст, (даље: РОНБС); Лазар Докић је писао краљу Милну да би моментално проглашење краља Александра пунолетним било од велике користи и за династију и за

обавио свој део посла. Министрима и намесницима је захвалио на услугама династији и отаџбини и затражио њихове оставке. Либерали су, дакле, такође неуставним путем уклоњени са власти. Док је вечера била у току војска је заузела Министарства иностраних и унутрашњих дела и телеграф.[7] Уследила је краљева Прокламација којом краљ Александар, пре пунолетства, преузима краљевску власт у своје руке.[8]

Све ово је изгледало младоме краљу исувише једноставно, али, нажалост, није било нимало поучно. Отац и мајка, која је такође знала за цео план и логостички га је подржала, затим истакнути радикалски прваци, инструисали су краља, једног шеснаестогодишњака, да погази Устав. Шта је онда вредело што су се радикали пре тога старали да га васпитају у духу строгог поштовања закона и Устава, када су му овим чином ставили до знања да је кршење закона зарад задовољавања личних интереса дозвољено. Уместо осуде државног удара, радикалски *Одјек* је преузносио краљеве способности, називао га „Александром Великим“ и „спасиоцем“ Србије. Честитања краљу на државном удару стизала су од стране радикала и напредњака. Учитељи су дали лош пример своме ђаку и на лекцији из уставности пали су заједно. Био је то тек почетак манифестација краљевог „византинизма“, на чијем је усавршавању радио уз помоћ људи свих политичких опција. Иако млад, краљ је био савршено свестан шта је урадио. Свом професору Малеу рекао је: „Оно што сам учинио да би се поново успоставио Устав прилично је неуставно... али, било је потребно“. Овације и клицања којима је дочекан краљ ујутру 14, после државног удара, могли су га додатно уверити да је учинио праву ствар.[9]

Решен да се држи уставне владавине и руководећи се претежно радикалским расположењем у земљи, краљ је поверио управу умереним радикалима, на чијем челу се нашао Лазар Докић.[10] Његов избор је наишао на потпуно одобравање краљице Наталије, али и краља Милана. На изборима 1893. радикали су убедљиво победили, освојивши 88,34% гласова. У престоној беседи којом је краљ отворио Скупштину, државни удар се правдао као „неодољив налог дужности“, јер краљ није смео да дозволи да се за време његовог пунолетства поруше основи уставности. „Краљ и народ срели су се у подједнако чврстом

земљу, јер би извео земљу из заплета у који је доспела. Докић је гарантовао да ће Радикална странка стати иза тог чина и да ће краљ бити одушевљено примљен у народу, јер се од њега очекује да поштује и да штити устав и законе, Архив Србије (даље: АС), Поклони и откупи (даље: ПО), к. 140, д. 60–65.

7 С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, 1, Београд, 1990, 168–171, 189–199; С. Рајић, *Александар Обреновић, владар на прелазу векова – сукобљени светови,* Београд, 2011, 78–80.

8 *Српске новине*, бр. 70, 9/21. април 1893.

9 А. Мале, *Дневник са српскої двора 1892–1894,* приредила и превела Љ. Мирковић, Београд, 1999, 156.

10 Влада Лазара Докића била је на државној управи од 13. априла до 5. децембра 1893, *Владе Србије 1805–2005,* ур. Р. Љушић, Београд, 2005, 174.

уверењу да спас отаџбине лежи у искреном поштовању устава и закона," каже се на крају престоне беседе, уз поклич „да живи слободна уставна Србија".[11] Очевидан доказ двоструких аршина код радикала, који зарад власти, подржавају краља у једном неуставном и крајње штетном потезу. „На сва уста сви вичемо слобода, уставност, законитост! А међутим кад се понекад повреде закони на најочигледнији начин, ако нам то иде у прилог ми не само трпимо гажење закона, но се још радујемо и хвалама уздижемо оног што нам је учинио оно што нам је по вољи...", записао је Крстић. Сличан коментар дао је и његов савременик Милан Пироћанац, називајући устав „простом играчком" којом се све три партије служе пред очима обичног света, док је тај устав „у ствари више мртав него жив".[12]

По повратку на власт, радикали су заговарали реваншизам према либералима и све време су подбадали краља против њих. Великом већином посланика радикалска Скупштина је 12. јула 1893. године одлучила да се Авакумовићева влада оптужи због неуставних и незаконитих поступака, а 4. августа подигнута је оптужница у једанаест тачака.[13] Вођен расположењем Докићеве владе и Скупштине, краљ је у прокламацији којом је објавио своје превремено пунолетство осудио либералну владу за гажење устава и закона, без обзира што је и сам учинио исто – прекршио Устав и његову одредбу о пунолетству краља (чл. 58).[14] Мајка га је на време упозоравала да одустане тужбе против либерала, јер она неће ојачати ни његов, ни положај владе, већ може отежати ситуацију тиме што би била протумачена као акт освете, а свака освета је показатељ слабости. Слично му је писао и отац, наглашавајући да је тај потез владе наишао на лош пријем у иностранству.[15] Савети родитеља, међутим, нису уродили плодом.

После неколико месеци, када је дошло до неспоразума и неслагања са радикалима, краљ је променио мишљење. Почео је да ради на ослобађању либерала. Крстић је упозорио краља да буде обазрив – јер, уколико се изнесу докази да су министри починили кривице, суд неће моћи да их ослободи. Самим тим, краљ би се могао компромитовати ако од суда тражи да посту-

11 *Српске новине*, бр. 121, 4/16. јун 1893.

12 Н. Крстић, *нав. дело*, 165; М. Пироћанац, *Белешке*, приредила С. Рајић, Београд, 2004, 489; С. Јовановић, *нав. дело*, 182–185.

13 О садржају оптужнице види С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, I, 228–238; Ј. Авакумовић, *Мемоари*, приредио С. Турлаков, Нови Сад – Сремски Карловци, 2008, 337–368.

14 Између осталог, у Прокламацији се каже: „Устав је у последње време тако јако угрожен, грађанска права мојих драгих Срба доведена су у таку опасност, уставни положај Народнога Представништва тако је јако понижен, да ја не могу оклевати д пустим да ово несрећно стање и даље траје," *Српске новине*, бр. 70, 9/21. април 1893.

15 Архив Српске академије наука и уметности, (даље: АСАНУ), Историјска збирка, бр. 14556/1028, 1.029, заоставштина Д. Страњаковића; *Исто*, бр. 14.680, заоставштина Наталије Обреновић, V-148, 151–154, VIII-36, 38, 39, 41; *Исто*, бр. 7.242, *Бележница Јована Мишковића*, св. 27, 4/16. август 1893.

па мимо закона. Не слушајући га, краљ је утицао на суд да не осуди чак ни главног виновника министра полиције Стојана Рибарца, и то за дела у којима су његови преступи били очигледни. Почетком 1894, министри нове владе Ђорђа Симића премапотписали су краљев указ којим се оптужени либерали амнестирају.[16] Владин потез био је противан законима и Уставу, будући да од оптужених министара краљ може помиловати осуђене само на предлог Скупштине. Када Скупштина или краљ једном реше да министре предају суду, њима се мора судити. Започети судски процес не могу да прекину ни краљ, ни влада јер они, у овом случају, нису тужиоци, већ је то Скупштина. Крстић је ово назвао не тумачењем, већ извртањем закона. Такође је констатовао да те „огреботине" на Уставу стручна, нити шира јавност, нису приметиле.[17] У међународној јавности овај чин је такође лоше прихваћен, посебно у Француској. Краљ није схватао да променом става, заправо, изриче осуду свом првом државном удару, јер амнестира оне људе због чијих је огрешења о Устав извео удар.[18] У сваком случају, бивши оптуженици либерални министри нашли су се 6. марта за краљевом трпезом као специјалне званице, а Рибарац је добио чак и Таковску ленту.[19]

У свим тим дешавањима долази до изражаја краљево схватање о независности судства. Он је у самосталости судија видео проблем зато што им „влада није могла ништа". Узалуд му је Крстић објашњавао суштину Закона о независности судија и установе Касационог суда као чувара судског достојанства. Краљ је ипак мислио да је боље ако влада има контролу над судијама.[20]

Закони о краљевим родитељима. Недоследност и непоштовање закона присутни су и у краљевим потезима око суспензије закона из 1891. и 1892. године, којима је његовим родитељима забрањен повратак у земљу до његовог пунолетства.[21] Ови закони о удаљавању краљевих родитеља из Србије донети су за време краљевог малолетсва. Они вређају права владара, зато што решавају породичне односе без њега. Намесници су се огрешили о своју дужност, јер у овом питању нису били краљеви заступници. Шта више, протеривањем

16 Влада Ђорђа Симића образована је 24. јануара 1894. године, а чиниле су је мање познате политичке личности из редова Либералне и Напредне странке, које су потицали из највиших интелектуалних кругова. Била је на управи до 2. априла 1894. године, *Владе Србије,* 175.

17 Закон о министарској одговорности, *Зборник закона и уредаба*, књ. 46, 1890; Н. Крстић, *нав. дело*, 177.

18 А. Мале, *нав. дело*, 213.

19 *Српске новине*, бр. 41, 22. фебруар/6. март 1894.

20 Н. Крстић, *нав. дело*, 219.

21 Народна скупштина је Законом од 31. марта/12. априла 1891. године, дала одрешене руке радикалској влади да до краљевог пунолетства удаљи краљеву мајку из земље, *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије,* књ. 47, 392; Народна скупштина је, за време краљевог малолетства, донела закон од 14/26. марта 1892, којим се краљевом оцу забрањује повратак у земљу до краљевог пунолетства, *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије,* књ. 48, 66; С. Јовановић, *нав. дело*, 153.

краљеве мајке извршена је повреда Устава, чл. 14, по коме ниједан српски грађанин није могао бити прогнан из земље. Ови закони, такође, нису обавезивали краља да их, по пунолетству, мора поштовати. Они га нису могли спречити да родитеље позове к себи, ако то жели. Најједноставније речено, о члановима краљевског дома не могу се доносити закони без пристанка краља. Такође, Скупштина је за основ Закона из 1892. о краљевом оцу узела изјаву Милана Обреновића дату намесницима, и без икаквог правног основа оденула је ту изјаву у плашт закона.[22]

Међутим, закони су прошли скупштинску процедуру и за њихово укидање била је опет неопходна сагласност Скупштине. Од јануара 1893. краљ је безуспешно покушавао да од либералне владе и намесника измами обећање да ће на првој следећој Скупштини ти закони бити анулирани. После преузимања власти априла месеца, он је исто то питање покренуо пред радикалским министрима и опет је добијао уверавања да ће претежно радикаласка Скупштина сигурно повољно одговорити на предлог владе да се закони о забрани повратка краљевих родитеља пониште. Међутим, ни после годину дана то није учињено.[23]

Због тога је краљ законе укинуо Указом од 29. априла 1894.[24] Опет су му стигла честитања, овом приликом од стране либерала и напредњака. Тиме је учињен крупан преседан да указ може бити старији од Скупштине. Скупштина, која се накнадно састала, само је имала да се сагласи са већ свршеном ствари. Влада Светомира Николајевића[25] је овом приликом ишла много даље од својих овлашћења. Без обзира на то колико су закони лоши или нелогични, влада не може, као што је то чинила у поменутом указу, да предочава краљу шта Скупштина може, а шта не може да узакони, јер се тако издиже над законом и над Скупштином.[26] Дужност његових министара је била да га у свакој ситуацији упуте на слово Устава, закона и начела поделе власти. Из Крстићевог разговора са краљем може се закључити да краљ није разумевао

22 Краљ Милан се за 3 милиона динара (милион из цивил-листе за годину дана унапред и 2 милиона зајма код руске банке) одрекао припадништва Краљевском дому, уставних права и српског држављанства и обећао да неће долазити у Србију до пунолетства краља Александра. Писмену изјаву краља Милана од 12. октобра 1891. примили су намесници и она је чувана у тајности до 26. марта 1892. године када је, противуставно, озакоњена у Скупштини.

23 С. Рајић, *Александар Обреновић,* 108.

24 *Српске новине*, бр. 85, 17/29. април 1894.

25 Влада Светомира Николајевића била је на државној управи од 2. априла до 27. октобра 1894, *Владе Србије*, 177–179.

26 У одговору на престону беседу краља Александра, Скупштина која се састала у Нишу 13/25. априла 1895. осудила је законодавно тело које „узвишеним краљевским родитељима забрани долазак у земљу", а извршна власт... узвишену мајку насилно и на најсуровији начин уклони из земље. Тиме је санкционисан повратак екс краља Милана и припремљен повратак мајке краљице, која је у земљу стигла 29. априла/11. маја 1895, *Српске новине,* бр. 85, 18/30. април 1895.

проблем који је настао када судови нису хтели да поступе по краљевом Указу од 29. априла. Он није схватао да судови, влада или било која друга власт не могу да доносе одлуке о томе да ли је Скупштина надлежна за неки посао или није. Такође, није био тачно упућен у чињеницу да Скупштина не стоји ни под једном другом влашћу и да се њене одлуке не могу кориговати без њеног пристанка.

Скупштина у овој ситуацији није била невина, јер је узела у делокруг рада предмет који јој не припада. Тако је и дошло до тога да се ограничавају лична права краља у време његовог малолетства. Никола Крстић је у неколико наврата дао карактеристичне опаске о српској Скупштини после увођења парламентаризма 1889. године:„Већина скупштинска нема свог вођу, а изгледа да нема ни договора. Свако се дере на своју страну, па земљи од тога неће бити боље." И радикалски министар Светозар Милосављевић је изјавио да би скупштинарима требало одржати предавање шта је власт скупштинска и докле се простире, јер они мисле да су министри ту да извршавају шта Скупштина реши и да Скупштина „може све".[27] Излазак из зачараног круга захтевао је прекидање те лоше праксе. Уместо тога, улазило се из једне погрешке у другу. Краљ је захтевао од судија да пренебрегну важећи закон и да се држе Указа, што је било уставно неодрживо. Његова превасходна намера није била кршење устава, већ је за циљ имао да поврати оцу припадништво Краљевом дому, чиме његову личност ставља под заштиту закона и тако спречава штампу да о њему погрдно пише. Судије, углавном радикали, ослобађали су новине кривице за такво писање. Мада је краљ Милан добровољно иступио из Краљевског дома, он ни законом, нити својом Изјавом, није престао да буде краљев отац, а оца су штитили нарочити краљевски прописи.[28]

Недовољно познавање проблема и непостојање дискусије о њима довели су краља у врло тежак положај. Радикалска већина у Касационом суду, на челу са Ђоком Новаковићем, изгласала је неприхватање ускршњег указа, што је наљутило краља. Полиција је ушла у зграду Касације и привела стражарно судију Новаковића, наводно због сумњи да је учествовао у антидинастичкој Чебинчевој афери. Притисак владара и владе на судије није уродило плодом. Рехабилитација краљевих родитеља изазвала је снажан радикалски отпор и антидинастичка кретања. Опозициона штампа је „грмела" против Милана, извештавао је аустроугарски посланик. У *Одјеку* су обећавали да ће радикали разматрати на зборовима Ускршњи указ. Николајевић је 12. маја 1894. издао распис којим је забранио одржавање било каквих зборова, а за непослушне је предвиђено кажњавање по Кривичном законику. Шеф владе Николајевић понашао се као фанатични партизан, махао је револвером и претио радика-

27 Н. Крстић, *нав. дело,* 132–135.

28 *Исто*, 182–184, 186, 191; М. Пироћанац, *Белешке,* 520.

лима.[29] Уместо сталожености коју је сложеност ситуације налагала, махнито је распаљивао краљеву нетолерантност према радикалима и проблем спорног указа се преобразио у личну ствар, у питање „части" председника владе и краљеве репутације. Зато су обојица истовремено тврдили да немају куд, да се натраг не може, „па куд пукло да пукло". Доиста, то није било достојно једног владара нити једног државника. Потхрањивање краљеве сујете од стране његових најближих саветника ишло је веома добро. Радећи на томе, политичари су истовремено радили за себе и своје интересе, жртвујући опште добро личним амбицијама.[30]

Непоштовање устава довело је убрзо до парализовања државног система. Председник владе сукобио се са несмењивом радикалском већином у Државном савету, сматрајући да је влада „глава" Савету. На сличан начин дошло је до сукоба и са независном установом Главне контроле, када је Николајевић казнио њеног председника. Ове аномалије – да се уставом гарантован независан положај установа не поштује – извеле су на сцену голу силу.[31] Истичући ове аномалије, Крстић указује на независан положај Савета – осигуран Уставом и, исто тако на независан положај Главне контроле. Краљев отац и саветник Милан, питањима упућеним Крстићу као правнику, под ким стоје установе попут Савета, Контроле и Касација, показао је да има искривљено гледање на ове институције, и да сматра да оне не треба да буду независне. Одатле и његова идеја да се личности у овим институцијама промене. Када је добио одговор да се то не може извршити редовним путем, одговорио је: „Па ма и ванредним»[32]. Краљ Милан је настојао да избрише једним потезом огромну предност коју су радикали стекли од његовог одласка из земље и да

29 АСАНУ, бр. 7.940, Исписи из бечких архива, редни бр. дела 11.694, 11.696, док. 40, 42 (1894); *Одјек,* 28. април/10. мај 1894; *Српске новине,* бр. 94, 1/13. мај 1894; АС, МУД-П, Распис министра од 30. априла/12. маја, бр. 6.945; Н. Крстић, *нав. дело*, 192; Пера Тодоровић, *Дневник,* приредила Л. Перовић, Београд, 1990, 166.

30 Краљица Наталија је у више наврата констатовала да у Србији доминирају „себични, лични, ситни партијски интереси", који су директно супротстављени краљевом угледу и ауторитету у земљи и иностранству, АСАНУ, бр. 14.556/1.037, заоставштина Д. Страњаковића.

31 По чл. 142 Устава из 1889. године, државни саветници су постављани доживотно и нису могли бити смењени. Међутим, приликом конституисања Државног савета 1889. године, радикалска влада Саве Грујића није испоштовала чл. 141 Устава, тј. да од 16 чланова Савета половина буду кандидати Круне, а половина кандидати Скупштине. На велики притисак радикалског скупштинског клуба, влада је приморала намеснике да пристану на 10 радикала и 6 краљевих кандидата, чиме је директно била ослабљена позиција владара, будући да су све одлуке у Савету доношене простом већином. Са већином у Савету, радикали су обезбедили велику премоћ у врло важном послу ове установе, а то је састављање листе кандидата за упражњена места у Главној контроли и Касационом и Апелационом суду. За време радикалских влада (1889–1892) радикалска већина у Савету је на ова места постављала искључиво радикале. Судије је такође било немогуће сменити редовним путем, јер их је штитио Закон о независности судства и непокретности судија.

32 Н. Крстић, *нав. дело,* 180.

силом анулира Устав из 1889. године[33], који је својом вољом дао, а по коме је његовом сину било немогуће да се учврсти на престолу.[34]

Краљ и радикали

Краљ је наследио изузетно лоше финансије земље, војску у очајном стању, и у питању снабдевености, и у питању дисциплине и кадрова. Чиновници и по неколико месеци нису примали плату. Тзв. летећи дуг био је огроман терет финансијама и он је износио око 35 милиона динара. Највише новца је одлазило на годишњу отплату државних дугова, због чега је било немогуће повећати војни буџет.[35] На привредном развоју земље и експлоатацији рудних богатстава није ништа рађено скоро три деценије. Народ није био довољно мотивисан и није имао услове да сам унапређује производњу. Задовољавао се незнатним потребама и производио само онолико колико му треба. Иако веома млад, краљ је све то одлично знао и био свестан колико је његова улога у преображају земље и народа значајна и одговорна. Рад на државним пословима је отпочео са великим ентузијазмом. Околина је била зачуђена колико тај млади човек познаје потребе свог народа, како мудро и умерено размишља.[36] Крстић је, међутим, по том питању био уздржан и није се поводио за општим мишљењима. Шта више, будно је пратио и анализирао догађаје недопуштајући да га повуку еуфорије мњења. Отуда и његов критички осврт према краљевој изјави да је спреман да поштује Устав.

У време када је преузео власт краљ се о апсолутизму изјаснио као о давно превазиђеном облику државног уређења. Веровао је да се парламентарни режим може усавршити, а повреду слободе мисли је сматрао недопустивом, нарочито ако је учини владар.[37] На први поглед, такви краљеви назори гарантовали су дуговечан и сложан рад са радикалима. У пракси, међутим, није било тако.

Председник владе Докић разболео се од туберкулозе и морао је на лечење, а одмах су испливали неспоразуми између краља и министара. Сложна сарадња и заједнички интереси од 13. априла, који су указивали на дуговечну

33 У раду ћемо о уставу који је познат као Устав из 1888. године, у складу са рачунањем времена по Грегоријанском календару, наводити као Устав из 1889. године. Наиме, устав је донет 22. децембра 1888. по старом, односно 3. јануара 1889. године по новом.

34 С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894). Проблеми и посебности политичког развитка*, Београдски историјски гласник, 1 (2010), 162–164.

35 Годишњи дефицит износио је између 4 и 5 милиона. Од укупне годишње буџетске суме, која је износила око 60 милиона, чак 20 милиона је одлазило за годишњу отплату државног дуга.

36 А. Мале, *нав. дело,* 156, 160, 166, 171, 172.

37 *Исто*, 173.

дружбу краља и радикала, послужили су обема странама да остваре непосредни циљ – да дођу до власти. Због различитих ставова око првенства у вођењу државних послова, заједничке будућности није било. После месец дана од ступања на управу прве краљеве владе, дошло је до измене у њеном саставу. Из владе је иступио једини нерадикал генерал Франасовић, који је као поуздани обреновићевац заузео портфељ министра војног. Био је то велики комромис од стране краља, с обзиром на његово првенство у тој установи које му је по уставу припадало. Титуларну функцију, коју су радикалске владе и Скупштина некада доделили Намесништву, сада су намеравали да наметну владару. Такви ставови радикала постали су убрзо главни камен спотицања у односима са краљем Александром. Они су оживели стару и на тренутак утихнулу борбу око владаревих уставних прерогатива, будући да су радикали сматрали да је савремена уставност супротна било каквој улози владара у уставној држви и да се његова права морају свести на пасивну уставну одредбу.[38]

Радикалска влада је извршила велике измене у чиновничком апарату, баш као и њихови претходници либерали. Грабеж за чиновничким положајима није знала за границе и „чиновникоманија" је по ко зна који пут харала Србијом. Краљ је ћутао док нису на ред дошли положаји од велике државне важности. Било му је јасно да се радикали понашају као да краљ не постоји. Уосталом, био је само дете. Посебно су тзв. ултраши „рђавим понашањем и недостатком поштовања" према краљу врећали његову преосетљиву младалачку сујету. Министри су често подсећали краља да је и даље малолетан, те да треба да спава и учи, а њима да препусти државне послове. Краљу није падало на памет да опет иде „под корито". Није извео државни удар радикала ради, већ себе ради. Нови тутори му нису били потребни, поготово не они који су га, као и Ристић, сматрали тек дететом.[39] Француска и руска дипломатија у Србији удружиле су снаге да заједничком акцијом „умере" министре, тј. да им скрену пажњу на дрско и недолично понашање према краљу, и на озбиљне последице које из тога могу проистећи.[40] Краљ је упозорио министре да обуставе истискивање његове улоге из државних послова, на шта су му они одговорили да није компетентан да се меша у војску јер није служио војни рок и нема факултет.

38 На то јасно указују записници седница радикалског клуба 1889–1892, АСАНУ, бр. 9.991/II.

39 „Овде је *мали*, с њим ћемо увек лако, али у Паризу постоји *стари*... ", преносио је А. Мале краљу схватања ултрарадикала, *нав. дело,* 226, 227. Исти извор наводи да су га радикалски министри молили да краља убеди како за његове младе године нису тако тешки послови и да би краљ требало да више спава и да се посвети учењу, 182, 183; Аустроугарски посланик је констатовао почетком септембра 1893. да „радикали освајају позиције" и да снага Радикалског клуба расте, АСАНУ, бр. 7.940, Исписи из бечких архива, редни бр. дела 11.632, док. 64 (1893), 11.636, док. 68 (1893).

40 А. Мале, *нав. дело,* 219; С. Данченко, *Развитие сербской государственности и Россия 1878–1903*, Москва, 1996, 297.

Краљева сујета је била пробуђена. „Сви моји преци умели су да улију поштовање. Улићу га и ја!“, љутито је говорио.[41]

Аустроугарски посланик Темел је већ 2. маја 1893. године извештавао да краљ спрема мере против радикализма. Није тешко закључити да је краљ Александар у оцу видео узор-владара, што ће се временом све више откривати и истицати као модел понашања који ће следити. Отуда сигурно и закључак руског посланика Персијанија из априла 1893. да је утицај оца на краља Александра доминантан.[42]

Из свега можемо закључити да отворена борба са радикалима, до које је дошло на јесен 1893, није била неочекивана. Краљ је још почетком јула признао да нема више „тако великих симпатија“ за радикале. Очекивао је брзу дискредитацију радикала на власти, после чега ће он окупити „елементе реда“ и са њима израдити конзервативнији устав по којем ће моћи да влада уставно, али да много више утичена државне послове.[43] Бивши гувернер Мишковић је из честих разговора са краљем закључио да краљ „почиње озбиљније да суди“ и да размишља о либерално-напредњачком споразуму како би створио „контрабаланс“ радикалима.[44]

Краљ није видео како може да се ослободи радикала, који су заузели све важне државне управне и судске институције, а од Докићевог одсуства показују такву нетолерантност да их ништа друго не занима осим да свуда наместе своје присталице и да реорганизују земљу по свом моделу.[45] Докићев заменик Грујић није успео да у вршењу власти успостави равнотежу између Скупштине и краља. Владареве прерогативе биле су сведене на један глас. Установа Скупштине је постала свемоћна, јер је имала монополски положај у власти. Институције Владе и Државног савета су са Скупштином могли увек да надгласају краља и да му наметну своју вољу. Пред доминантним Народним представништвом, утицај владе је, такође, све више слабио. Краљ је био незадовољан што Грујић стално попушта пред странком и пред посланицима и успротивио се „страначком деспотизму“ радикала.[46]

41 Драгутин Франасовић је именован за посланика у Паризу и Бриселу 23. октобра 1893. године, *Српске новине*, бр. 229, 13/25. октобар 1893; А. Мале, *нав. дело*, 226–228.

42 Н. Крстић, *нав. дело*, 190; АСАНУ, бр. 7.940, Исписи из бечких архива, редни бр. дела 11.605, док. 42 (1893), 11.609, док. 45 (1893); Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија 1889–1903,* у рукопису.

43 АСАНУ, бр. 14.680, заоствштина Наталије Обреновић, VIII – 39, 60.

44 Исто, V-156, 157, 158, VIII-50; АСАНУ, бр. 7.242, *Бележница,* св. 28, 3/15. октобар – 23/4. новембар 1893.

45 АСАНУ, бр. 14.680, заоставштина Наталије Обреновић, V-159, 161, 162, 163; АСАНУ, бр. 7.242, *Бележница,* св. 28, 31. октобар/12. новембар 1893; АСАНУ, бр. 14.570, Записници Клуба радикалских посланика у Народној скупштини за 1893. годину, седница од 24. новембра/7. децембра.

46 АСАНУ, бр. 14.680, заоставштина Наталије Обреновић, V-159, 161, 162, 163; АСАНУ, бр. 7242, *Бележница,* св. 28, 31. октобар/12. новембар 1893; АСАНУ, бр. 14.570, Записници Клуба радикалских посланика у Народној скупштини за 1893. годину, седница од 24. новембра/7. децембра.

Краљ је закључио да француски парламентарзам није за Србију јер у његовој земљи постоје људи који желе дезорганизацију државе и њену окупацију од стране једне странке, са којом се солидаришу и министри који лично раде на томе да га изолују.[47] План француског посланика Патримонија и Албера Малеа да краљ подржи окупљање умерених радикала око Андре Николића, пропао је. Николић је требало да оснује, српску „ројалистичку" странку, „странку реда", која би за две или три године окупила све људе сите странчарења и улагивања народу. Аустроугарски посланик је својевремено извештавао да ће се краљ ставити на чело умерених радикала. Међутим, та идеја је после пола године пропала.[48]

Прекретница, која је уставни систем опет ставила на пробу, одиграла се у новембру 1893, када је дошло до јесењег сазива Скупштине. Уместо да решава хитно питање буџета, Скупштина је почела да се бави питањем постављања чиновника. Поред ширег радикалског одбора у Скупштини, формиран је и ужи одбор који је имао задатак да преговара о свим питањима кадрова и мерама владе и да буде у сталном контакту са министрима. Сава Грујић се није томе одупрео. „Морао сам да му кажем да ја у томе нећу никада попустити", био је категоричан краљ. Он је сматрао да је сељачка скупштина играчка у рукама политичара. Говорио је да је неопходно да подигне свој ауторитет и да нађе владу која ће радити искључиво у интересима земље.[49]

Краљ је, ипак, признао да се могао изборити са министрима радикалима да је енергичније заступао своје ставове. Крстић износи основану претпоставку да му је на његово неповерење још неко „уливао" у главу да су му радикали непријатељи. Одговор на питање ко би то могао бити, највероватније се налази у сусрету краљевом са оцем, септембра месеца 1893.[50]

Посезање за очевим ауторитетом остао је као једини адут у борби са радикалима. О овој одлуци краљ је много размишљао и испољио је велику несигурност зато што су на њега вршени притисци са разних страна. Није имао решење за политичку кризу и није крио збуњеност. „Врло сам несрећан. Не знам кога да слушам. Једни ми кажу: стрпите се, пустите да ствари теку, немате

47 АСАНУ, 14.680, заоставштина Наталије Обреновић, V-163, 164, 165, 166.

48 А. Мале, *нав. дело,* 190–192; 200–202, 204, 207; АСАНУ, бр. 7.940, Исписи из бечких архива, редни бр. дела 11 647, док. 79 (1893); Исто, бр. 14.680, заоставштина Наталије Обреновић, V-163, 164, 165, 166.

49 А. Мале, *нав. дело,* 178, 186, 187; АСАНУ, бр. 14.680, заоставштина Наталије Обреновић, VIII – 61; АСАНУ, бр. 14.556/65, заоставштина Д. Страњаковића; П. Тодоровић, *нав. дело*, 155; Чланови ужег радикалског Клуба у Скупштини изричито су захтевали од Саве Грујића да влада не поставља чиновнике из других странака, АСАНУ, бр. 14.570, записници Клуба радикалских посланика из новембра 1893,

50 Н. Крстић, *нав. дело*, 188; Краљ је пред Јованом Жујовићем овако описао Грујића: „Притворан, лукав, неискрен, несигуран", додавши да му је већ неколико пута подвалио и да га је хватао у лажи, како њему каже једно, а министрима друго, Ј. Жујовић, *Дневник*, 1, приредио Д. Тодоровић, Београд ,1986, 47.

изговора да их прекинете; други кажу: нема потребе за изговорима, прекините“, говорио је краљ узрујано.[51]

Краљ Милан је, по позиву сина, допутовао у српску престоницу засебним возом 21. јануара 1894. Исте вечери уследила је у двору последња рунда преговора са радикалима. Министрима у оставци упућено је осамнаест захтева, које би, ако желе да остану на власти, морали да прихвате. Окуражен очевим присуством, краљ је захетевао да се влада ослободи уплива страначког одбора. Затим је тражио да краљ убудуће бира министра војног, а спољну политику да води са министром иностраних дела и да поставља дипломатске представнике, да се пониште закони о прогонству његових родитеља, да влада спречи увредљиво писање радикалске штампе о члановима владарског дома, да се прекине суђење либералима, да се спрече незаконитости радикалских општинских и других државних власти према осталим двема странкама. Напослетку, краљ је тражио да се поједини министри понашају према њему са више обзира него што су то чинили. Радикали нису пристали на два услова: да се ослободе оптужени либерали и да се повуку закони о прогонству краљевих родитеља, чиме су заправо одбили да прихвате Миланов повратак као свршен чин.[52]

Међутим, између краља и радикала издвојио се много сложенији проблем, у чијем су се средишту нашле опречне концепције државе – једне, коју је желео краљ и друге, коју су желели радикали. Краљ је заговарао централистичку државу, уставну монархију у којој ће владар бити најважнија власт у земљи и обједињавати извршну и законодавну власт. Будући да су имали већину у народу, радикали су желели државу која ће се остваривати кроз народну партију и народну самоуправу. Ова друга концепција подразумевала је и страначку државу, јер је без праве опозиције у представничком телу монизам у политичком животу био неминован. Та концепција је поистоветила народну скупштину и конвент, где због јединства власти (законодавне, извршне и судске) краљево учешће у државним пословима постало излишно. По тој теорији о уставној улози владара он би био жртва, јер не би имао сопствени суд и став у државним пословима већ би његово мишљење морало бити једнако мишљењу већине која је заступљена у Парламенту. Неспремна на уступке који грозе њен опстанак, Круна је закорачила у борбу против радикала и парламентаризма, који је у пракси показао јасне тенденције да њена права пресели у историју. Суровост те борбе је обе стране гурала ка крајностима – краља у апсолутизам, а радикале у револуционарство.

51 А. Мале, *нав. дело*, 222–225; АСАНУ, бр. 7.242, *Бележница,* св. 28, 26. новембар/8. децембар 1893; АСАНУ, бр. 7.940, Исписи из бечких архива, редни бр. дела 11.660, док. 7 (1894); Исто, бр. 14.680, заоставштина Наталије Обреновић,V-158.

52 АС, Ђ. Симић, *Акта,* књ. 3, 360–361; АСАНУ, бр. 7.242, *Бележница,* св. 28, 15/27. јануар 1894; По пореском закону, прирези су ушли у категорију непосредног пореза и тако је број бирача знатно повећан.

Нову владу образовао је 24. јануар 1894. Ђорђе Симић, али је она била на управи само два месеца. Већ почетком 1894. говорило се да краљ неће радикале „ни мртав, ни жив", пре ће да абдицира. Ипак, неће се предати без борбе: укинуће устав, угушиће буну, па ако ни тако не успе да их сузбије, отићи ће с престола.[53] Симићев наследник и бивши радикал Светомир Николајевић, покренуо је праву хајку на радикале. Крстић није видео оправдане разлоге да се тако беспомучно гони најбројнија политичка странка у земљи. Краљу је предочио своју сумњу у постојање тако крупних разлога који га српечавају да ради са радикалима. Указао му је на извесну могућност да ће прогањани радикали стицати све већи број присталица а, напротив, да би се тек после извесног времена на власти почели да осипају. У том процесу Радикална странка би се отресла својих најнеквалитетнијих елемената и постала странка реда. Такође га је упозоравао да су вести о слабљењу радикала неистините, процењујући да би радикали на изборима добили већину упркос притисцима и ванредним мерама. Краљ је на то поновио стару изјаву да он са њима не може да сарађује, али више није био тако категоричан у њиховој осуди. Чак није јасно исказао ни своју намеру са уставом, наговестивши непрецизно могућности да Устав замени новим, октроисаним.[54]

Изгледа да се краљу та „борба" са радикалима допала, закључио је Крстић. Судећи по Николајевићевим изјавама, није искључено да га је, поред оца, и он подбадао против својих некадашњих страначких другара. Свакако, Николајевићева влада није била неутрална и напредњаци из њених редова су се удружили да сломе радикале и да уклоне њихову надмоћ у јавним пословима. Али, док још нису сасвим остварили свој циљ, покварили су своје савезништво са либералима. Крстић се, међутим, надао да ће бар краљев отац бити савеснији саветник и од веће помоћи сину, те да му неће предлагати „крајње мере" јер су њихове последице несагледиве и тешко их је предвидети.[55] Крстић је приметио да се код краља развило велико неповерење према радикалима, да их је сматрао за личне противнике који му раде о глави. Ово је изгледло као репризa очеве приче са престола. Крстић је дао краљу користан савет – да владар мора да влада и то са људима који му у одређеним приликама највише одговарају. Он не сме да буде искључив ни према једној политичкој партији, поготово не према најбројнијој.[56] Ипак, очеви савети су за младог краља имали већу тежину. По њима се управљао.

Други државни удар. Крајем априла 1894. одлука о укидању устава, као главној препреци на путу јачања краљевске власти, била је дефинитивна, а афера

53 П. Тодоровић, *нав. дело*, 164, 165.

54 Н. Крстић, *нав. дело*, 189.

55 *Исто*, 190, 200.

56 Н. Крстић, *нав. дело,* 170, 185. Исто пише и Пера Тодоровић, *нав. дело,* 164–165.

Чебинац ју је само убрзала. Већи удео у извршној власти, јача контрола над Народном скупштином, али и над окружним скупштинама, били су заправо краљеви циљеви.[57] Када је ислеђивање оптужених отпочело, догодила су се два политичка убиства: у Горачићу је убијен напредњачки првак Драгић Драшковић, а у Баточини истакнути либерал Цветко Цветановић. Повод за суспензију устава је био ту.

Устав из 1889. је суспендован 21. маја 1894, а на снагу је враћен Устав из 1869. године. Иако је стрепео да неће наћи политичара у Србији који би био спреман да уништи политички кредибилитет помажући владару у оваквим околностима, убрзо се показало да таквих личности у Србији и те како има. То потврђује чињеницу да мњење није било свикнуто ни заиста задахнуто парламентарним духом и уставношћу и да код просечног становника Србије није постојала изграђена свест о уставности и законитости.[58] Никола Крстић је, читајући у *Српским новинама* бројне телеграме захвалности краљу што је укинуо устав, са чуђењем констатовао такву појаву у српском народу – да се благодари владару на одузимању политичких права.[59] Изгледало је да краљ постигао главни циљ – радикали су ублажили своју оштрицу, окренули су се путу споразумевања са двором, и том приликом су се поцепали.[60]

Краљ у прокламацији за главне разлоге укидања устава наводи чињеницу да су многе установе, за време његовог малолетства, постављене на „извитоперен“ темељ, те да су намењене не интересима престола и државе, већ страначким и партијским интересима. Тако су те установе изгубиле значај и главни смисао који им је уставом био намењен, а он, краљ, много пута је био спутан да оствари своје најискреније намере у корист државе. Осим наведеног, на истом месту краљ се обавезује да ће уместо привремено обустављеног устава са министрима преговарати око израде новог устава.[61] То је и било у складу

57 Михаило Чебинац, привредник из Краљева и народни посланик, ухапшен је под оптужбом да је карађорђевићевац и да је припремао заверу против краља. У ислеђивању су допали затвора многи виђенији радикали, попут Таушановића, Жујовића, Добросава Ружића, Аце Станојевића. Тачно је да истражна власт није могла да прикупи ваљане доказе да оптужене пошаље на робију, али су пронађена компромитујућа писма која указују на везе оптужених са Петром Карађорђевићем, затим са Цетињем, те да су оптужени подстицали народ на оружано супротстављање властима, детаљније С. В. Игнић, *Ужице и околина од 1862. до Првог светског рата*, докторска дисертација брањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, 1965, 131–138; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића,* I, 267–271; В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба*, 1, Београд 1990, 536–537; Павле-Паја Михаиловић, *Дневници,* приредила Ј. Милановић, Београд, 2010, 318.

58 П. Тодоровић, *нав. дело*, 165–166, 170–171; Ј. Авакумовић, *Мемоари,* 382, 385; Н. Крстић, *нав. дело*, 211; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, I, 255.

59 Н. Крстић, *нав. дело*, 211.

60 АСАНУ, бр. 7.940, Исписи из бечких архива, редни бр. дела 11.702 и 11.709, 11.722, док. 48, 55, 68 (1894); А. Столић, *Ђорђе Симић. Последњи српски дипломата XIX века,* Београд, 2003, 175; М. Пирочанац, *Белешке,* 526; *В.* Казимировић, *Никола Пашић,* 1, 536.

61 *Српске новине*, бр. 101, 9/21. мај 1894.

са његовим наговештајима да устав није добар и да га ваља поправити. Крстић се питао зашто је онда враћен стари устав на снагу? Празнине, којих је било, могле су поравити редовним законодавним путем, као и они закони који су се поставили као сметња између Скупштине и Круне. Краљ је одједном „заволео" стари Устав из 1869. године, по коме се „све може лакше удесити". Крстића је та изјава потакла да побије краљев ентузијазам простим чињеницама да није суштина у уставу већ у непоштовању закона и лабавој правној свести. Другом приликом му је казао да мисли како би било боље да стари устав није враћен на снагу, јер је за њега већ константовано да није добар. Краљ је помирљиво приметио да се више на то не може враћати.[62]

Да је Крстић био у праву у својој аргументацији, сведочи и искуство са применом враћеног Устава из 1869. године. Влада је присвојила себи законодавну власт, пренебрегавајући ограничену примену члана 56 Устава.[63] И опет на Крстићеву напомену о злоупотреби члана 56, краљ је изразио чуђење, произвољно тумачећи „ванредне прилике" када влада по истом члану ступа у дејство и доноси законе без скупштине. Прекршаја је било и при одређивању бирачког права по Уставу из 1869, за изборе у априлу 1895. Тада је пренебрегнут важећи закон о порезу који не познаје категорију грађанског данка. Позивањем на стари изборни закон лични порез није урачунат у своту годишњег пореског оптерећења. Значи, влада је не само издавала нове већ је враћала на снагу старе, укинуте законе. Извртањем закона око 100.000 до 150.000 људи спречено је да изађу на биралишта.[64] Затим су следиле чистке и преметачине у државној служби: пензионисани су чланови Државног савета, Касационог и Апелационог суда, а указима су постављени нови чланови Савета и нове судије.

На такве поступке краља и „неутралних" влада Крстић је гледао са другог становишта и може се рећи да је био усамљен посматрач. «Све донде док се на највишем месту не буде знало шта се хоће и куда се тежи, све донде неће бити у државној управи сталности. На највишем месту треба да овлада уверење, да пре свега у управи земаљској треба узети за основицу законитост», закључивао је Крстић. Он у једном моменту ступа на тло хиперкритицизма, наводећи да је погрешно разумевање политичких институција доказ да оне «нису за нас».[65] Крстић је са скепсом проматрао поменута збивања јер је, како каже, „у души противан са свим што се не слаже са законима". После само

62 Н. Крстић, *нав. дело*, 210, 228.

63 *Исто*, 208, 211; *Српски устави,* 80. Члан 56 Устава из 1869. гласи „Само у случају када је земаљска безбедност , било споља, било изнутра, у великој опасности, а скупштина није сакупљена, Књаз може што је нужно, мада би за то потребовала садејства скупштинског, сам на предлог министарског савета наредити, што ће силу закона имати, а кад се прва скупштина састане, њој ће се овако ванредно издати закони поднети на одобрење."

64 Н. Крстић, *нав. дело,* 229.

65 *Исто*, 236, 253.

четири месеца, онај исти краљ који је ватрено бранио парламентаризам, дошао је до закључка – „Што мање, то боље“!, прогнозирајући да парламентаризма у перспективи уопште неће ни бити. Краљ који се годину дана раније свечано заклео на Устав, обуставио га је једном безличном прокламацијом у којој су све сама општа места „интереси престола и отаџбине“. У њој се напомиње да су поједине установе постављене на извитоперени темељ, а не каже се које су и у чему се огледа њихово настрано устројство. Испоставља се да једино што у њима није ваљало јесте њихов састав, тј. радикали. Крстић поставља кључно питање – да ли се радикали могу сломити укидањем устава? Он је уверен да је то погрешан корак и за своје искрено мишљење зарадио је пензију.[66]

Чињеница је да код краља и његових саветника није постојао план о томе како без потреса, поступно и преговорима, отклонити уставна ограничења владара. Реваншизам и лична освета помамно су изазивали ерупције у политичком животу Србије. Укидање устава није могло да заустави политичка убиства и злочине, њих је требало зауставити јачањем полиције, судства и ригорозним законима против преступника. У Србији се увек ишло на опцију брзих и посебних мера у изналажењу решења, уместо да се тежи изградњи трајних и стабилних установа.

Неутралне владе. Тријумфално ступање радикала на политичку сцену 1889. праћено је постављањем партијских припадника у све сфере државног живота. Равнотежу између Круне с једне, и Скупштине с друге стране, која је била прокламована уставом, због силине Радикалне странке било је немогуће постићи. Скупштина и влада су постали главни носиоци свих послова у земљи. Они су имали доминантну већину у Скупштини, Влади, Државном савету свим судским инстанцама, а исто тако у свим институцијама локалне самоуправе. Тако се, у пракси, парламентарни систем претварао у једнопартијски режим. Радикали су се, као и све странке пре њих, трошили на власти. Они су, истина полако и постепено губили апсолутну скупштинску већину, али тенденција опадања радикалских посланика била је спора, о чему је Крстић у више наврата упозоравао краља.[67]

Без обзира на ту чињеницу, краљ је убрзо по преузимању власти почео говорити о томе да је неопходно да подигне свој ауторитет и да нађе владу која ће радити искључиво у интересима земље. Међутим, краљ такву владу није успео да састави. Обраћао се и напредњацима и либералима, али без успеха.[68] Покушај помирења либерала и напредњака крајем 1893. и почетком 1894. године је пропао. Ипак, краљ се надао се да ће међу тим странкама наћи мање

66 *Исто*, 198, 205–207.

67 Н. Крстић, *нав. дело*, 118, 120; П. Тодоровић, *нав. дело*, 152; В. Стенографске белешке за 1890, 1893.

68 А. Мале, *нав. дело,* 184, 191, 206, 211, 212; АСАНУ, бр. 7242, *Бележница,* св. 28, 23. новембар/5. децембар и 25. новембар/7. децембар 1893; М. Пироћанац, *Белешке,* 494; АСАНУ, бр. 14.680, заоставштина Наталије Обреновић, VIII – 62.

познате људе са којима би се могло радити. Са њима, и са ретким нестраначким људима, он је покушавао да заобиђе искључивост партијских вођа и доминацију радикала. Тако је и поникла идеја о образовању неутралне владе.

Прву неутралну владу образовао је Ђорђе Симић (јануар-април 1894), другу Светомир Николајевић (април–октобар 1894), трећу Никола Христић (октобар 1894 – јун 1895) и четврту Владан Ђорђевић (октобар 1897 – јул 1900). У њихов састав су најчешће улазиле мање познате личности из редова напредњака и либерала, док се повремено у међу министрима нашао и по који умерени радикал. Међутим, чланови владе су врло често припадали највишим интелектуалним круговима. Као професори са Велике школе и академици, њихова улога је била да обезбеде кредибилитет прокламованом неутралном режиму. Краљ је 1894. обележио главне тачке државног програма и правац рада прве неутралне владе. Помирење партија и поштовање грађанских права и приватне сопствености, поштовање институција и њихових надлежности, економско и финансијско уздизање земље, биле су његове основне тачке. Помирење партија прокламовано је за важан задатак владе, јер се „у борби партијској заборавља Србија". Краљ је посебно нагласио потребу за очувањем монархистичког начела, због чега права круне морају остати нетакнута. Начела реда и законитости истакнута су као приоритети у поштовању државних и монархистичких принципа.[69]

Симићева влада је одмах приступила променама у чиновничком апарату. Постало је очигледно да између програма владе који се позивао на „помирење" и „законитост" и мера које је влада предузимала не постоји много додирних тачака. Са важећим изборним законом неутрална Симићева влада није имала никаквих шанси да добије већину у Скупштини, што је утицало на краљеву одлуку о укидању Устава из 1889. Симићев наследник Светомир Николајевић је, уз помоћ министра војног Милована Павловића, преузео оштре мере да ослаби Радикалну странку, а то је још више продубило јаз између најјаче странке и владара.[70]

Услед честих несугласица између либерала и напредњака, Николајевићева влада је била врло нестабилна. Срби су се декларисали и делили не по регионалној или националној, већ по партијској припадности, јер је земља била „заражена" политиком. Неутрализација чиновништва је била тешко изводљива. Због честих тумбања у чиновничком апарату, њихов положај је био несигуран. Убрзо се показало да нема јединствене управе у земљи зато што чиновници уносе у посао партијске нетрпељивости. Темелов закључак да су

69 *Српске новине,* бр. 18, 25. јануар/6. фебруар 1894; АС. Ђ. Симић, *Акта,* књ. III, 375–376; АС, Хартије Милована Миловановића, разговор Миловановића и Ђ. Симића 10/22. јануара 1894.

70 А. Столић, *Ђорђе Симић*, 160, 161, 164; Ј. Авакумовић, *Мемоари,* 368; АСАНУ, бр. 14.556, заоставштина Д. Страњаковића, бр. 1.032; С. Новаковић, *Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903. Историјско-мемоарске записке к томе времену и к постању устава од 1888 и 1901*, Београд, 1912, 251, 255.

политичари партизани и да су им патриотизам и државни интереси страни, много тога говори о времену када краљ покушава „неутралним“ владама да елиминише утицај страначких борби на државне послове. Исто констатује и Никола Крстић, који је приметио да измешано либерално и напредњачко чиновништво није могло да се ослободи својих партијских тенденција, те да се често сукобљавало на на свим државним нивоима.[71]

Формирањем Христићеве владе 27. октобра 1894. у састав су ушле умерене личности из редова напредњака, којима су придодати један умерени радикал – Мика Ђорђевић, двојица умерених либерала – Сима Лозанић и Љубомир Клерић, док је министар иностраних дела био Михаило Богићевић, краљев рођак који је имао лична познанства са напредњацима.[72] Краљ је у више наврата изјављивао да је Христић дошао како би додатно истакао неутрални правац у политици. Стишавање партијских страсти уз помоћ неутралних влада представљено је као потреба да се остваре важни државни принципи. У званичним новинама изашао је чланак у којем се развијала теорија о неопходности личне краљевске власти у уставним монархијама. Чланак осуђује међупартијске борбе које су захватиле читаву земљу, а Симићева и Николајевићева влада, наглашава се, имале су за циљ да из тог вртлога спасу државни брод Србије и да га упуте у сигурне воде „државних резона“. Кривица што у томе нису успеле, пала је на завађено чиновништво које није разумело државну теорију. Јачање војске, сређивање финансија и унапређење привреде краљ је истакао као суштину државног програма, који треба да изведу неутралне владе.[73]

Краљ се надао да ће на предстојећим изборима победу однети првенствено непартијске личности, које ће бити „за ред“ и „уз власт“. На изборима 19. априла 1895. од 180 изборних посланика, прошао је само један радикал, двадесетак либерала и исто толико неутралних, док су остали припадали напредњацима. Свеопшти утисак је био да је краљ на добром путу да оствари свој циљ. Конзервативна већина у Скупштини није била посебно предана партијама. Скупштина, отворена у Нишу 25. априла 1895, изгласала је поверење Христићевој влади. Поред растурених радикала, после ових избора дошло је до подела

71 АС, В. Ј. Марамбо, ф. 76, В. Петровић – краљу Александру, 15/27. јул 1894; АСАНУ, бр. 7.940; Исписи из бечких архива, редни бр. дела 11.715, док. 61 (1894); Н. Крстић, *нав. дело,* 212–213; А. Мале, *нав. дело,* 258.

72 Председник министарства и министар унутрашњих дела Никола Христић; министар иностраних дела Милан М. Богићевић; правде Михаило К. Ђорђевић до 20. марта/1. априла, а после Ђорђе Стефановић; финансија Вукашин Ј. Петровић до 22. марта/3. априла 1895, после Стеван Здравковић до 1. маја, па Стеван Д. Поповић; просвете и црквених дела Михаило К. Ђорђевић до 23. октобра/4. новембра 1894, а после Љубомир Клерић; војни Милован С. Павловић; грађевина Стеван Здравковић и народне привреде Сима Лозанић, *Владе Србије*, 180.

73 *Српске новине,* бр. 227, 19/31. октобар 1894, бр. 228, 21. октобар/2. новембар 1894; Н. Крстић, *нав. дело*, 216.

и унутар Либералне странке. Александру Обреновићу је годила пометња у странкама јер је из свих редова било дисидената спремних да помажу влади на путу ка „савршено неутралном односу према партијама“.

Након избора било је јасно да су стожер режима који је почивао на неутралним владама чинили углавном представници најмалобројније странке, напредњаци. Они су се од 1894. идентификовали са владом. Напредњачки скупштински клуб одлучио је да неће рушити владу, али да ће деловати у складу са програмом Напредне странке из 1881. године. Другим речима, напредњачка скупштинска већина није хтела по сваку цену да помаже неутралном Христићевом кабинету. Штавише, чекала је погодну прилику да од њега преузме власт. Краљ је увидео да је неутрални режим „изигран“ и да Христић не може још дуго да се одржи, јер се у пракси показало да се и неутралне владе ослањају на партије. Такође, почетак јуна 1895. обележили су крупни спољни догађаји, покољ над Јерменима и отварање македонског питања у Турској. Краљ је био веома узнемирен јер је земља била финансијски неспремна да одговори националним задацима. Била му је неопходна јача влада, те је почео све више да сумња у могућност опстанка неутралног режима. Трогодишњи рокови, предвиђени за стабилизовање система, напуштени су после седамнаест месеци. Краљ је 25. априла 1895, у престоној беседи, величао неутралну владу као преку државну потребу, а само два месеца касније спремао се да је расформира.[74]

Броју оних, који су увиђали да су политичке и личне супротности, непремостива препрека складном и договорном раду на општем добру, припадао је и Крстић. „Јадна Србија! Дрпају је и черупају као неку стрвину. Партајска поцепаност не да јој да дигне главу. Неваљалци који једино имају у очима своје личне интересе управљају народом, његовом тековином, његовом будућношћу. Бог сам нека буде у помоћи нашем народу у овим тренутцима јада и чемера“, записао је 1894. године.[75]

Крстић је критиковао и „краткорочност“ циљева, односно краљеву недоследност у спровођењу започетог система заснованог на неутралним владама. У полтичким животу, и после укидања устава, остало је све по старом. Крстић је прозивао и остале виновнике због таквог стања у земљи. Одговорнст није лежала само на краљу, већ и на политичарима који грабе свим средствима до власти, а када у томе успеју постављају и унапређују искључиво своје присталице. Они не мисле да унапређују законодавство и усавршавају државне

74 АС, С Н, бр. 2.045; АСАНУ, бр. 14.680, заоставштина Наталије Обреновић, V-184, 186; РОНБС, Р 510/II, *Записи Саве Грујића,* 7/19. мај и 21. мај/2. јун 1895, 25. мај/6. јун 1895, 10/22. јун 1895; АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 464, 1895, л. 78–80; Н. Крстић, *нав. дело*, 231, 233–234, 238, 241-243, 245, 248, 253; *Српске новине,* бр. 81, 13/25. април 1895; С. Новаковић, *Двадесет година уставне политике,* 279.

75 Н. Крстић, *нав. дело,* 237.

институције.[76] Док влада такво стање, истиче Крстић, не постоје могућности да се умире страначки сукоби. Али, краљ то није увидео и деловао је на последице, а не а узроке. Крстић је размишљао о користи оснивања „партије законитости", увиђајући природну везу између правног поретка и поштовања закона с једне, и личних, имовинских права и политичке стабилности с друге стране.

Од обарања радикалске владе јануара 1894, краљ је био окружен незнатним политичким личностима. Још у децембру 1893, када је покушавао самостално да образује напредњачко-либерални кабинет, нико од знаменитих личности ове две партије није хтео да прихвати понуду. Искусивши у више наврата на својој кожи радикалске „одисаје" из 1887, 1889. и 1893. године, више нити су хтели нити смели да доводе себе у сличне неприлике. Једноставно речено, за неутрални режим није било људи, нити јаких гаранција да ће се са највишег места начело неутралности испоштовати. Сумње су биле оправдане. Стојан Новаковић је гарнитуру људи у неутралним владама 1894. и половином 1895. назвао „ситним" и „средњим", а краљеве намере је упоредио са „горостасним програмом политичких утопија".[77]

Сва нестабилност и бројне промене режима, од страначких ка нестраначким, те државни удари, били су само очајнички покушаји владара и најбољи су показатељ слабости његовог положаја. До напуштања система неутралних влада дошло је већ половином 1895. године. Краљева мајка, која се тога лета придружила сину, обећавала је радикалима потпуни успех своје мисије – њихов долазак на власт. Пашићу је послата порука из двора да се тражи пристанак Радикалне странке за реализацију замисли о коалиционој, али претежно радикалској влади, и он је пристао. Радикали, међутим, нису нудили безрезервну помоћ краљу – условили су је ослобађањем општина полицијског надзора, што је заправо значило повратак радикала на локалном општинском нивоу. Чаршијом су се проносили гласови да је краљ рекао на пријему Пашићу «Стрпите се мало док се курталишем овог шашавога старца».[78] Међутим, ове гласине које су дошле до Крстића очигледно су намерно ширили радикали, јер бројни извори говоре да краљ није обећавао радикалима долазак на власт, пре него што се договоре око услова под којима би требало приступити подели власти у новом уставном решењу.[79]

Нову владу је, на изненађење мајке и нестрпљивих радикала, образовао Стојан Новаковић. Тиме је краљ показао да није спреман на безрезервне уступке радикалима. Избор Новаковића за новог мандатара потврдио је краљево дотадашње опредељење у унутрашњој политици: ред, рад и законитост. Неу-

76 *Исто*, 212–214, 221, 222, 230, 240.

77 С. Новаковић, *Двадесет година уставне политике,* 264.

78 Н. Крстић, *нав. дело*, 254.

79 С. Рајић, *Александар Обреновић,* 141–143.

трални режим устукнуо је, међутим, пред новим партијским министарством само формално. Једина промена је била у томе што је незванични шеф напредњака постао председник владе, а што се тиче политичке оријентације чланова нове владе, она није ни у чему одударала од претходница. Сви министри, сем председника владе, били су мање познате личности. Никола Крстић је исправно приметио: „Напредна странка свечано дође на владу, или боље напредњаци узеше да јавно управљају пословима на које су до сад тек из потаје утицали".[80]

У питању промене устава, после вишедневних саветовања у двору, у односима између краља и радикала доминирало је и даље старо неповерење. Радикал Андра Николић је неповерење објашњавао променљивошћу краљевих планова и кршењем задатих речи.[81] Међутим, има поузданих података који сведоче о томе зашто су преговори краља и радикала пропали, а које Крстић не спомиње. Радикали су одбили да уђу у уставотворну комисију, јер су инсистирали на повратку Устава из 1889, а краљ на дводомном скупштинском представништву. Он је желео да у законодавству буде равноправан чинилац са Скупштином. Заговарао је идеју да се краљу и државним властима оставе у уставу извесне резерве за деловање, у приликама када је потребно да се са највишег места поједине струје усмеравају. Пашић је, међутим, рекао краљу да би радикали пренебрегли друге захтеве, али не и два дома.[82]

Крстић је опоменуо краља на нелогичност замене Христићеве владе Новаковићевом. Краљ се није изјаснио о циљевима које су је условиле, већ је кратко прокоментарисао да се партије нису могле сложити и измирити.[83] А заправо, краљ није хтео радикалима да дâ управу, док претходно не осигура своју позицију у новом уставу. Радикали су изашли пред краља са два захтева – најпре Новаковићева оставка, а затим да се краљ јавно обавеже да ће да образује Уставотворни одбор. „То је нови доказ притиска на мене", жалио се краљ, тврдећи да под тим условом не може отварати уставно питање јер ултиматум не може да прихвати. Краљ је констатовао да три недеље без престанка покушава да придобије све политичке факторе на заједнички рад, али да није постигао ни најмањи помак. Дефинитиван одговор радикала био је да одустају од даљих преговора, а убрзо су са истим ставом изшли и либерали.[84] Тако је даљи рад на уставу прекинут 24. маја 1896.[85]

80 РОНБС, Р 510/II, *Записи Саве Грујића,* 1/13. мај и 21–30. јун/2–12. јул 1895; Н. Крстић, *нав. дело*, 255.

81 Н. Крстић, *нав. дело,* 292–296.

82 АСАНУ, бр. 14680, заоставштина Наталије Обреновић, V-205, 208; РОНБС, Р 510/II, *Записи Саве Грујића,* 22. април/4. мај 1896.

83 Н. Крстић, *нав. дело*, 264–266.

84 АСАНУ, бр. 14.680, заоставштина Наталије Обреновић, V-209, 210; *Одјек,* 11/23. мај 1894.

85 Краљ је после повлачења радикала из преговора писао мајци да је дао највеће гаранције Пашићу и Ристићу да ће, ако посао у Одбору испадне добро, одмах саставити коалициону владу и расписати

Прекид Крстићевих записа окончан је 1896. године, што је велика штета за истраживаче када се ради о проучавању напред постављених питања. Опште је позната чињеница да Никола Крстић није припадао ниједној политичкој стрнци, мада је по политичким ставовима био близак напредњацима. Са његовим запажањима и карактеристикама српских политичких странака, у највећем делу, можемо се сложити и данас. Крстић је сматрао да је немогуће стишати политичке страсти, нити странке међусобно приближити, јер оне нису искрене – свака чека згодан тренутак да отпочне „ровење и бушење по народу" и то са још јачом жестином и додаје: „А и је ли могуће да буде друкчије, кад се наше партаје углавноме разликују тиме од којих су главних личности састављене, а не у тежњама политичким и зато свака партаја само на то иде да се докопа власти, те да своје присталице унапређује по службама, а не да поправља шта је зло у законима и да усавршава државне институције. И у томе се све владе, колико их је год било, слажу; у томе су све једнаке. И док такво стање буде постојало код нас, донде се неће моћи стишати *политичке страсти* јер то и нису политичке тенденције за којима партаје иду, но су лични интереси, а ове измирити тако да све партаје буду задовољне, врло је мучна ствар."[86]

Анализе овог правника и савременика врло бурних историјских збивања представљају значајну покретачку снагу у трагању за бројним одговорима о поводима и узроцима сложених политичких криза у Србији, које су деловале као битан фактор дестабилизације државе, а као такве су значајно успоравале државни развитак и напредак.

слободне изборе за Скупштину и да им је рекао да то његово обећање могу, ако га не изврши, да публикују и повуку се из посла. Обавештавао ју је даље да је пристао да основица рада на новом уставу буде Устав из 1889. године, а све то да би уклонио неповерење и доказао да у разматрање уставног питања улази „јако и искрено". Захтеве радикала је сматрао доказом да желе да га ставе у безизлазан положај, јер, ако би променио владу пре него што устав буде готов, он више не би имао куд и морао би да прихвати све што од њега буду тражили. Радикали можда замишљају да се понавља ситуација из 1888, када је његов отац искључиво са њима преговарао, тумачио је и себи и мајци новонасталу ситуацију, тврдећи да ондашње и садашње околности ни по чему нису сличне, јер је његов отац дао устав радикалима да би могао да оде из земље, а он жели устав да би могао да остане и влада. Понављао је да не тражи тренутни излаз из ситуације, већ да жели трајно решење, а то подразумева постојање устава који се неће мењати са променама владајућих партија. „Моја је жеља била да се прво дође до споразума, па онда до промене системе, а не да се прво система мења, па онда да се споразум прави", објашњавао је крај и истицао да се искрени споразум може постићи само ако је свака страна сигурна да из посла може иступити без последица, АСАНУ, бр. 14.680, заоставштина Наталије Обреновић, VIII-3.

86 Н. Крстић, *нав. дело*, 220–221.

NIKOLA KRSTIC ABOUT THE RULE OF ALEXANDER OBRENOVIC

Summary:

Since the introduction of a new constitution and parliamentary life in 1889, violations of the constitution and laws were very frequent, usually because of short-term and instant needs, regardless of far-reaching consequences for national development.

The Assembly, ministers, government advisors, and the very institutions of courts, interpreted the laws according to their personal needs, as it suited them at the moment, not in the spirit of constitutionality. The motives for breaching laws were mostly political interests and personal advantage, and often revenge.

It gave a bad example to young King Aleksandar Obrenović, who followed in the footsteps of politicians. They instigated and supported him in crippling and mutilating the constitutional order and legal system.

During a three-year period there were two coups d'etats and three gross violations of the laws (1892, 1893, 1894), which might have been avoided by cautiousness and by proper interpretation of the laws. The perpetrators were the king and ministers, but the complicity of the deputies, judges, government advisers, cannot be denied.

All this indicates that legal consciousness of the ruler, political structure, but also of the entire society, was weak. Thus, the ground for the application and development of parliamentarism and strict constitutionality, after the Constitution of 1889 was adopted, was unstable. It should not be surprising that the first experience with parliamentary constitutionality did not last long. Frequent referring to a saying that the " law is the highest will" had the political purpose. The very essence of these words in the Serbian society was not deeply-rooted, and consequently it was not properly applied.

ЧЛАНЦИ / PAPERS

УДК: 94(=163.41(436)"18"(093.2) ;
314.116/.117(=163.41(436)"1828/1848"(083.41) ;
050.8(436)"1829/1853"

Нино Делић
историчар
n.delic@aol.com

„TAFELN ZUR STATISTIK DER OESTERREICHISCHEN MONARCHIE“ / ТАБЕЛЕ ЗА СТАТИСТИКУ АУСТРИЈСКЕ ЦАРЕВИНЕ 1828–1848 КАО ИЗВОР ЗА ИСТОРИЈУ СРПСКОГ НАРОДА У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ

Апстракт: Званични аустријски статистички годишњаци из прве половине 19. века у великој мери су неистражени и неискоришћени у српској историографији. Текст описује њихов настанак и основне принципе прикупљања информација, што је обављао статистички уред. Представљен је садржај годишњака и основна анализа појединих података у вези са српским становништвом Хабзбуршке монархије (становништво, црква, школство) за период 1828–1848.

Кључне речи: Tafeln, табеле, статистика, Аустрија, становништво, Срби, 1828–1848.

* * *

Питања бројчаног стања српског становништва, статуса српске православне цркве и школства у Хабзбуршкој монархији предмет су многих научних истраживања. Недостатак квалитетних извора, посебно за прву половину 19. века, отежава стварање једне потпуније слике о наведеним питањима. Стога је битно подробније проучити све расположиве изворе, посебно оне који су до сада били мање познати и искоришћени у домаћој историографији. У такву групу извора могуће је уврстити и званичне аустријске статистичке годишњаке из прве половине 19. века, тзв. *Табеле* (*Tafeln* у немачком оригиналу), који су предмет овог рада. Студијом је обухваћен 21 том годишњака који су као први делови годишњака сукцесивно излазили у периоду 1829–1853, а у којима

су обрађени подаци за раздобље 1828–1848.[1] Од многобројних и разноврсних података одабрали смо оне који се директно дотичу српског народа на тлу Хабзбуршке монархије, односно, на територији Далмације, Војне границе и Угарских жупанија. Како извор не садржи податке о националној структури или матерњем језику становништва, фокус је усмерен на кретање броја православног становништва и свештенства у односу према другим вероисповестима. Обрађени су, такође, подаци о школским институцијама православних верника, као и о онима са српским наставним језиком. Циљ рада је да се заинтересованим читаоцима пружи основни преглед садржаја годишњака, презентују резултати који се односе на српску заједницу, уз компарацију са другим изворима и упућивање на литературу и изворе у вези са темом.

Резултати анализе података груписани су најпре по провинцијама Хабзбуршке монархије (Далмација, Војна граница, Угарска без Хрватске и Славоније), затим према главним сегментима (становништво, црква, школство). Обухваћено је раздобље 1828–1848. у целини, као и краћи временски периоди унутар наведеног раздобља, у зависности од расположивих података.

Аустријска статистика и настанак годишњака

Унутрашња организација Хабзбуршке монархије, као и разне политичке околности, дуго су онемогућавали истовремено и методолошки унифицирано спровођење пописа становништва на читавој територији царства. Први покушаји таквог карактера датирају још из 18. века, али су били неуспешни, тако да је са гледишта статистике, према начину прикупљања података, подручје монархије у првој половини 19. века могуће поделити у 4 групе: 1) „староконскрибоване“ провинције, где су пописе континуирано водиле мешано

1 *Versuch einer Darstellung der Oesterreichischen Monarchie in statistischen Tafeln, I Jahrgang, 1828*, Wien, 1829; *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie in statistischen Tafeln, II Jahrgang, 1829*, Wien, 1830; *Tafeln zur Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, III Jahrgang, 1830*, Wien, 1831; *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, IV Jahrgang, 1831*, Wien, 1832; *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, V Jahrgang, 1832*, Wien, 1833; *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, VI Jahrgang, 1833*, Wien, 1834; *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, VII Jahrgang, 1834*, Wien, 1835; *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, VIII Jahrgang, 1835*, Wien, 1836; *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, IX Jahrgang, 1836*, Wien, 1837; *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, X Jahrgang, 1837*, Wien, 1838; *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, XI Jahrgang, 1838,* Wien, 1839; *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, XII Jahrgang, 1839*, Wien, 1840; *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, XIII Jahrgang, 1840*, Wien, 1841; *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, XIV Jahrgang, 1841*, Wien, 1844; *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, XV Jahrgang, 1842*, Wien, 1846; *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, XVI Jahrgang, 1843*, Wien, 1847; *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, XVII Jahrgang, 1844*, Wien, 1848; *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, I Teil, XVIII und XIX Jahrgang, 1845/46*, Wien, 1850; *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, II Teil, XVIII und XIX Jahrgang, 1845/46*, Wien, 1851; *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, I Teil, XX und XXI Jahrgang 1847/48*, Wien, 1853; *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, II Teil, XX und XXI Jahrgang, 1847/48*, Wien, 1853.

војно-цивилне комисије;[2] 2) провинције где су пописе водиле чисто политичке власти без удела војних;[3] 3) подручје Краљевине Угарске са Хрватском, Славонијом и Ердељом, где су пописе бојкотовале локалне власти све до 1850;[4] 4) подручје Војне границе, где пописе континуирано воде војне власти[5]. Овакво стање било је на снази све до 1850, када је организован први свеобухватни попис у целој монархији.[6]

Почетком 19. века Бечки двор је неколико пута неуспешно настојао да установи неку врсту статистичког уреда на нивоу царства. Тек је 1829. цар Франц I донео уредбу о успостављању статистичког бироа, од 1840. називаног „Дирекција административне статистике", који је био подређен Директоријуму главног рачуноводства. Још пре истека 1829. године, цару је свечано представљен резултат рада у форми књиге са укупно 104 прегледне табеле. Елаборат је затим умножен у укупно 100 примерака, али је само шест, резервисаних за највише службенике, садржавало и осетљиве податке о финансијама, војсци и провинцијама. Убрзо је служба бројала пет сталних чиновника, који су у оквиру Државног централног рачуноводственог департмана, подређеног Директоријуму главног рачуноводства, радили на новим издањима годишњака, за која се од издања за 1830. усталио назив „*Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie*"[7]. Садржај годишњака био је годинама тајан, број примерака ограничен, тако да се шира јавност са њиме боље упознала тек четрдесетих година 19. века, када је дозвољено публиковање одређених делова. После револуције 1848/49. отпала су сва ограничења у вези са публиковањем и сви подаци су постали јавно доступни. Нове околности омогућиле су дирекцији неограничено прикупљање података из читаве Монархије, чији су резултат биле и промене у структури годишњака. Симболично, и сам назив је претрпео измене, тиме што је на крају уметнут додатак „Нова серија".[8]

Све до тада, службеници дирекције прикупљали су податке из две главне групе извора. Прву чине подаци које су дирекцији достављале државне институције (судови, војска, државне фабрике итд.) и њихова тачност је релативно

2 Од 1829. пописи су спровођени на сваке три године уз ревизије сваке године. Овде припадају: Аустрија изнад и испод Енса, Салцбург, Штајерска, Корушка, Крањска, Горица и Градишка, Истра, Чешка, Моравска, Шлеска, Галиција и Буковина.

3 Трст, Тирол, Форарлберг, Далмација и Млетачко-ломбардијска Краљевина.

4 Угарски Сабор и жупаније успевале су све до 1850. да онемогуће централним властима готово све врсте пописа, због чега су подаци са ових подручја веома оскудни.

5 Према наредби из 1814. пописи су вођени на сваких 5 година уз ревизије сваке године.

6 A. Ficker, *Volkszählung. Die Gesetzgebung in Volkszählungs-Angelegenheiten von 1753 bis 1857 und ihre Handhabung durch den Administrativ-Beamten*, Statistisch-Administrative Vorträge, Wien, 1867, 37–42.

7 „Табеле за статистику Аустријске Царевине"

8 A. Ficker, *Skizze einer Geschichte des k. k. statistischen Bureau's in den Jahren 1829 bis 1853*, Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik I, Heft (1855), 3–10; Isti, *Skizze einer Geschichte des k. k. statistischen Bureau's in den Jahren 1829 bis 1866*, Statistisch-Administrative Vorträge, Wien, 1867, 27.

сигурна (подаци о финансијама, војсци, путевима, железницама итд). Другу групу чине подаци достављани од стране цркве (свештенство, парохије, венчања, рођења, смрти итд.), приватних физичких лица (производња у приватним фабрикама и занати) и неких локалних управа.[9]

Дугогодишња тајност података, међутим, није била у потпуности испоштована. Интересовање јавности навело је многобројне самосталне истраживаче, тзв. „приватне статистичаре", да започну тежак посао сакупљања расуте статистичке грађе и њену публикацију. Многобројне податке из прве половине 19. века, махом идентичне онима у годишњацима, објавили су статистичари: Јохан Шпрингер, Зигфрид Бехер, Јозеф Хајн, Алојз Машек, историчар Франц Петер или сами директори дирекције Карл Черниг и Адолф Фикер.[10] Дирекција је, такође, публиковала један део података за прву половину 19. века у својим брошурама и часописима.[11] Недостатак ових издања, често коришћених у историографији, састоји се у томе што садрже само мали део укупног броја података.

Првобитно мали број примерака и тајност годишњака очигледно су условили и то да су каснији истраживачи и модерна историографија били слабије упознати с овим извором.[12] Страна историографија користила је *Табеле* у већој мери него што је случај у српској. Користили су их, на пример, италијански истраживач Рикардо Кавацина, енглески статистичар Брајан Мичел и многи други.[13] У домаћој историографији старија издања користили су историчари Антал Хегедиш и Катарина Чобановић у делу о демографским и аграрним односима у данашњој покрајини Војводини.[14]

9 Број становника за Угарску са Хрватском и Славонијом само је приближан, док су подаци за Ердељ нешто потпунији (види подробније у одељку о Србима у Угарској). A. Ficker, *Skizze... 1829 bis 1853,* 10-15.

10 Бехер наводи да су подаци преузети од званичног статистичког бироа: S. Becher, *Statistische Übersicht der Bevölkerung der Österreichischen Monarchie*, Stuttgart-Tübingen, 1841, 6. (посвета); J. Hain, *Handbuch der Statistik des Österreichischen Kaiserstaates*, Wien, 1852; A. Maschek, *Geographisch-statistische Repertorium der bewohnten Orte im Königreiche Dalmatien*, Zara, 1888; F. Petter, *Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen, I Teil*, Gotha, 1857; C. Czoernig, *Ethnographie der Österreichischen Monarchie*, *Band I*, Wien 1857; A. Ficker, *Skizze... 1829 bis 1866*, 22.

11 Нпр. часопис *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik* који је излазио од 1850.

12 Често цитирани Фран Врбанић се 1899. године, дакле читавих пола века после укидања тајности, жалио да никако није могао да дође до података у вези са хрватским земљама, у које убраја и Војну границу. F. Vrbanić, *Jedno stoljeće u razvoju broja žiteljstva Hrvatske i Slavonije,* Rad JAZU, knj. 140, razredi filologijsko-historijski i filosofijsko-juridički knj. 52 (1899), 35.

13 Кавацина се бавио анализом података из *Табела* за подручје Италије. Мичел користи *Табеле* као извор података за читаву монархију у књизи о компаративној статистици земаља Европе: R. Cavazzina, *La popolazione di alcuni lander second le Tafeln (1828–1865)*, Padova, 2009/2010. (необјављена специјалистичка магистарска теза); B. R. Mitchell, *European Historical Statistics 1750–1970*, London, 1975. Други историчари, превасходно са немачког говорног подручја, користили су годишњаке за статистичке прорачуне из разних области, али је и њихов број релативно мали.

14 *Табеле* су коришћене искључиво за прорачуне из области привреде (пољопривредна производ-

Структура и садржај годишњака

Основни изглед и структура годишњака одређени су још у првом издању за 1828. Прва издања су све до 1841. писана руком (класичном латиницом), а умножавана коришћењем хемијске тинте и претиском. Од издања за 1841. *Табеле* су професионално штампане у штампарији (готицом). Првих 17 годишта обрађују само податке за једну одређену годину. Дирекција се, међутим, 1850. определила за издавање тзв. „дуплих издања", односно издања која обрађују две године истовремено. Због повећаног обима података, ова издања штампана су у две књиге без промене редоследа поглавља.

Велики недостатак представља чињеница да странице нису нумерисане, већ су поједине статистичке табеле груписане у веће целине, које су као такве означене као „*Табела*" („*Tafel*" у оригиналу) са редним бројем и насловом који описује њихов садржај. Већи број „*Табела*" груписан је у једно од 6 великих поглавља: *Земља, Становништво, Државно уређење и управа (подељено на потпоглавља), Култура, Провинцијски прегледи, Додаци.*[15] Од издања за 1831. поглавља о земљишту и становништву спојена су из практичних разлога у једно, тако да је преостало 5 поглавља. Осим табеларне форме, креатори су се, свуда где је то било неопходно, определили и за текстуалну форму излагања материје (прегледи законодавства, школства, транспорта итд.). *Табеле* користе доњоаустријски систем мерних јединица у свим издањима, а новчани износи наведени су у гулденима (фл.).[16]

У поглављу ***Земља*** предмет интересовања су подаци о величини царства, појединих круновина али и о пољопривреди. За цислајтанске земље (са Војном границом) постоји преглед површине разних врста земљишта (оранице, виногради, пашњаци итд.) и укупног приноса разних пољопривредних производа (пшеница, раж, мед, вино, дрво итд.) са наведеном укупном вредношћу у новцу.

У поглављу ***Становништво*** фокус је усмерен на целокупно становништво царства из различитих аспеката. Поред података о апсолутном броју становништва по провинцијама[17], обрађени су и подаци о броју насеља, присутних

ња итд.), али не и за комплексна истраживања становништва: A.Hegediš, K. Čobanović, *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1867*, Novi Sad, 1991, 258–259.

15 Годишњак (*Табеле*) подељен је, дакле, у 6 (5) поглавља, која садрже одређен број „*Табела*" (целине у које су груписане појединачне статистичке табеле/таблице).

16 1 поштанска миља (7,586 км), 1 четворна миља (57,54 км^2), 1 дужни хват (1,896 м), 1 четворни хват (3,597 м^2), 1 кубични хват (6,820 м^3; за дрво за огрев 3,410 м^3), 1 јутро (0,575 ха), 1 ваган (61,486 л), 1 ведро (56,589 л), 1 цент (56,006 кг). 1 Гулден у К.Н. (*fl. in C.M.*) = 60 крајцара (*Kreutzer: kr*); . A. Martini, *Manuale di metrologia, ossia misure, pesi e monete in uso attualmente e anticamente presso tutti i popoli* Torino, 1883, 827–828.

17 Уз ограду о непоузданости података за Угарску и Ердељ, која произлази из непостојања правих пописа.

војних снага, склопљених бракова и смртних случајева према полу, старости и вероисповести, рођења према полу и вероисповести итд. Целокупно становништво је са правног гледишта подељено на „*домаће*“, „*туђинце*“ и „*странце*“.[18]

У табелама о **верској припадности**, становништво је 1828. подељено у следеће категорије: *католици, грчко-сједињени, грчко-несједињени, евангелици, реформисани, други, Јевреји*. Касније су категорије мало измењене и усталиле се на: *католици, грчко-сједињени, грчко-несједињени, протестанти (три категорије: аугзбуршке конфесије, хелветске конфесије, унитаристи), Јевреји*, по провинцијама и без војске.

Преглед становништва према **националној припадности** није предмет статистичких прегледа, изузимајући издање за 1828. Само у том издању постоји табела у којој је требало по провинцијама навести број становника према њиховој националној припадности, али она није комплетна.[19] *Табеле* такође не бележе ни поделу становништва према матерњем језику.

Међусобно укрштање података из разних рубрика овог поглавља, нажалост, у већини случајева није могуће.[20]

Поглавље ***Државно уређење и управа*** подељено је у 5 потпоглавља према различитим гранама државне управе: *Финансијска управа, Војна управа, Правосудна управа, Полицијска управа* и *Контролне институције*. У табелама су садржани подаци о државним приходима и расходима, војном буџету, бројчаном стању и дислокацији трупа, фонду коња, броју и врсти правосудних процеса, пресуда, врсти и финансијском стању разних фондова итд. За све гране управе постоје прегледи броја запослених и трошкова у вези са њиховим радом.

У поглављу ***Култура*** представљени су подаци: о свештенству, школству, организацијама од јавног значаја, занату, индустрији, инфраструктури, морској пловидби, трговини, рударству, пољопривреди и сточном фонду.

Табеле посвећене цркви садрже податке о броју епископија, парохија, манастира, свештеника, монаха итд.[21] У табелама о школству садржани су подаци

18 „*Домаћи*“: правно гледано, грађанин поједине круновине. У провинцијама где су чисто политичке власти водиле попис, није се бележила разлика између *домаћих* присутних и *туђинаца* присутних (аустријски држављани, али из других круновина) и *странаца* (инострани држављани) у време пописа на територији круновине. Сви су заједно пописани као *домаћи* присутни. Војска је бележена одвојено. У провинцијама где су пописе водиле и војне власти (Војна граница) под рубриком *домаћи* присутни пописани су само прави *домаћи* присутни без *туђинаца* и *странаца*. Војска је бележена посебно. Због тога су подаци о *туђинцима* и *странцима* доступни само за оне провинције у којима су пописе водиле и војне власти.

19 Наведено је свега неколико података за провинције Штајерску, Корушку и Крањску, Тирол и Чешку. За све остале провинције нема података. Иначе, састављач је предвидео 8 категорија (Немци, Италијани, Словени, Пољаци, Мађари, Илири, Власи, Други).

20 Из наведеног разлога, на пример, није могуће укрштати податке о старости и вероисповести код смртних случајева и сазнати старосну структуру преминулих лица код појединих вероисповести.

21 За четири цркве: Римокатоличка, Грчко-сједињена, Грчко-несједињена, Протестантска.

о броју католичких и некатоличких основних, односно народних школа, са бројем ученика и учитеља. У штампаним издањима постоје и подаци о народним школама према језику. Више школске установе обрађене су појединачно према вери и врсти. У овом поглављу налазе се и подаци о индустријској производњи, просечним ценама најбитнијих производа индустрије и рударства, спољној трговини, трговачкој морнарици, железницама итд.

У поглављу ***Провинцијски преегледи*** представљени су многобројни статистички подаци у прегледној форми за свих 15 провинција царства.[22] Већину података већ садрже претходне табеле, али су они овде сумирани за једну провинцију на једном месту, а често и за поједине округе на које су провинције подељене.[23]

Поглавље ***Додаци*** садржи статистичке податке из области које по својој природи нису могле бити уврштене у претходна поглавља. Овде се налазе табеле из банкарског и осигуравајућег сектора, наводи о просечним надницама итд. У сваком издању налази се и преглед просечних тржишних цена најбитнијих пољопривредних производа. Понекад су ту и прегледи провинцијских средишта (Беч, Праг итд.), градова са више од 2 000 становника и слично.

У неким издањима постоје прегледне рекапитулације појединих података за претходне године, као и различити картографски додаци, нацрти грађевинских пројеката итд.[24]

О конкретном садржају издања информише прегледни индекс „*Табела*“, који се налази на почетку сваког примерка.

Табеле као извор за историју српског народа

Чињеница да овај статистички извор не бележи националну припадност или матерњи језик становништва, свакако представља велико ограничење. Упркос томе, могуће је доћи до многобројних сазнања о стању српског становништва Хабзбуршке монархије.

22 Аустрија испод Енса, Аустрија изнад Енса и Салцбург, Штајерска, Корушка и Крањска, Приморје, Тирол и Форарлберг, Чешка, Моравска и Шлеска, Галиција и Буковина, Далмација, Ломбардија, Венеција, Угарска са Хрватском и Славонијом, Ердељ, Војна граница.

23 Војна граница је подељена на генералате, територије појединих регимената и војних комунитета. Угарска је подељена на жупаније.

24 У издању за 1828. постоји преглед сумарног броја становништва по провинцијама за период 1792–1828. Сличан преглед за раније године постоји и у издању за 1840, у којем се, међутим, разликују бројке за 1827. и раније од бројки у издањима за 1828. и 1829. Овде су бројке увек веће. За Далмацију чини се да су подаци и померени за годину дана унапред (нпр.: бројке у издању за 1828. за 1817. овде су под годином 1818). Очигледно постоји различит начин рачунања, се нама недоступним подацима (бројеви за *туђинце* итд.). Тачан разлог за ову појаву није познат. Видети: R. Cavazzina, *нав. дело*, 5–7, 12–14.

Српски народ је и према мишљењима савременика био превасходно православне, односно грчко-несједињене вере.[25] Како је становништво у годишњацима категорисано према вери, могуће је посредним путем анализирати податке који су такође у вези са Србима по разним круновинама. Веома су занимљиви и подаци о православној цркви у Аустрији, због припадности српског народа православној вери и чињенице да је Карловачка митрополија у монархији била уједно највиша и централна народно-културна институција српског народа. Школство је, такође, од изузетног значаја, пошто су настава на матерњем језику и изучавање предмета о култури и историји једног народа веома битни чиниоци у очувању националног идентитета. Од издања за 1841. постоје прегледне табеле народних школа према језику. У годишњаку су, између осталог, наведене школе са „српским", „српско-илирским", „славонским" и „италијанско-далматинским" језиком. Није сасвим јасно шта се тачно подразумева под овим и сличним појмовима пошто у самом делу недостају адекватна објашњења језичких критеријума. Одређена конфузија огледом овог питања уочљива је и у делима савременика. Према устаљеном мишљењу већине етнографа и статистичара тога времена (укључујући и директоре дирекције Карла Чернига и Адолфа Фикера), у Србе су уврштавани сви корисници штокавског наречја без обзира на веру.[26]

Срби у Далмацији

Подаци за Далмацију доста су разноврсни и комплетни. То је, између осталог, последица чињенице што су овде политичке власти обављале попис на годишњем нивоу.

25 Већина статистичара и лингвиста тога времена слаже се да је православно становништво у Далмацији и Војној граници, као и одређеним деловима јужне Угарске, превасходно српско. Истовремено устаљено је мишљење да су сви корисници штокавског наречја такође Срби, без обзира на веру: Видети напомену 26.

26 Већина етнографа и статистичара тога времена познаје Србе више вера, православне и католичке Србе. Главно мерило представљао је језик, односно наречје. Према устаљеном мишљењу, сви корисници штокавског наречја јесу етнички Срби, а кајкавског Хрвати. За чакавце у Далмацији има више варијанти, али се они ипак углавном убрајају у Србе. Овакво или веома слично мишљење делили су водећи лингвисти, етнографи и историчари тога времена, попут Павла Ј. Шафарика, Јована Чапловича (распознаје Хрвате, Славонце и Србе) или самих директора административне статистике Карла Чернига и Адолфа Фикера. Због тога наведени, али и други аутори, нпр. у Далмацији препознају само Србе различите вере. Према наводима годишњака у Славонској граници нема „хрватских" школа док су у каснијим издањима све „славонске" и „далматинске" школе преименоване у „српске" што додатно упућује на то да су се састављачи водили сличним критеријумима. Видети: Л. М. Костић, *Спорне територије Срба и Хрвата*, Београд, 1990, 19–40; J. Csaplovics, *Gemälde von Ungarn*, *I Teil*, Pest, 1829, 206; A. Ficker, *Die Völkerstämme der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie,* Wien, *1869,* 71–76, 94–96; P. J. Šafářík, *Slovanský národopis*, Praha 1955, 55–69, 146–147; K. Czoernig, *Нав. дело*, 56–57, 78.

Становништво

Далмација је једина област монархије у којој је релативно лако израчунати број православног српског становништа. То је последица чињенице да су припадници православне вероисповести на овом подручју искључиво српске народности.[27]

Према подацима садржаним у годишњацима, становништво се према вероисповести кретало у две деценије на следећи начин:

Табела 1.1.1[28]***:*** *Број домаћег становништва Далмације према вероисповести 1828, 1838, 1848. (без војске).*[29]

Година	Број становника према вероисповести						
	Католици	Грчко-сједињени	Грчко-несједињени	Аугзбург.	Хелвети	Јевреји	Укупно
1828.	272 389	-	68 424	-	-	508	341 321
1838.	305 957	820	71 498	1	21	620	378 917
1848.	335 466	915	79 983	-	31	408	416 803

* У годишњаку се наводи да ово нису прецизне бројке за 1828. јер су подаци каснили, па су састављачи употребили оне из 1827. рачунајући на њих разлику умрлих/новорођених за 1826/27. Упркос томе, због недостатка других бројки из којих би се могли израчунати подаци за поједине вероисповести у 1828. користићемо оригиналне податке из издања за 1828. Видети још напомену 24.

Табела 1.1.2[30]***:*** *Удео вероисповести у укупном домаћем становништву Далмације 1828, 1838, 1848. у %.*

Година	Удео у становништву према вероисповести у %					
	Католици	Грчко-сједињени	Грчко-несједињени	Аугзбург.	Хелвети	Јевреји
1828.*	79,80	-	20,04	-	-	0,14
1838.	80,74	0,21	18,86	0,0	0,0	0,16
1848.	80,48	0,21	19,18	-	0,0	0,09

* Видети напомену у *Табели 1.1.1.*

27 Изузев евентуелно неколико појединаца које би држава овде послала као чиновнике и слично.

28 Извор: *Versuch.. 1828*, Tafel 7, 9 ; *Darstellung... 1829*, Tafel 5 ; *Tafeln... 1838*, Tafel 1 ; *Tafeln... 1847/48*, I Teil, II Abteilung, Tafel 2.

29 *Домаће* становништво у смислу: *домаћи* присутни, *туђинци* и *странци* присутни. Видети напомену 18.

30 Извор: табела 1.1.1.

Табела 1.1.3[31]***:*** *Просечан годишњи прираштај домаћег становништва према вероисповестима у Далмацији 1828–1838, 1838–1848. и 1828–1848. по геометријском просеку у %.*

Период	Прираштај становништва према вероисповести у %				
	Католици	Грчко-сједињени	Грчко-несједињени	Јевреји	Укупно
1828/38.	1,168	-	0,440	1,001	1,050
1838/48.	0,925	1,102	1,127	-4,098	0,957
1828/48.	1,046	-	0,783	-1,090	1,003

Из табела произлази да је српско православно становништво током читавог периода чинило скоро петину становништва Далмације. За разлику од четврте деценије 19. века, раст православне популације био је веома снажан четрдесетих година.

Поставља се питање да ли су подаци садржани у годишњацима у складу са другим доступним изворима. Српска православна црква у Далмацији редовно је водила спискове својих верника, а део тих спискова публикован је у Србско-далматинском магазину. У наведеном Магазину наводи се да је 1831. у Далмацији било 272 901 католика и 70 514 православаца (70 764 са Перојем у Истри)[32]. *Табеле,* међутим, наводе 277 725 католика и 66 041 православаца (без 6 277 војника).[33] Магазин наводи за 1843. годину 387 194 становника Далмације, од којих је 75 574 православних (19,5%).[34] *Табеле,* међутим, наводе 397 051 становника и 74 876 православаца (18,8%) без војске.[35] Бивши начелник статистичког одељења у Београду, Владимир Јакшић, у свом чланку о српском становништву Хабзбуршке монархије наводи да је податке о броју православних верника преузео из неког црквеног пописа за 1848. и наводи 81 336 православних становника. То је за 1343 више него што се наводи у годишњаку.[36] Из

31 Извор: Табела 1.1.1.

32 Т. Петрановић, *Географско статистички преглед Далмације*, Србско-далматински магазин, 3 (1838), 43-44.

33 *Tafeln... 1831*., Tafel 1.

34 Подаци преузети из: B. Prpa – Jovanović, *Srbsko-dalmatinski magazin 1836–1848. Preporodne ideje Srba u Dalmaciji*, Split, 1988, 19–20. Прпа наводи као извор: Ђ. Николајевић, *Далмација*, Србско-далматински магазин, 8 (1843).

35 *Tafeln... 1843*. Tafel 2.

36 Владимир Јакшић наводи да је 1848. у читавој Далмацији било 417.110 становника (тврди да је број према политичком попису), што је, међутим, тачан навод из *Табела,* али за 1847. годину: В. Јакшић, *Нестајање српског народа у Угарској*, Гласник Српског ученог друштва, 33 (1872), 91, 119 ; *Tafeln... 1847/48*, I Teil, II Abteilung, Tafel 2.

претходно наведеног произлази да су црквени пописи исказивали већи број православног становништва него званична аустријска статистика.[37]

Сви подаци, било они из годишњака или они из црквених пописа, ипак наводе приближно једнак удео српског православног становништва у Далмацији, који је износио око 20% током читавог периода.

Православна црква

Табеле веома детаљно обрађују податке о цркви у Далмацији. Према садржаним информацијама, стање католичке, унијатске и православне цркве изгледа овако:

Табела 1.2.1[38]***:*** *Број парохија, локалних капела, световног свештенства према црквама у Далмацији 1828, 1838, 1848.*

Година		**Црква**		
		Католичка	**Грчко-сједињена**	**Грчко-несједињена**
1828.	Парохија/лок. капела	402	-	122
	Св. свештеника	1723	-	124
1838.	Парохија/лок. капела	381/62	3	104/21
	Св. свештеника	1174	5	126
1848.	Парохија/лок. капела	373/57	3	115
	Св. свештеника	847	5	137

Занимљиво је да се подаци о броју парохија за поједине године не подударају са другим изворима. У Србско-далматинском магазину наводи се да је 1835. било 115 парохија (и још једна у Истри), што је број који *Табеле* наводе константно тек од 1841.[39]

Када се ови бројеви укрсте и са подацима о становништву према вероисповести, добија се следећа слика:

37 Постоје многобројне могућности: неисправни подаци који су слати у Беч, неажурирани подаци црквених пописа, другачија методолигија (пописивање одсутних и тд.).

38 Извор: *Versuch...1828*, Tafel 63.; *Tafeln... 1838*, Tafel 43; *Tafeln... 1847/48, II Teil*, Tafel 10.

39 Србско-далматински алманах, 2 (1837), 113–119.

Табела 1.2.2[40]***:*** *Број верника на једну парохију и једног свештеника према вероисповестима у Далмацији 1828, 1838, 1848.*

Година	Парохија / свештеник	Број верника		
		Католика	Грчко-сједињених	Грчко-несједињених
1828.	једна парохија	678	-	561
	један свештеник	158	-	552
1838.	једна парохија	803	273	687
	један свештеник	261	164	567
1848.	једна парохија	899	305	695
	један свештеник	396	183	583

Из табела произлази да код свих вероисповести расте број верника на једног свештеника, али да је тај број код православних ипак далеко већи него код других. То, свакако, негативно утиче на квалитет верског живота српског православног становништва у Далмацији и сведочи о лошем статусу православне цркве у провинцији.

Школство

Што се тиче основних, односно народних школа, прегледи их деле само на католичке и некатоличке. До издања за 1838. помиње се једна некатоличка тривијална школа, али онда нестаје. У штампаним издањима постоје прегледне табеле о италијанским школама у Далмацији. У њима се наводе чисто италијанске, али и мешане италијанско-далматинске, које ће 1847. постати италијанско-српске :

Табела 1.3.1[41]***:*** *Број италијанских и мешаних школа у Далмацији према језику 1841–1847.*

Година	Школе према језику		
	Италијанске	Италијанско-далматинске	
1841.	13	38	
1842.	13	43	
1843.	17	43	
1844.	16	59	
1846.	37	73	
		Италијанско-српске	Српске
1847.	47	119	32

40 Извор: Табела 1.1.1, Табела 1.2.1.

41 Извор: *Tafeln... 1841*, Tafel 47.; *Tafeln... 1842*, Tafel 56.; *Tafeln... 1843*, Tafel...; *Tafeln... 1844*, Tafel 56.; Tafeln... *1845/46*, II Teil, Tafel 11.; *Tafeln... 1847/48, II Teil*, Tafel 11.

Шта се тачно подразумева под појмом „српске“, није сасвим јасно. Језички критеријум тога времена је, наиме, готово све словенско становништво Далмације рачунао у Србе.[42] Према неким другим изворима, у Далмацији су 1847. постојале 52 српске верске школе.[43]

Што се тиче виших школских установа српског православног становништва у Далмацији, 1833. отворена је Богословија, односно клирикална школа у Шибенику.[44] *Табеле* је региструју тек од 1839, када је бројала 5 наставника и 29 ученика. Трошкови рада наведени су у висини од 5636 фл. Све до 1848. школа је бројала 5 наставника[45] и двадесетак ученика, који су сви уједно били и стипендисти. Трошкови рада и висине стипендија доста су високи. Тако нпр. у 1847. трошкови рада школе износе 2 938 фл. за 5 наставника и 30 ученика, док исти примају укупно 4 235 фл. за стипендије. У поређењу са школама у Војној граници, то су високи износи.

У провинцијским прегледима понекад се помиње да у неким школама постоји истовремено католичка и православна веронаука.[46] Од 1845. наводи се да постоји и посебан кућни студиј за православне, који користи двадесетак ученика.

Према расположивим подацима, школство православних Срба у Далмацији било је оскудно. Ако изузмемо наводе о „српским“ школама, за које није сасвим јасно шта се под тим појмом подразумева, у Далмацији постоји само Богословија и евентуелно неке мешане школе. За заједницу која чини готово петину становништва, то је изузетно мало и сведочи о лошој ситуацији у којој се српска просвета у Далмацији тада налазила.

Срби у Војној граници

Подаци о Војној граници као територији под непосредном контролом двора доста су богати, али и ту има ограничења.

Становништво

Пописи становништва препознају само вероисповест, али не и по територијама појединих регименти, већ само за читаву Војну границу укупно.

42 Водећи лингвисти и етнографи тога времена сматрали су целокупно становништво штокавског наречја Србима. Видети напомену 26.

43 Историчар Коста Милутиновић наводи да су 1847. у Далмацији радиле 52 српске школе верског карактера. Податак је преузео из: Србско-далматински магазин, XII (1847), 143. Видети: К. Милутиновић, *Срби у Далмацији 1797–1878,* Историја српског народа V-2, Београд, 1981, 288.

44 Н. Милаш, *Православна Далмација*, Београд, 1989, 545.

45 Само за 1841. наведено је да су била 3 наставника.

46 У издању за 1842. помињу се 3.

Посебан проблем у овом случају јесте чињеница да овде православно становништво није искључиво српско, већ и румунско. Због тога се морамо ограничити само на становништво православне вероисповести (дакле Србе и Румуне заједно).

У издању за 1828. састављачи су у текстуалној форми настојали да мало детаљније приближе и међунационалне односе у Војној граници. Поред описа физичких и психичких карактеристика Крајишника, аутори наводе да по тада савременој процени, у Војној граници живи 728 173 Срба (Раца), 121 062 Влаха, 79 363 Мађара, 9 000 Немаца, 1 500 Клементинаца и 1 500 осталих (Грка, Цигана, Јевреја итд.). На темељу чега је процена сачињена, није саопштено.[47] То је уједно и једини навод о националној разноврсности границе.

Из расположивих података могуће је сачинити преглед присутног становништва, без припадника војске у наведених 20 година[48]:

Табела 2.1.1[49]***:*** *Домаће становништво Војне границе 1828, 1838, 1848. према вероисповести (без војске).*[50]

Година	Број становника према вероисповести							
	Католици	Грчко-сједињени	Грчко-несједињени	Евангелици*			Јевреји	Укупно
1828.**	434 344	53 073	543 154	42 659			450	1 073 680
				Аугзбург.	Хелвети	Унитар.		
1838.	464 075	55 952	556 774	12 154	31 010	2 539	475	1 122 979
1848.	518 431	62 395	605 565	15 062	31 297	4 537	566	1 237 853

* У издању за 1828. писар је евидентно погрешно уписао бројеве за православне под евангелике и обрнуто. Ми смо их овде исправили. У истом издању постоје рубрике о евангелицима и реформисаним а касније су рубрике промењене у: верници аугзбуршке конфесије, хелветске конфесије, унитаристи.

** Видети напомену у *Табели 1.1.1*.

47 Статистичар Хицингер се помиње као аутор дела текста. *Versuch... 1828*, Tafel 86.

48 У овом случају мисли се на професионалну војску, не на граничаре који чине већину становништва. Војска у прегледима по вероисповести није никад обухваћена. Како не постоје подаци који би нам открили међуверске односе у војсци, предмет табела је само присутно цивилно становништво.

49 Извор: *Versuch.. 1828*, Tafel 7, 9 ; *Darstellung... 1829*, Tafel 5 ; *Tafeln... 1838*, Tafel 1 ; *Tafeln... 1847/48*, I Teil, II Abteilung, Tafel 2.

50 *Домаће* становништво у смислу: *домаћи* присутни без *туђинаца* и *странаца*. Видети напомену 18.

Табела 2.1.2[51]***:*** *Удео појединих вероисповести у укупном домаћем становништву Војне границе 1828, 1838, 1848. у %, (без војске).*

Година	Удео у становништву према вероисповести у %						
	Католици	Грчко-сједињени	Грчко-несједињени	Евангелици			Јевреји
1828.*	40,45	4,94	50,58	3,97			0,4
				Аугзбург.	Хелвети	Унитар.	
1838.	41,32	4,98	49,58	1,08	2,76	0,23	0,4
1848.	41,88	5,04	48,99	1,21	2,53	0,36	0,4

* Видети напомену у *Табели 1.1.1.*

Табела 2.1.3[52]***:*** *Просечан годишњи прираштај становништва по вероисповестима у Војној граници 1828–1838, 1838–1848 и 1828–1848 по геометријском просеку у %.*

Период	Прираштај становништва према вероисповести у %							
	Католици	Грчко-сједињени	Грчко-несједињени	Евангелици*			Јевреји	Укупно
1828/38.	0,664	0,529	0,247	0,6916			0,542	0,449
				Аугзбург.	Хелвети	Унитар.		
1838/48.	1,113	1,095	0,843	2,168	0,092	5,976	1,768	0,978
1828/48.	0,888	0,812	0,545		0,886		1,153	0,713

* У овом случају упоредићемо наводе за Евангелике из 1828. са укупним бројем припадника аугзбуршке, хелветске конфесије и унитариста заједно из 1838. Види још напомену * у *Табели 2.1.1.*

Из табела се јасно разазнаје да православно становништво расте најспорије од свих (изузев мале заједнице Хелвета) и постепено губи на уделу у Војној граници.

Поставља се питање у коликој мери су ови подаци поуздани и да ли постоје другачије информације за наведене године. Карловачка митрополија је

51 Извор: Табела 2.1.1.

52 Извор: Табела 2.1.1. Начин рачунања је према тзв. Бертилоновој методи (систем камата на камату, рачунање тзв. геометријског просека), види: F. Vrbanić, *нав. дело*, 44; D. Breznik, *Demografija*, Београд, 1988, 97.

редовно спроводила пописе својих верника. Нама је доступан један за 1847, који је веома детаљан.[53] Овај попис, међутим, не садржи и податке о Ердељској војној граници. Из тог разлога одбићемо бројке из годишњака за наведене територије и упоредити са онима из црквеног пописа.[54] Према црквеном попису из 1847. године, на простору Војне границе без Ердељске границе било је 1 097 076 становника, према годишњаку 1 104 121. Разлика је у 7 045 људи. То је релативно мало одступање (испод 1% у односу на обе бројке). Осим тога, подаци за поједине генералате такође су веома приближни. Према црквеном попису, на том подручју живело је 481 323 Срба (тј. 43,87% односно 43,59% укупног становништва, ако се узме у обзир цифра из годишњака). Веома мала одступања сведоче о прецизности и поузданости оба пописа.

Православна црква

Подаци о цркви доста су детаљни, пошто су у прегледима цркве по провинцијама садржани подаци о броју парохија и свештенства појединих вероисповести.

У прегледу свештенства ограничићемо се на 1828, 1838. и 1847. годину, јер податке за 1848. *Табеле* не наводе.

Табела 2.2.1[55]***:*** *Број парохија локалних капела и световног свештенства према вероисповестима у Војној граници 1828, 1838, 1847.*

Година		Црква			
		Католичка	Грчко-сједињена	Грчко-несједињена	Протестантска
1828.	Парохија/лок. капела	321/18	109/1	733/1	99
	Св. свештеника	364	110	736	99
1838.	Парохија/лок. капела	317	140	483/3	100
	Св. свештеника	524	139	705	179
1847.	Парохија/лок. капела	320	125	534/3	93
	Св. свештеника	547	131	706	194

53 В. Јакшић, *нав. дело*, 98–99.

54 Бројке су добијене на основи података из провинцијског прегледа Војне границе, где, међутим, не постоји и деоба становништва према вероисповести. Зато је могуће упоредити само укупан број становника.

55 Извор: *Versuch...1828*, Tafel 63.; *Tafeln... 1838*, Tafel 43.; *Tafeln... 1847/48, II Teil*, Tafel 10.

Из табеле произлази да је код свих вероисповести растао број свештених лица, осим код православних. Када се наводи о броју свештеника укрсте са подацима о броју становника према вероисповести у наведеним годинама, добија се следећа слика:

Табела 2.2.2[56]***:*** *Број верника на једну парохију и једног свештеника према вероисповестима у Војној граници 1828, 1838, 1847.*

Година		Број верника			
		Католика	**Грчко-сједињена**	**Грчко-несједињена**	**Протестаната**
1828.	једна парохија	1353	4869	741	430
	један свештеник	1193	482	738	430
1838.	једна парохија	1463	400	1152	457
	један свештеник	886	402	789	255
1847.	једна парохија	1620	499	1134	547
	један свештеник	947	476	858	262

Из табеле произлази да се број верника на једног свештеника код свих вероисповести у начелу смањивао, са изузетком православних. То је, свакако, негативан чинилац за квалитет верског живота православног српског становништва.

Школство

Података о школству у Војној граници има много. Проблем са њиховим коришћењем састоји се у томе што се у већини издања основне школе деле само на католичке и некатоличке. На темељу таквих података није могуће сазнати ништа прецизно за православне (посебно само српске) школе. У штампаним издањима постоје и информације о народним школама према матерњем језику у Војној граници за неколико последњих година, закључно са 1847.

У првом штампаном издању (за 1841) уведена је прегледна табела о народним школама. Школе су разврстане према језику у 8 категорија. Занимљиво је да је одабрана подела на хрватско-илирске, српско-илирске и славонске школе. Шта се у крајњој мери подразумева под тим називима, није сасвим јасно, с обзиром на комплексност проблема језичке диференцијације становништва.[57]

56 Извор: Табела 2.1.1 , Табела 2.2.1, *Tafeln... 1847/48, I Teil, I Abteilung*, Tafel 2.

57 У годишњаку нису наведена објашњења ових појмова. Према превладавајућем критеријуму тога времена (који прихватају и директори дирекције Карл Черниг и Адолф Фикер) сви корисници штокавског наречја су етнички Срби. Велика је вероватноћа да је такав или сличан критеријум примењен и овде. Видети напомену 26.

Табела 2.3.1[58]***:*** *Број народних школа према језику у Војној граници 1841, 1847.*

Школе према језику	Граница									
	Хрватска		Славонска		Банатска		Ердељска		Укупно	
	1841.	1847.	1841.	1847.	1841.	1847.	1841.	1847.	1841.	1847.
Немачке	75	79	48	49	41	44	29	29	193	201
Мађарске					2	2	145	144	147	146
Грчке		1	2	2	1	1			3	4
Влашке					99	99	116	112	215	211
Хрв.-илирске	263	265							263	265
Срп.-илирске			103	102	85	91			188	193
Славонске			128	134	3	2			131	136
Словачке			1	1	3	7			4	8
Мешане		22	1	1	1	1	7	7	9	31
Укупно	338	367	283	289	235	247	297	292	1153	1195

Ако се наведене бројке за српске школе укрсте са наводима о броју Срба у Војној Граници, према Јакшићу[59] произлази да је 1847. на 2 494 Срба била једна школа. Ако би се у те школе евентуално уврстиле и славонске, однос би се смањио на 1 463 на једну школу.[60] Пошто немамо податке о уделу других народности у становништву границе, нисмо у могућности да тачно одредимо и односе у школству истих. Једино ако претпоставимо да су све српске, влашке (међу Румунима има и унијата) и грчке школе православне, а остале других вероисповести, могао би се израчунати однос православних према неправославним школама:

Табела 2.3.2[61]***:*** *Удео влашких, српских, грчких школа у Војној граници 1841, 1847.*

Година	Број влашких, српских, грчких школа	Удео влашких, српских, грчких школа у %	Удео православног становништва у %
1841.	406	35,21	50,58
1847.	408	34,14	48,92

58 Извор: *Tafeln... 1841*, Tafel 47.; *Tafeln... 1847/48, II Teil*, Tafel 11.

59 В. Јакшић, *нав. дело*, 99.

60 Ако би се узео у обзир језички критеријум. Касније су, наиме, славонске школе преименоване у српске. Видети напомену 26.

61 Извор: Табела 2.1.2; Табела 2.3.1; *Tafeln... 1847/48, I Teil, I Abteilung*, Tafel 2.

Удео само српско-илирских школа у укупном броју школа границе био би 16,3 % у 1841. и 16,15% у 1847.[62]

Ако прихватимо претпоставку да је у Хрватској, Славонској и Банатској граници живело 481 323 Срба (тј. 43,87% или 43,59%)[63], онда је могуће израчунати и однос српског становништва и школства на тој територији. Према издању за 1847. било је 193 српско-илирске школе од укупно 1195 (тј. 16,15%). У односу на српско становништво, то је веома мали проценат. Према црквеном попису за 1847, Срба је у Банатској граници било 39,13% (38,95%)[69], док је удео српско-илирских школа према годишњаку 35,29%. У Славонској граници удео Срба био је 34,16% (33,23%)[69], српско-илирских школа 36,84%. Из наведеног произлази да је број српских школа у обе границе више-мање пратио и однос у становништву. Збуњује, међутим, податак да у читавој Хрватској граници нема ниједне школе која би била називана српском, а при томе су према црквеном попису Срби тамо чинили 46,13% (46,3%)[69] становништва. Из наведеног би се могло (уз поменуте ограде и претпоставке) закључити да православно становништво Војне границе није имало пропорционални удео у народном школству, већ знатно нижи.[64] За српско школство вреди (уколико су наводи аустријске статистике тачни), пре свега, констатација да у Хрватској граници нема адекватан статус, боље речено, не постоји.

Треба истаћи и чињеницу да штампана издања годишњака наводе и укупан број народних школа у читавој монархији према језику. Према тим подацима, 1841. у монархији је било укупно 188 српских школа, односно онолико колико их је било у Војној граници. За 1847. тај број већ износи 387. Ова бројка очигледно је последица чињенице да су у српске школе уврштене све славонске, као и српске школе у Далмацији (до 1847. вођене су као далматинске). Томе у прилог иде и чињеница да у прегледу о мешаним школама све до тада означиване као славонске, именоване су као српске. Тако је 1847. забележено још и 24 хрватско-српских, 2 немачко-српске и 130 италијанско-српских школа.[65]

Што се тиче виших школа, подаци су нешто јаснији и комплетнији. Све гимназије, богословије и сличне институције описане су конкретно, са именом, седиштем, износом трошкова и најчешће, бројем професора и ученика. Школа католичке или протестантске вере има много, што се не може тврдити и за православне. Што се тиче школа грчко-несједињених, од издања за 1831.

62 *Исто.*

63 Број Срба према Јакшићу, а постоци израчунати према наводима Јакшића (први број) и коришћењем тафелн за број целокупног становништва (други број).

64 Василије Крестић наводи да су у читавој Хрватској и Славонији заједно са Војном границом у 1856. постојале само 32 српске основне школе верског карактера, али напомиње да се подаци о броју школа веома разликују. В. Крестић, *Срби у Хабсбуршкој монархији 1849–1868,* Историја српског народа V-2, Београд, 1981, 137.

65 *Tafeln... 1841*, Tafel 47*; Tafeln... 1847/48, II Teil*, Tafel 11. Видети напомену 64.

помињу се Карловачка гимназија, Богословија и Конвикт, од 1836. Семинар, Алумнеум од 1842.[66]

За Гимназију у Сремским Карловцима, од издања за 1831. све до 1847, наводи се број наставника, ученика, износи трошкова за рад и стипендија за наведени број стипендиста. Тако се нпр. за 1838. наводи да гимназија има 6 наставника, 228 ученика, 1597 фл. трошкова за рад и 3 стипендисте, који примају укупно 200 фл.[67] Број ученика постепено опада да би 1847. достигао свега 174. Исти тренд опадања броја ученика забележен је и у сачуваним оригиналним књигама Гимназије, али за поједине године са бројем ђака различитим од оних наведених у годишњацима.[68]

Подаци за карловачку Богословију такође су детаљни, али од 1841. недостају информације о трошковима. Конвикт се не спомиње од 1840. године, док за Алумнеум углавном недостају подаци о трошковима.

Генерално гледано, према расположивим подацима произлази да школство православног становништва (српског такође) није имало статус адекватан пропорционалном уделу у становништву, већ знатно лошији.

Срби у Угарској (са Хрватском и Славонијом)

Отпор угарских институција у првој половини 19. века онемогућавао је статистичком уреду прикупљање највећег броја података. Упркос томе, састављачи годишњака су у провинцијским прегледима за Угарску објавили неколико занимљивих информација о становништву. Подаци о цркви су мањкави у потпуности, док су они о школству малобројни.

Становништво

У првом издању за 1828. не постоји табеларни приказ становништва угарских жупанија према вероисповести, већ само укупан број житеља жупанија. Састављачи овог прегледа, очигледно свесни недостатака, настојали су да проблем делимично реше навођењем података из разних извора.[69] Као релативно актуелни, наведени су подаци извесне конскрипције мушког неплемићког

66 Конвикт и Алумнеум (Благодјејаније) јесу врсте интерната или студентског дома. Под семинаром није скроз јасно шта се подразумева: Ж. Димић, *Сремски Карловци*, Сремски Карловци, 2003, 56–58.

67 *Tafeln... 1838*, Tafel 44.

68 К. Петровић, *Историја српске православне велике гимназије карловачке*, Нови Сад, 1951, 110–111. Наводи комплетну табелу броја ученика по школским годинама у првој половини 19. века. Тако за шк. годину 1837/38. наводи податак о 231 ученику. Разлике можда произлазе из чињенице да Петровић наводи бројеве према школским годинама, док су *Табеле* ограничене на календарску.

69 У текстуалној форми наведени су подаци претходних пописа (јозефински пописи, попис 1805).

становништва из 1826. која је, међутим, обелодањена тек 1829.[70] Према том попису, у Угарској је живело 2 357 631 католик, 283 901 протестант, 518 455 реформисаних, 579 619 грчко-несједињених и 77 383 Јевреја мушког пола и неплемића. Уз преглед Угарске, састављачи су приложили и етнографску карту Угарске, која је направљена према предлошку Јована Чапловича.[71] Према наведеној карти, Срби живе у апсолутној већини у читавој цивилној Славонији, Срему, јужној Бачкој и западном Банату.

У издању за 1829. састављачи су за преглед становништва угарских жупанија искористили један црквени католички шематизам из 1829. године, према којем је у Угарској било 9 264 553 становника. Аутори напомињу да шематизми католичке цркве могу бити у најбољем случају поуздани за наводе о становништву римокатоличке вере, док за остале вероисповести никако. Упркос томе, овај шематизам послужиће као основ за примену стопе прираста, која је израчуната на темељу јозефинских конскрипција 1784–87. Односи између вероиспеовести у укупном становништву тиме остају непромењени, јер су, према таквој рачуници, све верске заједнице расле по истим стопама. На такав начин биће израчунати сви наводи о становништву Угарске, без Ердеља, све до 1848, који су из наведених разлога увек навођени као апроксимативни.[72]

Шематизам наводи број настањених места, становника (према вероисповести: *католици, грчко-сједињени, грчко-несједињени, евангелици, реформисани, Јевреји*.[73]), парохија и свештеника римокатоличке и грчко-сједињене цркве по свим жупанијама.

Према поменутом шематизму у Угарској је 1829. од 9 264 553 становника било према вероисповести:

Табела 3.1.1[74]***:*** *Становништво Угарске према вероисповести 1829.*

	Број становника према вероисповести					
	Католици	**Грчко-сједињени**	**Грчко-несједињени**	**Евангелици**	**Реформисани**	**Јевреји**
број	5 293 370	710 090	1 005 678	662 881	1 390 206	202 328
удео у %	57,14	7,66	10,86	7,15	15	2,18

70 *Versuch einer... 1828*; Tafel 92.

71 Чаплович је у том периоду издао неколико статистичко-етнографских дела која се и данас користе као извори. Критеријум етничке диференцијације није сасвим јасан: распознаје Хрвате, Славонце (Шокци и Буњевци) и Србе). Срби грчке вере чине већину у читавој цивилној Славонији. J. Csaplovics, *нав. дело*, 156-165, 206.

72 Подаци за Ердељ су нешто прецизнији јер су коришћени подаци о рођењима/смртним случајевима. *Darstellung... 1829*, Tafel 86; A. Ficker, *Skizze...1829 bis 1853*, 11.

73 Од издања за 1830. евангелици су наведени као протестанти аугзбуршке конфесије, а реформисани као протестанти хелветске конфесије.

74 Извор: *Darstellung... 1829*, Tafel 86.

Узимајући у обзир да шематизам обрађује податке и према жупанијама, навешћемо овде податке за неколико њих, за које се поуздано зна да су у великом броју биле насељене српским становништвом.

Табела 3.1.2[75]***:*** *Становништво у одабраним угарским жупанијама према вероисповести 1829.*

Жупанија	Број становника према вероисповести					
	Католици	Грчко-сједињени	Грчко-несједињени	Евангелици	Реформисани	Јевреји
Бачка	282 843	10 922	115 345	21 713	16 987	5 258
Торонтал	131 090	-	179 374	2 676	1979	1 752
Срем	26 813	738	43 932	69	2007	40
Барања	170 387	-	14 632	4 592	41 632	1 742
Пожешка	40 015	-	7 075	2	-	171
Вировитичка	98 512	17	30 094	55	2 012	349
Крашовска	24 219	17 787	123 985	117	14 885	353
Тамишка	78 615	-	190 212	3 155	1932	1277

Према наведеном шематизму произлази да је православно становништво чинило следећи процентуални удео у жупанијама:

Табела 3.1.3[76]***:*** *Процентуални удео православних у укупном становништву у одабраним жупанијама 1829.*

Жупанија	Укупно становника	Удео православног становништва у %
Бачка	451 068	25,57
Торонтал	316 871	56,60
Срем	73 599	59,69
Барања	233 298	6,27
Пожешка	47 263	14,97
Вировитичка	131 039	22,97
Крашовска	181 346	68,37
Тамишка	275 191	69,12

75 *Исто.*

76 *Исто.*

У Бачкој, Срему, Барањи, Пожешкој и Вировитичкој жупанији православно становништво је, вероватно, готово у потпуности српско. У Торонталској, Крашовској и Тамишкој жупанији православни су Срби и Румуни.

Поставља се питање у коликој мери су ови подаци уопште поуздани, пошто у њихову тачност сумњају чак и сами састављачи годишњака. Сличне шематизме су, међутим, користили разни приватни статистичари за своја дела.[77]

Могуће је да католичка црква није могла, а можда није ни хтела, да претерано води рачуна о броју верника других конфесија. Слични подаци за 1829. нису на диспозицији, тако да компарација представља проблем. Једини извор представљали би наводи Чапловича, који информише само о укупном броју становника по жупанијама. Његови бројеви су углавном знатно нижи од наведених у шематизму.[78] Колика је дефинитивна вредност података овог шематизма, није још сасвим утврђено.

Православна црква

Нажалост, наводи о православној цркви, односно грчко-несједињеној, како гласи њен назив у *Табелама*, веома су оскудни. Нема информација о броју парохија, нити броју свештеника. Једини подаци такве врсте налазе се у текстуалном делу провинцијског прегледа Угарске. На том месту се наводи да је грчко-несједињена црква са седиштем у Сремским Карловцима у Угарској организована у 7 епископија.[79] У штампаним издањима садржани су још и подаци о броју манастира и монаха.[80]

Школство

Подаци о школству су веома оскудни. О основном школству није могуће ништа сазнати. О вишим школама први наводи су тек од издања за 1841, у којем стоји да у Угарској постоје и две грчко-несједињене гимназије. У издању за 1842. наведена су и њихова седишта (Вршац и Нови Сад). У издању за 1844. наведене су већ 4 гимназије (Митровица, Шид, Даљ, Вуковар) и подаци

77 Мађарски статистичар Елек Фењеш користи такве шематизме за прорачуне становништва за 1838, 1840. и друге године, а његове наводе нпр. преузима често цитирани Фран Врбанић. E. Fényes, *Ungarn im Vormärz*, Leipzig, 1851, 30–31; F. Vrbanić, *нав. дело*, 34.

78 Са друге стране, бројеви за Вировитичку, Пожешку и Крашовску жупанију знатно су већи. J. Csaplovics, *нав. дело*, 156–165.

79 *Darstellung... 1829*, Tafel 86.

80 У издању за 1842. стоји да у Угарској постоје 23 грчко-несједињена манастира са 156 монаха. *Tafeln... 1842*, Tafel 76.

о 16 професора и 1419 ученика. Ти подаци остаће непромењени све до 1848.[81] Зашто се више не помиње гимназија у Новом Саду, није јасно.

Због недостатка статистичког материјала, количина информација о Србима са подручја Угарске, нажалост, доста је ограничена, тако да је тешко изводити закључке без компарације са много већим бројем друге грађе.

ЗАКЉУЧАК

Овим кратким истраживањем настојали смо да читаоцима прикажемо садржај и евентуални потенцијал овог историјског извора за даља истраживања. Истовремено, анализиран је један мали део расположивих података у вези са становништвом, црквом и школством српског православног становништва у Хабзбуршкој монархији за период 1828–1848. Општи утисак који се намеће на темељу резултата анализа, говори о неповољном положају српског православног становништва у Аустрији. Удео у укупном становништву је у спором, али константном опадању. Православна црква располаже знатно мањим ресурсима од других црквених организација, о чему сведочи велики број верника на једног свештеника. Школство, по свему судећи, није пропорционално распоређено по вероисповестима, а однос броја школа и верника неповољан је за православно становништво. Ови општи закључци вреде како за Далмацију тако и за Војну Границу. Ово кратко истраживање, међутим, није могло да анализом обухватити све расположиве податке. Много детаљнијим истраживањем сигурно је могуће открити још много других појединости, тенденција, законитости у вези са српским народом, али и шире. Истовремено, остаје питање поузданости годишњака као статистичког извора. Чињеница да се ради о званичном документу једне државе и да је коришћен за сагледавање стања од стране државног врха, ипак говоре у корист употребљивости извора.

81 Недостају подаци за 1846. и 1848. у провинцијским прегледима. *Tafeln... 1841*, Tafel 64; *Tafeln... 1844*, Tafel 56.

"TAFELN ZUR STATISTIK DER OESTERREICHISCHEN MONARCHIE" (STATISTICAL TABLES OF THE AUSTRIAN MONARCHY) 1828-1848, A SOURCE FOR THE HISTORY OF THE SERBIAN POPULATION OF THE HABSBURG EMPIRE

Summary:

This document focuses on a series of Austrian statistical yearbooks, commonly called the *Tafeln* (Tables), containing information relevant for demographic and other research concerning the Serbian population in certain regions of the Habsburg Monarchy (Dalmatia, Military Frontier, certain areas of the Kingdom of Hungary) for the 1828-1848 period. The most informative and interesting were the data related to the school system, the church resources and the religious diversity.

The *Tafeln* yearbooks were published by the central statistical office of the Austrian Empire, established in 1829 with the purpose to collect, process and analyse statistical data of various sorts from all the provinces of the Empire. There were many technical and political reasons for which it was not possible to fully achieve this goal. For instance, in the territories of the Hungarian Monarchy the steadfast and quite legal opposition of the local authorities hindered the data collection process almost totally. From all other provinces the data was collected through different state institutions (military, police, justice department etc.), Church (the data regarding mortality, birth rates etc.) and private businesses (industry, guilds etc.). The quantity and the quality of the data were not always of the same level, and the validity of the data received by some non-state institutions could be questionable. Nevertheless, the amount of information collected over the years was impressive.

The *Tafeln* were reproduced in 100 copies and were reserved for the highest state authorities alone, and yet only 6 copies contained the classified data about the finances, the military and the provinces. The restrictions lasted until 1850 when the office made all further contents publicly available.

Probably due to the secrecy and an extremely small number of printed copies, the *Tafeln* remained almost unknown to the world as well as to the Serbian historiography. There are only a few examples when they were referenced by historians in Serbia while more examples can be found with the researchers in Austria, Germany and Italy.

The basic structure of the yearbooks remained almost unchanged throughout the said period. The content, originally divided in 6 chapters (Land, Population, State organization and administration, Culture, Provincial overviews, Appendix), was reduced to 5 in 1831 when chapters on Land and Population were merged. The chapters were then subdivided into groups of single statistical tables named simply a *Tafel* (Table), all titled according to their content.

The nature of the information contained in the chapters remained more or less the same in the course time: (Land) area of provinces, different soil types; (Population) population from various aspects – age, religion, mortality etc.; (State organization and

administration) organizational structure and the number of employees in the state institutions with the institution expenditures; (Culture) church, educational system, agriculture, industry, infrastructure, trade; (Provincial overviews) practical overview of all the data by provinces; (Appendix) banking and insurance sector, average wages etc..

The Serbian population of the monarchy is not mentioned specifically by name in the statistical tables of the *Tafeln*, since the national diversity of the empire was not a subject of the population census. There are only a few exceptions in cases where the authors used other sources to complete the provincial population overviews prior to 1828. Division of the population by their mother tongues also cannot be found. For this reason this document is focused on analysing the religious situation in Dalmatia, the Military Frontier and certain areas of the Kingdom of Hungary – territories where the predominant part of the Orthodox population consisted of the Serb nationals. The yearbooks contain data about the total population, birth rate, mortality and the number of marriages by religions in different provinces. Unfortunately, data crossing with other columns is usually not possible, i.e. the age structure of mortality of the Orthodox population.

Data about the Orthodox Church is very interesting given the fact that the highest religious, political and national institutions of the Serbian population in the Austrian Empire were all represented by the Metropolis with the seat in Sremski Karlovci. Further information about the number of Orthodox episcopacies, priests, monasteries and monks can also be found in the Provincial Overviews chapters.

Facts regarding the Serbian school system are rather poor (especially for the 1830`s) and sometimes confusing. All the primary schools are initially sorted by Catholic and non-Catholic only. From 1841 classification of the primary schools by the *mother tongues* can be found, but the term "Serbian" remains rather indistinctive (it seems that the expression was used in the meaning referring to all those using the *što* or the *štokavian* dialect). Higher educational institutions are named and presented individually, usually specifying the number of teachers, students and sometimes school expenditures and fellowships.

The Serbs in Dalmatia: According to the population data, the share of the Orthodox population in Dalmatia (which consisted almost totally of Serbs) shrunk from 20.04% in 1828 to 19.18% in 1848. The main reason lies in the fact that the annual Orthodox population growth rate during the 1828-38 period was extremely low (only 0.44% unlike the 1.05% provincial average).

The number of believers per one priest was in constant increase with all religious groups but still much higher with the Orthodox (i.e. in 1848 there were 583 Orthodox believers per priest while with Catholics this number was no more than 396). Yet, it is an interesting fact that the *Tafeln* always cite smaller numbers of Orthodox believers than censuses made by the Orthodox Church in Dalmatia.

The Primary schools using the "Serbian" language appear for the first time in 1847 (119 mixed Italian/Serbian, 32 Serbian). The exact character of these schools remains unclear due to an indistinct meaning of the term "Serbian". The *Tafeln* register the Orthodox Seminary in Šibenik beginning with 1839, although the school opened in 1833. It also

contains data about the number of students, teachers, school expenditures and student fellowships (which are much higher compared to those in the Military Frontier).

The Serbs in the Military Frontier: The Orthodox population in the Military Frontier consisted predominantly of the Serbs and the Romanians (Wallachians). It is not possible to distinguish the two nations since no clear division of the population by their mother tongues was made. Yet, we can assume with certainty that the Orthodox Serbs were the majority in the western part of the region, while the Romanians were the majority in the Transylvanian part of the Military Frontier.

According to the population data, the share of the Orthodox population decreased from 50.58% in 1828 to 48.99% in 1848. The annual population growth rate of the Orthodox in the 1828-1848 period was only 0.54% compared to 0.71% provincial average. We can track the decreased number of the believers per priests in all but the Orthodox religion. It is a striking fact that in 1828 there were 741 Orthodox believers per priest while in 1848 the number got as high as 858.

Primary schools using "Serbian/Illyrian" as their language appear from 1841 to 1847 in the Slavonic and Banat Military Frontiers but never in the Croatian Military Frontier, although according to the Orthodox Church census in 1847, the Serbs made as much as 46% of the population there. The number of the "Serbian/Illyrian" primary schools changed from 188 to 193, the Wallachian (Romanian) from 215 to 211 and the Greek from 3 to 4. Altogether their total share (we may consider them as belonging to the Orthodox) decreased from 35.21% to 34.14 (the Orthodox share in the population was near 50%). Similarly to Dalmatia, the expression "Serbian" stays undetermined. Schools of higher level belonging to the Orthodox believers are presented in a detail. For the Secondary School (the Grammar School) in Sremski Karlovci, for instance, complete data concerning the number of teachers, students, amount of the facility expenditures and student fellowships for the 1831-47 period can be found. Compared to the number of higher education institutions belonging to other religions, we can clearly see that the status of the Orthodox education system was rather poor.

The Serbs in the Kingdom of Hungary (including Croatia and Slavonia): Due to political reasons, in the territories of the Kingdom of Hungary, no real and complete counting of population occurred in the first half of the 19th century. The creators of the *Tafeln* tried to fill in the gaps using a census made by the Catholic Church in 1829 (the so called *Schematism*), which distinguishes the population by their religion and the counties. This census was used to calculate the population of Hungary for the whole period, simply by applying the average annual population growth rate, based on conscriptions ordered by Joseph II (the 1784 conscription and its 1787revision), on it. The data calculated using this method are of no value. The *Schematism*, on the other hand, provides some interesting information about the Orthodox population in some Hungarian counties (inhabited by the Serbs) for a particular year; although we have to consider the fact that censuses of the Catholic Church are not a reliable source concerning the non-Catholic population (the authors of the *Tafeln* cite a similar warning). The exact value of this *schematism* is not determined yet. The information regarding the Orthodox Church is very poor and

useless. The data about Orthodox schools are scarce (only a few Serbian Orthodox grammar schools are listed – with poor or no data at all).

Using the data regarding the Orthodox population, the church and school system of the Habsburg Empire contained in the *Tafeln* yearbooks, some research results about the status of the Serbian Orthodox population are published in this paper. The analysis, focusing specifically on the 1828-1848 time period, proves that there was a slow but constant decrease of the Orthodox share in the total population mapping in the regions of Dalmatia and the Military Frontier. A huge number of Orthodox believers per a single priest displays rather poor conditions and status of the Serbian Orthodox Church in both provinces. The comparatively small number of Orthodox and Serbian educational institutions, especially those of a higher level, indicates very bad conditions of the school system as well. All the facts gathered and analysed indicate that the status of the Orthodox Church and the living conditions of the Serbian population during the Habsburg Empire might not have been at the same level compared to other religions and nationalities.

УДК: 94:323.17(=163.41)(439.5)"186/187"(093.2) ;
271.222(497.11)(439.5)-732.3"1869/1870"(093.2) ;
329.12:929 Милетић С. (093.2)

Мр Горан Васин
асистент
Филозофски факултет, Нови Сад
goranvasin@yahoo.com

СЛОБОДОУМНО ПРАВОСЛАВЉЕ – КОНЗЕРВАТИВЦИ И МИЛЕТИЋЕВЦИ НА ЦРКВЕНО-НАРОДНОМ САБОРУ 1869–1870.

Апстракт: Српска народна слободоумна странка и њени представници на црквено-народном сабору кренули су током 1869–1870 у акцију преустројавања црквеног и школског живота. Јерархија је, са друге стране, по сваку цену покушала да одбрани стечене позиције и вековни поредак цркве. Сукоб је био неминован, а на крају је донео само нове поделе и пољуљао темеље саме аутономије.

Кључне речи: Светозар Милетић, либерали, конзервативци, Никанор Грујић, устројство, председник сабора, епископат, митрополит–патријарх

* * *

Српски црквено-народни сабор који је одржан током две године 1869–1870. спадао је, по одлукама које су на њему донете, у ред кључних политичких догађаја у животу пречана од времена Револуције 1848–1849. Либерали, који су још од Благовештенског сабора давали тон политичкој сцени Срба у Монархији, свој врхунац у пословима црквено-школске аутономије досежу управо на овом сабору.[1] Најпре несугласје око председника сабора и распуштање посла-

1 Светозар Милетић је као либерал био присталица правно-природне теорије. Као политичар је сматрао да је природно самоопредељење право сваког народа, што је рушило начела на којима је постојала Хабзбуршка монархија. Либерали су у времену после Благовештенског сабора полако али сигурно преузимали институције и функције важне са политичког и културног аспекта за Србе у Монархији. Они су у периоду 1861–1867. године постепено преузели водећу улогу у Матици српској (чије је средиште 1864. пренето из Пеште у Нови Сад), где су Милетићеви најближи сарадници би-

ника почетком јула 1869, затим покушај доношења новог *Устројства црквено народног сабора* на седницама маја–јуна 1870, обележили су рад овог српског конгреса. Настојања да се сегмент по сегмент аутономије модификује у складу са идеологијом и жељама либерала, наилази на одлучан и грчевит отпор јерархије. Сукоб је настављен током читавог низа година, а ново устројство остало је камен спотицања две сукобљене стране током више од две деценије.[2]

Светозар Милетић и његова Српска народна слободоумна странка, кренули су да свеобухватно мењају прилике у српској аутономији, управо кроз деловање на сабору.[3] Образован на протестантским универзитетима, Милетић

рани на важна места (Лаза Костић, Антоније Хаџић, Јован Јовановић–Змај, Јован Ђорђевић и др.). Светозар Милетић је у два маха био биран за градоначелника Новог Сада. Такође, либерали су имали утицаја и у оснивању Српског народног позоришта у Новом Саду током 1861. Од 1864, под идејним руководством либерала, оснивају се и многобројне ђачке дружине. Њихов *Српски дневник* био је једна од главних мета власти, па је због преоштрог писања поводом догађаја на Црквено-народном сабору 1864. забрањено његово штампање. Током расправа о преуређењу Хабзбуршке монархије 1865–1867, Милетић, Јован Суботић и Михаило Полит Десанчић играли су значајну улогу на Угарском и Хрватском сабору. Такође, Владимир Јовановић и Светозар Милетић су Уједињеној омладини српској, формираној у Новом Саду 27–29. августа 1866, давали идеолошку основу. Црквено-народни сабори били су позорница на којој су либерали покушавали да добију одлучујући утицај и своју националчно-политичку борбу претворе у широки покрет за кључне реофрме у српској цркви и школству. Видети: В. Ђ Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, Нови Сад, 1980, 106–123; Ж. Милисавац, *Историја Матице Српске, књ. 2,1864–1880*, Нови Сад, 1992, 18–34, 40–43, 58–70; Д. Микавица, *Политичка идеологија Светозара Милетића*, Нови Сад, 2006, 149–157; Д. Микавица, *Михаило Полит Десанчић*, Нови Сад, 2007, 147–155; Д. Микавица,*Српско питање на угарском сабору 1690–1918*, Нови Сад, 2011, 97–100; Д. М. Ковачевић, *Светозар Милетић*, Београд, 2009, 55–67; Б. Ковачек, *Јован Ђорђевић*, Нови Сад, 2006, 205–220; Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност*, Београд, 1925, 93–106; Н. Петровић, *Око Милетића и после њега*, Нови Сад, 1964, 122–140; *Светозар Милетић, Сабрани списи*, II/2, приредили Ч. Попов, Д. Микавица, Београд, 2001, 134–139.

2 Конзервативци се до краја никада нису помирили са важном улогом световњака на саборима и животу цркве уопште. Тако се у време патријарха Георгија Бранковића два пута, 1892. и 1897, покушало темељно променити устројство, у складу са жељама конзервативне струје, такозваним Јединственим статутом. Настојања патријарха Бранковића ипак нису били успешна, тако да се сукоб наставио још већом жестином.

3 Српска народна слободоумна странка, формирана је 16/28. јануара 1869. у Великом Бечкереку. У политичком животу Срба пречана дуги низ година играла је прворазредну улогу. Приликом оснивања наведена су основна начела странке: решавање националног питања у Угарској, развој уставности и грађанских слобода у Угарској и њен однос према Аустрији, промена положаја Хрватске, као и Словена у аустријском делу, затим решавање Источног питања. Равноправност народа, арондација жупанија по националном принципу, слободно оснивање виших и средњих школа на језицима немађара, били су Милетићев credo. Истовремено либерали подржавају самосталност Троједнице и Румуна у Ердељу, и захтевају право да Срби у Монархији помажу своју браћу са друге стране Саве и Дунава у борби за ослобођење. Милетић је такође тражио доношење закона који ће полуфеудалну Монархију довести у ранг развијених парламентарних монархија (слобода штампе, говора, наставе, укидање цензуре, смањење пореза и слобода трговине). Што се тиче политичке сцене у Угарској још пре усвајања Нагодбе 1866. настала је Деакова партија. У њој су били сви они који су били за споразум са владарем – аристократе, конзервативци, либерали, припадници племства, грађанства, а водеће личности, сем Деака, били су Етвеш и Андраши. Најјача опозициона странка била је Средња левица предвођена Калманом Тисом. Као главни задатак странка је имала очување самосталности Угарске, мирним парламентарним путем. Трећа значајна групација била је Странка крајње левице (Четрдесетосмашка странка) предвођена Јожефом Мадарасом, чији је фактички вођа био Лајош Кошут. Захтевала је потпуно одвајање од

није могао да разуме епископску организацију цркве. Константно инсистирање на неопходности коренитих реформи у цркви и њеној јерархији, било је алфа и омега Милетићеве и либералске идеологије. Насупрот таквој тези, јерархија је подржавала правац одржавања постојећег стања, јер сем законских чланака којима је узакоњена аутономија Срби нису имали други ослонац у Аустро-Угарској. Суштински, јерархија је сматрала себе јединим гарантом српског опстанка у Монархији, како од момента добијања Привилегија, тако и 180 година касније. Ставови ове две супротне групације до те мере су били супротстављени и заоштрени да није постојала шанса да се кроз евентуални дијалог дође до компромиса. Обе стране су биле непопустљиве и спремне за обрачун. Такав развој догађаја је водио знатном слабљењу српске политичке елите и њене унутрашње снаге, а управо је раскол убрзо показао да српска неслога директно води у крах и слом српске идеје у Монархији.

Само сазивање расправног Сабора за 1. јун 1869. усталасало је страсти.[4] Претходни Сабор 1864–1865. није донео решење лоших односа и проблема у Митрополији. Многобројне одлуке Сабора нису поштоване, а велики број њих Двор није санкционисао.[5] Сама Монархија такође је доживела крупне промене увођењем Дуализма 1867, и касније сетом закона о народностима током 1868.[6] Године од 1867. до 1870. биле су са становишта Аустро-Угарске важне за решавање националног питања. Беч и Пешта су, сем српског, имали на дневном реду и проблеме са нарастајућим национализмом Чеха, Словака, Русина, Хрвата. Монархија је после увођења Дуализма, била у незавидном положају. Страх од

Хабзбурга мирним путем. Убрзо после доношења нагодбе, угарски сабор је кренуо у процес изграђивања своје националне државе и националних институција. В. Крестић, Р. Љушић, *Програми и статути српских политичких странака до 1918*, Београд, 1991, 29–36; Н. Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка*, књ. 1, Сремски Карловци, 1969, 581–589; С. Милетић, *Сабрани списи*, II/2, 51–56; П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд, 2002, 454–459, 462–465, 467; Т. Пал, *Мађарска политичка јавност и српско питање на Балкану 1860–1878*, Нови Сад, 2000, 20–22, 52–57.

4 АСАНУК, МПА, А, 142/1869. Дана 24. априла1869. владар је одобрио сазивање расправног сабора у Сремским Карловцима.

5 На црквено-народном Сабору 1864–1865. почеле су полемике о стању у цркви и школама. Избор Самуила Маширевића за митрополита–патријарха и председавање сабором од стране комесара Филиповића, либерали нису свесрдно подржали. Њихов кандидат био је бачки владика Платон Атанацковић. Инсистирање владара да се једино може оформити комисија која ће анализирати питања везана за цркву и школу, ипак није било довољно. Одвајање Румунске митрополије и питање деобе имовине није решено иако је одлука донета 1865. Дотација свештенства, начин избора свештеника и одлука да су фондови и имовина митрополије народна добра, остају нерешена питања и уочи наредног сабора. Д. Кириловић, *Српски народни сабори, 1861–1875*, књ. 1, Нови Сад, 1937, 24–32; Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, књ. 2, Београд, 1991, 168–173; Д. Микавица, *Српска Војводина у Хабзбуршкој монархији 1690–1920*, Нови Сад, 2004, 101, 111–113; Н. Грујић, *Автобиографија*, Сремски Карловци, 1907, 127–130.

6 Опширније: J. Galantai, *Der österreichisch–hungarische Dualismus 1867–1918*, Budapest, 1985, 21–22, 31–36; H. Hantsch, *Die Geschishte Österreichs 1648–1918*, band 2, Graz, 1994, 374–397; R. A. Kann, *A History of the Habsburg empire 1526–1918,* 330–332, 333–335; H. Matis, *Der wirtschaftliche Ausgleich mit Ungarn*, *Die Habsburger Monarchie 1848–1918*, Band I, Wien, 1973, 41–45.

експлозије Источног питања, потом решавање односа са Пруском и Русијом и све јачи национални покрети резултирали су појачаним притиском Владе.[7]

Вођа либерала, Светозар Милетић, писао је пре почетка сабора да Влада подржава конзервативни дух и не жели да нова струјања, која би унапредила просвету, преовладају, већ одржава власт помоћу назадних кругова јерархије. Уз такву јерархију Влада ће лако отварањем неконфесионалних школа извршити *помађаривање*. Што се пак тиче избора за сабор, писао је Милетић, уколико из Војне Крајине дођу само официри, сав труд ће бити узалудан.[8] Вођа либерала био је експлицитан: *свештенство у нама* (либералима – Г.В.) *нема никаквих непријатеља, ми нисмо ни архијерејству безусловни противници, но идемо да се црквено-народни одношаји сходно духу времена и по народ корисно уреде*![9] Главни задатак овог сабора јесте да установи нови начин бирања посланика, који ће равноправно и свима омогућити избор на Конгрес.[10] Општине које бирају посланике непосредно имају предност, али на многим местима

7 Проблем решавања националног питања у Аустро-Угарској у својој суштини проистиче из више фактора. Полуфеудално уређење Монархије, потом слабије развијена индустрија од остатка Западне Европе, порази у ратовима за Италијанско уједињење 1859. и са Пруском 1866, и на крају, пробуђена национална свест многобројних народа, задавали су доста проблема владајућим елитама. Фактор који је изазвала Нагодба 1867. у Угарском делу посебно треба истаћи као велику препреку решавању националног питања. Чешка је тако, примера ради, била у саставу Хабзбуршке монархије на основу више историјских уговора остварених током 16 века. Појам историјске Чешке обухватао је Чешку, Шлезију и Моравску. Земља је била у државном и управном смислу централизована, али се чешко либерално племство по угледу на Мађаре почело организовати 60-их година 19. века и захтевати национално и природно право. Палацки и Ригер као водеће личности чешког покрета подржавају *принцип равноправности грађана Аустрије на историјским основама*. Инситирање Чеха да се положај њихове јединице изједначи са положајем Краљевине Угарске није био одржив. Овакав став фактички је негирао права Словака на националну равноправност. Мађарско племство није желело да дозволи изједначавање Чеха са Угарском. Хрватска елита је подржавала идеју федерализације Аустрије, али са нагласком да Краљевина Хрватска, Славонија и Далмација буду посебна федерална јединица, која ће у том случају бити главни ослонац и најчвршћа тачка ослонца за Хабзбурге на Балкану. Правни положај Хрватске је решен кроз такозвану Хрватско-угарску нагодбу, која је потврдила доминацију Владе у Будимпешти. Национални покрет Словака био је усмерен ка очувању језика на првом месту. Као и код већине других народа Монархије, део националног покрета био је идејно окренут Бечком двору, док је нова (либерална) струја била за сарадњу са Угарском уз тражење посебне територије за Словаке. Шмерлингова влада је баш као и у српском случају одбила овај захтев. Матица Словачка је основана 1862. Мађарско племство није хтело ни да чује за посебну словачку територију. Украјинци су на Угарском такође затражили посебну територију током 1861, али је захтев категорички одбијен. Кључни проблем за Мађаре ипак је било питање Ердеља. Румунска страна је инсистирала на својој аутономији. После много политичких трзавица Ердељ је 1865. прикључен Угарској, што је потврдио и Владар исте године. Чешки сабор је 1868. затражио тријалистичко уређење Монархије, о чему се расправљало све до 1871, али је резултат ипак изостао. Попут Срба, и Русини, Украјинци и Словаци, врло брзо су се нашли у неравнопарвном положају на територији Угарске. G. Spira, *Nationalitty issue in Hungary 1848–1849*, Budapest, 1992, 7–20, 38; R. A. Kann, *History of Habsburg Empire 1526–1918,* 338–342, 345–356, 362–366.

8 Милетић је сматрао у потпуности *назадном методом* да официри као сталеж представљају један суверени народ на националном конгресу. *Сабрани списи*, II/2, 166–167.

9 *Застава*, бр. 56, 11. мај 1869.

10 *Исто*.

комесари и жандари се мешају у ток избора, што је у време када је сваки глас на сабору пресудан, недопустиво и иде на рачун јерархије. Патријарх зна за све злоупотребе и не оглашава се ниједном речју, протествовао је Милетић.[11]

У таквим околностима почео је овај, за решавање питања црквено-школске аутономије, кључни црквено-народни сабор. Трајао је непуних месец дана, а одржано је 15 седница. Како су касније забележили учесници, од сабора се пуно очекивало. Тако се сматрало да се мора расправљати о устројству, потом деоби са Румунима; седнице су, међутим, кренуле другим током. Представници јерархије нису желели да сарађују са световњацима, већ су инсистирали на првенству сопствене струје. Кључни проблем било је питање председавајућег на сабору. Либерали, како су сами истицали, овај први сабор без комесара дочекали су са иницијативом да се изабере председник вољом већине. Јерархија је одбијала такву могућност уз напомену да је патријарх једини могући председник.[12] Расправа је од самог почетка била жустра.[13] Светозар Милетић је образложио идеју либерала да се Сабор сазива по уставу и законима, те стога и председник мора бити изабран. Тај став су подржали Јован Суботић и прота Никола Беговић. Владика Никанор Грујић је бранио супротно мишљење, односно да владике треба да позову патријарха и да онда поглавар Митрополије преузме председавање седницама. Такав ток сабора још увек није до краја угрозио позицију јерархије. Важне одлуке у овом смислу још нису биле донете. Доста полемика је изазвао предлог Светозара Милетића да нови назив сабора буде *Српски народни* (или српски народни црквени) сабор. Обе струје су одисале нетрпељивошћу, а како су саборске седнице одмицале, чинило се да је компромис сасвим немогућ. Посебно иритантно за либерале било је покушавање јерархије да наметне фиксни број посланика свештеника (50, односно две трећине посланика), или да се забрани могућност да се свештеници бирају

11 *Застава*, бр. 60, 21. мај 1869.

12 Либерали су инсистирали на чињеници да је народ изабрао Јосифа Рајачића за патријарха на Мајској скупштини и да је тај потез представљао част и велику моралну обавезу. Они су на самом сабору коментарисали патријарха Маширевића као несталног, лакоумног и поводљивог човека, који за интерес мађарске владе гази српске привилегије и све тековине које су генерације Срба често крвљу запечатиле. С. Павловић, *Српски народни сабор 1869 у Сремским Карловцима*, Нови Сад, 1870, 29–35.

13 Већ код прве формалности, о томе ко је надлежан да оде по патријарха, долази до првих неспоразума. На крају је после краће расправе, делегација световњака и епископа дошла у саборницу са патријархом Маширевићем. Слично се десило и са дописом министра Етвеша, који је био насловљен на патријарха, и написан на мађарском. Готово читав дан водила се расправа да ли је патријарх дужан да захтева превод на српски, који би се после тога читао посланицима. Исти је био случај и са претресом посланичких мандата, пошто су либерали тврдили да је у више срезова било злоупотреба од стране жандарма и чиновника који су надгледали изборе. Либерали су држали становиште да се за сваки срез мора установити пуна истина јер није свеједно да ли је присутно 75 или 72 посланика, односно колики је број од изабраних посланика наметнула државна власт. С. Павловић, *нав. дело*, 44–46, 50–57, 60–64.

на листи цивилних посланика (као што је био случај са Николом Беговићем и Ђорђем Бранковићем).[14]

Јован Суботић је двадесет петог дана изнео своје мишљење у вези са решавањем питања председника Сабора. Традиција одржавања дуга је скоро два века, али конкретно правило ипак не постоји, у изворима нема података, сем да је комесар био лице које отвара и затвара сабор. На претходном сабору 1865, комесар Филиповић је био и председник. Влада је са своје стране дозволила патријарху да сазове сабор, али то не значи по аутоматизму и председништво, констатовао је Суботић. Јерархија се није успротивила када је Филиповић председавао, тако да је овај проблем отворен и морао се решити. Када се сагледа да је српски сабор аутономна скупштина, јасно је да аутономна скупштина има право да сама бира председника. Предлог Јована Суботића је био да се овај пут председник извиче једногласно и да то буде патријарх Маширевић.[15] Светозар Милетић је поткрепљивао Суботићеве тврдње примерима да су византијски цареви отварали и председавали Васељенским саборима или у Србији и Русији, где Влада сама бира и поставља епископе. У данашње време није довољна вера да се Српство спаси. Свест коју су некада ширили гуслари данас више није неопходна. Потребно је кренути напред и градити институције и слободно кретати у нове изазове (мађаризације – прим Г. В), завршио је беседу Милетић.[16]

Тако је 1. јула 1869, после дуге беседе Јована Суботића. дошло на ред гласање о том круцијалном питању српске црквено-школске аутономије.[17] Резултат је био следећи: за избор председника је гласало 27, против избора 38, није гласало 6 посланика, а присутних није било 7 посланика.[18] Либерали још увек

14 *Застава*, бр 67–68, 6–8. јун 1869.

15 Архимандрит Герман Анђелић је инсистирао на чињеници да сабор не може и не сме да бира председника, јер је природни председник српски патријарх. Слично је говорио и Теофан Живковић, да ако се патријарашко звање девалвира, после тога више нико неће моћи зауставити опадање српске аутономије, школа, цркве и просвете генерално.

16 После Милетићеве беседе говорили су многобројни представници либерала, али и јерархије. Суштина је остала непромењена. Епископат и монаштво су заговарали тезу о томе да је патријарх председник сабора, што је гарант очувања јединства цркве и српства. Насупрот овој тези, милетићевци су бранили став да се мора од стране народа изабрати председник, што је једина гаранција од могућих злоупотреба или самовољног распуштања сабора. *Застава*, бр. 70, 15. јун 1869.

17 Суботић је сматрао да је велика штета што патријарх Маширевић нарушава јединствену прилику да се крене на новим и здравим основама и успостави прави ред ствари у црквено-школској аутономији. Никанор Грујић је, са друге стране, тврдио да су либерали урлањем и штаповима претили патријарху, уз хуљење, бесрамно вређање Бога и Богородице, и инсистирање на начелима антихриста. Видети: Ј. Суботић, *Аутобиографија, део четврти*, Лето, Нови Сад, 2009, 196–202; Ј. Суботић, *Аутобиографија, део пети*, Лето, Нови Сад, 2009, 17–27; Н. Грујић, *Автобиографија*, 138–139.

18 За предлог либерала су, између осталих, гласали: прота Никола Беговић, Васа Ђурђевић, Светозар Касапиновић, Ника Максимовић, Светозар Милетић, Јован Суботић. Против предлога су гласали: Ђуро Даничић, Јован Живковић, Теофан Живковић, Ђорђе Натошевић, Ђорђе Стратимировић и владике Николајевић, Кенгелац, Стојковић и други. Петар Чарнојевић и Ђорђе Бранковић нису били

нису остварили превласт на сабору, али иако у мањини, показали су јерархији да је њихова снага велика. Одмах после гласања Герман Анђелић је предложио да се расправља о питању да ли је патријарх законити председник и да се констатује како сабор не може да бира председника! Сутрадан, тридесет другог дана рада, архимандрит Теофан Живковић је предложио да се због великих трошкова (више од 10.000 форинти), сабор одложи на извесно време. Либерали су то подржали под условом да се најпре одреди изборни ред и нови пословник пре почетка следећег сабора.[19] После краћег премишљања патријарх Самуило Маширевић је распустио сабор сутрадан, 3. јула 1869.[20]

Током два месеца која је најавио патријарх као рок за сазивање и наставак рада сабора, стање се у односима две стране (конзервативне-клерикалне и либералне) у политичком смислу додатно искомпликовало.[21] Милетић је на страницама *Заставе* почео оштру полемику са конзервативцима. Нарочито се фокусирао на патријарха Самуила, сматрајући га недостојним наследником Арсенија Црнојевића, Стефана Стратимировића или Јосифа Рајачића. Ниједан патријарх до сада није показао толику зависност од Владе као Маширевић, а архијереји не желе да се боре раме уз раме са народом против помађаривања и за образовање своје паствe. Оправдања да црква брани српство су слаба и испразна, констатовао је вођа либерала.[22] Патријарх Маширевић очигледно није имао довољно храбрости да настави започети сабор, а са друге стране ни смелости да у потпуности раскине све везе са народном (либералном) странком. Милетић је на седници Угарског сабора министру Етвешу поставио питање на који начин коментарише поступак српског патријарха, односно да ли

присутни на гласању. С. Павловић, *нав дело*, 268–271; Ј. Суботић, *Аутобиографија*, *део пети*, 28–34.

19 Наредног дана, 3. јула, на вратима сале за седнице је стајало да неће бити седница. Патријарх је после тога рекао делегацији посланика, да не може да председава саборском мањином, пошто је половина посланика предала мандате, и да се сабор одгађа. Ускоро је и објављено саопштење саборске већине, која је образложила да не жели да учествује у саборским седницама, на којима се на непримерен и незапамћен начин покушава реформисати (уништити) српска црква и школа. Тако саборска већина предлаже да се сабор одгоди на извесно време. После тога је стигла и објава народне странке, у којој је писало да свега 34 посланика (од којих нису сви калуђери) страхује за своју безбедност и поредак сабора, што је нетачно. Према мишљењу либерала, патријарх је погазио законе и устав када је распустио сабор пошто сви посланици имају своје заменике. Такође, одлагање неће решити кључна питања развоја српске школе и аутономије. Потпис на објаву либерала је ставило 27 посланика. *Застава*, бр. 79, 6. јула 1869; С. Павловић, *нав дело*, 286–300.

20 Маширевић је најпре захтевао да се сабор распусти, о чему се консултовао са министрарством. Одговор је био да патријарх може да распусти сабор, али да се са таквом одлуком ипак одуговлачи. АСАНУК, МПА, А, 224, 229/1869.

21 Патријарх није био вољан да у октобру поново сазове сабор. Он је позвао представнике обе струје на Конференцију у Сремске Карловце, да се разговара о наставку саборских седница. Конференција је била неуспешна, због исувише супротстављених ставова оба табора. Током октобра је у патријаршију стигао и допис министра Етвеша да не може дозволити наставак сабора још извесно време. АСАНУК, МПА ,А, 333, 350, 359-360/1869.

22 *Застава*, бр 86–87, 23–25. јул 1869.

се будући сабор сазива испочетка или се само наставља стари? Друго питање било је: *која одлука Владе даје патријарху право да распушта и сазива сабор по својој вољи?*[23] Конзервативци такође нису седели скрштених руку. Покретање часописа *Српски народ* и гласна кампања против милетићеваца обележили су јесен 1869.[24] У тим новинама се могло читати о томе да је председник српског сабора патријарх и од тога се ни стопе не сме одступити, јер то је основа аутономије и једини законски гарант јерархије, цркве и народа.[25] Сабор мора бити у духу традиције и православља, а дух народњаштва супротан је свему српском, била је критика уредништва *Српског народа*.[26]

Смрт патријарха Маширевића на Јованђан 1870. убрзала је питање поновног отварања распуштеног конгреса.[27] Либерали су се одмах огласили са идејом да је сада наступио моменат за сазивање новог сабора, који мора радити по новим начелима. Милетић је писао да иако је умро патријарх, и даље стоји идеја да се најпре мора средити стање у аутономији, па да се тек тада по новим начелима и правилима бира митрополит-патријарх. Не може се дозволити да Сабор одмах бира патријарха, јер се заступници бирају по старом изборном реду, што значи да се у неким местима неће делегирати на законит начин, сматрао је Милетић. Сабор се може сазвати, затим следећи корак до-

23 У свом одговору министар Јожеф Етвеш је уопштеним флоскулама одговорио о слободи вероисповести и религији у општим цртама, односно, како закон не регулише одлагање и распуштање сабора, што значи да је то право онога ко сазива сабор. Милетић је пак сматрао да је искључиво право посланика конгреса да одлучују о сазиву и распуштању. *Застава*, бр. 143, 3. децембар 1869.

24 Писање *Српског народа* Јована Грујића Јоте било је директно усмерено против либерала и *Заставе*. Новине су покренуте током 1869, помогнуте новцем Патријаршије у Карловцима у време док је председник Угарске владе био Ђула Андраши. Новине је покренуо Ђорђе Стратимировић, који је у то време прихватао Нагодбу и међу првима кренуо у процес сарадње са Владом у Пешти. Часопис је од почетка оцењен као исувише провладин, за шта ће касније Стратимировић оптужити Јоту. Уредништво су сачињавали Јован Грујић Јота, Милан Димитријевић Грозни и Ђорђе Поповић Даничар. Грујић од самог почетка кренуо у борбу против Милетићевих либерала, уз велику подршку и неких црквених кругова, а најпре Германа Анђелића. В. Ђ Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, 367–381.

25 *Српски народ*, бр. 2, 4. октобар 1869.

26 Милетић је пре тога, за Божић, написао чланак под називом *Христос се роди да нас ослободи*, у коме је жестоко напао цркву, истичући да је Бог створио слободне и једнаке људе, а данас јерархија седи на престолима, крунама се украшава, повезује се са државним властима, Христос се роди да нас ослободи! С. Милетић, *Сабрани списи*, II/2, 373–375; *Српски народ*, бр. 16, 15. фебруар 1870.

27 „Смрт патријарха Маширевића пресекла је Гордијев чвор који су он и властољупци око њега начинили, јер умрети у борби са народом је тешка и ужасна ствар. Без обзира што је на Сабору 1864–1865. дозволио да општине бирају парохе, ипак се мора нагласити да сада прво иде уређење народно-црквене аутономије, па онда митрополит-патријарх. Живео народ и скорашњи народни Сабор!" (*Застава*, бр. 4, 11 јануар 1870) У свом говору на парастосу патријарху Маширевићу, владика пакрачки Никанор Грујић је истакао да се упокојио велики и праведни Србин, који је пуно учинио за цркву и народ у времену које се може поредити са библијским. У својим успоменама владика Грујић је ипак био критичнији сматрајући да су иза Маширевића остали проблеми, деморалисано свештенство, које је остало без дисциплине и икавог реда. Н. Грујић, *Црквене беседе*, Сремски Карловци, 2009, 214–220; Н. Грујић, *Автобиографија*, 142.

лази да се изабере нови дневни ред и пословник, а тек тада следи нови изборни конгрес који ће изабрати патријарха. Управо тај нови пословни ред мора да утврди преустројење сабора, односно да установи нова правила за избор. После тога долазе на ред најхитније ставке у аутономији. Примера ради, то су: снабдевање свештенства, школа, фондова, манастира, а када се патријарх изабере по новом реду и поретку, ствари ће у потпуности бити скројене по народној мери. Уредништво сматра да уколико се крене другим путем, ствари ће се и даље компликовати, а аутономија рушити до потпуног слома.[28] Либерали су и даље заговарали тезу да јерархија живи од злоупотреба и да неповратно квари шансе за развој српског школства и српске слободоумне мисли у Монархији. У прилог им је ишла чињеница да је на сахрани патријарха Самуила од владика био само горњокарловачки Лукијан Николајевић. Само опело је протекло без икаквог реда, а свештенство и монаштво није било заступљено у великој мери.[29]

Паралелно са расправама о новом српском црквено-народном сабору текле су седнице Угарском сабора, које су сведочиле о јасној политици притиска на немађаре, коју је Влада спроводила у пуној мери. Било какав покушај српских или румунских посланика да актуелизују или помену побољшање положаја народности, сматран је атаком на државну целовитост Угарске.[30] У таквим условима вршене су припреме и преговори око сазивања црквено-народног сабора. Тако је дана 28. фебруара 1870. одржана конференција Народне странке

28 *Застава*, бр. 4, 11. јануар 1870.

29 *Исто*.

30 *На седницама угарског сабора* расправљало се примера ради, тих дана, о дотацијама Владе за културне институције, на првом месту за Национално позориште. Управо ова расправа најбоље осликава реално стање ствари и став Владе према народносном питању. Предлог румунског посланика Александра Борлеа да се оснује румунско национално позориште наилази на жесток отпор великог дела мађарских посланика. Јосиф Ходоши сматра да је Борлеов предлог на уштрб равноправности (односно да Мађаре доводи у неравноправан положај). Тиса је говорио о томе да Мађари не теже супремацији или доминацији, али да је Угарска земља, која носи печат угарске народности, јер су због броја становника, просвете и историјске улоге Мађари најзнатнији државни елеменат у Угарској. Бела Маријаши напомиње како је Угарска јединствена држава, што значи да се не поставља питање народности, јер ниједна народност себи не сме присвајати егзистенцију друге народности. Став мађарских посланика био је недвосмислен, Мађарска држава припада мађарском политичком народу. Народности имају право на културну и верску аутономију, али и то питање није прошло без трвења, пошто су посланици већине били за смањење субвенција црквама уз тезу да се држава мора што јаче раздвојити од верског питања. Занимљив је због тога поглед Владе и на субвенције које су предвиђене за црквене заједнице у Угарској. Стање је било следеће: Грко-католици су добили 99 000 форинти, 65 000 православци, Јевреји 5 000. Пал Њари је у свом говору нагаласио да је идеал државе да црква буде одвојена од ње, односно да не прима субвенције. Министар Етвеш додаје да је најбоље уколико држава игнорише црквени систем, наглашавајући да држава мора да утврди право стање ствари јер ако нека црква нема новца за издржавање, онда је у реду да се поделе субвенције, егзистенције ради. Коломан Тиса је напоменуо да се црква што пре мора одвојити од државног финансирања. Поставља се питање: *ако држава инсистира да народности имају могућности за верску слободу, а потом инсистира на укидању субвенција за цркве, да ли је равноправност остала само слово на папиру*? Видети: *Застава*, бр. 23–24, 26. фебруар–1. март 1870.

у Новом Саду, под председништвом Јована Суботића, са темом стратегије ове политичке групације за предстојећи сабор. Донете су следеће одлуке: да се депутација посланика упути заједно са Администратором и издејствује код Владе сазивање, да се сабор састане средином маја, потом да се најпре изради ново устројство и састави дневни ред. На крају долази избор новог митрополита-патријарха, по новом устројству сабора. Изабран је главни Одбор, који је имао задатак да припреми саборске радње: Јован Суботић, Светозар Милетић, Лаза Костић, Стеван Павловић и Васа Ђурђевић.[31] Владимир Јовановић је беседио о томе да нико нема већа права од народа, јер су народна права крвљу запечаћена, народ је већ жустро протествовао против распуштања прошлог сабора, те се мора и влада упозорити да не сме кршити права својих грађана. Не сме се заборавити податак, наставио је Јовановић, да Администратора именује Влада, он је њен чиновник, а патријарха бира народ. Обратити се Администратору, значи директно позивати Владу да се меша у народна питања. Ако председник Сабора умре, Јовановић је наставио, председништво се враћа Сабору. Следеће важно питање односило се на дневни ред будућег Сабора. Суботић је заговарао тезу да се мора прво донети устројство, па да се после тога приступи црквеним питањима. Владимир Јовановић је напоменуо да су народност и патриотизам алфа и омега покрета и странке. Сваки родољуб и патриота су добродошли, али од начела народности, родољубља и патриотизма нема одступања. Дух народа и начела слободе две су најсветије формуле за праву слободњачку и народњачку странку.[32] Депутација народних посланика је 16. марта 1870. посетила администратора Стојковића, који је изјавио да се обратио Влади ради сазивања прекинутог Сабора чим је постављен на функцију, уз напомену да очекује Владин одговор, али и српско народно јединство на сабору.[33] У неколико бројева *Заставе* Милетић се уочи тзв. Ђурђевданског сабора својим присталицама обратио текстовима који су наговештавали наступ либерала и жестоку борбу против јерархије.[34]

31 *Застава*, бр. 25, 1. март 1870; Ј. Суботић, *Аутобиографија*, *део пети*, 45–51.

32 *Исто*. Ни конзервативци нису били ван ових полемика. У *Српском народу* је објављен текст под насловом *Шта хоће саборска мањина*? Не постоји митрополит-патријарх, стога се мора нови сабор сазвати, не стари, који је некада био, рушење канона и правила само иде на штету српској школи и аутономији, био је став јерархије. *Српски народ*, бр 21, 27. фебруар 1870.

33 *Застава*, бр. 32, 18. март 1870; Н. Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка*, Грађа, књ. 2, 21–22. Влада је сматрала да владика Стојковић има подршку и углед својих верника и епископата, те да је због тога личност погодна за Администратора Митрополије. Чак је у извештају стајало да има велике шансе да буде изабран за патријарха.

34 Мора се расправљати о кључним питањима (Финансијским): дотација свештенства, дотација архијереја, управа над имовином митрополије, питање општина и начина гласања у њима, о школама и конзисторијама, писао је вођа либерала. (*Застава*, бр 43–44, 15–17. април 1869.) Конзервативци су имали сасвим супротно гледиште, са нагласком на чињеници да је црква у опасности од милетићеваца и њихових покушаја да укину вековни поредак цркве: *Мора се на Сабору бранити епископат, мора се бранити јерархија и њено достојанство од рушења и понижења. Ако се усвоји устројство, које ће*

Сабор је отворен 23. априла / 5. маја 1870. Делегација на челу са Јованом Суботићем и Германом Анђелићем отишла је по администратора. У самом говору администратор епикоп будимски Арсеније Стојковић апеловао је на јединство међу Србима, превазилажење размирица, стрпљење, сузбијање мржње и неповерења, а као главни задатак је поменуо ново устројство сабора и помоћ српској школи и цркви. Милетић је дао предлог да се продуже саборске седнице под председништвом владике Стојковића, као што је Одбор одлучио. Од стране министарства је стигао допис да се седнице продуже на месту где је распуштен Сабор из 1869. Наставак Седнице, као и заседање другог дана протекло је у верификацији мандата посланика и примедбама које су биле везане за избор појединих заступника.[35] На почетку трећег дана саборовања (Седница, бр. 20, 4/ 16 мај) Светозар Милетић, као председник Одбора, чита предлог за ново Устројство сабора у 26 тачака. Истичу се у први план предлози да епархијске скупштине бирају епископе, потом да се свештенство више не може бирати као посебна каста, већ са свим посланицима, а да се народу да слобода да бира свештенике равноправно као и народне посланике. Милетић је такође у име саборске већине тачку по тачку анализирао и читао либерални предлог.

Устројство Сабора гласи:

Стечена права по законском чланку 27 из 1790. и 9 из 1868. у опсегу и оквиру српске православне цркве

Српски народни сабор је орган у оквиру српске православне цркве, у границама државних закона, који самостално уређује законе, расправља, надгледа, извршује послове, који се тичу аутономије, цркве, школе и просвете, наставних и добротворних фондова и српских црквено-народних добара. Сабор обухвата и уређење епархија и избор митрополита-патријараха и епископа.

Сабор се састоји од личних и изабраних чланова. Лични чланови су они који на основу свог положаја и достојанства имају место у сабору, а изабрани чланови су они које бирају представници народа на изборима.

Личне чланове бирају патријарх и владике

Изабраних чланова има 75. Свештенички сталеж има 25, а световни 50 посланика.

Свештенство се бира за сабор без разлике клира заступника (у смислу звања). У Карловачкој дијецези се бира 5 посланика, Бачкој 3, Будимској 1, Темишварској 4, Вршачкој 4, Пакрачкој 3, Горњо Карловачкој 5.

дозволити да нека лица заузму места која им не припадају, такав потез може имати доста последица по цркву, школу и аутономију. *Српски народ*, бр. 44, 26. април 1870.

35 По мишљењу дела посланика власт у Срему на најбезочнији начин гази све што је српско, док прота Урош Милутиновић тврди да није било горе управе у Срему у последњих 40 година. Прота Бранковић и Лаза Костић додају да су жандарми и пандури стајали на вратима бирачких места и неким гласачима допуштали да уђу, а неке су терали са врата.

Световни ред, бира заступнике на следећи начин: Карловачка дијецеза 7, Бачка 1, Темишварска 8, Вршачка 8, Пакрачка 5, Горњокарловачка 5.

Изборне срезове одређује предсаборска комисија.

Посланици свештеничког и световног сталежа бирају се на три године.

Сабор се састаје редовно, сваке треће године у мају, или ванредно када је неопходно.

Сабор се сазива по одлуци изабраног Саборског одбора, по претходној пријави Царском величанству путем митрополита-патријарха, односно, председника Саборског одбора у колико нема патријарха.

Напутци бирача немају везе са посланицима.

Члан сабора може бити сваки пунолетни Србин, члан митрополије, са 24 године, који зна читати и писати и да га не издржавају родитељи или старатељи било које врсте, а да притом није кривично гоњен или кажњаван.

Сабор има два председника. Један је по достојанству, други по избору. По достојанству то је српски патријарх или најстарији владика, по избору је то посланика кога изабере саборска већина. Председник по достојанству отвара и затвара Сабор, председава свечаним седницама и саборским док се сабор не започне рад у пуном саставу. Свим другим седницама управља изабрани председник.

За саборске потребе бирају се два потпредседника.

Када се бира митрополит – патријарх, председава најстарији епископ до избора митрополита.

Патријарх се бира тајним гласањем дељењем листића, а посланици уписују име епископа кога желе да изаберу. Пре краја гласања сабор бира одбор од 5 чланова, који као комисија сакупља папире, затим констатује да ли је гласање успело, ако није, понавља гласање, потом уколико је гласање успешно, сабира гласове и даје председнику да прочита резултат.

Митрополит – патријарх постаје кандидат који добије највише гласова. У случају да први дан гласања ниједан кандидат не добије већину, даље се поступа на следећи начин: ако су у питању два кандидата, на истој седници се понавља гласање, са напоменом да се глас председника броји као 2 гласа. Тако се бира између два кандидата све док један не добије потребну натполовичну већину. Може се догодити да има више кандидата, тада двојица са највећим бројем гласова одлазе у следећи круг и патријарх се бира натполовичном већином.

На исти начин се бирају и владике.

Сабор одређује пословник.

Саборске одлуке постају законом када се односе: на права круне или државе, када их круна потврди, по истеку 30 дана од момента када су саопштени влади, а влада не учини ништа (нити потврди, нити поништи),

Саборске одлуке влада не може једнострано да поништи.

Изабрани чланови добијају дневнице, на начин који одреди сабор, исплату врши управа народних фондова.

Сабор међу својим члановима бира чланове, који ће надгледати спровођење саборских одлука и вршити контролу саборских органа. Овај одбор се састоји од 9 чланова и то 5 световних, 3 духовна и председника сабора.

Овај одбор је дужан да се састаје на свака три месеца и надгледа и контролише прописане послове.

Чланови одбора имају плаћене дневнице и трошкове пута.

Место састанка Одбора је Нови Сад.[36]

После читања предлога Устројства почеле су консулатције око саме саборске дебате.[37] На 22 седници, 11. маја, отворена је једна од најважнијих расправа у политичком животу пречана у другој половини 19 века. Први је говорио Светозар Милетић. У дугом обраћању присутнима изнео је своје виђење предлога устројства и дао у светлу своје политичке идеологије мишљење о најконтроверзнијим тачкама. Одбор који је састављао предлог узео је у обзир на самом почетку све традиционалне и већ постојеће обичаје који су основа српског законског положаја, стога се сабор мора претворити из сталешког у опште народно представничко тело, а то се може само његовом потпуном реорганизацијом и новим устројством. Одбор је сматрао да се Далмација, иако у њој живе Срби, не може обухватити устројством јер није део Митрополије. Број посланика је утврђен на 75. Део чланова одбора се залагао да се распишу општи избори за посланике без обзира на сталеж, али је преовладалао мишљење да се свештеници ипак бирају посебно, али не у броју као до сада. Ипак сабор води рачуна у великој мери о црквеној имовини и црквеним пословима. Број свештеника је дефинисан на 25. Монаси не могу добити место на сабору, пошто свештеници боље познају народ и са народом живе. Сабор се бира на три године. Одбор се трудио да сачува достојанство патријарха и епископата, кроз председничку (почасну функцију). Пошто сабор бира митрополита, јасно је одређена процедура, јер се једино на тај начин могу избећи сукоби из прошлости, а исто тако народ (сабор) бира своје владике. Ако сабор бира патријарха, због чега не може да бира и своје епископе. У супротном, народу је наметнут октроисан избор владика за патријарха, а то је прилично сужавање слободе избора, нагласио је вођа либерала. Некада се на апостолски

36 *Заставa*, бр. 52, 6. мај 1870; Ј. Суботић, *Аутобиографија, део пети,* 64–65.

37 Конзервативци су одмах кренули у акцију против било каквог полемисања о новом устројству. Нагласак је био на податку да кроз цео предлог кључна идеја милетићеваца јесте да у своје руке преузму црквену имовину. Податак да је начин избора патријарха тек 16–17 тачка устројства, разгневио је епископат. *Српски народ* је пренео: *У Аустро Угарској је једино свето историјско право, а где се заснива српско историјско право ако не на саборима и устројству цркве. Зар је патријарх пајац који служи за отварање и затварање сабора, а предлажу да центар сабора преселе у Нови Сад, међу хонведе? О државно правном положају Срба се расправљати не може, а та несрећна господа само желе да се домогну црквено-народних фондова! Српски народ*, бр 48–49, 6–8. мај 1870.

начин бирао епископ, тако да нема канонских препрека. Када се има на уму да епископи нису само управљачи епархијама, онда се мора инсистирати на податку да народ мора себи бирати владике на сабору, док се не конституише и не заживи институција епархијских скупштина, која ће у пуној мери симболисати народну слободу. Предложено је формирање Саборског одбора као извршног органа, који би обављао све текуће послове до редовног сазива сваке треће године. Нови Сад је предложен као место центра саборских активности, закључио је Милетић.[38]

У наставку овог говора либерални первак је додао да Привилегије гласе на архипепископа и цео српски народ, да оне говоре о слободном избору архиепископа, а не о унутрашњем устројству сабора јер је 1790. потврђено начело да се привилегије поштују на државном нивоу, ако не руше интегритет државе. Закон из 1868. гарантује аутономију. Код католика постоји институција галиканске цркве, а код Срба је црква исто тако повезана са народом. У другим православним земљама, Русији, Грчкој, Румунији, владар има ингеренције које се директно односе на црквене послове, док синод има права само у духовним стварима. Синод код Срба није у својој самосталној држави, тако да се увек може очекивати уплив стране власти у црквене послове. Високо свештенство је под директним упливом владине интервенције, тако да је предложена форма да Сабор бира владике, беседио је Милетић. Логично из тога долази податак да пароси не могу по правилу бити председници црквених општина. Евангелици и лутерани сами бирају своје посланике, чак и примас Угарске дозвољава поделу световних и духовних послова. Не може се дозволити подела пола-пола, јер је у том случају клиру потребан само један глас да све ради по својој личној вољи и да опште интересе стави испод својих личних интереса. На тај начин свештеници могу сами себи да одреде плату и да живе боље од других, а чини ми се да је то један од разлога овог предлога, констатовао је Милетић.[39]

Реч о устројству имао је и владика будимски и Администратор митрополије Арсеније Стојковић.[40] Предмет расправе је важан и тежак, у питању је срп-

38 Владика Никанор Грујић управо из прочитаних тачака закључује да не може гласати за предлог. Установи патријаршије припадају одређена права која су законом загарантована, то је необориво и недопустиво за расправу. Милетић и Суботић су из подмуклог часотољубља и славољубља подигли хајку на свештенство, на вернике и цркву, уз наметање лаицизирања свих црквених послова. Јован Суботић је према тврдњама Никанора Грујића рекао: *Ми ћемо ваше каноне под купус*! Н. Грујић, *Автобиографија*, 144.

39 *Застава*, бр. 57, 17. мај 1870.

40 Конзервативци су нарочито кивни били на владику Стојковића. Он је именован за Милетићевог помагача и послушника противника цркве. Замерано му је што је дозволио наставак рада сабора, а не сазивање новог, односно због чега је дозволио расправу о устројству без претходног избора патријарха. Администратор је клеветан као издајник православља, а Милетићу (који је називан *новосадски паламција*) иронично је приписана идеја да жели Јована Суботића да изабере за патријарха. (*Српски народ*, бр. 57–59, 27–29. мај 1870.) Са друге стране, либерали су имали речи хвале за владику Стојковића. Сматрали су га за разборитог и мудрог човека, достојанственог, склоног компромису. Објективан,

ска црква, школа и просвета. Сабор се одржава у окриљу цркве, али је у исто време и народни, у устројству сабора се мора обратити пажња и на црквена права, али се што се народа тиче мора држати већ постојећих правила. Црква живи по својим канонима и правилима светих отаца па је тешко спровести у дело неке замисли које су у нескладу са црквеним правилима и тичу се цркве, а да при томе та иста правила подржи сама црква. Што се тиче народа српског, основа свега су српске привилегије, које су добијене од Царева Аустрије, а крвљу су потврђене. Епископат у Митрополији не може да се сагласи са многим тачкама предлога. Света је заклетва коју има сваки владика да чува, штити и унапређује своју цркву и своје стадо. Предлог у многим тачкама директно долази у колизију са црквеним нормама, тако да је предлог епископата да се неке тачке измене, па се онда може предлог донети и једногласно. Епископат не може одобрити сужавање својих личних права, закучио је Стојковић.

Када је започела дебата, прва тачка – назив сабора одмах је била спорна. Милетић је предлагао назив *Народни сабор*. Овај назив потиче од ранијих времена, јер је стојало *српски народни сабор* или *Illyrischer Nationalcongress*, *serbischer nationalcongress*, што значи да се не може одступити од таквог начела, не стоји примедба да се на такав начин не поштују или руше државни закони, већ једноставно да влада мора да чује и уважи глас народа.[41] Теодор Мандић је предлагао да назив буде *Српски црквено-народни сабор*, који је својевољно усвојио Сабор из 1865, а тако стоји и у 9. законском чланку из 1868. Владика Никанор Грујић је, одговарајући Милетићу око тезе да сабор мора водити рачуна о политичкој свакодневици, рекао да сабор може расправљати само о црквеним и школским пословима. Српски народ се из тог разлога и завадио са другим народима, јер није било мудрости да се застане на цркви и школи, као што уосталом налаже и закон, сматрао је Грујић.[42] Светозар Милетић је

коректан и непристрастан епископ, који је својим држањем омогућио правилан рад сабора, писао је Јован Суботић. Теодор Стефановић Виловски се сећао владике Арсенија Стојковића као човека пуног достојанства који се нашао између две ватре, а касније, пошто је покушао да нађе компромис и мирно решење, Влада је сматрала да није био довољно лојалан, па стога није дозволила његов избор за патријарха. Народ га је истински волео и поштовао, закључио је Виловски. Т. Стефановић Виловски, *Моје успомене*, Београд, 1988, 447–454; Ј. Суботић, *Аутобиографија, део пети*, 80–82.

41 Светозар Милетић је лично тврдио да су испоштовани сви обичаји и начела која су традиционална у српском народу, али *да су саображена са духом времена и да су у складу за законском нормом*. Владару се мора обратити јер се не може допустити свођење сабора на само црквена питања. Односно, владар мора да промени законску основу овог дела српских привилегија.

42 Владика Никанор Грујић предлаже да се из текста избаце сви детаљи који нису законски санкционисани у потпуности. Црквени темељ је једини ујемчен и гарантован и он може бити одузет. Привилегије никада нису биле загарантоване законима у потпуности и никада нису у целости примењене. Законски чланци из 1790–1791. говоре о томе да владар има одређене ингернције у смислу црквених, просветних и школских институција, што је уништено законским чланком 9 из 1868. Шта ако се деси да за 3 године мађарски сабор укине и овај члан? Из тог разлога предлаже да се заобиђе било шта, у смислу помињања аутономије и неодређених законских права, која могу бити погубна, већ да се на црквеним основама граде институције и прави штит народу. Црква српска је ојачала и напредовала,

беседио о важности првог члана као најбитнијег у целој саборској расправи (24. седница, 13/25. мај 1870). *Није тачно да је Одбор на било који начин нарушио неко од права и светих канона своје цркве, управо је обрнуто он је радио у складу са црквеним правилима. Нећу да се упуштам у то шта је црква, него се мора сагледати шта црква има! Основа цркве је њен морал, затим свете тајне и обреди, а треће канонско право и териотријални описеГ. Канонско право спада у делокруГ рада ВасељенскоГ сабора или помесноГ црквеноГ сабора, народни сабор нема у том случају никаква права. Народ има права у питањима јурисдикције своје јерархије*, тврдио је Милетић. Примера ради, односи везани са брачне парнице. Закон и морал се морају поштовати. Али са друге стране сабор мора имати увиђај у постављање лица која одлучују у црквеној администрацији. Васељенски Сабори направили су устројство свете цркве, али бирање епископа и митрополита је право народа. У прва три века народ је постављао и бирао епископе, о чему је писао и Јован Зонара: градски представници су се састајали на скупштинама, и пружали руке на кандидата кога су бирали за епископа, отуда и настаје назив рукоположење.[43] У 4. канону Никејског сабора,

да се не мора бојати римске цркве, а са друге стране државне власти се неће мешати у строго црквене послове! Никанор Грујић, тврди да је питање Привилегија у ствари било кључно за несазивање Сабора, јер позивање на Привилегије није било довољно да се по аутоматизму сазове Сабор. Законодавац неће дозволити да се о неким питањима расправља, јер у слову закона стоји – црквене и школске ствари могу бити на дневном реду, али политичке не могу. Тако влада може законски да донесе одлуку да не дозволи одржавање Сабора, јер саборски посланици крше устав и законе! *Српски народ*, бр. 52, 15. маја 1870.

43 По својој суштини, овакав Милетићев став о учешћу лаика у управљању црквом био је један од основних у његовој идеологији у односу на православну цркву. Такође, овакав став, који је водио директном мешању световних лица у чисто црквене послове изазвао је велике протесте јерархије и започео вишедеценијски сукоб ове две групације. Традиција православне и хришћанске цркве ипак стоји другачије од тумачења канона по либералском поимању. Институција епископа и односа световњака у црквено-литургијским пословима нису одговарали тврдњама милетићеваца. Нарочито је било проблематично позивање на ранохришћанске традиције и повратак изворним начелима самог хришћанства. Још је апостол Павле, у својим посланицама Коринћанима, именовао епископе као средиште црквеног и литургијског (Евхаристијског) живота. Верници, свештеници и епископ чине слику Цркве, која је духовна заједница, према учењу светих Отаца, на које се често Милетић позивао. Међутим, верници се окупљају око епископа који представља лик Христа на земљи. Суштински, помесну цркву чине два важна чиниоца. Народ и клир. Код клира постоји више ступњева, који су зависни од епископа и дужни су да му се покоравају. Народ је такође дужан да се покорава епископу, али има право учешћа у важним црквеним стварима. Али учешће народа у црквеним пословима је са карактером одобравања, а не претпоставке. Епископ је дужан да од клира тражи consilium, а од народа само consensus. При избору епископа могу учествовати и народ и клирици, али избор је пуноправан само уз учешће других епископа. У времену буђења националне свести и националних препорода црква се нашла у нарочито тешком положају. Црква је национализам доживљавала као нарушавање богочовечанске природе, због истицања индивидуализма (национално-племенског). На Константинопољском сабору 1872. осуђен је етнофилетизам јер је представљао рушење јединства православних цркава и спречавао цркве да могу да успоставе нормалну сарадњу. Нарочито је осуђен шовинизам појединих цркава. На тај начин је покушано даље дељење православних цркава и злоупотреба цркве у национално-политичке сврхе. Митрополит пергамски Ј. Зизјулас, *Еклесиолошке теме*, Нови Сад, 2001, 39–45; Ј. Зизјулас, *Јединство цркве у светој евхаристији и епископу у прва три века*, Нови Сад, 1997, 163–165; Х. Јанарас, *Истина и јединство цркве*, Нови Сад, 2004, 59–61.

наставио је Милетић, стајало да уколико не постоји могућност да присуствује митрополит, могу двојица или тројица да изаберу епископа, а да митрополит после тога писмено потврди. Данас се људи више баве материјалним стварима, политиком, а не религијом, па не треба стога ускратити народу право на учешће у црквеним пословима. Ми желимо да вратимо првобитне хришћанске установе. У Србији, Грчкој и Румунији држава има право да се меша у избор кандидата. Примера ради, владари тих земаља су православни, док у царској Русији, која је глани стожер православља, епископи имају врло мало утицаја, сем на духовне ствари, баш као и у поменутим земљама. Школе су државне институције у тим земљама, јерахија може да има утицаја само на црквене послове. Епископат помаже владу и обрнуто, те се на такав начин ствара равнотежа у функционисању световних и духовних ствари. То није случај са српском аутономијом у Монархији, тврдио је вођа либерала. *Епископи гласају вирилним гласом, имају уплива у државну и саборску управу, зато се додатно мора имати гаранција да они неће бити бирани туђим упливом већ народним избором. Не може се порећи чињеница да је државна власт често утицала на избор митрополита и епископа, због тога је битно да народ бира епископе. Пошто се живот Срба везује за конфесију, још је важније да народ мора имати утицаја на састав епископата. Примера ради, архиепископ Данило у време краља Милутина биран је на народном сабору, потом и Јоанакије за патријарха 1346. године, биран је на великом државном сабору уз учешће властеле и народа, слично стоји за изборе и у слову Душановог закона. На исти начин Румуни и данас бирају владике. Епископи се опет позивају на каноне, али ни они сами те каноне у потпуности не извршавају. Наводим пример Далмације, где се епикопи постављају мимо канона, где се за избор пита валадалац преко комесара. Или примера ради, да се због пијанства или коцке збаци свештеник или епископ, па се то не чини, или да се због давања зајма под камату такође збаци епископ, па опет ништа*, завршио је своје излагање Светозар Милетић.[44]

На следећој седници (25. седница 14/26. маја 1870) постављено је важно (у материјалном смислу кључно питање) имовине Митрополије и њених фондова. Светозар Милетић отвара расправу. Манастирска добра и фондови спадају у делокруг рада сабора. Манастирска имовина такође је народна. У самом рескрипту из 1868. стоји да су и општине и школе и цркве власници добара, што значи да је и народ власник. Владика Грујић је био мишљења да се на тај начин брише последња жеља особа које су фондове оставиле на управу митрополитима и цркви, јер је то основа сваке фондације. Није Сабор властан да управља фондовима који му тестаментима нису остављени, то је чисто кршење закона. Ако је Текелијина или Божићева или Рајачићева фондација, онда носи њихово име, а не народно или некако другачије, сматрао је епископ пакрачки. Не брише се назив фонда, додаје Суботић, већ се уводи контрола

44 *Застава* бр. 57–58, 17–19. мај 1870.

над фондовима, које јерархија злоуоптребљава.[45] Сабор је 1865 већ прогласио манастирска добра за народно-црквена добра, па стога нема више расправе, сећао се касније Јован Суботић.[46]

Даље расправа је вођена о члану устројства који се односи на опсег и број епрахија, али и избор епископа. Владика горњокарловачки Лукијан Николајевић и барон Рајачић инсистирају да се примени клаузула да сабор мора ово питање да уређује у *договору са Синодом*. Сабор не може сам без владика уређивати опсег и број епархија, тврдили су епископи.[47] Сасвим је био логичан став јерархије у овом случају. Либерали су инсистирањем на оваквим члановима устројства заиста одузимали цркви сваку ингеренцију у сопственим, чисто канонским пословима. Не може се без консултације Синода решити тако важно црквено питање. Никакав канон не постоји који може оправдати овакво сужење права цркве над сопственом организацијом, односно дијецезама, забележио је владика Никанор Грујић.[48] Без дозволе митрополита и епископа не може се решити ово важно црквено питање.[49] Светозар Милетић није био тог мишљења. Ако може православни владар да одреди епархију, због чега не може народ? Канони не помињу да Синод одређује било шта везано за дијецезе. У Турској је Антиохијска патријаршија заједно са владом решена да исцеди народу сваку снагу, на 100.000 душа има 14 митрополита, зар се тако сме дозволити и код нас. Ко ће у будуће да финансира толике епископе? Ако жели нека варош новог епископа, нека преузме финансирање, грмео је вођ либерала.

На дневном реду 26. седнице 15/27. маја 1870. била је тачка која говори о избору митрополита и епископа. У саборским расправама била је једна од најжучнијих. Епископат је најављивао да неће попустити ни педаљ у овом важном питању по црквено устројство. Владика Лукијан Николајевић је тврдио да Христос није оставио правила за бирање епискпопа, да народ јесте утицао, али то је био обичај. Временом, како се црква установила као институција, Синод је постао овлаштено тело за избор (4. и 6. члан Никејског сабора (првог), затим 3. другог Никејског и 19. Антиохијског).[50] Опозиција Николајевићевом

45 *Застава*, бр. 61, 27. мај 1870.

46 Ј. Суботић, *Аутобиографија*, *део пети*, 3–8.

47 *Застава*, бр. 61, 27. мај 1870.

48 *Српски народ*, бр. 56, 27. маја 1870.

49 *Застава*, бр. 62, 29. мај 1870.

50 Ова тачка дневног реда такође је имала велики значај по јерархију. Уколико световњаци преузму водећу улогу у избору епископа, руши се и сам поредак Цркве. Владике су размишљале о томе, да их у року од неколико година саборска већина просто може сменити или наметнути своје кандидате, који ће постати чланови Синода. На такав начин би поуздано управа над Црквом из руку епископата прешла у руке световњака. Инсистирање либерала на оваквим реформама, водило је Синод управо у поступке, који су кулминирали такозваним *Сепаратним Вотумом*.
Став епископата да црквене Свете тајне проистичу од рукоположених и хиротонисаних лица имао је основу у православним традицијама. Помесне епископалне православне цркве функционисале

тумачењу је била велика. Проблем самој јерархији представљали су свештеници који су подржавали ставове либерала, пошто су и сами били незадовољни односом својих епископа, лошим материјалним стањем, или неодговарајућим положајем пред самим верницима. Лоше стање у цркви на тај начин користиле су обе стране за своје аргументе, али суштински, нико није предложио решење да се то стање и оконча. [51] Герман Анђелић је такође напоменуо да право избора владика има Синод, јер ако није тако, испада да је Синод народу узурпирао стечено право. За такву тврдњу морају постојати докази, а не прича о параграфима васељенских сабора. Фактички народ и клир су имали право предлагања, али епископи су бирали међу собом достојног. Велика је збрка настала општим цитирањем канона, а мало је оних који заправо могу да посведоче о приликама и околностима у српској цркви или другим црквама данашњег доба, а то се тешко може позивањем на Картагину, експлицитан је био архимандрит Анђелић.[52]

У наставку полемике Милетић је као пример цитирао Душанов законик, тачку која се односи на земаљске, а не црквене саборе. Јован Суботић је био мишљења да се световњаци морају питати у том важном случају, јер постоји реалан страх да се Синод и Влада могу договорити без сабора (слично је беседио и прота Ђорђе Бранковић). Суботић и Бранковић су наравно инсистирали на устаљеној пракси да се Влада у прошлости често мешала у избор и потврду епископа. Либерали су оправдано покушавали да оваквим избором доведу до ситуације у којој би сабор изабрао више кандидата (већине), јер би се тако избегла могућност да Влада наметне више својих кандидата.

Владика Никанор Грујић се, насупрот милетићевцима, водио идејом да је устројство сабора ограничило избор епископа, јер се често дешава да се сабори сазивају нередовно. Народни представници се не могу састајати сваких неколико месеци, па држава може да не сазове сабор и пуних 15 година. Црква не може у тој мери чекати избор својих великодостојника. Како се може по

су по канонима, а протестанско, или чак католичко учење, које су наметали либерали, није имало никакве везе са традицијама светосавске цркве. Н. Милаш, *Православно црквено право*, Шибеник, 2004, 364–372.

51 Парох Јован Јовановић је био један од свештеника који су подржавали либерале. У свом говору пред посланицима је рекао и следеће: Намерно се уноси забуна, црква је и раније мимо канона уносила измене, *како је 1848 проглашена патријаршија, када народ бира патријарха* и *протопрезвитере, због чега не може да бира и епископе. Мноштво је примера где су цареви именовали цивилна лица или чак свештенике, за патријархе и епископе, неки од њих нису заслужили то звање, па опет данас се сматрају црквеним великодостојницима високог ранга*. Ако се жели напредак и развирак, не може се кренути од логике да је народ мртва маса, нема гаранције да ће епископи занавек бранити национални интерес, што може на велико зло изаћи. Слично је тврдио и чувени прота Никола Беговић: Срби су зидали високе торњеве и беле цркве, али време се мења. Нека епископи бирају, али сабор да се пита да ли је кандидат достојан или недостојан и у цркви је било гажења канона. Влада ће радо употребити ситуацију да додатно смањи црквене ингеренције и код православаца, јер време је параграфа и закона, а не епских песама!

52 *Застава*, бр. 62, 29. мај 1870.

логици ствари епископ изабрати без икаквог учешћа других епикопа, питао се Грујић. Владике не могу да погазе своје каноне. Некада јесте било правило да епископи предложе три кандидата, па да затим митрополит изабере или именује, али пракса се мењала. Државна власт се није могла у потпуности искључити из избора епископа, стога се ситуација током година морала прилагодити. Шта уколико Константинопољски патријарх или Руски синод упитају због чега су српски архијереји одустали од учења своје цркве? Треба схватити тежину положаја српских владика, завршио је полемику Грујић.[53]

Жестоке полемике су вођене и на следећим саборским седницама (27. седница 16/28. маја 1870). На крају се поново дугачком беседом укључио и Светозар Милетић: Постоје неке променљиве, а неке непроменљиве ствари у цркви. Институција је неромењива, али помесне администрације подлежу променама. За промену у рангу институције надлежан је Васељенски сабор, а за промене на административном нивоу се мора говорити у оквиру сваке цркве понаособ. Црква је људска институција, а епископи су људи, па стога се може мењати начин бирања епископа. Ако су их пре бирали властелини и велможе, а после тога владари, као данас у Грчкој, Србији и Русији, због чега народ не може да бира епископа код Срба у Аустро-Угарској? Јерархија се позива на каноне и на тај начин ускраћује народу одређена права, говорио је вођ либерала.[54] Либерали су врло брзо предложили да се гласа о више тачака у исто време. У налету су решена питања манастирске имовине и броја посланика на будућим саборима. Либерали су ишли у сусрет сигурној победи. Следећа тачка за расправу је била по питању манстирске и фондовске имовине. Сматрали су да је свака полемика сувишна. Одлуком од 1864/5. а потврђено рескриптом од 10. августа 1868, манастирска добра и приходи долазе под администрацију црквено-народних добара и фондова, сваки вишак иде у манастирски фонд, тако да се одмах прешло на гласање, па је тачка усвојена. Милетић је образложио и наредни параграф, који је био од великог значаја за либералску већину. У питању је састав сабора. Усвајање предлога да се сабор састоји од личних и изабраних чланова, односно 75 чланова, од којих су 25 свештеници, а 50 световњаци, био је гарант победе СНСС над јерархијом. Поједини посланици, попут Лазе Костића, били су против тога да свештеници уопште добију

53 *Исто*. Владика Грујић је додао да ако су епископи и свештеници носиоци светих тајни, а не мирска лица. Сабор тако може затражити да митрополит и епископи не буду присутни при избору своје браће архијереја или да се више уопште не питају о њиховом избору, што је апсурд. Црква не може уступити тек тако права која су митрополити као чувари српске аутономије стицали вековима у Монархији.

54 *Застава*, бр. 67–68, 12–14. јун 1870. Посланици су гласали: 44 за предлог Одбора, а 22 против. За предлог напоменимо: Јован Јовановић, Суботић, Милетић, Сандић, Максимовић, Костић, прота Бранковић, прота Живковић, прота Стефановић, Петар Чарнојевић, архимандрит Цветић, прота Беговић, а против: браћа Анђелић, барон Рајачић, Ђорђе Натошевић, Медаковић...

могућност фиксног броја посланика, већ да свих 75 посланика бира народ. И поред жестоког противљења епископата, предлог је усвојен.[55]

После ових одлука, победа либерала изгледала је потпуна, јерахија је претрпела пораз и чинило се није имала могућности да се одлучније супротстави опозицији милетићеваца и дела свештеника (Јовановић, Бранковић, Беговић). Наредне седнице биле су посвећене члановима везаним за број година изабраних посланика (24 или 30 година, или стручном образовању посланика), о чему су вођене само начелне расправе. Следећа већа полемика била је везана за питање са почетка Конгреса 1869, око председништва на сабору. (Седница, бр. 31, 23. мај/4 јун 1870). Милетић почиње расправу, Сабор има два председника, једног по достојанству другог по избору. (Члан 13) Владика Грујић је предложио да стоји: *Председник Сабора је патријарх, а када њега нема, најстарији владика*. Милетић додаје да се расправљало и 1869. о том предлогу јер сабор није само црквени, не решава само црквено-школска питања, он је уједно и политички и народни. На сабору се решавају сва питања народног живота – фондови, просвета, а нису заступљени само свештеници, већ све струке. Ако патријарх буде посредник између владе и народа, постоји озбиљна сметња да се страни утицаји озбиљно умешају у рад сабора и доношење одлука. Патријарх може као председник да сам управља или усмерава ток рада, а народ може бити гурнут у запећак, а ако народ сам изабере председника, онда је одговоран за сва дешавања.[56] Већина је гласала за предлог либерала. Исти је био случај и

55 *Исто*. Светозар Милетић је напоменуо да нису представници народа криви што немају поверења у свештенике. Примера ради, народ на многим странама говори да се мора контролистаи избор свештеника, јер многи пију, коцкају се, недостојно живе, свештеници често са државним властима народ глобе и притискају, па онда не чуди појава народног незадовољства. Свештенство је себе довело у позицију да не буде стожер народа и српства, сада Анђелић и Кенгелац не треба да се љуте, јер народ нема поверења у свештенике и калуђере.
Конзервативци су из тог разлога напали Милетића на страницама свог листа. Српски сабор и патријарх старија су институција Милетића и Суботића. Ови расколници једину српску гаранцију руше из темеља. Владика Грујић једини је стожер окупљања јерархије, међутим поставља се питање да ли епископат уопште сме да учествује у изборима за митрополита-патријарха на расколничком сабору. Зар да сабор уређују свештеници глумци, расколник Милетић или људи који су разводима и скандалима отпали од цркве, велики проблем и срамота! *Српски народ*, текст: *Саборски доктори-народни злотвори*, бр. 59–60, 7–9. јун 1870.

56 Владика Грујић је беседио да су пећки патријарх и цариградски патријарх председавали својим саборима, а увек су постојала цивилна лица која су имала важне функције у цркви, међутим, у патријарашко достојанство се није ударало. Патријарх је гаранција да страначке страсти неће преовладати, односно гарант да ће хришћански разум и морал бити изнад личних, или још горе партијских интереса. Ако патријарх има дужности према Круни и влади, такве дужности има и сабор (и саборски посланици). *Господо, Ви цркву која је српство и православље одржала, манастире и цркве сачувала сада шаљете у инвалидски дом.* (*Српски народ*, бр 55, 24. мај 1870.) Прота Беговић је у том смислу жустро одговорио: Демократија није ствар јерархије, демократију ствара народ, а народ је црква, није црква само јерархија. Владике Грујић и Кенгелац манипулишу народом, они покушавају да народ оптуже да није за цркву, не сматрам да је црква увређена, ако је председник лице кога изабере народ. *Наша јерархија није као католичка код Мађара. Интерес мађарске државе, изнад је свих интереса, код нас то није случај. Јерархија често ради без икаквог договора са народом или народним посланицима.* То-

са параграфом који је говорио о томе да се сабор не може распустити пре решавања свих питања због којих је сазван. (Седница бр. 32, 25. мај/6. јун 1870)

Либерали су, када је у питању параграф 16, предложили: *Митрополит се бира тајним гласањем и бива изабран онај који добије надполовичну већину*. Посланици на папир пишу име оног кога желе за митрополита–патријарха. Ако има више кандидата, гласање се понавља до коначног избора. Владика Никанор Грујић је по правилу имао примедбу да се мора додати како патријарх мора бити из редова српских епископа пошто су Румуни одвојени од Срба па оваква интеревнција неће шкодити! Прота Беговић је опонирао епископату јер по канонима Дух свети не може само да се ограничи на неко лице. Ако српска јерархија напусти свој народ, због чега се не би за митрополита изабрао Румун, који зна српски и воли и поштује српски народ? Може да се каже Србин, али не треба од Српских епископа! (Исти је био случај и са бирањем епископа Карловачке митрополије.) [57]

Чини се да је овај предлог либералске већине заиста био врхунац негативног става према српској јерархији. Можда је управо такав потез имао утицаја у потезима јерархије који су деловали против народа, а у корист Владе, као што је био случај са Сепаратним вотумом. Једноставно, епископат није имао довољно снаге (чини се и поверења код паствe) да се одлучније супротстави, притиснут често антицрквеним ставовима милетићаваца. У тежњи ка темељној реформи црквено-школске аутономије, либерали нису имали слуха за цркву и њене потребе. Крајња последица овог сукоба била је слабљење српске елите у Аустро-Угарској, што се наслутило већ на изборима за државни Сабор 1875, а постало јасно после Велике источне кризе – Влада је односила победу над српском идејом.

Следећи параграфи (19–20), односно, да Сабор одређује свој пословник и да одлуке сабора постају закон када их потрвди Влада, или уколико од доношења одлуке за 30 дана (одлучено 90 дана) нема приговора Владе, усвојени су такође већином.[58] Ипак коначни ударац јерархији задат је на седници тридесет и трећој, дана 26. маја/ 7. јуна 1870.[59] Сабор је према нацрту устројства именовао Одбор који одређује све послове које сам Конгрес одреди и организује, а што се састава тиче, да се састоји од 3 свештеника, 5 световњака и изборног

ком низа година ми смо показали да не штедимо труд и снагу да очувамо школе, аутономију и српско име!

57 *Застава*, бр. 79, 10. јул 1870. У духу српске цркве је да избор буде неограничен, а не ограничен. *Николајевићев пример да владике не могу посветити народног патријарха, решићемо тако што ћемо у манастир отерати оне који не смеју да буду уз народ и пронаћи оне који то смеју. На крају постоје митрополити црногорски, српски и романски па ће већ неко митрополита и посветити. Ако се епископа лично сматра Србином зар је битно његово порекло. Нема слободе док је јерархија стегом контролише*. Слобода је највеће право сваког бирача, беседио је Милетић.

58 *Исто*.

59 *Застава*, бр. 80, 12. јул 1870.

председника. На тај начин сабор има своје оперативно тело које координира рад посланика, спрема будући сабор и директно извршава саборску вољу у периоду за који је изабран. [60] Владика Никанор Грујић је у једном емотивном говору дао суштину виђења сукоба либерала и конзервативаца, али кроз призму српске јерархије: *Господо, не може се мени приговорити да не подржавам либерална начела, али не могу да подржим рушење поретка цркве и безакоње које се спроводи под видом либералиних идеја. Ја сам либералнији од Вас господо, ако сам захтевао да патријарх буде председник, то је традиција и канон, нисам рекао да је одбор опасност, већ новина. Заиста је немогуће да световна лица заповедају Синодом и српском патријарху, али ако је оптужба да нисам либералан јер сам против тог безакоња, молим господо, али реците ми то јавно и отворено, да владика Грујић не мисли и не жели добро српском роду*![61] Предлог владике Грујића је одбијен већином од 41 према 21 гласова.

На седници тридесет и четвртој издиктирана је коначна верзија Саборског устројства са 29 чланова, која је потом усвојена на гласању. На тај начин је тачку по тачку усвојено устројство сабора које је иницирала либерална већина у српском сабору.[62] Милетићеви посланици су успели у потпуности да надвладају црквену струју и однесу победу. Сабор је после тога наставио да се бави споредним питањима, па се често дешавало да нема присутних најважнијих посланика или да се предлози пишу просто набрајњем по неколико за дан, пошто је новоформирани одбор имао задатак да се касније бави спровођењем одлука сабора које су везане за опште и свакодневне световне и црквене послове. До краја рада сабора одржано је још више од 30 седница, али оне по свом садржају нису имале на дневном реду кључна питања. Питања преступа појединих монаха или сукоба свештеника око поделе парохија и слична питања била су суштина овог дела конгреса.

Ипак, јерархија није на самом крају дозволила либералима апсолутни тријумф на сабору. Епископат је предао посебан документ уз изгласано саборско устројство, покушавајући да на тај начин заштити своје право и место у управљању црквом као институцијом. Српске владике су из наведених разлога у дебати и зарад заштите својих и црквених интереса (вековног живота и предања цркве) кренуле у овај корак, који ће касније бити називан издајничким и преседаном у односима цркве и народа. *Сепаратни вотум* епископа на Устројство сабор гласи:

Да се сабор има звати србски црквено-народни сабор.

60 *Застава*, бр. 80, 12. јул 1870.

61 *Застава*, бр. 81, 15. јул 1870.

62 Устројство је усвојено на седници 5. јуна 1870, са 46 гласова за, 8 против, 9 уздржаних и 14 одсутних посланика. После тога је епископат поднео *Сепаратни вотум* као издвојено мишљење, али не у писменој форми већ да се као изјава унесе у записник и потом проследи Влади.

Да се сабор одређује у оквирима закона, а црквене установе у споразуму са Синодом.

Да сабор споразумно са Синодом одређује опсег и број епархија.

Да свештеници и монаси чине половину саборских чланова.

Да се не ограничава право патријарху да може сазвати сабор.

Да је председник сабора патријарх или најстарији епископ.

Да председник сабора може исти и распустити.

Да се патријарх бира из редова епископата.

Да се избор патријарха или епископа уреди са сабором и Синодом.

Да је председник Одбора патријарх.

Средиште патријаршије уједно је и место саборовања.

Епископат моли сабор да уврсти Вотум уз Саборско устројство (Карловци, 5. јуна 1870). Потписници Вотума су били: администратор епископ будимски Арсеније Стојковић, епископ вршачки Емилијан Кенгелац, епископ пакрачки Никанор Грујић, епископ горњокарловачки Лукијан Николајевић. У уводном делу еархијереји су навели да се нарушава поредак цркве док нема изабраног митрополита-патријарха, односно да епископат сматра да је ново устројство потпуно супротно интересима цркве и народа, па се стога упућују предлози за његово редефинисање. Овај Посебни глас, стајало је страницама *Србскої народа*, доказ је да православље још увек има снаге да се супротстави и да има снаге да се у кључним моментима избори са силама које наносе зло Србима и њиховој цркви. Инсистирање на политичким правима директно се коси са учењем цркве, али и важећим законима, што је по ставу епископата недопустиво.

Администратор владика Стојковић, иако је погрешио што је дозволио сазив сабора, потписао је Вотум. Ипак, до Вотума није смело ни доћи да се поштовао поступак и процедура, односно да је администратор имао на уму да се није смео сазвати расупштени сабор, стајало је у *Србском народу*.[63] Пештански листови тврде да ће устројство ипак бити враћено Сабору назад јер у овом облику не може бити усвојено јер се коси са важећим законима.[64] Либерали су сматрали да је епископат на овај начин дао Влади оружје у руке да одбије устројство сабора и октроише потпуно другу верзију у складу са сопственим интересима.

Сабор је завршио своје расправе 25. јула 1870, после чега је представка и молба за потврду устројства предата Владару и надлежном министраству на разматрање. У слову представке је стајало између осталог: Потреба је српског народа да се у духу времена, сабор обнови и преустроји по новим начелима, јер је сабор једина гаранција слободе мисли и деловања Срба (9. чланак из 1868) Сходно Привилегијама и законима, сабор постоји као тело на коме српски народ решава своја важна питања. Процес обнове правог саборског

63 *Србски народ*, бр. 61, 10 јуна 1870.

64 *Србски народ*, бр. 66, 21 јуна 1870.

живота почео је још 1865. Раније су сабори стајали зајемчани Привилегијом, потврђени 16. јула 1779, у 63. чланку National congress, па смо ми као потомци сматрали да се мора сачувати и обновити ова институција. У новом устројству важни су следећи елементи:

Делокруг рада
Састав сабора (начело и периодичност)
Председник сабора
Начин бирања митрополита и епископа
Важност саборских одлука
Саборски одбор (као стално тело)

Делокруг рада сабора је дефинисан на самом почетку Устројства. Простор се односи на целу митрополију-патријаршију. Сабор са жаљењем констатује да далматинска епархија није обухваћена опсегом сабора, али моли владара да се та неправда исправи. Администрација, школа, просвета и фондови (дефинисано чл. 1) суштински су основа делокуруга рада сабора. Сабор на тај начин покушава да уреди опсег самосталног деловања, али не и да наруши законски опсег који држава прописује. Такође, сабор жели контролу над манастирским добрима и приходима, јер их сматра фундаменталним за свој опстанак али и опстанак народног живота уоште. [65]

Сабор од 1865. кренуо је у поступак дефинисања манастирских добара и управом над њима, а манастирски фондови долазе под централну управу целокупних фондова. Сам приход је половином ишао у клирикални и неприкосновени фонд, тако да је манастирска имовина фактички дошла под управу сабора. Сабор такође одређује опсег дијецеза и начин избора митрополита–патријарха. По владином допису од 10. августа 1868, то право несумњиво припада сабору. Држава је дужна да поштује законско право српског народа и да препусти сабору да извршава своје законом предвиђене функције. Патријарашко звање није тек испразна титула, већ достојанство које постоји од 14. века, тако да се не може укинути или омаловажити, као што је влада већ раније чинила. Што се пак тиче бирања епископа, оживљено је једно древно хришћанско начело да народ има утицаја на избор својих епископа. Избор од стране народа далеко је праведнији него избор Синода (који именује три члана о којима се гласа). Слично је начело примењено и на избор самих епископа јер епископ је представник народа, а не само цркве, па је то довољан и ваљан разлог да се и народ пита![66]

Сабор такође има право да одреди свој бројни састав и сталешки изглед, односно да се на праведан начин одреди број световних и свештеничких посланика, али у складу са народним потребама и новим савременим погледима на друштвену целину српског народа. Што се пак тиче војног сталежа, некада се

65 *Застава*, бр. 109, 18. септембар 1870.

66 *Застава*, бр. 110, 20. септембар 1870.

држало правило да се само официри могу бирати за заступнике на саборима. Сматрамо да је на тај начин вршена неправда према народним представницима, а пошто законским прописом није дефинисана оваква изборна процедура у Крајини, народу се мора дозволити да сам бира своје представнике. Сабор се мора периодично састајати на сваке три године, а према потреби и ванредно. За време сазивања сабора је одређен месец мај. Председник сабора може бити један по достојанству, други кога изаберу посланици. Слобода и самосталност загарантовани су само ако се председник бира од стране посланика! Митрополит-патријарх није лице које треба излагати вреви и проблемима парламентарне борбе, што значи да је за председника боље изабрати особу која има свакодневних парламентарних и политичких искустава. На такав начин чува се достојанство и углед цркве светосавске.[67] Патријарх мора да мири партије на сабору, да буде разум и мудрост у партијским борбама, а не да и сам не дај Боже узме учешћа у тим борбама! Опет са друге стране, сабор није само чисто црквено тело, па се додаје логички да председника бира и народ. Аутономија јесте слобода да се расправља о свему, а не да се све препусти црквеној самовласти, јер се на тај начин руше начела закона и привилегија. Избор митрополита путем синодских одлука и предлога није у складу са привилегијама. Саборске одлука постају правоснажне у року од тридесет дана од момента када се прогласе или уколико до тада Влада не врати одлуку. До сада се дешавало да сабор нешто изгласа, а да се после тога никада више о томе не говори нити да се одлука спроведе у дело (за 90 дана). Управо из тих разлога формирана је институција саборског одбора, јер без контроле сабора у периоду од три године, злоупотребе воље могу бити велике. Сам државни сабор неке од својих ингеренција (пример финансије) препушта телима које је сам основао, како би се на најлакши начин спроводила воља грађана. Зато је неопходно да сабор српски учини исту ствар. Закони на тај начин остају очувани и испоштовани, а сабор добија гаранцију да ће се његове одлуке испоштовати у пуној мери. Са друге стране, одбор је одговоран сабору, па се на тај начин избегава могућност злоупотреба. Место сабора може да одреди сам сабор. Ово су по суштини основни разлози због чега се ново устројство шаље на милост Вашем Величанству, стајало је у слову представке, коју је поднела саборска већина.[68]

Судбина саборског устројства била је другачија од намере либералске већине. Јерархија је остала без новог митрполита–патријарха све до 1874. После примљеног извештаја са сабора, председник Владе Ђула Андраши је нагласио да је грешка што је сабор уопште сазван без информација о расположењу посланика. Влада је подржала епископат у намери да спречи усвајање новог

67 *Застава*, бр. 111, 23. септембар 1870.

68 *Застава*, бр. 112, 25. септембар 1870.

устројства, уз молбу владару да не потврди закључке сабора.[69] Судбина новог саборског устројства на тај је директно прешла у руке владара. Питање је решено тек 1874–1875, када је уз интервенције Владе донета другачија верзија устројства у складу са националним и државним интересима Угарске.

Српски црквено-народни сабор, који је са прекидима одржан 1869–1870. представљао је једну од кључних тачака у односима групација милетићеваца и конзервативаца у Аустро-Угарској. Дуготрајне и бурне расправе које су обележиле више десетина одржаних седница персонификују непремостиве разлике у начелима српске елите у Монархији. Српски либерали окупљени око Милетића и Српске народне слободоумне странке тежили су да по сваку цену изврше реформе и преустроје црквено-школску аутономију по својим мерилима. Поред евидентних проблема у животу и функционисању цркве чини се да је став народњака да се јерархија у потпуности искључи из управљања црквом био претеран. Јерархија је себе сматрала стубом одбране православља и српских Привилегија, односно гарантом јединства народа у Аустро-Угарској. Није се могло очекивати да ће епископат дозволити милетићевцима да дерогирају функцију патријарха или да дозволе световњацима да имају пресудну улогу у избору епископа. Синодално устројство српске цркве мењати полупротестантским начелима било је превише. Питање управљања над огромном имовином Карловачке митрополије спадало је у ред најбитнијих. Материјална средства која су стајала на располагању Митрополији била су велики изазов и за либерале. Често су у овом сукобу на сабору падале тешке, непримерене речи, увреде недостојне за ову српску институцију. Јерарахија се осетила истински угрожена. Поставља се логично питање: колико је потез српског епископата у вези са *Сепаратним вотумом* био изнуђен? У моментима када су милетићевци потпуно развластили владике у управљању сопственом црквом, такав потез делује нелојално и несмотрено, али се за коју годину показало да ни Милетићеви најближи сарадници нису у потпуности спремни да воде рат са епископатом. Суштински, овај спор је само слабио и рушио снагу српске елите у Аустро-Угарској, пружајући прилику мађарској влади да убрза процес мађаризације и појача притисак да се у потпуности дерогира црквено-школска аутономија!

69 Н. Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка*, Грађа, књ. 2, 324–326.

FREE-MINDED ORTHODOX CHRISTIAN RELIGION – SUPPORTERS OF SVETOZAR MILETIC AND CONSERVATIVES ON CHURCH-NATIONAL ASSEMBLY 1869/1870.

Summary:

Serbian Church and National Assembly, which was held during two years 1869-1870, was one of the major political happenings in lives of Prečan people since Revolution in 1848-1849 based on the decisions which were made on it. The Liberal party which was very influential politically among Serbs in the Monarchy ever since the Annunciation Assembly reached their political peak on this assembly addressing the affairs of church-school autonomy. Attempt to create new organization within Church and National Assembly with the aim to modify each section of autonomy according to wishes and ideology of the Liberals came to decisive resistance from bishopric. The clash deepened between two parties involved and new organization remained everlasting stumbling block for over two decades.

Svetozar Miletić and his Liberals guided by their ideas of freedom, righteousness and equality remained deaf to centuries long tradition of church organization. Educated on Protestant Universities, they couldn't quite understand Episcopal organization of the church. Many Liberals were church-goers but they also believed that many things within church itself had to be changed. During the meetings held in 1869 the main discussion was about the election of the president of the Assembly. Church dignitaries considered that patriarch is the president due to his position while the Liberals wanted to elect their own candidate. The clashes between church and Liberal party were fierce and harsh and inappropriate language was used very often. Eventually, the election of Jovan Subotić for the president of the Assembly led to disbanding of the Assembly itself. Patriarch Maširević didn't want to renounce some of his rights in favour of the Liberals. During the autumn of 1869 continuation of the Assembly was discussed many times but without reaching a compromise. When patriarch Maširević died in January of 1870, the question of new Assembly was risen again. Bishopric thought that new assembly had to be elected first, then elect new patriarch and only then it would be possible to discuss the issues considering the new organization of assembly itself. On the other hand, the Liberals wanted first to solve the organizational issues and elect new patriarch afterwards. The differences were insurmountable. The government approved the meetings to be held in May of 1870. Since the very beginning of these meetings, Svetozar Miletić dictated the direction of the disputes. The leader of the Liberals was presenting item by item of the preposition for the new organization. According to this proposition, church affairs were transferred to the hands of laymen. The patriarch was honorary president and representatives were directly responsible for the election of episcope and the patriarch himself. Church property was also under direct provision of the representatives. All suggestions from bishopric were rejected. In actual fact, the church was no longer able to manage its property. Discontent of Serbian bishops culminated with submission of so-called *Votum Separatum* (separate

vow) on the decree of organization by the Liberal party. Both parties had crossed Rubicon. There was no way back. The Liberals submitted their proposal to consideration of the government and the Tzar. Bishopric appealed on breach of laws and traditional privileges. This clash among Serbs weakened chances for preservation of church-school autonomy, which was cleverly used by the government. Liberal Party's attempts to reform the church and its influence only led to clash with bishopric and destruction of traditional values which were one of the major foundations for opposing to Hungarisation organized by the government. The dispute between bishopric and the Liberals will last for the following three decades. Once the disputes had started, they only cleared up the way for the government to denounce church-school autonomy which happened in 1912.

УДК: 94:355(=163.41)(497)"1903/1908"(093.2)

Урош Шешум
историчар
sesumiii@hotmail.com

СРПСКА ЧЕТНИЧКА ОРГАНИЗАЦИЈА У СТАРОЈ СРБИЈИ 1903–1908. ТЕРЕНСКА ОРГАНИЗАЦИЈА

Апстракт: Рад се бави настанком и развојем Српске четничке организације у Старој Србији у периоду од 1903. до 1908. године. У жижи интересовања је теренска организација, односно револуционарна ангажованост самих Срба у Турском царству. Анализом револуционарних институција власти и функционисања револуционарних одбора у Турској покушано је да се одговори на питање у којој мери је успех Организације био плод напора српских чета а колико организованог народа. Рад је написан на основу литературе, наративних извора и документарне грађе српске и бугарске провинијенције.

Кључне речи: Стара Србија, Македонија, Отоманско царство, Илиндански устанак, ВМРО, четничка акција.

***

Крајем 19. и почетком 20. века припадници српског народа у Турском царству налазили су се у врло неповољном положају. Стара Србија,[1] то јест косов-

1 Стара Србија представља географски појам, настао након стварања нововековне српске државе (за разлику од ослобођеног дела историјске Србије, области њеног средњевековног језгра називане су старом Србијом). Стара Србија је тако, зависно од циља и образовања писца који би овај термин користио, померана на границе Душановог царства и државе краља Милутина. До краја 19. века, Стара Србија је омеђена у научној и дипломатској терминиологији српске провинијенције, као област северно од линије Охрид-Прилеп-Штип, укључујући и те гадове. Све јужно од тога сматрано је Македонијом. Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, Београд, 1995, 52–64; *Енциклопедија српског народа,* Београд, 2008, 1084; С. Терзић, *Стара Србија, настанак имена и знања о њој до 1912*, Историјски часопис, XLII–XLII (1995–1996), 91–110.

ски и северозападни део Битољског вилајета,[2] представљала је етнички мозаик. Срби из тих крајева живели су у суседству Арнаута, Турака, Срба муслимана, Јурука, Черкеза, Помака, Фанда, Грка и Гркомана, Цинцара и бугараша.

У северозападном делу Косовског вилајета (на Косову и Метохији, Прешевској, Гостиварској и Тетовској, и делимично у Скопској кази), као и у Дебарском санџаку, и Кичевској кази Битољског вилајета, Срби су се налазили под ударом арнаутских качака али и арнаутских сељака, својих суседа. Турска власт је на сталне испаде Арнаута гледала кроз прсте сматрајући их, као муслимане, бастионом царства.[3] У Сјеничком и Пљеваљском санџаку, ситуација је била мало боља, мада не сјајна. Турске власти су у овим санџацима толерисале злодела муслиманских хајдука и биле склоне да на Србе гледају као прикривене бунтовнике које треба држати страхом у запту, али је стање свакако било подношљивије од оног на Косову и Метохији.[4]

У Скопском санџаку Косовског вилајета, и у Битољском вилајету, Срби су се налазили на удару агресивне бугарске пропаганде, која се није либила да у циљу остварења сна Санстефаанске Бугарске користи и терористичке методе. Бугари су од 1870. имали своју црквену организацију у Турској – Егзархију,[5] и самим тим били у бољој позицији од Срба, који су потпадали под грчку Васељенску патријаршију. Владајући кругови у Софији нису се, међутим, задовољили црквено-школском пропагандом. Користећи се жељом за слободом бројних словенских емиграната у Бугарској, њене власти су иницирале стварање револуционарних организација, које су имале за циљ преврат и припајање Бугарској највећег дела европске Турске. Октобра 1893. у Софији је створен

2 Срби су у Старој Србији у већем или мањем броју почетком 20. века насељавали следеће административне јединице ова два вилајета: у Косовском – Пљеваљски, Новопазарски-Сјенички, Приштински, Пећки, Призренски и Скопски санџак (последњем је 1903. придодата Велешка каза из Солунског вилајета, са неколико српских села); у Битољском вилајету – Кичевску, Прилепску и Дебарску казу. Компактне српске заједнице од по неколико села, које су признавале Васељенску патријаршију јужно од Шаре, биле су Скопска Црна Гора, подножје планине Козјак у Кумановској кази, делови Тетовске и Гостиварске казе, Пореч у Кичевској кази, Велешки Азот, Прилепско Поље под Бабуном и Охридски Дримкол. Слаб отпор Срба био је условљен неповезаношћу или ретком међусобном повезаношћу ових њихових крајева, а раздвајала су их арнаутска и егзархијска села.

3 *Документи о спољној политици Краљевине Србије, књ. 2/3 (1907)*, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд, 2004, бр. 678; *Документи о спољној политици Краљевине Србије, књ. 2/1 (1906)*, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд, 2006, Прилог А, бр. 1, бр, 5, бр. 6.

4 М. Јагодић, *Српско албански односи у косовском вилајету (1878–1912)*, Београд, 2009, 129–224; В. Шалипуровић, *Раоничка буна, аграрни покрет у западним крајевима Старе Србије 1903–1905*, Сјеница, 1969, 41–56; *Документи о спољној политици Краљевине Србије, књ. 2/1 (1906)*, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд, 2006, Прилог А, бр. 1.

5 Створена 1870, као реакција Словена у Турској против грчког клера и литургије на грчком језику, Егзархија је убрзо по свом оснивању постала оружје бугарске националне пропаганде. Словени у Турској, иначе јако побожни и одани цркви, тако су постали стадо пастира који су више водили рачуна о њиховом националитету него о њиховим душама. Р. Грујић, *Егзархијска црква у Јужној Србији*, *Енциклопедија СХС*, 704–706.

Бугарско-македонско-одрински револуционарни комитет (БМОРК), касније познат као ВМОРО. Следеће године основан је, такође у престоници Кнежевине Бугарске, Врховни македонско-одрински револуционарни комитет (ВМОРК).[6] Обе организације су имале исти циљ – ширење Бугарске на запад и југ, а разлика између њих била је у томе што је БМРОК-ВМРО прво желео аутономију Македоније, па затим њено припајање Бугарској, док се ВМОРО залагала за непосредно припајање.

Створене начелно као ослободилачке револуционарне организације, БМРОК-ВМОРО и ВМОРК су убрзо по оснивању отпочеле са терором над патријаршистима[7] у Старој Србији и Македонији, са циљем да их приморају да приђу Егзархији и у својим селима и градовима отворе бугарске школе и приме егзархијске свештенике. Бугарска организација је од 1893. до 1902, створила јака упоришта у градовима и варошима, посебно у Скопљу, Велесу, Кривој Паланци, Куманову, Кратову и Кочанима. Бугарска организација је имала за циљ стварање националне кохезије на терену и стварање паралелне бугарске парадржавне структуре у Турској, па је тако створила мрежу револуционарних одбора и пододбора, судова, еснафа, курирских служби, и тајних чета. Таква организација је могла у повољном тренутку да омогући успешан устанак и муњевиту интеграцију дотадашњих револуционарних рејона у Кнежевину Бугарску. Од 1902. Комитети јачају активност по селима,[8] која нису била толико економски зависна од градова па су остала при свом етнитету. Успеси српске дипломатије 1897,[9] навели су комитете да пожуре и да свеопштом ликвидацијом српских свештеника и учитеља испразне скамије и порте њихових школа и цркви, и тако уништењем српских заједница јужно од Шаре паралишу било какав дипломатски или црквени и школски рад Србије у овим крајевима. Те године, на другом конгресу ВМРО (односно БМОРК) у Солуну, основано је

6 Године 1896. Комитет је променио име у Тајна македонско-одринска револуционарна организација (ТМОРО), да би се на конгресу у Рили 1905. прекрстио у Унутрашњу македонску револуционарну организацију (ВМРО). Ј. Хамза, *Младотурската революција во Османската империја*, Скопје, 1995, 2–3. Без обзира на званични назив, Организација је обично називана ВМРО и у штампи, а и касније, у историографији. Првобитно име ипак треба навести да би се истакло да је њен македонизам у основи толерисан од стране Софије само као бугарски локалпатриотизам.

7 Верницима Васељенске патријаршије: Србима, Грцима, Цинцарима и Словенима, који су себе сматрали Грцима, или једноставно признавали Патријаршију из конзерватизма, у изворима обично називаним гркоманима.

8 Б. Вучетић, *Богдан Раденковић* (магистарски рад у рукопису), Београд, 2006, 49.

9 Срби у Турској су године 1896. добили право да у Рашко-Призренској епархији имају Србина митрополита. Године 1897. Срби су добили право на отварање својих школа у Битољском и Солунском вилајету. С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића,* 1, Београд, 1990, 304–309; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића,* 2, Београд, 1990, 72–75; М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем 19. и почетком 20. века,* Београд, 1988, 91–94, 138; Исти, *Србија у међународним односима крајем 19. и почетком 20. века* Београд 1988, 47–49, 63–69; С. Рајић, *Владан Ђорђевић. Биографија поузданог обреновићевца*, Београд, 2007, 148–158.

Друштво за убијање Срба, које је себи за циљ поставило да „*оīњем и мачем искорени Србе из Македоније*.“[10] Уследиле су „*īодине смрти и тајне борбе*,“[11] како се изразио Станислав Краков. Српске жртве су се ређале, а српска просвета је пропадала на сахранама учитеља и свештеника До 1902. убијено је од стране Бугара 43, а рањено 52 народна првака, свештеника и учитеља.[12] Након неуспелог Илинданског устанка[13] августа 1903. притисак на Србе и Грке додатно се појачао. Следили су месеци дивљања муслиманског осветничког беса,[14] и убиства и палежа од стране Организације[15] (иначе изазивача устанка), које су пасивност Срба и Грка у устанку сматрали за издају која се мора казнити и платити њиховим националитетом.[16]

Ужасне репресалије над хришћанима након устанка, вршене од стране турске војске и муслиманске милиције, натерале су велике силе да директним упливом приморају Порту да уведе реформе у три македонска вилајета – Косовском, Битољском и Солунском. Аустро-Угарска и Русија, као две најзаинтересованије државе у Источном питању, добиле су мандат Сила да саставе план реформи које су се имале спровести у Македонији. Уследио је састанак царева, Фрање Јозефа и Николаја II, у Мирцштегу 24.10.1903, који је, познат као Мирцштегски споразум, резултирао планом реформи у 9 тачака. Мирцштегски програм реформи није могао пацификовати европску Турску, на првом месту, зато што Порта није имала намеру да их спроведе, а Силе ни воље ни интереса да је на то приморају. Цела реформа свела се на преуређење турске жандармерије, покушај реформе судства и укључење хришћана у турски административни систем. На укидање главног узрока мизерије становништва, закупа десетка, Силе, као повериоци презадужене Турске, нису инсистирале, па до тога није ни дошло.[17] Како било, реформна акција Сила у Турској није могла да заштити Србе од терора бугарске организације.

10 В. Илић, *Српска четничка акција* 1903–1912, Београд, 2003, 15.

11 С. Краков, *Пламен четништва*, Београд, 1930, 49.

12 Ј. Хаџи Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Македонији*, Београд, 1928, 14.

13 О устанку, крунској улози Кнежевине Бугарске и Организација у његовом подизању види, В. Илић, *нав. дело*, 16–17.

14 *Руски документи за Македонија и македонско прашање (1859–1918,)*, приредио А. Трајковски, Скопје, 2004, бр. 105, 106, 107, 112, 114 , 115.

15 Непосредно након Илинданског устанка убијено је 19 и рањено 3 учитеља, свештеника и народних првака. В. Трбић, *Мемори, Казивања и доживљаји војводе велешкоī (1898–1912),* књ. 1, приредио А. Драшковић, Београд, 1996, 30; А. Тодоровић, *Револуционарна акција српскоī народа у Турској од 1904–1912*, приредила Б. Вучетић, Мешовита грађа, 28 (2007), 270–272.

16 Од фебруара до јула следеће 1904. године 71. патријаршијско село пришло је егзархији.
Од тога по пет српских села у Кумановској и Кратовској кази и три у Кочанској. Осталих 58 села су грчка или гркоманска села Солунског и Битољског вилајета. Очигледно је да села нису пригрлила бугаризам без притиска чета. Х. Силянов, *Освободителните борби на Македония*, II, София, 1943, 125–126.

17 А. Растовић, *Велика Британија и Македонско питање 1903–1908*, Београд, 2011, 121–130.

Почеци српске самоодбране

Још и пре августа 1903. и током зиме и пролећа 1904. спорадично и неповезано, српска села са обе стране Вардара, нападана од муслиманских и чета ВМРО, ради заштите своје егзистенције стварају сеоске чете и страже по узору на месну организацију ВМРО. Такве сеоске чете образују се у Малешу, Дримколу, Поречу, Кичеву, Велешком Азоту и у Кумановској кази.[18]

Села су могла бар привремено да пруже некакав отпор. Учитељи и свештеници у Старој Србији, гледајући расап своје паствe, а поред тога и лично угрожени, тражили су од Министарства иностраних дела да се под хитно створи српска организација као пандан бугарској, и да се отпор српских села координира.

Њихове тражње нису наишле на разумевање српских конзула у Скопљу и Битољу,

Милосава Куртовића и Михаила Ристића, који су сматрали да ће реформна акција отклонити бар део невоља и да српски експеримент са четама може донети потпуну пропаст српским позицијама јужно од Шаре.[19]

Независно од става представника званичне Србије, августа 1903. пет одвојених центара, сваки на свој начин, раде на стварању српске револуционарне организације. У Београду, на организацији раде генерал Јован Атанацковић, шеф лекара београдског санитета Милорад Гођевац и богаташ Лука Ћеловић. Њих тројица раде на врбовању војвода и четника ВМРО, и на њиховом убацивању у Стару Србију под српским амблемима и за српску ствар. У Врању, капетан Живојин Рафаиловић, заједно са елитом овог пограничног града формира, независно од Београђана, локални револуционарни комитет са истим стремљењима као и престоничка група. Трећу групацију представљали су официри завереници, на челу са Војиславом Танкосићем. Учитељи, чиновници конзулата и свештеници у Старој Србији, на самом терену, већ су

18 АС, МИД, КС, Ф. 45. *Концепт извештаја Михаила Ристића, битољског конзула о стању у рејону* (без броја, датума и адресе); Две српске чете у Малеш планини сукобљавале су се јануара 1903. и са турским потерама и са четама ВМРО. Храном и одећом снабдевали су их становници тамошњих српских села, и српски учитељи и свештеници. *Документа о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, I, Додатак 1,* приредила Љ. Алексић-Пејковић, Београд, 2008, бр. 1; Чету у околини Куманова формирао је Павле Младеновић са своја два сина и још пет четника маја 1903. Да је Павле био пионир српске самоодбране сведочи и Јован. М. Јовановић, али не наводи време његовог одметања. Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од 18. века до ослобођења*, Београд, 1990, 58. Два села у Охридском Дримколу, Нерези, на челу са Иваном Марковићем-Чулићем и Јабланица са попом Марком Ставрићем, наоружавају се септембра 1903. ради одбране од ВМРО. А. Крстић, *Наша четничка акција у Дримколу*, Јужни преглед 6-7, Скопље, 1930, 283–285; *Пламен четништва*, 50; У Азоту, 1903. чету су формирали Наце из Скачкинца и извесни Филиповић, вероватно из Азота. Стефанъ Н. Аврамовъ, *Революционни борби въ Азотъ (Велешко) и Порѣчието*, София, 1929, 37.

19 *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, Књ. 2, Додатак 1,* приредила Љ. Алексић-Пејковић, Београд, 2008, бр. 7. и 11; Б. Вучетић, *Српска револуционарна организација у Османском царству на почетку 20. века*, Историјски часопис, 53 (2006), 359.

увелико радили на организацији. Пету групу, представљали су угледни српски политичари, професори, и чланови разних патриотских друштава, који су у стварању организације видели раван пут у остварењу националних циљева. Септембра 1903. повезивањем ових група у једну настала је Српска револуционарна организација.[20]

Развој српске организације

Настанаком револуционарног комитета, доношењем статута и стварањем револуционарне мреже одбора и пододбора, створили су се у Краљевини и Старој Србији предуслови за успешнију заштиту Срба од бугарских и арнаутских зулума.

Од јесени 1903. до позног лета 1904. Четничка организација функционише независно од државних власти, али се мора нагласити да држава на њене акције гледа благонаклоно, не омета је у раду, и често подржава. Организација у овом периоду успева да пребаци неколико чета преко границе, и чак да на самом терену организује једну чету (у Поречу)[21]. Лета 1904. Министарство иностраних дела, схватајући да Организација сама не може да постигне значајније успехе, новчаним средствима и контролом акција постаје старији партнер Организације.[22]

---

20 Ј. Хаџи Васиљевић, *Четничка акција, у Старој Србији и Македонији*, Београд, 1928, 16–17, В. Илић, *нав. дело*, 21–22. Б.Вучетић, *Српска револуционарна организација у Османском царству на почетку 20. века*, 361; Иста, *Богдан Раденковић*, 53–54; А. Јовановић, *Српске школе и четнички покрет у Јужној Србији под Турцима*, Скопље, 1937, 278–281; С. Симић., *Српска револуционарна организација, комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903-1912*, приредио Ј. Бајић, Београд, 1998, 52–59.

21 В. Илић, *нав. дело*, 36–45.

22 *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, I, 2-1,* приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Антић, Београд, 2006, бр. 235. Упутство Николе Пашића, послато српским представницима у Турској крајем јуна 1904. садржало је налог да се егзархистима у Турској „*одговори истом мером*“, *Додатак 1*, бр. 37. На седници српске владе 13. јула 1904. Министарство иностраних дела је затражило ванредни кредит за неодложне заграничне акције у износу од 200 000. динара. Влада је, свесна неодложности подухвата, истог дана Министарству одобрила тражени кредит. По законској процедури, кредит је накнадно одобрио Државни савет, а краљ својим потписом његову одлуку потврдио. *Додатак 1*, бр. 45 и 50. Природно да је српска влада ушприцавањем новчаних средстава и стављањем свог административног апарата у службу Организације, однела превагу над приватном иницијативом. На примеру стања у Врању, где је утицај врањског окружног начелника Драгића Павловића био већи од утицаја Извршног одбора јасно се могу видети карактеристике односа Организација-држава. *Додатак 1*, бр. 46, 52, 56, 64, 66, 74, 81, 94, 98, 105, 106, 125, 149, 181. Ни у Старој Србији стање није било другачије. Саватије Милошевић повереник Просветно политичког одељења и његових шефова, Светислава Симића и Јована Јовановића-Пижона, крстарио је линијом Приштина–Скопље–Битољ–Врање, реформишући и уређујући делатности тамошњих одбора. По инструкцијама Јована Јовановића, он је реструктурирао Битољски одбор и у свему га потчинио Скопском одбору. У Скопском одбору главну реч имали су конзул Михаило Г. Ристић и његов сарадник Богдан Раденковић, па је тако целокупна мрежа Организације на терену функционисала по кретњама диригентске палице Конзуларног одељења у Београду. Одлука да новац Приштини и Битољу иде преко Скопља и

Такво стање трајало је до јула 1905, када држава, односно Министарство иностраних дела, потпуно преузима контролу над Четничком организацијом. Номинално, и даље је постојао Централни одбор Организације, али само као незванични орган Министарства, чији је шеф био председник Врховног одбора, непосредно надређеног Централном одбору.[23] Две године касније, јула 1907, Врховни одбор, односно неформално одељење Министарства, прихвата оставке чланова Централног одбора[24] и до јула 1908, када Младотурска револуција прекида четничку акцију, фигурира као једина команда четничких послова у Србији и преко границе.

Предмет интересовања овог рада је функционисање српске организације на терену, у Старој Србији. Сама активност чета на терену (четничка акција) и развој институција Организације у Србији стога ће само укратко бити дотакнута. Да бисмо избегли сувишне ступце, развој Организације представићемо анализом њених статута, и оценом њиховог остваривања у пракси.

Развој Орīанизације

По статуту из септембра 1903, задатак комитета била је борба за ослобођење и уједињење српског народа, борба против бугарског насиља и пропаганде и буђење српске националне свести у Старој Србији и Македонији. Предвиђено је да се у сваком месту Битољског, Косовског и Солунског вилајета оснује месни одбор, на нивоу казе, да се изаберу обласни одбори, а на нивоу вилајета вилајетски одбори. Вилајетски одбори би бирали *Главни одбор Тајноī Србо-маћедонскоī удружења*, који би накнадне промене у вилајетским одборима потврђивао. Сваки одбор, од месног до главног, имао би председника, помоћника председника, секретара, благајника и саветнике, а њихово чланство би чинили сви они који желе да раде у корист комитета и положе заклетву. Такође, сваки месни, окружни и вилајетски одбор био је дужан да о свим учињеним корацима претходно обавести надређени одбор. Предвиђено је да сваки одбор има тајну полицију ради контроле чланства, а казне за огрешење о Организацију, био извршилац члан или не, кретале су се од глобе до смртне

коначно је оградила превласт Министарства. Аксентије Бацетовић-Бацета, главни организатор четовања и преноса оружја, радио је директно по налозима министра иностраних дела. *Додаīак 1*, бр. 67, 92, 118, 132, 187, 240, 247.

23 Одлуку Врховног одбора из јуна 1905, који је и формално потчинио Организацију држави, формулисали су председник Врховног одбора – министар иностраних дела Јован Жујовић, шеф конзуларног одељења Јован Јовановић Пижон, скопски конзул Михаило Ристић, софијски посланик Светислав Симић, шеф Горског штаба Илија Јовановић Пчињски. Само летимичан поглед на одлуке Одбора јасно показује ко вуче конце заграничног четничког рада. В. Илић, *нав. дело*, 64–67. *Додаīак 1*, бр. 264.

24 *Документи о сīољној йолиīици Краљевине Србије 1903-1914, књ. 2, Додаīак 3*, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд, 2008, бр. 219. (=*Додаīак 3*)

казне. Сваки револуционарни срез и месни одбор, ради сигурности чланова Организације имао би по једну рејонску чету. Трошкове организације би покривали добровољни прилози, чланарина и врло растегљива одредба „*Приходи са других страна.*» Последњи члан статута предвиђа доношење правилника за чете, који по свој прилици никада није донет.[25]

У новом статуту Српске организације из јула 1905, која од тада носи званично име *Тајно удружење „Српска одбрана“*, приметан је утицај ставова Министарства иностраних дела. У новом статуту се као основни циљ понавља борба против непријатеља српства, истим средствима које и „непријатељ“[26] користи, али и еволутивна борба кроз подршку реформи на културном и економском подизању и окупљању Срба у Старој Србији и Македонији (члан 2. и 3.). Парадоксална подршка реформама, гарантована од стране једне превратничке организације, такође одаје рукопис Министарства. Теренском организацијом (организација у Србији се не спомиње, извесно са намером да се покрет званично представи као самостални покрет Срба из Турске) по статуту руководе два одбора, један у Старој Србији, један у Македонији, и Горски штаб.[27]

Структура и дужности нижих инстанци – одбора и пододбора, исти су као и у статуту из 1903. Новина је то што је уведен Штаб, који представља извршни орган одбора, вилајетских и оних на нивоу казе, који у договору са њим решавају сва организациона питања. Штаб је поред извршних дужности имао и обавезу ревизије чета. Обилазио је месне тајне и активне чете и старао се о њиховој будности, дисциплини. Удружење се издржавало од месечних улога чланова и добровољних прилога (што је потпуно неискрен члан, будући да је организација финансирана државним кредитом од августа 1904). Чланови статута од броја 14. до броја 34. представљају правилник српских чета.[28] Састављеност статута и правилника,[29] као и чињеница да је Штаб који је постојао већ годину и по дана, накнадно унесен у статут, говори о револуционарном неискуству и неразрађености Организације. Много тога радило се у ходу и на основу искуства.[30]

25 *Додатак 1*, бр. 13.

26 У овом статуту се име непријатеља изричито не наводи, по чему се осећа утицај дипломатског пера.

27 Места њиховог становања наводе се као тајна, мада је било опште познато да су у питању Скопље и Битољ. Што се тиче горских штабова, од пролећа 1905. постојала су два штаба, за Источно и Западно Повардарје. У статуту се наводи само један штаб. Додатак 1, бр. 156, 166, 194, 205.

28 *Додатак 1*, бр. 134.

29 Војводи Павлу Младеновићу послата су средином јуна 1905. правила – статут, заједно са наређењима и признањем војводства. Д. Зографски, *Аустриски документи за историја на македонски народ 1905–1906, том 1.*, Скопје, 1977, бр. 46.

30 Паралелно са теренским статутом Министарство је начелствима предало ноту о Организацији у Краљевини. У Србији су постојали Врховна управа и Централни одбор у Београду, Извршни обор у Врању, а на самој граници Пословни одбор. Године 1905. увидело се да је непотребно постојање два

Идеја Орīанизованоī народа

Бугарска револуционарна организација је од 1893, поред оружаних револуционарних активности у Турској, спроводила и изградњу судских, политичких и економских паралелних структура.[31] Конструишући се на темељу организаторских искустава својих бугарских супарника, српска организација у Турској, грађена, поступно од јесени 1903. до јула 1908, на крају периода који обрађујемо, представљала је структуру која је паралелно егзистирала са административном структуром Турског царства.

Важно је напоменути да организација на терену није грађена системски. Грађена је одоздо навише, од села ка вилајету, и стварали су је људи различитог образовања и искуства, немајући при том никакав приручник, правилник[32] ни статут. Повезивањем и унифицирањем плодова локалне самоодбране настала је Српска организација. Тако су лета 1903. поручници Војислав Танкосић и Ђока Влајковић образовали тајне одборе у Поречу и Кичеву, а Саватије Милошевић, јесени исте године у битољском крају. Прота Стеван Димитријевић изградио је 1903–1904. рудиментарну организацију у Скопској Црној Гори, прота Ташко, Лазар Божовић и Василије Трбић у прешевском и кумановском крају.[33] Тек априла, односно јула 1904. настали су вилајетски одбори у Битољу и Скопљу.[34] Организација је дакле, од лета 1903. до јула 1904. формирала одборе на нивоу села, казе, санџака и вилајета, укључивши тако у своју мрежу безмало све Србе у Турској јужно од Шар-планине.[35] Када се

одбора у близини границе и поново је њиховим спајањем успостављен један Извршни одбор у Врању. *Додаīак 1*, бр. 264, 467, 470. Позваност одбора у казама на револуционарне послове уносило је збрку у рад Организације, а питање снабдевања чета од стране разних одбора, то јест питање њихових надлежности, доводило је до тога да чете по месец дана иду босе и голе. Војвода Јован Бабунски је збрку око одборских надлежности и њену последицу по опремљеност чета изразио изреком: „*Деīе од īовише оцева без каīу иде*“, *Додаīак 3*, бр. 54.

31 Б. Вучетић, *Боīдан Раденковић*, 49.

32 Солунски конзул Владимир Љотић је марта 1906. предлагао Министарству да се правилник ВМРО преведе и да се његове одредбе спроведу на терену. Дословно копирање организације ВМРО било је неопходно на почетку због неразвиијености Српске организације. *Документа о сīољној īолиīици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 2-1 (1906)*, приредили Ж. Анић, и Љ. Алексић-Пејковић,Београд, 2006. бр. 246.

33 М. Степановић, *Срби и Буīари у īрошлосīи и садашњосīи*, Београд, 1913, 86, 90; *Пламен чеīниīва*, 91–92, 103–105, 136–139; Ј. М. Поповић, *Неимари Јуīославије*, Београд, 1934, 403; *Мемоари,* 35–38. Б.Вучетић, *Боīдан Раденковић*, 62; *Пламен чеīниīва*, 98, 152.

34 *Револуционарна акција,* 271–272; А. Јовановић, *Војвода Саваīије*, Летопис Матице српске, књ. 326 (октобар–новембар–децембар 1930), 136–137, Б. Вучетић, *Боīдан Раденковић*, 61–62; *Пламен чеīниīва*, 98, 152.

35 Јула 1905. поред два вилајетска постојали су одбори у Куманову, Велесу, Прилепу, Кичеву, Поречу, Дримколу , Крушеву, Дебру и Охриду. *Додаīак 1*, бр. 264. Последња три одбора су више били одраз амбиције Организације него што су заправо функционисала. Српске чете никада нису отишле јужно од Битоља, нити западно од Дримкола, у коме су само обилазиле српска села. У крушевском, охрид-

има у виду начин настанка Организације, јасно је да њено организовање није било свуда спроведено на исти начин, и да није свуда правилно функционисало.[36] Организатори нису увек били способни да се наметну као ауторитет становништву, а ако би у томе и успели, често нису могли да изведу првилно организовање, јер ни њима самима није било јасно како организација треба да функционише.[37]

Шефови штабова и рејонске војводе успеће до краја 1906. да спроведу какву-такву унификацију теренске организације, али тек након што су „подерали гвоздене опанке."[38] Релативна пасивност српских чета од јула 1905. до краја 1906. делимично се може објаснити заузетошћу шефова и војвода реорганизацијом.

Будући да су организациони рад и четничка акција имале два рејона деловања – Источно и Западно Повардарје, и револуционарна власт била је подељена по таквој основи. До средине 1907. Врховна организациона власт Западног Повардарја био је Битољски вилајетски одбор[39] и Горски штаб, док су у Источном револуционарну власт делили Скопски и Извршни одбор и Горски штаб.[40] Рејоне два штаба делио је Вардар. Рејон једног горског штаба био је подељен на четне рејоне, то јест на области додељене револуционарном старању једног четничког војводе. Везу између два штапска рејона деловања одржавао је од 1905. Врховни одбор, то јест Министарство иностраних дела.

ском и дебарском крају (ако се изузме Дримкол у охридском крају, који је имао свој одбор, и Мала Река у дебарском крају, где акције није било) српске заједнице су биле занемарљиве и нису прелазиле број од неколико десетина људи.

36 Априла 1906. шеф Горског штаба на Козјаку, Михаило Ристић Џервинац, изричито каже: „ *Увидео сам да је наша орґанизација и куса и на рђавој основи, с тоґа сам и по својој увиђавности и по предлоґу ґ. Љубинка намерен да извршим реорґанизацију на бољој основи и потпуније.*" *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 2, Додатак 3*, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд, 2007, бр. 70. (=*Додатак 2*)

37 *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, књ. 2-2 (1906)*, приредили Ж. Анић, и Љ. Алексић-Пејковић,Београд, 2006, бр. 241. Тако је организација коју су у Поречу уводиле неписмене војводе Мицко Крстић, Риста Девички и Зафир Премчевић 1904. била организација само по имену. *Додатак 2*, бр. 127.

38 Министарство иностраних дела је маја 1906. наредило општу реорганизацију на терену, иако су шефови исту спроводили још од јануара. Реорганизација је потрајала до краја године, будући да је мушко становништво тек на јесен у већем броју долазило из печалбе. *Додатак 2*, бр. 112, 114, 126, 127, 132, 185.

39 Заправо, Битољски одбор није функционисао од почетка 1907. Власт је од тада у рукама Скопског одбора и Штаба. *Додатак 3*, бр. 1 . и 205.

40 Разграничење револуционарних рејона и делатности организационих институција све до средине 1907, када Врховни одбор, односно Министарство, не преузме кормило, није било јасно одређено. Тако су до априла 1907. 53 села Прешевске казе имала над собом пет тајних власти (поред турске државе и својих бегова). Рејонски војвода, месна чета, шеф штаба, Извршни одбор и Бујановачки одбор управљавали су револуционарним пословима често противречно и на уштрб угледа Организације. *Додатак 3*, бр. 110.

Вилајетски одбор је заједно са Штабом усклађивао акције чета на терену и старао се о функционисању организације.[41] Одбори на нивоу казе требало је да износе предлоге и сугестије вилајетском о корацима који би требали да се предузму у оквиру њиховог рејона, да међусобно повезују своје месне одборе и курирску службу, као и да се старају о снабдевању својих рејонских чета.[42] Будући да је седиште ових одбора било у градовима у којима је српска организација била више него слаба, њихова делатност била је симболична, а и као таква често штетна и збуњујућа.[43] Вакуум власти зато је попунила власт рејонских војвода и штабова. Шеф је радио у сагласности са Вилајетским одбором, па је тако структура организације на терену заправо представљала корелацију месних одбора, четничких рејонских војвода, шефова и вилајетског одбора.

Сеоска орīанизација

Почетна и кључна ћелија Српске револуционарне организације, због слабости Срба у варошима, било је организовано село, на чијем челу је стајао месни одбор. Месни одбори су представљали притајену локалну власт, којој су морали да се покоре сви подручни становници.[44] Сеоски одбор су чинили председник, секретар, благајник и војвода. Села која су била подељена на мале имала су и махалске часнике, то јест, подвојводе или десетаре.[45] Сеоски одбори су имали и своје курире, који су били у вези са куририма других села, тако да је одоздо навише, изграђена солидна курирска служба.[46] Дужност месног одбора била је да све становнике места уведе у Организацију и обучи их за службу рејонским четама, врши локалну и судску власт над суседима-члановима.

Свако организовано село имало је своју благајну, такозване металичке касе (по ситном новцу металику), у које је улазио новац од глоба[47], пресуђиван од стране месног суда, и мали месечни прилози. Њоме је руководио месни одбор, односно благајник, а утрошак је контролисао рејонски војвода. Сеоске благајне представљале су црни фонд, из кога су у случају хапшења сељана,

41 *Додатак 1*, бр. 435.

42 Исто, бр, 406.

43 *Документа о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, књ. 2-1 (1906)*, приредили Ж. Анић, и Љ. Алексић-Пејковић, Београд, 2006, бр. 307, 339; *Додатак 3*, бр. 54.

44 *Мемоари*, 83.

45 *Додатак 1*, бр. 139; *Додатак 2*, бр. 110, 127. Често је револуционарни председник истовремено био и кмет, то јест представник села пред властима. П. Блажарић, *Мемоари*, Лепосавић, 2006, 77.

46 *Додатак 2*, бр. 84, 127.

47 Глобом од 13 турских лира казнио је војвода Крста Ковачевић сеоског четника јер је изгубио пушку. *Додатак 3*, бр. 162. Податак је наведен да би се стекао увид у солвентност металичких каса. Тринаест лира била је значајна сума у оно време. П. Блажарић, *нав. дело*, 77.

плаћана њихова издржавања у затворима, подмићивани турски чиновници и плаћани адвокати.[48] Ауторитет власти месних одбора одржаван је преко сеоских и рејонских чета. Другим речима, сеоске чете су представљале извршну власт месних одбора.

Мартинка и мотика

Пракса и функционисање герилског ратовања неумитно доказује да је кретање герилских илегалних чета на некој територији немогуће без подршке и сарадње локалног становништва. Мали број српских четника на простору Старе Србије, који није прелазио цифру од 150–170 четника са обе стране Вардара, документује снагу организованих српских села и њихових чета, као и њихово живо учешће у акцијама рејонских чета.[49]

Сеоске чете су постојале у угроженим српским крајевима и пре формирања српске организације, пре свега у Дримколу и Поречу. Формирањем Организације оне су стављене под команду одбора, а сва села која су убудуће приступала Организацији била су дужна по том примеру да се наоружају и формирају сопствене чете. Неколико отреситих сељака чинило је четно језгро и они су били задужени за чување ноћних стража. Остали сељаци, њихови суседи, такође су били наоружани, али су притицали у помоћ чети само када је била у великој опасности.[50] У време када није било сукоба, наоружани сељаци су се бавили својим свакодневним пословима, не запостављајући под претњом строге казне редовне стражарске дужности. Као и рејонске чете, и сеоске су имале своју хијерархију. Војвода, десетар и благајник били су нека врста четног официрског кора и штаба, њих је именовао месни одбор са благословом штаба.[51] Поред њих, обавезно су именовани и курири. Њих је постављао рејонски војвода, коме су непосредно били одговорни.[52] По речима

48 АС, МИД, КС, Ф 48, Ж. Балугџић, Скопље-Љ. Михаиловићу , Битољ, 1. 3. / 13. 3. 1908, пов. Бр. 18; *Додатак 1*, бр. 448; *Додатак 2*, бр. 16, 110, 127; *Додатак 3*, бр. 85.

49 По бугарским изворима, на терену је 1906. и 1907. деловало око 170 четника распоређених у 12 до 16 чета. С. Елдъров, *Сръбската въоръжена пропаганда в Македония 1901–1912*, София, 1993, 95; Октобра 1906. са леве стране Вардара било је укупно 67 четника са шефом и војводама. *Додатак 2*, бр. 205. Марта 1908. у Источном Повардарју са војводама и шефом било је 37 четника распоређених у три чете, док је западно од Вардара, такође са шефом и војводама било 68 четника распоређених у седам чета. У целом рејону деловања било је дакле укупно 105 четника. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 3-1/1, 1908*, приредили М. Војводић и Љ. Алексић-Пејковић, Београд, 2010, бр. 200. Велика концентрација четника као на Челопеку 1905, где их је било 130, изолован је случај, то јест, све теренске чете ишле су свака у свој рејон и не одају редовно стање на терену. В. Илић, *нав. дело*, 53–55.

50 *Додатак 1*, бр. 139; *Револуционарна акција*, 292.

51 *Додатак 1*, бр. 134.

52 *Додатак 1*, бр. 125; *Пламен четништва*, 149; *Српска револуционарна организација*, 115-116; П.

Илије Јовановића Пчињског, сељаци организиованих села били су „*дању раја а ноћу зверови*.“[53]

Основна функција сеоске чете била је одбрана атара од арнаутских качака[54] и бугарских комита, пружање помоћи угроженој рејонској чети; учешће у походу на бугарашка села или бугарске чете била је њена ванредна дужност, додуше релативно често изискивана. Сеоска милиција или илава, како је понекад војводе називају, није била фактор за занемаривање.[55] У Прилепском Пољу, Поречу, Азоту и кумановском крају сеоске чете су биле добро повезане и способне да пруже отпор и надмоћнијем непријатељу.[56] Тако су напад великог броја бугарских комита на села Госторижане, Крапу, Довезенце, Јачинце, Старо Нагоричино и Бељаковце 1906. године одбиле самостално сеоске чете.[57] Снага сеоске милиције показала се и приликом арнаутског напада на село Габровник у Азоту, на Ђурђевдан 1907. Габровчани и сеоске чете суседних села, Мокрања и Ораовдола, потпуно су разбили напад Арнаута не дозволивши им да учине било какво насиље.[58] Приликом напада на егзархијска села, малобројне српске рејонске чете водиле су сеоску милицију, што су редовно чинили и Бугари. Војвода Василије Трбић увео је тако 1906/1907. у српску организацију неколико егзархијских села у Велешкој кази водећи уз своју двадесточлану чету и сеоске чете српских села.[59] Захваљујући томе, села су без борбе одбацила „бугарски јарам“ и престројила се у српску организацију. Још децембра 1905. малобројне српске чете су у велешком крају водиле у борбе до 300 припадни-

Ж. Илић, *Војвода Петко Илић*, Јужни преглед, 336–337; *Трновитим стазама*, 42–44; *Мемоари*, 83.

53 *Додатак 1*, бр. 139.

54 Пореч је пре отпочињања српске четничке акције и стварања Организације био често на мети удара арнаутских банди из дебарског краја и гостиварског краја. Две српске чете зато су увек биле у Поречу иако су свих 40 поречких села, сем једног, била српска. Задатак ових чета је била је заштита села од напада качака. Дешавало се, међутим, да је сеоска организација после неког времена била способна да сама одбија мање качачке групе, као што су то учинила села Битово и Битулија. *Додатак 2*, бр. 32, 127, 147; П. Блажарић, *нав. дело*, 72. У Скопској Црној Гори Србе су нападали њихови суседи Арнаути. Месне чете су успеле до 1907. да смање њихову осионост и да организују добру одбрану својих села. *Документа о спољној политици Краљевине Србије књ 2, 3/2*, приредили В. Крестић, Љ. Алексић – Пејковић, Београд, 2004, бр. 678.

55 Још децембра 1905. аустроугарски скопски конзул Готлиб Пара писао је Голоуховском да је по свој прилици коришћење сеоске милиције нова општа тактика и Срба и Бугара. *Австриски документи за историјата на Македонски народ 1905-1906, том 1*, приредио Д. Зографски, Скопје 1977, бр. 68.

56 По добрим четама била су позната села Брод и Крапа у Поречу, Патејац (из милоште називан српским Порт Артуром), Госторижане и Риљево. *Додатак 2*, бр. 114, и 127.

57 *Додатак 2*, бр. 127, 147, 217, 225, 238; *Мемоари*, 82–83.В. Стојанчевић, *Село Крапа у Поречу и његов сведочанник поп Тасе Коневић на почетку 20. века*, Братство, 13 (2009), 125–130. Крапа је одбила напад неколико бугарских активних чета од 180 четника.

58 *Додатак 3*, бр. 152, 155; *Мемоари*, 103–104.

59 *Мемоари*, 92–103.

ка милиције.[60] Војвода Миливоје Чолак Антић је напад на велико егзархијско село Страцин, на граници Кумановске, Паланачке и Кратовске казе, извршио уз помоћ 200 српских сељака кумановске и паланачке околине[61]. У не малом броју случајева, сеоске чете су пробиле обруч око српских рејонских чета и тако спасиле Организацију од пропасти.[62]

Говеда у житу

Нису само сеоске чете имале задатак да потпомажу српску четничку акцију. Сви сељаци из организованих села, по примеру ВМРО, представљали су службенике српске организације. Жене су преносиле оружје сакривено у намирницама или су носиле бомбе под одећом. Вршиле су, као и њихова деца, курирску службу, и када је то било потребно, криле су у женским одајама четнике.[63] Сигналима познатим четницима обавештавали су српске чете о кретању турске војске, арнаутских или бугарских чета. Тако су на пример, вика сељака и метеж праћен повиком „*Говеда у житу*“ имали задатак да обавесте чету да је турска војска у близини. Сељаци су четама доносили храну, обавештавали их о конацима и кретању непријатеља и крили од власти.[64] У селима Прилепског Поља сељаци су по наређењу чета изградили и напунили магацине са житом, од којег би се чете храниле у току зиме, и испомагали сиромашна поречка села.[65] Десет села кумановског краја изградила су скривнице за људе и оружје, и оне су савршено служиле сврси све до престанка српске акције.[66]

Однос становништво – Организација био је двосмеран. Канали Организације и њене финансије били су у служби потреба становништва. Тако је, на пример, један сељак из Чучера у Скопској Црној Гори хоспитализован четничким каналом у врањску болницу након уједа бесног пса, а сеоска црква села Стајевца добила је од Извршног одбора неопходне црквене књиге.[67]

60 *Додатак 1*, бр. 410.

61 *Документа о спољној политици Краљевине Србије, књ. 2, 4/2*, приредили Љ. Алексић – Пејковић и Ж. Анић Београд, 2008, бр. 407

62 *Додатак 2*, бр. 147, *Мемоари*, 92–103

63 *Револуционарна акција*, 283–285; *Пламен четништва*, 150–154, 176–178; *Српска револуционарна организација*, 117–118.

64 *Пламен четништва*, 175–177; *Револуционарна акција*, 282–285; С. Симић, *Српска Револуционарна организација. Комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903–1912*, приредио Јово Бајић, Београд, 1998, 114–120.

65 *Додатак 3*, бр. 307.

66 АС, МИД, Извршни одбор Врање, Ф. 10, Извршни одбор – Шефу штаба Војину Поповићу, 23. 11. / 3. 12. 1907, бр. 1683.

67 АС, МИД, Извршни одбор Врање, Ф. 4, Скопски одбор – Извршном одбору, 26. 3. / 6. 4. 1907, 29.

До новца је Организација долазила стварањем кредитних завода на терену, маскираних под именом црквено-школских фондова. Тиме се постизала двострука корист, новац се сливао у благајну Организације, а сељаци су били задовољни ниским каматама и тако везивани за покрет.[68] Бојкот трговаца бугараша у крајевима где су српска села окруживала економски и привредни центар (у рукама Егзархије и ВМРО биле су трговачке чаршије Велеса, Прилепа, Скопља, као и свих градова на простору српског четовања) српска организација је подузимала када би потпуно организовала села. Меркантилистички методи Организације имали су задатак да покажу бугарашима да утицај српске организације не престаје на границама градских синора.

Казном батинања и глобом од једне турске лире Организација је дисциплиновала своје сељаке и затварала тезге и магазе трговаца бугараша.[69] Још једна економска мера везивала је становништво за Организацију – печалбари су од надлежних револуционарних власти, али и од просветних и црквених српских установа, добијали потврду о припадности Организацији, која им је омогућавала одлазак на рад безбедним четничким каналима и осигуравала им посао у Србији.[70] На основу поверених ингеренција одбори су спроводили управну, судску и извршну власт међу Србима у Турској. Присутни у сваком селу, локални вођи Организације су много више од турских власти били способни да утичу на свакодневни живот Срба у Турској. За мештане организованих села рејонски војвода је представљао знатно утицајнију институцију од турског хућумата.

Суд српске организације

Одбори су преузели функције судова и све размирице између сељака морале су бити разрешене и пресуђене пред њима.[71] Кадији се смело ићи само у случају парничења између муслимана и хришћана, то јест по позиву турских власти, у супротном је следила физичка или новчана казна.[72]

---

3. / 9. 4. 1907, бр. 366. и 623; АС, МИД, Извршни одбор Врање, Ф 10, Одбор села Стајевца – Извршном одбору, 18/31. 10. 1907, 21. 10. / 3. 11. 1907, бр. 1564.

68 *Револуционарна акција,* 286.

69 *Пламен четништва*, 182–183; *Револуционарна акција,* 281–282; *Додатак 1*, бр. 183.

70 АС, МИД, Извршни одбор Врање, Ф. 4, 8. 5. / 21. 5. 1907, бр. 903; 4. 5. / 17. 5. 1907, бр. 553; 12. 3. / 25. 3. 1907, бр. 550; 12. 3. /25. 3. 1907, бр. 551, 552, 553.

71 Апсолутно све размирице и парнице, од бракоразводних до поделе печалбарске зараде, биле су у надлежности месног суда (иако ово право спада у црквено судство, често су га разрешивали сеоски одбори у којима је заседао свештеник.) *Додатак 2*, бр. 32,

72 Мемоари, 83, П. Блажарић, *нав. дело*, 77, *Додатак 2*, бр. 32. Тако су два парничара пред турским прешевским судом, Мана Антић и Тома Спасић кажњени батинама. Мана је добио мање батина од Томе из обзира према томе што је био епилептичар. *Додатак 3*, бр. 121. Турска власт је 1907. издала наредбу да се турски судови морају обилазити, међутим, без резултата. АС, МИДС, ППО-ред 711, Ф.

Судови су били тростепени – сеоски суд је био првостепени, четни апелациони (то јест, суд рејонског војводе), док је Горски штаб представљао касацију.[73] Изузетак од тог правила била је Прешевска каза, у којој је револуционарну власт од 1907. вршио Извршни одбор у Врању преко месне чете.[74] Одбори су начелно судили по обичајном и канонском праву, а заправо, по „правди и здравој памети."[75] На овом пољу је Организација показала неозбиљност. Нити је постојао организациони законик, нити се користио туђи. Тако је пет неписмених четника месне чете у Прешевској кази, поред исто тако неписмених чланова месних одбора, пресуђивало дугогодишње и замршене парнице управо по „здравој памети." Сачувано нам је неколико пресуда револуционарних судова, углавном за Прешевску казу, а и из њих можемо видети са каквим се све проблемима сусретао револуционарни суд.

Будући да је српско становништво у Турској било склоно одавању парничарским страстима и инаћењу, пред судове су долазиле најразличитије тужбе. У Поречу су сељаци захтевали од одбора, а овај од шефа штаба, да се извесна „вештица" из села осуди.[76] Месни судови су се бавили одређивањем међа поседа, поделом имања, наследним правом, делинквенцијом, али и случајевима који су улазили под јурисдикцију црквеног суда.[77] Организациони суд се тако бавио бракоразводним парницама, доносио пресуде за моралне деликте (прељубу)[78] и изрицао забране које су биле искључиво право митрополита, каква је нпр. забрана свештеницима да венчавају малолетнике[79] Међусеоске парнице биле су највећа главобоља Организације. Дугогодишње парнице око сеоских атара, својине села над воденицама, шумама и пашњацима, па чак и редослед коришћења заједничких воденица, уносиле су злу крв и слабиле повезаност организованих села.[80] Пресуде по овом питању решаване су оби-

6, Конзулат Скопље, Живојин Балугџић – Министру председнику – Миловану Миловановићу, 26. 7. / 8. 8. 1908, бр. 4189.

73 *Мемоари*, 83-84: П. Блажарић, *нав. дело*, 77, *Додатак 2*, бр. 127,

74 *Додатак 3*, бр. 110.

75 *Додатак 2*, бр. 127.

76 *Додатак 2*, бр. 127.

77 АС, МИДС, Извршни одбор Врање, Ф 10, 7/20. 3. 1906, без адресе и броја; *Додатак 3*, бр. 111, 121, 165.

78 Извесна Трандафила Митровић из Бујановца напустила је мужа због тога што ју је тукао. Рођака код које је одбегла продала је Трандафилу једном удовцу. Четнички суд је пресудио да се Трандафила врати мужу, коме је даље злостављање забрањено, а њој под претњом смртне казне поновно бекство. АС, МИДС, Извршни одбор Врање, Ф 10, Седница извршног одбора од 16/29. 6. 1907, бр. 1147.

79 *Додатак 3*, бр. 176. У Прешевској, Кумановској и Паланачкој кази био је устаљен обичај женидбе малолетника старијим девојкама, то јест традиција нечисте крви, позната из дела Боре Станковића. Организација се трудила да искорени обичај, пошто су љубоморни синови извесно били склони да дојаве властима револуционарну делатност својих очева и ривала.

80 АС, МИДС, Извршни одбор Врање, Ф. 4, седница извршног одбора од 29. 3. /11. 4. 1907; Исто, Ф.

чајним системом пороте. Угледни људи, и представници сеоских одбора, свих парничних страна и околних села, били су дужни да разреше такве случајеве.[81] Након донесене одлуке полагана је заклетва на њено поштовање. Честе глобе[82] и телесне казне које је досуђивао организациони суд, као и за Турску незамислива ad hoc суђења, ублажиле су парничарске страсти српских села и учврстиле Организацију. У прилог ефикасности организационих судова иде податак да су револуционарне турске власти након Хуријета неко време званично дозвољавале њихов самостални рад у српским селима у околини Бујановца.[83]

Функција војвода и шефова у Орīанизацији

Функција вође наоружане чете није била и једина функција рејонског војводе, кога је постављао, у ствари, чешће потврђивао Централни одбор у Београду.[84] Будући да је српско четовање у основи за свој циљ имало одбрану српских крајева од бугарских и арнаутских чета, и да је четничка борба имала за циљ да створи организовану одбрану, војвода је уз то што је био вођа чете морао да буде и горски „обор кнез“ свог рејона. Његовом старању били су поверени многи сегменти друштвеног живота области у којој је деловао. У оквиру своје чете војвода је на терену представљао власт са ауторитетом који под претњом смртне казне није смео бити доведен у питање. Одлучивао је о кретању чете, носио четну благајну, старао се о одећи, храни, хигијени и здрављу својих четника.[85] У његовој личности био је оличен четни суд, који је служио и као апелација на одлуке месних одбора. Црквено-просветне активности биле су такође део његовог посла. Из Србије је доносио, или прикупљао новац за изградњу или оправку школа и цркава.[86] Даривао је писменим сељацима књиге,[87] док је неписменима понекад и читао[88] – неки од војвода су били учитељи пре одметања у чете, па то стога не треба да чуди. И санитетска служба је улазила

5, бр. 1639, 9/22. 11. 1906; Исто, Ф. 10, Село Лукарица-Извршном одбору, 27. 10 / 10. 11. 1907, бр. 1147.

81 АС, МИДС, Извршни одбор Врање, Ф. 10, Село Лукарица-Извршном одбору, 27. 10. / 10. 11. 1907. бр. 1147.

82 *Додатак 2*, бр. 16.

83 АС, МИДС, ППО-ред 711, Ф. 10, Конзулат Скопље, Живојин Балугџић – Министру председнику –Миловану Миловановићу, 9. 8. / 22. 8. 1908, бр. 4443.

84 *Срīска четничка акција*, 51.

85 *Додатак 1*, бр. 139.

86 *Срīска револуционарна орīанизација*, 116; *Додатак 1*, бр. 160, 187.

87 *Додатак 1*, бр. 183, 160, 177, 186. У питању су најчешће биле збирке народних епских песама.

88 *Крв четника*, 14–15.

у оквир њихових дужности. Сељацима су давани лекови намењени четницима када је то било нужно.[89]

Војводе су требале да буду чувари и економског стања становништва рејона у коме су четовали. Већ је речено да су контролисали утрошак месних благајни, али се ту њихова брига о финансијама становништва није завршавала. Они су штитили становништво од глобљења Арнаута и Турака. Тако је војвода Риста из Девича забранио 1904. да ико плаћа глобе које је силовити Арнаут у Поречу прописивао.[90]

Војводе су се старале и о моралу, како својих четника тако и становништва. Војвода Петко Илић прописао је правило да се свака жена која буде силована казни са 25 батина, заједно са свим својим мушким укућанима. Та сурова, и мора се рећи, неправедна казна, требала је да мотивише становнике да се посвете данонoћном чувању своје женске чељади од напада бугараша и Арнаута.[91]

Шефови штабова носили су још већу одговорност од војвода, пошто су они представљали надзорну револуционарну власт, којој су подлегале војводе, четници али и целокупна организација на терену. Шефови су потврђивали месне и рејонске војводе, извиђали жалбе на њихову самовољу, коначно пресуђивали спорове, вршили ревизију сеоског и четног оружја, али су водили рачуна и о свим аспектима друштвеног живота у свом рејону. Шеф штаба Павле Блажарић Бистрички, на пример, додао је на списак својих дужности и бригу о хигијени подручних сељака. Аљкаве жене катранџијског села Тажева у Поречу, које су запоставиле своје домаћичке дужности, дозволивши да тело њихових мужева и деце буду замазане катраном а одећа пуна вашака и бува, искусиле су казну од десет батина по његовој наредби.[92] Шеф Панта Радосављевић Дунавски издао је почетком 1906. наредбу свим селима да децу од 7 до 12 година шаљу у школу. Учитељи су правили списак несавесних родитеља, а месна или рејонска чета дословно је штапом сељацима утувљивала свест о потреби образовања.[93]

89 *Додатак 1*, бр. 139, 183. Горски штаб је чак требовао Пелагићевог *Народног учитеља* за потребе упознавања становништва са искуствима народне медицине.

90 *Додатак 1*, бр. 136.

91 П. Ж. Илић, *Војвода Петко Илић*, Јужни преглед, 335.

92 П. Блажарић, *нав. дело*, 78.

93 *Додатак 2*, бр. 127.

ЗАКЉУЧАК

Српска четничка организација је настала 1903. као оружани одговор Срба из Старе Србије и патриотских кругова у Србији на нападе бугарске организације ВМРО и арнаутских качака. Изграђена је повезивањем у самоодбрани организованих српских села и револуционарних градских одбора у Старој Србији и Краљевини. Српска револуционарна организација је изграђена по узору на бугарску организацију ВМРО и представљала је паралелну државну структуру Срба у Османском Царству. Организацију су у Србији чинили Централни (од 1905. и Врховни одбор) и Извршни одбор у Београду и Врању. У Старој Србији Организацију су одоздо на горе чинили месни одбори, одбори у казама и вилајетски одбори у турским административним центрима, Скопљу и Битољу.

Горски штаб, надлежан за српске чете, и рејони српских четничких војвода имали су своје борбене дужности, али су представљали и важне институције за функционисање Организације. Од 1903. до средине 1904, власти Краљевине Србије су толерисале рад приватне револуционарне иницијативе. Од средине 1904. до јула 1905. држава је помагала организацију новцем, опремом и административним апаратом. Од јула 1905. до јула 1907. српске власти преузимају све конце револуционарног рада, задржавајући револуционарне одборе само као посреднике који испуњавају њена наређења. Од јула 1907. до јула 1908, када младотурска револуција прекида револуционарну делатност, Организација у Србији и потпуно постаје само део административног апарата.

Организациона структура и статути револуционарног рада мењали су се током периода који обрађујемо, али је основна ћелија Организације – месни одбор, или одбор на нивоу села, остала мање-више непромењена. Месни револуционарни одбори су представљали првостепене локалне судове, кредитне заводе, тајну управу и уопште, остваривали су потпуну власт над својим местом. Свако село, то јест месна револуционарна власт, имало је сеоску чету, која је штитила село од непријатеља и служила као неопходна подршка потпуно одметнутим српским четама. Српска села су била повезана мрежом курира и тајним четничким каналима и бар на тај начин чинила компактну целину. Целокупно становништво, без обзира на пол и године, било је укључено у Организацију и пружало јој услуге. Српске четничке војводе и шефови штабова представљали су за Србе у Старој Србији тајну законодавну, судску и извршну власт и многоструко утицали и на приватне аспекте живота становништва.

Српска Организација је успела да, у периоду који овај рад обрађује, заштити од арнаутских и бугарских напада готово све Србе јужно од Шар-планине и да их, у константној борби за националне циљеве њихове матице Краљевине Србије, уједини.

SERBIAN CHETNIK ORGANISATION IN THE 1903–1908 OLD SERBIAN TERRITORIES – FIELD ORGANISATION

Summary:

The Serbian Chetnik organisation was formed in 1903 as an armed response of the Serbs living in the Old Territories and the patriotic circles of Serbia Proper to the raids by the Bulgarian IMRO and the Albanian kaçak. The organisation was created through connecting the Serbian villages in their self-defence and the town revolutionary councils in both the Old Territories and the Kingdom of Serbia. The Serbian revolutionary organisation was modelled by the Bulgarian IMRO and was a parallel state organisation of the Serbs within the Ottoman Empire. In Serbia, the Organisation consisted of the Central Council (from 1905 the Supreme Council) and the Executive Council of Belgrade and Vranje. In the Old Territories, the Organisation consisted, from bottom to top, of local councils, caza or district councils and vilayet or provincial councils in the Turkish administrative centres of Skopje and Bitola. Besides their combat duties, the Mountain Headquarters, in charge of the Serbian companies, and the district Serbian Chetnik commanders, were institutions important for the Organisation operations.

From 1903 to mid-1904, the Kingdom of Serbia authorities tolerated those private revolutionary initiatives. From mid-1904 to July 1905, the state supported the Organisation with funds, equipment and an administrative apparatus. From July 1905 to July 1907, the Serbian authorities took over all the revolutionary operations, keeping the revolutionary councils only as intermediaries following its orders. From July 1907 to July 1908, when the Young Turk Revolution ends it revolutionary activities, the Organisation in Serbia completely boils down to just a part of the administrative apparatus. In the period we are dealing with, the organisational structure and the revolutionary activity statutes were changing, but the basic Organisation cell – the local council or a village council remained more or less unchanged. The local revolutionary councils were also the local first instance courts of law, credit institutions and secret service, generally exercising authority in their local places. Each village or its local revolutionary authority had its village company, protecting it from the enemy and providing support to the outlawed Serbian companies. The Serbian villages were also connected by a network of couriers and secret Chetnik channels, in this way, at least, making a coherent organisation. The entire population, regardless of gender and age, was involved in the Organization, providing it with services. For the Serbs in the Old Territories, the Chetnik and the headquarters commanders were the secret legislative, judiciary and executive authority, in many ways exercising influence on much more private aspects of the population.

During the period considered in the paper, the Serbian Organisation managed to protect almost all the Serbs in the regions south of the Shara Mountain against the Albanian and Bulgarian raids and to unite them in their constant struggle for the national interests of their mother land, the Kingdom of Serbia.

ПОГЛЕДИ, КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ / VIEWS, CRITICS AND REVIEWS

УДК: 930:342.2(497.11)"1878" ;
930:94(=163.41)(497)"1878"

Др Радош Љушић
редовни професор
Филозофски факултет, Београд
rljusic@f.bg.ac.rs

СРПСКА ИСТОРИОГРАФИЈА О БЕРЛИНСКОМ КОНГРЕСУ

Стицање независности

Млади историчар Милош Ковић изјавио је недавно у једној емисији о спољној политици Србије, емитованој на другом програму РТС-а, да има историчара који мисле да је Берлински конгрес донео користи српком народу, али се он са тим мишљењем не слаже, бранећи већ устаљену оцену да су одлуке Конгреса биле поражавајуће по Србе. Иако није имена помињао, лако је препознати наше име међу оним ретким који су одлуке Берлинског конгреса оценили другачије од осталих српских повесника.

При писању текстова за први том *Српске енциклопедије* одредница о "Берлинском конгресу" дата је младом историографу Урошу Татићу. Одредница је написана на непуне две стране, неодређено, нејасно и уопштено, остављајући утисак недоречености или, да будемо конкретнији – несигурности младог повесника коме су доделили да напише једну од најважнијих одредница у првом тому *Српске енциклопедије*. На нашу интервенцију тексте је враћен да би био проширен и допуњен. Исти аутор написао је и одредницу о "Бечком конгресу", која је обимом нешто мало краћа. И овај пример указује на нереално сагледавање одлука Берлинског конгреса о Србима у односу на Бечки конгрес, који српски народ није ни споменуо.[1]

Наведени примери речит су сведок нереалном приступу српске историографије овој изузетно значајној теми, не само за европску и светску историју,

1 *Српска енциклопедија* I-2, Нови Сад-Београд, 2011, 100–101, 118–119.

већ и српску. На различите погледе и оцене одлука Берлинског конгреса, који се непосредно односе на српски народ, указали смо у књизи *Српска државност 19. века.*[2]

* * *

Од неколико међународних конгреса: Бечки (1814/5), Париски (1856), Берлински (1878), Версајски (1919), за српски народ последња два су најзначајнија, при чему је Берлински битнији за Србију и Црну Гору, самим тим и српски народ, док је Версајски значајнији за Југославију и југословенске народе, убрајајући ту и Србе. Они су одржани у распону мало већем од једног столећа, са мировним периодима од 41, 22 и 41 године, омеђени великим ратним епохама – Наполеоновом и Великог рата. Њима је припало изузетно место у светској историји, па им је историографија посветила многе значајне радове у оквирима дипломатске историје и повести народа који су били предмет њихових одлука. Највише радова написано је поводом стогодишњице Берлинског конгреса 1978. године, али они нису предмет нашег интересовања у овом раду.

Две српске државе – Србија и Црна Гора – биле су на мрагини учешћа и одлучивања, без обзира на то што су активно учествовале у догађајима који су когресима претходили. Само је Краљевина Србија била признати актер у Версају, у свим претходним случајевима налазили смо се у предворју сала где су се доносиле судбоносне одлуке о Европи и нама.

У време Бечког конгреса и Париског мира и Србија и Црна Гора су формално-правно провинције Османског царства, које уживају аутономни статус. Србија, полуаутономна од 1815, аутономна од 1830, односно 1833, са учвршћеном аутономијом од 1853, а Црна Гора са нејасним и недефинисаним статусом Владичанства, и од 1852. године Кнежевине, уз руску заштиту и европско покровитељство од 1856. године. Срби су пристали у Версају да угасе своје самосталне државе зарад југословенске заједнице, утопивши и себе и остале српске сународнике у никада јасно дефинисану и опредељену Југославију. Сахрана Србије и Црне Горе у име Краљевине СХС, одн. Југославије, јесте чин који је у српској и југословенској историографији хваљен и кођен, изазивајући полемике и различита тумачења и данас, а такавв је случај и са Берлински конгрес.

Јесу ли одлуке Берлинског конгреса и Версајског мира енигме српске повеснице, толико дубоке и непознате, контрадикторне и неодмерене, позитивне и негативне, заносне и полетне, да се неколико поколења историка није могло сложити и усагласити своја мишљења о њиховим одлукама, осим у једној ствари – први није омогућио српско уједињење, други је омогућио српско уједињење, али у оквирима заједнице која није била српска већ југословенска. Све остало би се могло подвести под окриље спорења, присутно и данас.

2 Београд, 2008[2], 171–172.

* * *

У историји нововековне државности српског народа Берлинском конгресу припада значајно место. Развој србијанске државности до 1878. године текао је споро, а карактерише га мноштво међународних јавних аката, као и домаћих. Најважнија међународна акта јесу: Ичков мир (1806), Букурешки мир (1812), Акерманска конвенција са Одвојеним актом (1826), Једренски мир (1829), Париски мировни уговор (1856), Протокол Канличке конференције (1862)… Њих прате, посредно или непосредно повезани, хатишерифи: 1829, 1830, 1833, 1838; берати – 1830 и свих потоњих србијанских владара до стицања независности; уставни акти и устави – 1805, 1808, 1811, 1835, 1838, 1869. Дакле, развој србијанске државности текао је споро и дуго, и био је мукотрпан, испреплетен спољним утицајима и зависношћу од међународних односа, као и унутрашњим трзавицама и проблемима.

Значајна акта на којима почива изградња црногорске државности, као неспорног огранка српске државности, која се паралелно развија уз србијанску, јесу: Одлука/Заклетва и Стега – 1796; Законик обшчи црногорски и бердски – 1798. и 1803; проглас Кнежевине – 1852; Париски конгрес – 1856. и уговори о разграничењу са херцеговачким и скадарским пашама. Развој црногорске државности, за разлику од србијанске, није праћен међународним и државотворним актима (изузетак чини Париски мир), већ углавном фактичким стањем и знатно мањим бројем унутрашњих правних аката, попут устава, који је донела тек 1910. године.

* * *

Одлуке Берлинског конгреса су, са општесрпског становишта, несумњиво, важније од одлука претходно поменутих конгреса. Са њима не могу да се упоређују чак ни права стечена хатишерифима из 1829, 1830. и 1833. и Бератом из 1830. године, ако се посматрају само у односу на Кнежевину Србију. И одлуке Париског мира далеко су иза одлука донетих на Берлинском конгресу. Стога је Берлински конгрес са својим решењима српског питања изазивао и изазива живо интересовање српских државника и историчара. У протекле 123 године написано је више радова о њему, али општа монографија о овом важном међународном договору, његовим одлукама о српском народу и његовим државама, као и о последицама није још написана. То не значи да нема целовитих погледа о раду Берлинског конгреса, већ да он није монографски обрађен, што је, несумњиво, очигледна слабост српске историографије.

У овом историографском прегледу радова о Берлинском конгресу и њиховој оцени и вредновању, указаћемо на сва важнија дела која се односе на српске државе и области у којима су живели Срби, а о којима се расправљало на Берлинском конгресу. Анализа одлука Берлинског конгреса и сам његов

рад нису предмет овог прилога, јер су они добро познати, већ оцене и судови који се тичу Срба и српских држава.

За разумевање ондашњих прилика, као и самих одлука Конгреса, које се нас тичу, важни су Рајхштатски споразум (1876)[3] и Будимпештанска конвенција (1877)[4], склопљени између Русије и Аустро-Угарске. Неколико дана пре Рајхсштата (20 јун/2. јул 1876) објављен је "Проглас народа босанског" којим се проглашава "да се домовина наша Босна присајужава кнежевини Србији, законитом правом наследнику државе старих наших краљева и царева и проглашавамо нашим наследним господаром књаза српског Милана М. Обреновића". Проглас су потписали Голуб Бабић и 71 четовођа. Био је то први конкретан акт о уједињењу ових двеју провинција Турског царства, при чему је Србија била аутономна Кнежевина, а Босна и Херцеговина најистуренија област Турске у Европи – Босански вилајет.[5] У "Меморандуму босанске раје" поднетом Берлинском конгресу покренуто је по други пут ово питање, те је тражено од великих сила "да би нас – Босну спојили са Кнежевином Србијом и тиме дали задовољења вечној правди и жељи угњетене раје". Ако је уједињење са Србијом немогуће, босански Срби су тежили добијању "вазалне државе" сличне Бугарској, или неки облик аутономије. У Меморандуму пише: "Босна жели или да се сједини са Србијом или да буде самостална, али никако и ни у ком случају, да не припадне Аустро-Угарској. Ако би била окупација, да не буде аустро-угарска него српска".[6] Ова жеља боснакохерцеговачких Срба, којом су били опсењени од времена Карађорђа није имала јаку потпору у успеху устанка и у подршци Србије и Русије. Устанак у Босни и Херцеговини није завршен са успехом, већ полууспехом – нити је Турска могла да покори побуњенике, нити су побуњеници успели да остваре своје намере и ослободе се турске власти. Русија, Србија и Црна Гора нису биле у могућности да оставре своје циљеве (Руси одустајањем од Сан Стефана), те стога и нису биле у прилици да помогну устанике да се изборе за аутономију или уједињење.[7]

3 Реч је о тајном споразуму Александра II и Франца Јозефа, одн. њихових министара Горчакова и Андрашија. Одлуке: 1) У случају победе Турске – статус кво за Србију и Црну Гору и независност Србије и Црне Горе. 2) У случају пораза Турске – Србија се шири поред Дрине, према Новом Пазару и Старој Србији према Лиму. Црна Гора добија део Херцеговине до Лима. Лим дели Србију од Црне Горе. Остатак Босне и Херцеговине анектира Аустро-Угарска. 3) Бугарска, Румелија и Албанија – постају аутономне, а Тесалија и Крит припашће Грчкој. Цариград се проглашава слободним градом.

4 Конвенција се односила на *војна* питања. Русија је осигурала неутралност Аустро-Угарске у њеном будућем рату против Турске, а у замену је Хабзбуршка монархија добила право да окупира Босну и Херцеговину. Ако би се Турска распала, не би се од њене територије стварала велика словенска држава, а независност су могле да стекну Бугарска, Албанија и остатак Румелије. Остале одредбе су сходне ранијем споразуму.

5 АС, ПО, XXXIX, 146; В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878,* Београд, 1996[2], 182; М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878,* Београд 1996[2], 257; Р. Љушић, *Српска државност 19. века,* 471–472.

6 Чубриловић, *Боснаски устанак*, 267–268; Екмечић, *Устанак у Босни*, 383.

7 Овде је укратко изнет проблем уједињења Босне и Србије у време Велике источне кризе само

Сан Стефанским миром сви словенски народи у Турској стекли су више права него одлукама *Берлинскої конґреса.* Босна и Херцеговина добила је тим миром аутономни положај, што посебно истичемо јер је ова одлука битно утицала на један део српских историка у оцени значаја Берлинског конгреса за српски народ.

У Берлину су се састале сигнатарне силе које су потписале Париски мир.

Србија

Јован Ристић је учесник Берлинског конгреса и писац дипломатске историје Србије. "До сада је било у свету више Конгреса. О сваком се зна, да је заступао неко начело, а знало се и какво начело. Тако се један руководио начелом легитимности, други начелом освајања итд. Ну какво је начело овај Берлински Конгрес заступао, тешко би се знало изразити, ван ако би се рекло, да се тражило и радило, да се велики задовоље, а мали да се истисну из положаја, који би били од важности и могли да сметају великима. – Свакојако може се рећи, да је на Берлинском Конгресу извршена *прва подела Турске,* и тај дух владао је Конгресом"... Ристић верује да је Србија у Берлину, "према приликама, срећно прошла". Он је одлуке из Сан Стефана и Берлина упоредио и недвосмислено се изјаснио: "И Србија, као Кнежевина, могла је, после Св. Стеванских одлука, заиста бити задовољна исходом свога питања на Берлинском конгресу. Али, са гледишта опште Српскога, мора се жалити за Уговором Св. Стеванским због решења, које је у Берлину дано питању о судбини Босне и Херцеговине".

У кнежевој Прокламацији, којом је обавестио грађане Србије, а у чијем састављању је несумњиво имао удела и Ристић, исказано је званично мишљење људи који су делили судбину државе и посредно учествовали у доношењу одлука у Берлину. "И ако овај Уговор није намирио све жеље српске, опет, према приликама, у којима је ова велика међународна погодба утврђена, Србија има да буде захвална на високој благонаклоности Великих сила". Србија је одлукама Конгреса добила "*нову чврсту основу за повољан развитак*".[8]

Иако је то било прво мишљење исказано о Сан Стефану и Берлину, најреалније је и најближе је истини. Дилема којом је још Ристић, и као државник и као повесник, био опседнут, о корисним и неповољним одлукама Санстефанског и Берлинског мира о Србима ("ова велика међународна погодба"), уз неке измене и тумачења, преовладавће у историографији до данашњег дана.[9]

зато што је битно утицао на историографе приликом оцењивања рада Берлинског конгреса, са једне стране, и неуспеха Устанка, са друге стране. О идејама уједињења Србије и Црне Горе видети – Љушић, *Српска државност 19. века,* 425–446.

8 *Дипломатска историја Србије, II,* 231, 242, 249, 271.

9 У пратњи Јована Ристића на Конгресу био је песник Лаза Костић, који је писао текстове о Срби-

Владан Ђорђевић је написао студију о Берлинском конгресу на основу Ристићеве књиге и у њој нема ничег новог. Он на крају одаје захвалност кнезу Милану и Јовану Ристићу што су 1878. године "били на висини свог положаја".[10]

Васиљ Поповић се позабавио овим проблемом знатно озбиљније у раду *Берлински конгрес (Поводом педесетогодишњице 13 јуна-13 јула 1928)*.[11] Он је дао сажет преглед рада Конгреса према његовим седницама. Одувек је познато да је Русија препустила Србе Аустро-Угарској, као и Енглеска. Овим двема силама придружила се и Француска.

Нашу пажњу задржава закључак Поповића. Пошто је изнео само два мишљења о значају Конгреса (Брунсвик, Аното), он је истакао да је Берлин одржао један и наметнуо други анахронизам, а то значи да је спасао Турску од расула, задржавши је у Европи, и проширио аустро-угарску власт на део Балкана.

Следеће запажање Поповића јесте да је Русија онемогућена да "по својој вољи империјалистички дели Балкан". Он тврди да је Конгрес донео, поред негативних одлука, "и великих благодети". Србија је била присиљена да жртвује своје аспирације према Босни и Херцеговини, али је спасла Македонију и Стару Србију. Берлин је Кнежевини осигурао ратне тековине, које јој је одузимао Сан-Стефан. Признање независности Србији и Црној Гори "ојачало је национално начело и створено нам је у слободној Србији чврсто упориште за ослободилачку борбу против две велике државе: Турске и Аустро-Угарске".

О Црној Гори је изнео мишљење које је црногорска историографија касније спорила: "У расправи о одредби: "Висока Порта признаје дефинитивно независност Кнежевине Црне Горе" тражио је Солзбери да се испусти реч "дефинитивно", јер његова влада није никада признавала ту независност".[12]

Берлински конгрес је спасао европску Турску од расула који јој је прописао Санстефански мир, а Русију спречио да решава Источно питање као "специјално своје питање". Аустро-Угарска је поново закорачила на Балкан и тиме повредила национално начело, а инаугурисала германски продор на исток. С друге стране, национално начело је ојачано признањем независности трима балканским државама – Србији, Црној Гори и Румунији.

ји и Босни за разне новине. Његови су погледи блиски ставовима Ристића: "Слобода и независност! У те две речи садржана је сва будућност српске нације, а може се рећи и будућност која обећава", и: "Чије су земље данас /1878/ Босна и Херцеговина? Турске нису, јер их је заузела војска аустро-угарска; аустро-угарске нису, јер то не допушта берлински уговор; своје нису јер је у њима страна инвазија. Овакве аномалије још никад у свету *било није*" – Д. Микавица, *Последњи српски панкалист. Политичко-филозофска биографија Лазе Костића,* Нови Сад, 2004, 198, 210.

10 *Србија на Берлинском конгресу,* Београд, 1890, 96.

11 Браство XXII, 1928, 122–146.

12 Цитати са страна – 146–147, 139.

Васиљ Поповић се уздржао од давања јачих оцена о Берлинском конгресу, али је с благом иронијом нагласио да су Енглези, спречавајући руски продор, навукли "аустро-немачко продирање према Истоку".[13]

Владимир Ћоровић није се посебно бавио Берлинским конгресом, али је оставио своје мишљење о њему. Он је без коментара, сасвим индиферентно, као да се одлуке нису тицале двеју српских држава, писао: "Срби су на Берлинском конгресу добили признање независности за Србију и Црну Гору" и територијално проширење. Тек у наредном пасусу, окупацију Босне и Херцеговине окарактерисао је као "велику несрећу за наш народ".

Доба које је следило оценио је као: "национални порази", "опште разочарање" и "аустро-угарска превласт". Низ српских неуспеха у Великој источној кризи озваничен је у Берлину. "Берлински конгрес је био, пише Ћоровић, четврто велико разочарање за српски народ и дефинитиван пораз српске националне романтике 19. века". Босна и Херцеговина и Новопазарски санџак, "најсвесније српске области" (sic!) биле су изгубљене за "српску државу". Посматрано са становишта двеју српских држава, Србије и Црне Горе, "имати Аустрију као суседа у Босни било је много горе него имати Турке", запазио је тачно Ћоровић. А када је реч о Србима из Босне и Херцеговине, пошто се већ нису ујединили са Србијом, "више су волели Аустрију као хришћанску и срећену државу, него Турску, у којој се био изгубио сваки ред".[14]

Слично Ћоровићевом било је мишљење *Васе Чубриловића,* који је описао рад Берлинског конгреса у својој докторској дисертацији *Босански устанак 1875–1878,* али није изнео оцену о његовим одлукама. Нешто касније написао је да је Берлински конгрес био "прекретница у историји Србије". Њиме је окончан њен бурни полет "пун националног романтизма".[15] Из његовог наслова "Аустријска превласт у српским земљама" употребљен у монографији *Историја политичке мисли у Србији у XIX веку*,[16] и у чланку *Периодизација српске историје у 19. Веку*,[17] запажа се да је задржао непромењив и јасан став о Конгресу.

И *Милорад Екмечић* је ишао стазом коју су утрли Ћоровић и Чубриловић, што се запажа по једном од његових наслова: "Политички неуспеси и предоминација Аустрије на Балкану 1875–1878".[18] За разлику од претходних историчара, Екмечић се посебно бавио Берлинским конгресом и писао о њему.

---

13 *Источно питање,* Београд, 1996, 196. Ове ставове поновио је у књизи *Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804-1918,* Београд, sa, 128–131.

14 *Историја Југославије,* Београд, 1933, 528/9; *Историја Срба,* Београд, 2000, 654/5; *Велика Србија. Уједињење,* Београд, 1990, 53, 57; *Србија 1858–1903,* Београд, sa, 113 (коаутор В. Чубриловић).

15 *Србија 1858–1903,* Београд, sa, 111.

16 Београд, 1982, 272.

17 ЈИЧ V, 1-2, 1939.

18 *Историја Југославије,* Београд, 1972, 315.

У докторској дисертацији – *Устанак у Босни 1875–1878,* није давао карактеристику Берлинског конгреса, али је тврдио: "Босански устанак је доживео потпуни пораз".[19]

На XV међународном конгресу историчара у Букурешту (1980) Екмечић је поднео реферат под насловом – *Solution of a Crisis: The Berlin Congress 1878 and after,* објавивши га касније под насловом – *Карактеристике Берлинског конгреса 1878. године*.[20] Добро обавештен и са истанчаним осећањем повезивања светских догађаја са српским, Екмечић је пошао од тога да су сви европски конгреси – Бечки, Париски, Версајски – па и Берлински, "били диктат у име једног вишег принципа". Од четири карактеристике Берлинског конгреса, које је он навео, за нас је најбитнија друга: "класичан модел деобе интересних сфера на Балканском полуострву" успостављен је између Русије, Аустро-Угарске, Енглеске и Немачке. И остале су такође занимљиве: прва – "тражење европског мира и контрареволуција иду заједно", трећа – "координација прелиминарног мира у Сан Стефану са оштим интересима Европе" и четврта – "крхкост мира након 1878. у Европи". Изузимајући Немачку која није имала непосредне интересе на Балкану, остале три силе имале су своје минималне и максималне циљеве и интересе.

Екмечић понавља још једном да су "сва решења Берлинског конгреса била историјски *краткотрајна* и све ће се касније ревизије одлука Конгреса, до 1918. и 1945, вршити на основи етничког принципа и права народа на самоопредељење" (подв. Р. Љ). Грчка је добила Тесалију (1881), Црна Гора извршила промену територија (1880), Босна и Херцеговина су анектиране (1908). Немачка, Аутро-Угарска и Русија склопиле су савез (1881), а Србија се Тајном конвенцијом везала за Аустро-Угарску (1881), па је тако створен "ђорсокак који се називао миром" (Медликот). Међу општим тековинама Берлинског конгреса Екмечић је издвојио и следеће: "Дубока криза јужнословенских националних покрета и балканизација њихових антагонизама, који ће се осећати до 1945".

У раду *Место Берлинског конгреса 1878. у српској историји*[21] Екмечић је изнео више конкретнијих судова о Конгресу. Основни смисао Берлина 1878. видео је у томе што је "прекинуо природни развој националних покрета за интеграцијом суверених националних држава на етничким и природним темељима. Уместо тога, у Берлину је 1878. остварен тријумф митологије о неопходности цивилизовања земаља немачком експанизијом". И, даље: "Берлински конгрес је тријумф раније идеологије 'католичког либерализма'", па је сходно томе "учинио бродолом ослободилачких покрета прошлог века".

19 с. 396.

20 *Радови из историје Босне и Херцеговине 19. века,* Београд, 1997, 257–282.

21 *Европа и источно питање (1878–1923). Политичке и цивилизацијске промене,* Београд, 2001, 67–100.

Уверени смо да Берлинско конгрес није *прекинуо* већ *зауставио и успорио* интеграцију националних покрета са несзависним српским државама. Ако је Берлински конгрес био бродолом балканских ослободилачких покрета, какве би тек оцене добио Бечки конгрес!

У нескладу са оваквим ставовима јесте Екмечићев резон да су се после 1878. године променили носиоци српске националне свести у Босни и Херцеговини, а као последицу тога наводи: "Срби су постали модеран европски народ". Шта им је омогућило да то постану, није дао одговор, а да је реч о нескладу у мишљењу, није потребно посебно наглашавати.

Овоме ваља придодати још две оцене Екмечића: "Српски национални покрет је доживео дугорочан историјски пораз" и "Исламски покрет је био поражен".[22] Обе констатације су тачне. Међутим, наслов једног поглавља у *Историји Југославије*, дат је по угледу на претходнике – Ђоровића и Чубриловића: "Политички неуспеси и предоминација Аустрије 1875–1903".

У *Историји српског народа* Екмечић истиче да је Берлин представљао "тријумф великих сила" и "био дубок пораз југословенских покрета и српског националног покрета", наглашавајући још следеће његове негативне последице: "раздор између Срба и Хрвата", "ударен клин између Срба и Бугара", "миграције становништва". И закључио: "Узевши у целини, Берлински конгрес је погоршао стање на Балканском полуострву; представљао је гору алтернативу него да је тамо створена јача јужнословенска држава и отварао је дугорочан процес сукобљавања озлојеђених национализама".[23] Тешко је доказиво да је стање на Балкану било горе после 1878, од онога пре те године, док је идеја о јужнословенској држави увек била магловита, нејасна и неостварива.

Грегур Јакшић је написао посебну студију: *Босна и Херцеговина на Берлинском конгресу (расправа из дипломатске историје)*,[24] не упуштајући се у оцењивање његових одлука. Само последњом реченицом студије исказао је свој суд: "Берлински уговор је, дакле, толика питања тако неправично решио да је криза коју је херцеговачки устанак отворио тим решењима само привремено, формално затворена".

Чедомир Попов пише да је "Берлински конгрес оставио многе разорне историјске резултате и последице", међу њима и "ширење нове туђинске власти", нпр. у Босни и Херцеговини. Независност Србије, Црне Горе и Румуније и њихова територијална проширења су, ипак, "несумњиви и веома значајни резултати овога раздобља. *Ти резултати су мање или више били сразмерни тадашњој снази и могућностима самих балканских народа* који су учествовали у вртлозима источне кризе" (подв. Р. Љ). Исправно резонујући Попов

22 *Стварање Југославије*, 2, 330.

23 V-1, Београд, 1981, 524–526.

24 Београд, 1955.

избегава помињање Берлинског конгреса и користи изразе "ово раздобље". Он наглашава и негативне последице, сличне оним што их је изнео Екмечић: "распиривање мржње и нетрпељивости међу балканским народима".[25]

У најновијој књизи *Источно питање и Српска револуција 1804–1918* Попов јаче наглашава његове "разорне негативне последице": спречио остварење "недовршене социјалне и националне револуције", направио Аустро-Угарску "тамницом народа" итд.[26]

Радош Љушић у *Историји српске државности 19. века* пише о овом Уговору, посебно у односу на Србију и Црну Гору: "Кад се сагледа са општесрпског становишта, а посебно Србије и Црне Горе, *1878. година,* и поред низа слабости, може се оценити као изузетно успешна. Велика источна криза (1875-1878) није донела српском народу оно што је желео – уједињење, али су Србија и Црна Гора постале независне државе са знатним територијалним проширењем".

Као вазална Кнежевина Османског царства Србија је морала да поштује режим капитулација, њу су обавезивали царински уговори Турске, а ни војно уређење није било самостално и ниједно наоружавање није могло да прође без Портиних претњи. Турска се сваком повољнијом приликом мешала у српске унутрашње односе, као арбитар између државних власти и опозиције. Дакле, Србија није била ни војно, ни економски, ни политички слободна и самостална. Стога се може рећи да су *1878. година и стицање независности, после 1804. и избијања Српске револуције, најзначајнији догађај у историји српског народа 19. века.*

Иако је 1878. донела Србији, поред Турске, још два противника, Бугарску и Аустро-Угарску, она је стицањем независност, после скоро полувековног вазалног положаја, показала довољно националне енергије за самосталну државну делатност. "Спољa мудри, а унутра чврсти одношаји – то су једини путови на којима може процветати *Независна Србија*, рекао је кнез Милан приликом објављивања одлука Берлинског конгреса".[27]

Урош Татић је приказао рад Берлинског конгреса и одлуке које су се односиле на Бугарску, Србију, Црну Гору и Босну и Херцеговину. Он није износио свој суд о одредбама Конгреса о Србима, осим што је нагласио да "представља велики заокрет у српској спољној политици", који се огледао у напуштању Русије и тражењу подршке од Аустро-Угарске.[28]

25 "Србија 1868–1878" у *Историја српског народа,* V-1, 420 и *Србија на путу ослобођења 1868–1878,* Београд, 1980, 173/4.

26 Београд, 2008, 238–240.

27 170–171.

28 На крају је дао општи суд: "Б.к. није успоставио трајну политичку равнотежу између великих сила. Супротно гаранцији мира, у њему су се налазиле клице будућих великих сукоба у Европи", *Српска енциклопедија,* 101.

Љиљана Алексић, која се дуго и успешно бавила српском спољном политиком, није вредновала Берлински уговор, али је указала на његове "значајне промене" у времену који је следио – *Берлински уговор као међународни оквир спољне политике Србије*.[29] Из њеног излагања није једноставно издвојити слабости и предности што их је Конгрес донео Србији. Повеснику као да је недостајала храброст да их оцени, задржавајући скоро неутралан став, ближи политичару него историку, осим у једном случају. Берлински конгрес је сузио оквире српске национално-ослободичаке политике, од југословенске и балканске вратио ју је на "уско српске интересе". Оваква оцена историографа у југословенској држави увек је сматрана негативном. Данас, она оставља другачији утисак. Као закључак могле би се узети ауторове речи: "Србија и српско питање потиснути /су/ после 1878. године на маргине евроспке политичке сцене као запостављени чиниоци аустро-руског ривалства на Балкану".[30]

Црна Гора

Јово Вукић је приказао рад Санстефанског мира и Берлинског конгреса у два рада. Он није оцењивао одлуке Конгреса, већ је истакао да је мир провизорно вратио и оставио полурешена многа питања. "Балкански народи пак остадоше дубоко разочарани, а нарочито српски народ, који је био највише крви пролио и најдрагоценије жртве поднио за своје ослобођење". Босна и Херцеговина предате су Аустро-Угарској, а Србија и Црна Гора нису уједињене већ раздвојене Санџаком.[31]

Најозбиљније се позабавио Берлинским конгресом *Новак Ражнатовић* посветивши му књигу – *Црна Гора и Берлински конгрес,* у којој је пратио догађаје који су му претходили, као и оне који су му следили, а били су у непосредној вези са његовим одлукама. Црна Гора је морала да се задовољи скромнијим резултатима од очекиваних. "И поред неправичних потискивања и наметнутих ограничења, Црна Гора је стекла минималне услове за самосталну државну егзистенцију и развој." Овај успех нарушава чињеница да источна криза није решена Конгресом.[32]

Миломир Дашић се успут занимао за одлуке Конгреса: "Одлуке Берлинског конгреса представљале су велики дипломатски пораз за све јужнословенске

29 *Европа и источно питање,*107–124.

30 *Исто*, 116, 123–124.

31 *Црна Гора на Берлинском конгресу 1878. године,* Записи, II-5, 1928, 281.

32 Цетиње, 1979, 81.

народе и земље – Црну Гору, Србију, Бугарску и Босну и Херцеговину (окупирала је Аустро-Угарска)".[33] Такво мишљење подсећа на Екмечићеве погледе.

Берлински конгрес је признао независност Црне Горе, а то је значило да је признају Висока порта и све силе потписнице (чл. 26). У црногорсакој историографији преовладава мишљење да је у члан 26 Берлинског уговора унета реч "дефинитивно" (définitivement). На седници одржаној 1. јула 1878. године расправљало се о првој алинеји другог члана Санстефанског уговора: "La Sublim Porte reconnaît définitivement l` indépendence de la principauté du Monténégro". Лорд Солзбери је приметио да Енглеска никада није признавала независност Црне Горе, па је тражио да се реч définitivement избаци. После дискусије гроф од Launay-а је приметио "да може остати овај члан уговора, а да ће у протоколу бити назначена изражена мишљења", па је Бизмарк прогласио расправу завршеном и објавио "одлуку да се овај члан упути комисији за редактуру". Комисија је чл. 26. Берлинског уговора саставила овако: "L`indépendance du Monténégro est reconnue par la Sublime Porte et par toutes celles des Hautes Parties contractantes qui ne l`avaient pas encore admise". Дакле, нема речи définitivement. Стога превод овог члана, у којем се помиње реч дефинитивно или коначно, представља класичан пример интерполације. Зато се не може прихватити превод овог члана од стране црногорских историчара: "Независност Црне Горе дефинитивно признају Висока Порта и све Високе стране Уговорнице које је још нијесу признале".[34]

Тачан превод овог члана је: "Црној Гори признају независност Висока Порта и све оне високе уговорне стране које то досад нису учиниле".[35]

Мишљење Илије Радосавовића да је "Црна Гора била суверена држава прије Берлинског конгреса 1878. године" неосновано је и неприхватљиво.[36]

Радош Љушић пише: "Одлуке Берлинског конгреса, иако неповољније од одлука Санстефанског мира, од великог су значаја за даљи државни развој Црне Горе. Она је стекла минималне услове за самосталну државну егзистенцију и привредни и друштвени развитак. Како ће тај развитак тећи, можда је најбоље исказао гроф Андраши, најважнија личност 1878. године, бар кад је у питању судбина српског народа: 'У општем је интересу да државе признате

33 *Планови за територијслно увећање црногорске државе од краја XVIII столећа до 1878. године*, ЈИЧ 1-2, 1998, 46.

34 Види: Ражнатовић, *Црна Гора и Берлински конгрес,* 81; Р. Јовановић, *Историја српског народа,* V-1, Београд, 1981, 446; Г. Перазић, Р. Распоповић., *Међународни уговори Црне Горе 1878–1918,* Подгорица, 1992, 108, 111, 119–120, 123, 126; Распоповић, *Дипломатија Црне Горе 1711–1918,* Подгорица-Београд, 1996, 175, 281.

35 *Србија 1878. Документи,* Београд, 1978, 565; A. Schopoff, *Les réformes et la protection des Chrétiens en Turquie : 1683–1904,* Paris, 1904, 381.

36 *Међународни положај Црне Горе у 19. вијеку,* Београд, 1960, 68.

независним постану господари своје судбине и да се науче живјети од своје властите егзистенције'".[37]

Успех или неуспех

1. Руси су Србе, напола захваћене европском цивилизацијом, Будимпештанском конвенцијом препустили хабзбуршкој заштити.

За ток Конгреса битан је споразум Енглеске и Аустро-Угарске од 6. јуна 1878, којим је Солзбери обећао да ће подржати Андрашија у погледу Босне и Херцеговине и добити подршку у погледу поделе Бугарске. Македонија и Босна и Херцеговина су два успеха Конгреса, али са будућим жариштима за Балкански и Први светски рат. Уследило је *тридесет година европског мира*, пише познати енглески повесничар.[38]

2. Српска историографија, приликом оцењивања Берлинског конгреса, имала је на уму, пре свега, Босну и Херцеговину. *Неуспех, не пораз,* који је погодио српски народ њеним уступањем Аустро-Угарској ("Бескрвно освајање" – цар Виљем I) приписивала је васцелом Српству

3. Српски историци који су се бавили устанком у Херцеговини и Босни, пореклом из тих крајева (Василь Поповић, Владимир Ћоровић, Васа Чубриловић и Милорад Екмечић), велика су имена српске и југословенске историографије, па су наметнули мишљење о поражавајућим одлукама Берлинског конгреса. Иако су Босна и Херцеговина биле у саставу Турске, запоседање ових области од стране Аустро-Угарске сматрало се поразом и губитком. "Аустроугарска окупација заболела нас је до срца; Босна је била сан целог једног нараштаја, и њен губитак поразио нас је као ново Косово", писао је Слободан Јовановић.[39] И сам Ћоровић је истицао да Срби из Херцеговине и Босне, кад се већ нису ујединили са Србијом, "више /су/ волели Аустрију као хришћанску и сређену државу, него Турску, у којој се био изгубио сваки ред".[40] Ако већ није могло доћи до уједињења са Србијом, било је боље бити под Аустро-Угарском него Турском. То, очито, није било најгоре решење, као што није било ни најбоље, већ средње, односно половично.

4. Размотримо ово питање са становишта које је неуобичајено у историографији. *Уједињење* Босне и Хецеговине са Србијом и Црном Гором 1878. био би велики терет за обе малене и нејаке државе. Србија 1834. и 1862. одн. 1867. године није могла да изађе на крај са шаком муслимана, па је морала

37 *Исто*, 396.

38 А. Тејлор, *Борба за превласт у Европи,* Сарајево, 1968, 238, 244, 246, 247.

39 *Влада краља Милана Обреновића, I,* Београд, 1926, 429.

40 *Историја Срба, III,* Београд, 1989, 145.

да их протера и исели. Шта би тек радила1878. године, као и Црна Гора, са знатно већим бројем муслимана, приде још и католика? Да ли су Србијанци и Црногорци уопште били спремни на уједињење са Босном и Херцеговином? Историографија не само да се овим проблемом никада није позабавила, него никада није ни поставила такво или слично питање.

Препреке српском уједињењу, само назначене, без потпунијег аналитичког приступа, јесу: 1) Доктрина револуционарне Србије – што мање муслимана (Турака) слободнија земља. Српска (србијанска и црногорска) политика никада се ове доктрине није одрекла. Само је Илија Гарашанин покушавао да измени ту доктрину, али нимало успешно. 2) Србија је земља без феудализма од 1835. године, а Босна и Херцеговина су феудална земља и то са феудализмом који није био више класичан османски тимарски систем, већ његова варијанта заснована на оџаклук тимарима (беговат). Аграрно питање у Босни и Херцеговини решавано је дуго, чак и после 1918! Србија и Црна Гора, појединачно мање од Босне и Херцеговине, чиниле би с њом у једној државној заједници два паралелна друштвено-економска система, бар у прво време, и велико је питање да ли би биле у могућности да реше проблем укидања феудализма без побуна, немира, а можда и грађанског рата. 3) Да су Србија и Црна Гора добиле право окупације – да ли би биле кадре да је изведу, када се зна са колико је напора то урадила моћна Аустро-Угарска. Српска дипломатија озбиљно се заносила 1876. питањем окупације Босне. Ристић се залагао да се од Порте тражи да Србија "уведе ред на основу равноправности за све три вере и народности". На питање кнеза Милана шта би урадио ако би Порта пристала, одговорио је: "Пољубио бих у руку", на шта је владар смислено узвратио: "А ја бих плакао"![41] Кнез, који се тек приклонио ратној грозници, био је реалнији, чак и од Ристића.[42]

5. Основно питање, кад је реч о Босни и Херцеговини, јесте: зашто није могла да постане аутономна област или вазална држава као што је била Србија, или евентуално као Црна Гора? Идеја о томе да би Босна и Херцеговина могле да буду трећа државотворна целина, било да су носиоци идеје Срби православни или Срби муслимани (код Хрвата је ово питање сасвим неразвијено) најјаче је испољена у време Устанка 1875–78. године. Два народа са три

41 Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије, књ. 1,* Београд, 1896, 90/1.

42 Читаоце упућујемо на *Успомене* Ристе Грђића (Београд 2002) у којима је сликовито описао стање у Босни и Херцеговини одмах после оослобођења од Аустро-Угарске 1918. године. Цитирамо неколико запажања: "Кад смо се отрезнили, видели смо да се стари аустријски режим распада, а ништа ново не ствара. Народни одбори нису били никаква власт и ми, навикнути на известан ред какав је постојао у Аустрији, који је трајао све до њеног расула, осетисмо се немало разочарани... /Аустро-Угарска/ је имала одличан бирократски апарат, савршену бирократију, на којој се одржавала стотинама година... Најгори кадар, политички затрован, послан је у те крајеве да замени један савршен бирократски апарат који је била створила Аустрија... Ми смо очекивали да ће, кад дође Србија, све бити српско, а сад смо морали да слушамо /Јосипа/ Мерџа како напада Србију, династију и све што је српско, и тврди да је Босна хрватска земља." (с. 129, 133, 136).

вере нису пружали никакву основу за остварење ове идеје у 19. веку. Нико од меродавних на Берлинском конгресу том питању није придавао већи значај. Данашње стање у Босни и Херцеговини лепа је потврда оваквог мишљења државника из времена рада Берлинског конгреса.

6. Биланс турске владавине (не окупације, како се често пише) добро је познат. Биланс аустро-угарске управе (не окупације) у Босни и Херцеговини није сачињен, али није ни непознат. У историографији су углавном истицане њене негативне стране, позитивне су прећуткиване. Крајње је време да се прикажу и позитивне стране, како бисмо имали реалну слику о стању у Босни и Херцеговини од 1878. до 1918. године. Ево зашто. Од пада под Турке до 1788, односно 1804. године Срби су *слободу* очекивали од Хабзбуршке монархије, свесни да је не могу сами извојевати у моћном Турском царству. Године 1788. и 1804. настаје прелом и Срби почињу да верују да се могу сами ослободити. Од *пријатеља,* постепено, Хабзбуршка монархија постаје *непријатељ*, јер спречава да се Србија шири према Босни и Херцеговини. На ширење изнад Саве и Дунава српски државници тек почињу озбиљније да размишљају почетком 20. века. Због тога су Босна и Херцеговина већи камен спотицања између Србије и Аустро-Угарске него положај Срба у Јужној Угарској.

Није спорно да је Аустро-Угарска давала предност Хрватима и католичкој цркви у односу на Србе и православну цркву, и имала више разумевања за муслимане него за Србе, али верујемо да би, поред свега, ваљало направити биланс добрих страна (упоредо са лошим) аустро-угарске управе у Босни и Херцеговини. Стога овде понављамо Ћоровићево исправно закључивање да је Србима више одговарала срећена Аустро-Угарска од хаотичне Турске.

7. Зар је потребно указивати на неспорну чињеницу да је *независност*, било које државе, највиши степен државности. Само независне државе и народи који у њима живе равноправни су чланови државних заједница, према правилима међународних односа. За српски народ од немерљивог је значаја што је добио две независне државе – Србију и Црну Гору. Тај *успех* баца у засенак све *неостварене романтичарске жеље* Срба 1878. године.

8. Територијално проширење обе државе није за потцењивање, посебно Црне Горе. И то се може урачунати у велики успех.

9. Спремност, спретност и хитрина кнеза Милана и Јована Ристића, али и других, будућих либерала и напредњака, на промену спољнополитичког правца, диктиран међународним околностима, усмерен од Руса, прихваћен од Аустро-Угарске, јесте преокрет за поштовање. Није било нимало лако ни једноставно напустити традиционално русофилство и приклонити се заштити Аустро-Угарске, моћног северног суседа и никада искрено наклоњеног. Али другог избора није било. Једино поколење српских политичара које је било спремно да направи такав заокрет јесте генерација кнеза и краља Милана и увек одмереног политичара и дипломате Јована Ристића. После њих, сличан заокрет извешће још Јосип Броз, у другој држави и у другачијим околностима.

10. У српској историографији никада није разматрано питање успореног или одмереног и убрзаног или наглог државотворног развоја. Као пример првог наводимо успорен државни развој Србије од Устанка до Независности (1804 – 1878), а као пример другог случаја истичемо нагли преокрет у државној политици Краљевине Србије, са заокретом од српске ка југословенској политици, од 1914. до 1918. године. Без упуштања у било какву анализу, вредну читаве једне монографије, извлачимо у виду закључка последице таквог развоја: 1) Југославија се два пута урушавала и нестала, 2) Србија је, и после пропасти своје творевине и наследнице, опстала, иако осакаћена. Ако бисмо хтели да правимо сличну паралелу са неком од суседних држава, поређење са Бугарском и Бугарима било би у много чему поучно, посебно у паралелном сагледавању издржљивости у националном и државном опредељењу и њиховом постепеном остваривању.

11. Слободан Јовановић је написао давне 1926. године, имајући на уму општесрпске интересе, подразумевајући ту и Босну и Херцеговину, да је у Берлину постигнут "полован успех, који је далеко изостајао иза наших надања, али се мислило да је половни успех ипак успех".[43] Ми бисмо додали да су Срби на Берлинском конгресу остварили нешто више од половичног успеха, али не и потпуни успех. Далеко смо од тога да делимо мишљење да је Берлински конгрес био поражавајући за Србе. У историји србијанске државности, после 1804, најзначајнија је 1878. година, док је у повести Црне Горе она несумњиво најзначајнија. А Босни и Херцеговини је било боље под Аустро-Угарском него под Турском, сасвим сигурно Хрватима и Србима, али не и муслиманском становништву.

Берлински конгрес је донео предности Србима какве они, до тада, нису имали, нити добили од претходних конгреса. За мали српски народ расут у више држава, без праве подршке иједне велике силе, одлуке Берлинског конгреса биле су несумњив успех, мањи од романтичарски очекиваног, али примерен могућностима и међународним околностима.

43 *Влада Милана, I,* 429.

УДК: 94:327(470:497)"1683/1914"(049.32) ;
94:929 Виноградов В. Н. (049.32)

Др Сузана Рајић
ванредни професор
Филозофски факултет, Београд
srajic@f.bg.ac.rs

РУСКИ ЦАРИЗАМ И САМОДРЖАВЉЕ НА БАЛКАНУ – ПРЕИСПИТИВАЊЕ И РЕВИЗИЈА ИСТОРИОГРАФИЈЕ

Име Владилена Николаевича Виноградова добро је познато стручним и ширим круговима кад су у питању међународни односи и спољна политика Русије у периоду од 18. до 20. века, а посебно руско-британски односи, те историја Румуније. Историк од заната, који је своју каријеру започео половином прошлог века, Виноградов је руској и светској науци подарио више капиталних дела.[1] Институт Славјановеденија при Руској академији наука и московска издавачка кућа „Индрик" објавили су 2010. још једно знаменито дело Н. В. Виноградова, чија је тематика напролазна и за коју инересовање вековима не јењава. Ради се о наслову ***Двуглавиый российский орел на Балканах*** *1683–1914.* Сублимирајући вишедеценијско истраживачко искуство и огромну ерудицију, Виноградов је смело и јасно оцртао и појаснио све најважније фазе руске борбе за Балкан, демантујући неретко совјетску, али и руску историографију. Аутор је у експозеу отворен, срчан и страствен у одбрани својих аргумената и поставки, а све са циљем да кроз спољну политику Руске империје објасни место и значај балканског простора, за који су биле заинтересоване све ондашње ве-

1 *Россия и объединение румынских княжеств*, Москва, 1961; *Великобритания и Балканы: от Венского конгресса до Крымской войны,* Москва, 1985; *Британский лев на Босфоре,* Москва, 1991; *Россия и Балканы: от Екатерины Великой до Первой мировой войны*, Льюистон (США), 2000; *Мировые войны XX в,* Москва, 2002; *Бенджамин Дизраэли и Фея на престоле,* Москва, 2004; *Балканская эпопея князя А.М. Горчакова,* Москва, 2005; *История Румынии нового и новейшего времени,* Москва, 1964 (коаутор); *История Румынии, 1848–1917,* Москва, 1971 (коаутор); *Очерки общественно-политической мысли в Румынии, вторая половина XIX – начало XX в,* Москва, 1975 (коаутор); *Век Екатерины II: Россия и Балканы,* Москва, 1999 (коаутор); *За балканскими фронтами Первой мировой войны,* Москва, 2002 (коаутор); *В "пороховом погребе Европы", 1878–1914 гг,* Москва, 2003 (коаутор).

лике силе – Велика Британија, Француска, Хабзбуршка монархија, Пруска тј. доцније Немачко царство.

Најзначајнија особеност методологије којом се аутор служио, несумњиво се налази у циљном издвајању најважнијих међународних збивања, почев од краја 17. века, у чијем контексту аутор представља аспирације свих заинтересованих страна, те оставља читаоцу широки простор да сам изведе најлогичније закључке и да тако и сам учествује у разоткривању прошлости, а понаособ многих тајних и скривених уговора и договора који су утицали да међународни односи и светска дипломатија постану синоними за „прљаву игру“ у којој нема правила. Колико је у таквој поставци представљања историје био доследан и концизан, говори и чињеница да је успео да више од два века динамичне међународне политике смести на мање од пет стотина страна. У том опусу наслови поглавља су само оквирно хронолошки, док њихова садржина изузетно снажно обележава дотичну епоху, односно оно по чему је свакако морамо памтити.

Првих тридесет страна књиге посвећено је пионирском покушају Петра Великог да се прикључи походу хришћана и Свете лиге на Турско царство, крајем 17. века. Цар се надао да ће успоставити контролу над Црним морем и даље, над балканским хришћанима, који су робовали Турцима. Тај покушај је пратио и његов проглас хришћанима да се ставе под руску заштиту, што су они са одушевљењем прихватили. Међутим, како је цео подухват после пораза на реци Прут 1711. године пропао, совјетска и руска историографија је била склона да га оцени као једну неуспешну и излишну епизоду, која је ову велику силу одвратила од њеног примарног пута – Балтика и балтичког приобаља. Виноградов, напротив, не прихвата такву интерпретацију и наводи да је Балтик Русији пружао много, али не све, будући да је сеоско становништво живело на још неосвојеном црноморском југу, а не на залеђеном Балтику. Плодна околина Црног мора била је за Русију важнија, тврди аутор, и из те премисе извлачи мотив зашто се руска спољна политика окреће југу, ка топлим морима, а самим тим и ка Балкану као важном залеђу. Такви планови су водили у неминовне сукобе Русије и Турске, али и Русије и осталих великих сила које су је сматрале „азијском земљом“.

Без обзира на неповољан исход првог покушаја, Виноградов сматра да су управо због прогласа Петра I хришћанима, везе између Русије и хришћана на Балкану јачале, док се у политичкој мисли Русије укоренила идеја о неопходности ширења на југ, ка Црном и топлим морима. Такође, циљ Петра I да уведе Русију у европски политички систем остао је као трајна тежња његових наследника. После Петра Великог земља није остала без спољнополитичког плана, како је то тврдила совјетска историографија, јер су спољну политику наставили да воде људи из „Петровог гнезда“.

У наставку излагања централно место заузима тема како је Русија и после смрти цара и даље наставила да се приближава Балкану. Овога пута, Петрови

наследници су тражили мирне начине и погодне савезе да се приближе свом циљу. Непрестани ратови које је цар водио до своје смрти 1725. године исцрпли су земљу, а сеоско становништво је непрестано бежало, остављајући необрађене површине. Русија је допала међународне изолације. Те непогоде много су утицале, истиче аутор, на сувише касно укључивање Русије у трку за балканске територије. Аустрија је већ увелико истакла своје претензије на тај простор, док је Велика Британија остварила неоспорно првенство у Средоземном мору. У таквим околностима Русија је вапила за савезом са неком европском државом и избор је, не случајно, пао на Аустрију (1726), прилично немоћну да наметне на својој територији поштовање Прагматичне санкције, али и да задржи Напуљ и Сицилију

Знатно рехабилитована кроз десетак година, Русија је 1735. могла да крене у обрачун са Турском, али не сама, већ са својом савезницом Аустријом. Нападати Турску на два фронта било је управо оправдање за савез са Дунавском монархијом. Што су неуспеси Аустрије у рату били већи, то су акције Русије код балканских хришћана више расле. Императорица Ана је схватила да треба искористити шансу за утврђивање власти на Криму и црноморским обалама које се простиру до Дунава. Отуда је потекао и циљ да се Молдавија и Влашка ставе под протекторат царице. Међутим, и више него скромни успеси на бојном пољу учинили су ове жеље илузорним, а то је потврдио и врло неповољан мир по Русију из 1739. године. Ипак, то је био први поновни додир Руса и такозваних турских хришћана, после прутског пораза 1711.

Руска царица Ана је преминула 1740, а на трону се нашла Јелисавета Петровна. Аустријска царица Марија Терезија ступила је на престо 1741, али није тако једноставно успела да учврсти своју власт и да се избори са антиаустријском коалицијом. Петроград је још дуго остао ван свих збивања у Европи, борећи се са унутрашњим проблемима скопчаним са променом династије. Својом пасивношћу у пресудном тренутку, Русија је спасила Аустрију од фијаска који су јој спремали уједињени савезници, а за узврат је 1746. године уследио савезни договор између Русије и Аустрије. Међутим, од Петра Великог до Катарине Велике, значи око четири деценије, Русија се није макла даље од својих жеља у вези са Балканом. А онда, ствари почињу драстично да се мењају.

Године 1762. на сцену ступа моћна, ако не и најмоћнија жена свог доба, Катарина, доцније прозвана Великом. Она је затекла војску и земљу у расулу. Главну дилему – мир или рат – определили су животни интереси Русије. Трговина на Балтику одавно није задовољавала привредне потребе државе, а на путу ка Црном мору препречио се Кримски канат, турски вазал. Ако је желела да се развија у извозника житарица и у нову светску силу, Русији је било потребно плодно тле. Такав став мењао је из корена дотадашње савезништво са Бечом, који није желео Русију на Дунаву и на Балкану. Царици се још увек није ратовало. Она је хтела да се што боље припреми за обрачун, али догађаји нису хтели да чекају. Аустрији је требало ставити на знање да Балкан није само њена

сфера утицаја. С друге стране, постало је врло опасно по Русију насртати на Балкан пред очима целе Европе. Дупло бројнија турска војска прогнозерима је чинила предстојећи сукоб извесним, као што је показало искуство претходног рата. Русија је поновила свој стари циљ – да слободно плови Црним морем. Истовремено је скројен смео план да се Османска империја нападне флотом из Средоземног мора, где су бродови под руском заставом први пут запловили 1764. године. Господарица Средоземља, Велика Британија, ћутала је, уверена да ће Руси после пораза схватити да им није мешати се у општеевропска дела. Године 1768. почео је рат између Русије и Турске. Позиције прве нису биле нимало повољне: у Азовском мору је била присутна само привидно, јер јој без права на слободну пловидбу Црним морем Азов није значио много.

Иако је у рат ушла са скромним жељама – да се уз Азов и Кабарду, њени бродови почну слободно кретати Црним морем, а да се Молдавији и Влашкој издејствује аутономија – остале велике силе су на њих врло бурно реаговале. Тим пре, јер су нескривене тежње балканских народа ка Русији и војни успеси Русије озбиљно забринули европску дипломатију. Мада је више пута понављала да не тежи било каквом територијалном проширењу, то остале велике силе није много умирило. Сумње да ће њена граница са Турском на Дунаву бити стална претња јер Русију дели „само корак до Балкана“, биле су свеприсутне.

После шест година ратовања уследио је мир, којим су оваплоћене основне жеље Русије: добила је неколико важних тврђава на Азовском мору, које су контролисале улаз у Црно море, затим слободну пловидбу Црним морем, укључујући пролазе Босфор и Дарданели, за руске трговачке бродове. Врата која воде у Средоземље била су пред Русијом отворена. Али, то није било све. Чак шест чланова Кучуканајџирског мира било је посвећено положају хришћана у Турском царству. На правној основи, увијеној у религиозни плашт, утврђено је покровитељство православног монарха над православним поданицима султана. Ретки савременици су схватили прави значај 14. тачке мировног уговора – да руски дипломатски представник у Цариграду има права да говори у корист једновераца. Виноградов наглашава да је на тој основи, у наредних осам деценија, све до Кримског рата 1856, базирана балканска политика Русије.

Пошто се 1783. године учврстила на Криму, анектирајући га, Русија је могла да планира даље путеве свог продора ка Балкану. Ти планови, које је царица прихватила годину дана раније (1782), а које је разрадила у сагласности са њеним првим сарадником Потемкином, нудили су огромне промене на југоистоку Европе, на које друге велике силе нису биле спремне. Био је то познати „Грчки пројекат“, који аутор доводи у везу са прогласом Петра I хришћанима уочи похода на Прут. Иако фаворизује грчки народ и обнову Грчког царства, Виноградов демантује став совјетске историографије да се радило о „агресивном експазионистичком самодржављу“, али оспорава и западну историографију, која и дан данас тврди да се радило о „необузданој страсти“ Руса. Он, напротив, тврди да је „Грчки пројекат“ „прво семе из којег је изникло дрво

целокупне руске политике на Балкану". То у преводу значи, како наводи аутор, да је Русија одустала од територијалног ширења на балканским просторима и да је, уместо освајања, изабрала пут васкрсавања идеје државности међу балканским хришћанима, а зарад обезбеђивања црноморског басена преко православних држава-сателита. Виноградов не негира мањкавости читавог плана, попут оних да је изостављена идеја свесловенске узајамности, те поштовање принципа националности.

За такву поделу Османског царства Русији је поново био потребан савезник. Међутим, аустријски цар Јосиф II није био поуздан саборац, а бољег није било. То је показао аустро-руско-турски рат 1788–1791. Мир у Јашију није одговарао руским жртвама и ратним успесима. Граница са Турском остала је на Дњестру, а Молдавија и Влашка у саставу Турске. Дунав је још увек био далеко. Доба царице Катарине Велике је пролазило. Пред освит 19. века, Револуција у Француској шокирала је остатак света. Русија је неминовно морала бити уплетена у промене које су уследиле.

Свиреп начин на који су скончали Бурбони у Француској изазвао је солидарност међу монарсима Европе. Уништивши Млетачку републику, Француска република је кренула да напада Турску и њени походи на Јонска острва и Египат јасно су наговештавали Наполеонове планове да уништи Турску империју и наследи њене поседе. То је, пред крај 18. века зближило како монархе тако и Русију и Турску, које су потписале одбрамбени савезнички уговор 1799. године. Руски цар је помогао султану да одбрани од Француза Јонска острва, а победничка руска флота кретала се кроз Босфор и Дарданеле, „као по својој кући". Уследило је царско писмо упућено Јужним Словенима, с важном поруком: „Нећемо престати да радимо на вашем особођењу, колико год нам то наши услови дозволе". Балкан се чинио Русима лако доступан, јер су јој одбраном Турске сва врата била отворена. То је и навело Ростопчина, ново лице у Министарству иностраних дела, да предложи цару да приступи подели „болесне" Турске између Русије, Аустрије, Француске и Пруске. Међутим, цар се није сложио с тим пројектом, оставши на линији Петра I и царице Катарине о обустави антагонизма према Француској, јер су Француска и Русија толико удаљене да не могу једна другу повредити, те да им ваља изградити пријатељске односе. Међутим, та идеја још увек није имала перспективе. Наполеон није хтео да зна за изјаву руског цара Павла да свако треба да гледа своја посла и да се не меша у унутрашње ствари других држава, као и да поштује начело монархистичког легитимизма. Управо је то и довело до рата између Француске и Велике Британије. Виноградов се позива на најновија истраживања која показују да историографија напушта постојећу концепцију да се радило о борби између реакционарне монархије и носиоца идеје слободе, једнакости и братства. Јер, у времену које је следило и Британија и Русија нису ратовале против Француске републике као такве, већ против њеног завојевачког курса, који је кренуо да руши старе монархије и да успоставља хегемонију Париза. И

нови цар Александар I задржао је виђење својих претходника – уздржавати се од обавезујућих савеза, задржати добре односе са целом Европом, нарочито са Британијом, а притом обуздавати частољубље Француске. Међутим, велики број побуна у Турској стављао је све чешће у изглед скору пропаст Царства.

Русија је кренула да остварује своја права, стечена Кучук-канајџирским миром 1774. Најпре је издејствовала хатишерифе за Молдавију и Влашку 1802. године, којима су ове провинције добиле не мали степен аутономије, а њихови кнежеви се нису могли сменити без сагласности руског царског двора. Већ следеће године планови Русије обухватају значајно проширење права хришћана у Турској – независност Јонске републике од турског протектората, независност Црне Горе, дефинисање аутономних права Србије, а ако је могуће и Грчке, те врло важну ставку која се односила на слободан пролаз руских бродова кроз мореузе, а њихово затварање за флоте свих других земаља. Десет хиљада војника на Дунаву распоређено је као „подршка“ у реализацији постављених циљева. Ови последњи ушли су у нови савезнички руско-турски уговор од 23. септембра 1805. Ипак, за захтеве који су се тицали хришћана султан Селим III није хтео ни да чује, изјавивши да је давање привилегија раји и тражење равноправности за њу противно свим политичким и религиозним принципима Турске.

Стрпљиво чекајући повољан тренутак, Русија је највећи део дотадашњих планова остварила у временском интервалу од 1828. до 1833. године. Наравно, пошто је у претходном периоду положила огромне људске и материјалне жртве у остварењу своје балканске политике. После свега учињеног у корист Грка, за Петроград је био неочекиван губитак престижа у Грчкој, у корист Велике Британије (1831). Зато је успех у дефинисању аутономије Србије, Молдавије и Влашке, био потпун.

Међутим, иако је у двогодишњем рату Русија победила Турску и диктирала мир у Једрену (1829), она је, по ко зна који пут, морала да понови Европи да неће посезати за територијама на Балкану. Из те премисе је и потекао чврсти спољнополитички циљ Петрограда да је очување Турске у интересу Русије и да њој не требају нове територије, већ само да успешно шири свој утицај на околне народе. И доиста, држећи се такве политике, Русија је тридесетих и четрдесетих година 19. века преобратила Црно море у руско-турски басен, а Турску у свог посилног. Све то је веома раздраживало и Велику Британију и Француску, па је Русија 1841. при потписивању Конвенције о мореузима опет морала да понови да се одриче свих територијалних претензија на Балкану. Ипак, потписнице тог документа, схвативши моћ Русије и немоћ Турске, учиниле су Источно питање међународним проблемом, само да би онемогућиле Русију да са Турском даље преговара насамо, „очи у очи“. Услед силине противничких енглеских и француских акција, Русија се повукла на целокупном фронту, прихвативши поменутом конвенцијом затварање мореуза за бродове свих држава. Значи, Русија се тиме одрекла и великих амбиција да

преко топлих мора изађе у Средоземно море и ту покуша да оспори доминацију Лондона. Уместо тога, она се повукла у заштиту својих јужних граница, пристајући да се њена доминација стечена Ункјарискелесијским миром 1833. подвргне строгој ревизији и да се скоро анулира.

Паралелно са усиљеном акцијом великих сила на сузбијању утицаја Русије у Турској, оне балканске државе које су се ослободиле турског ропства захваљујући Русији, у даљој својој изградњи окренуле су се европеизацији у политичким и културним обрасцима. Молдавија и Влашка, као и Србија, желеле су да се, пошто су се ослободиле од Порте, ослободе и руског царизма. Британија је то здушно подржавала, узимајући Србију за главну брану руском продору на Балкану. Слични трендови су владали и у дунавским кнежевинама, у којима је дошло до значајног културног и просветног напретка, после стицања аутономије и до видног окретања ка Француској. У таквим околностима Русија је морала да преиспита методе и правце своје балканске политике. Тај процес је довео до поновног рата са Турском (1853–1856), али и са остатком Европе, која је пошто пото желела да је изолује и уклони из рејона мореуза, а свакако и са Балкана. Плановима савезница (Турска, Британија, Француска, Сардинија) на дипломатском плану придружила се и Аустрија, као вероломник којем је Русија спасила живот 1849. године. Њен млади владар Фрањо Јосиф будућност своје империје види на Истоку, а истискивање Русије са свих позиција сматра својим главним циљем. Виноградов сматра да се у таквој одлуци хабзбуршког монарха налази „смрт целокупне руске балканске политике“ и спољне политике уопште. И када је руска војска заузела Молдавију и Влашку, преко чијих територија је водио пут на Балкан, било је јасно да ће остале велике силе учинити све да је одатле уклоне. Међутим, данас је већина историчара сагласна да је начин на који је коалиција то извела био крајње непромишљен, јер управо Кримски рат представља „тренутак рађања светске премоћи Русије“.

Поразу и понижењу које је Русија доживела после Кримског рата на Париском конгресу 1856, следио је нови спољнополитички курс Русије, чији је архитекта био новоименовани министар иностраних дела Александар Михаилович Горчаков. Постулати које је поставила Катарина Велика послужили су му као главни компас. Анализа пораза, коју је он начинио, садржала је сурове чињенице: доминација Британије на Црном, Балтичком, Каспијском мору и у Тихом океану и потпуно уништење вишевековних плодова руских активности на Истоку, а конкретно на Балканском полуострву доминација Аустрије. Суочавање са страховитим губицима омогућило је Горчакову да спољнополитички план креира на реалним основама. Три основне његове тачке су биле: обнова земље, повратак Бесарабије и повратак утицаја на Балкану. За такве циљеве било је неопходно изаћи из међународне изолације и пронаћи савезника. Руковођен изреком царице Катарине да „Европа више треба Русији, него Русија Европи“, и да је потребан сарадник чији интереси на Балкану нису директно сучељени с руским интересима, нови савезник је пронађен у Француској. Талас

реформизма који је захватио Турску шездесетих и седамдесетих година 19. века водио је пре распаду те државе него стању statusu quo, за који се борио Форин офис. Видевши у тој чињеници нову прилику да се врати у игру, Русија је настојала да се послужи плановима за национално ослобођење балканских хришћана и да се у њихову реализацију активније укључи.

Повратку Русије на европску међународну позорницу умногоме је допринео и француско-пруски рат 1870/71. године, јер је у страху од реваншизма Француске Русија пређутно стекла улогу арбитра и „анђела чувара" европског мира. Са те нове позиције, Русија није успела да се нагоди с Паризом око уклањања препрека Париског мировног уговора из 1856, али је захваљујући упорности немачког канцелара Бизмарка 1873. г. постала чланица Тројног савеза, који су образовали Хоенцолерн, Хабзбзбург и Романов. Иако није издржао озбиљну пробу у Великој источној кризи (1875–1878), тај савез је означио нове актере у одређивању судбине Балкана, те су уместо Велике Британије и Француске, три савезничка царства преузела примат.

Интерпретација догађаја који се односе на период Велике источне кризе, потврђује да је Виноградов озбиљан ревизиониста совјетске и руске историографије. Када је решила да оружјем поврати своје позиције на Балкану, Русија није хтела да понови свој успех из 1828. године, који је ишао за уништењем Турске. Напротив, хтела је ревизију Кримског рата и праведније дефинисање њеног удела у Источном питању. Њена главна супарница, Хабзбуршка монархија, такав предлог је сматрала неприхватљивим, те је намерно креирала ратну психозу у јавном мњењу, знајући да се Русија не може борити на два фронта. За неутралност тражила је сагласност за окупацију Босне и Херцеговине, и добила ју је.

У планирани рат са Турском Русија је ушла са скромним циљевима: да поврати Јужну Бесарабију, која је тада била у саставу Румуније, затим да у Северној Добруџи обезбеди Румунији надокнаду, као и признање независности, да покуша да поправи положај Бугара у Турској обезбеђивањем аутономне кнежевине до планине Балкан и да поврати права својој флоти у Црном мору. Знајући какав је став Велике Британије према очувању турског интегритета, Русија није имала планове о стварању велике словенске државе на Балкану, нити о територијалним проширењима балканских вазалних држава а камоли о њиховој независности. И са тако скромним амбицијама, Цар Александар II и канцелар Горчаков премишљали су се и страховали да не дође до конфликта европских размера као 1853, који ће земљу опет гурнути у мрачни понор. Горчаков је хтео „мали рат" а цар „блицкриг", који ће кроз три до четири месеца обезбедити Русији добре преговарачке позиције са Турском.

Од почетка рата априла 1877, догађаји се на терену нису одвијали по плану. Рат је отпочео 24. априла царевим манифестом „у име ослобођења Бугарске и других балканских земаља". За мање од годину дана Русија је показала своју несумњиву премоћ на бојном пољу, али је истовремено искусила сву тежину у

процесу очувања и учвршћивања ратних тековина. Њен прелиминарни уговор са пораженом страном из Сан-Стефана ревидиран је на Берлинском конгресу у јуну и јулу 1878. Међутим, Виноградов експлицитно тврди и аргументује свој став да та ревизија ни у ком погледу није значила ниподаштавање ратних тековина Русије и њену капитулацију пред западним опонентним државама. Он не негира неслагање између цара и његовог брата, главнокомандујућег Дунавске армије, Николаја Николајевича, те посланика у Цариграду Игњатијева, који је био експонент знатно ширих захтева према пораженој страни и истомишљеник незваничних словенофилских руских кругова, који су тражили да Русија изађе из изолације и „надише се свежег ваздуха са мора и океана". Ипак, аутор стоји на чврстом становишту да је Русија постигла више од планираног: себи је повратила Јужну Бесарабију и заокружила утицај у Закавказју, заузевши Карс, Ардаган и Батум; три балканске државе (Србија, Румунија и Црна Гора) стекле су међународно признање свог независног статуса, чиме је откривена нова страница у историји Балкана. Све три су, такође, стекле не мала територијална проширења на рачун Турске, а придружила им се и Грчка, која је добила део Епира и Тесалију. На Балкану је настала још једна аутономна кнежевина, Бугарска. За Русију је посебно била важна чињеница да је услед појаве Другог немачког рајха, који је премоћ Британије на европском континенту гурао у други план, та моћна острвска држава пренела интересе своје империје из зоне црноморских мореуза ка Суецком каналу. Такође, Виноградов потврђује став америчког историчара турског порекла Кемала Карпата да година 1878. представља важну вододелницу за традиционално Османско царство, које је било у фази одумирања, а истовремено, та важна година је открила нове путеве ка развитку модерне националне турске државе.

Руски генерали, који су на почетку рата предвиђали „велику победу", повукли су се и уступили место дипломатама, чије су квалитете до тада потцењивали. Супарници Русије, Аустро-Угарска, Британија, Немачка, нису остварили своје ратне претње, напротив, кренуле су путем договора и компромиса са Русијом. Коалиција против Русије, по узору на Кримски рат из педесетих, није заживела, а главна жртва конгреса у Берлину постала је Сан-Стефанска Бугарска, која није ни била у ратним циљевима Русије. С тим у вези стоји и констатација ретких савременика, попут публицисте Чичерина, да 1878. година није година пораза, очаја и дезоријентације за Русију, као што су је словенофили представили. Јер, шта би Русија добила заузимањем Цариграда и премештањем свог центра са севера на југ, у неруске земље, логично је питање аутора. Паралелно с тим питањем намеће се став да прилике још нису биле довољно сазреле за рушење Турског царства. Позивајући се и на своје савременике, не бројне, Виноградов карактерише Берлински уговор као велики компромис, који је брзо изазвао велике промене на Балканском полуострву. Почетком 20. века балканске државе су успеле да, после пет стотина година, сопственим снагама сруше Османско царство.

У сагледавању значаја крупних последица Велике источне кризе стоје, исто тако малобројни, представници српске историографије на челу са Радошем Љушићем, који више од деценије указују на позитивне стране Берлинског уговора по нововековну српску државност. Та компатибилност у погледима на једно од најважнијих раздобља 19. века указује на потребу за трајном и чврстом ревизијом постојећих ставова који не могу издржати научну критику.

Пратећи пут креирања и реализације руске балканске политике током два столећа, В. Н. Виноградов с правом констатује да Балкан није никада био за Русију „само сусед." Напротив, он је представљао важну сферу деловања у спољној политици Русије, која је омогућила том царству да искорачи из Азије и посегне ка светској моћи. Разним методама – дипломатијом, војском, вером, племенским заједништвом – Русија је током два века изменила мапу Балкана и урезала неизбрисиве трагове, формирањем националних држава Јужних Словена. Финални закључак В. Н. Виноградова јесте да је, упркос спорадичним превидима императора и њихових државника, руска политика на Балкану увек спровођена плански и са тачно одређеним циљевима. Оштре осуде руског царизма, у совјетској али и у руској историографији, за авантуризам и агресију морају се одбацити у интересу стриктно научне валоризације историје Руске империје у раздобљу од 18. до почетка 20. века, наглашава аутор. Он својом књигом нуди нови научни и изворно поткрепљени приступ у сагледавању једног комплексног питања када је у питању не само руска већ и светска историја.

УДК: 327.84:929 Ђуришић Анастасијевић Н. ;
94(=163.41)(497)"188"

Др Славиша Недељковић
доцент
Филозофски факултет, Ниш
ned.slavisa@gmail.com

ОМЕР-ЕФЕНДИЈА, ОД СРПСКОГ АГЕНТА ДО ИСЛЕДНИКА ТУРСКОГ ПРЕКОГ ВОЈНОГ СУДА

Талас великих националних покрета хришћана на Балкану, започет 1804. године, српском револуцијом, значајно је предодредио судбину српског народа у новијој историји. Иако је добар део Срба по завршетку српске револуције још увек живео под турском и аустријском управом, међу српским становништвом у свим српским земљама био је присутан снажан осећај националног и духовног јединства. Због тога је главни политички циљ Кнежевине Србије, од њеног оснивања, био ослобођење и уједињење српског народа. Источна криза, која је почела Хецеговачким устанком у јулу 1875. године, врло брзо се претворила у српско-турски рат, који је 1877. године у овај конфликт увукао и Русију. Не желећи да дозволе Русији да реши Источно питање у своју корист, у ова збивања су се умешале велике европске силе. Берлински конгрес је још једном, као и много пута раније, представљао тријумф легитимистичке политике над национално-ослободилачким покретима балканских народа.[1]

После 1878. године, политичка ситуација на простору Старе Србије и Македоније била је веома тешка. Са неједнаким успехом, и Порта и Аустро-Угарска су покушале да инструментализују арбанашки национални покрет, који је после Берлинског конгреса букнуо. Након окупације Босне и Херцеговине, за шта је мандат добила на Берлинском конгресу, Аустро-Угарска је најавила своју даљу експанзију у дубину Балкана. У свом планираном продору у правцу Солуна, Беч је главну препреку видео у Србији и Црној Гори. Због тога је аустроугарска политика упорно настојала да тек пробуђени арбана-

1 В. Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804–1912*, Нови Сад, 1994, 165–180.

шки национални покрет усмери против двеју српских држава.[2] Независно од 1878. године, Србија и Црна Гора, су без подршке Русије или било које друге велике силе, биле немоћне да осетније утичу на положај својих сународника унутар граница Турског Царства. Без правог пријатеља или савезника међу великим силама, Србија је остајала усамљена у својој борби за остваривање националних циљева. Док је Русија радије подржавала новостворену Бугарску, западноевропске силе су сумњичаво гледале на Србију због њене верске и етничке блискости се Русијом. Овакав став великих сила највише се одразио на испуњење циља српске националне политике, а то је било, ослобођење и уједињење српског народа.[3]

И поред великог нерасположења и разочарања које су донеле одлуке прво Санстефанског мира а потом и Берлинског конгреса, активности усмерене на спровођењу српске културно-просветене делатности у српским областима у Турској нису престале. То се углавном односило на слање новчане помоћи школама, учитељима, црквеношколским општинама и манстирима, слање књига и уџбеника, школовање питомаца итд.[4] Цео тај посао је углавном ишао преко српских агената и повереника, чија је активност била од пресудног значаја за успех српског националног рада. Без њиховог ангажовања на терену, многи српски пропагандни планови не би имали никакав значај. Гарашанин је најпре у Начертанију а потом и у „Уставу политичке пропаганде имајући се водити у земљама славено-турским“ подвукао велики значај који су српски агенти имали за загранични национални рад.[5] Многи од њих, нпр. Васа Ђорђевић из Приштине, Петар Цупић из Вучитрна, Димитрије Симеуновић из Кичева или Тодор Костић из Битоља, цео свој живот су посветили борби за ослобођење од вишевековне турске власти.[6] Прве године после завршетка Велике источне кризе биле су за српско становништво у Старој Србији и Македонији веома тешке. Проглашени за бунтовнике и велеиздајнике, Срби у Турској су и даље сматрани јединим кривцима за изазивање рата 1876–1878. године и велике територијалне губитке које је турска царевина у њима претрпела.[7] Иако се Турска по свршетку рата обавезала да ће помиловати царским

2 В. Стојанчевић, *Српски народ у Старој Србији у великој источној кризи 1876–1878*, Београд, 1998, 95–105.

3 М. Војводић, *Србија и балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад, 2000, 40-50; Исти, *Путеви српске дипломатије*, Београд, 1999, 14–30.

4 К. Џамбазовски, *Грађа за историју македонскої народа из Архива Србије*, том III, књига II (1874–1878), Београд, 1984, 94–100.

5 Р. Љушић, *Књиґа о Начертанију*, Београд, 1993, 95–107.

6 Архив Србије (даље: АС), Министарство иностраних дела, Иностранo одељење (даље: МИД-И), 1868, ф V, р 135, Београд 28 мај 1869; АС, Министарство просвете и црквених дела (даље: МПс-П), 1872, ф X, р 210, Београд 18. новембар 1872; Исто, 1875, ф IX, А No 103, бр 4419, Софија Ђорђевић-Министарству просвете и црквених дела, Београд 18. август 1875.

7 Архив Српске Академије Наука и Уметности (даље: АСАНУ), Историјска збирка (даље: ИЗ); бр

декретом своје поданике који су се у рату на било који начин огрешили о турске законе, све је то имало само формални значај. Прокламована царска амнестија није имала никакву практичну вредност, док је свака активност српског становништва била будно праћена од стране турске војске и полиције. Одмах после завршетка рата, у Солунском вилајету је почео са радом турски преки војни суд „Дивани Урфије". Уместо да свој рад посвете хватању разбојничких чета и завођењу реда у Македонији, турски иследници су се окомили на свештенике, учитеље и трговце тако да је велики број хришћана, међу којима је било доста Срба, бестрага нестао у турским азијским казаматима.[8]

Турске власти су покушавале на сваки начин да спрече контакт српског становништва из Турске са Србијом, што се нарочито одразило на њену културно-просветну и националну делатност на овом простору. Међутим, и поред свих проблема на које је наилазила, национална делатност Србије на овом подручију није стала. Ова активност, која се у том периоду углавном спорадично јављала, одвијала се преко Министарства иностраних дела и Министарства просвете и црквених дела Србије. Посебна улога у одржавању веза са српским становништвом у српским земљама у Турској била је поверена српским повереницима и агентима.

Када се говори о раду српских повереника у Турској, треба истаћи чињеницу да је на пословима везаним за ширење српске националне идеје учествовало много људи. То су били трговци, свештеници, учитељи, као и сви они који су имали прилику да путују, и да у тим опасним временима, ризикујући свој живот, преносе књиге, писма, усмене поруке, и разна обавештења српским пограничним властима. Све су то радили искључиво из својих патриотских побуда и из жеље да се српске области у Турској коначно ослободе и припоје матици Србији. Међутим, за разлику од ових патриота који су предано и истрајно радили на пословима националне пропаганде, било је и оних који испред себе нису имали никаве националне циљеве и који су се тим стварима бавили искључиво ради сопствене користи. Један од њих био је Никола Ђуришић-Анастасијевић.[9] Овај човек, по народности Цинцарин, био је родом из села Гопеша у Битољском округу и до 1881. године био је ангажован као српски агент на пословима српске пропаганде у Македонији и Старој Србији. Децембра 1881. године, Никола је прешао у Србију како би од Министарства иностраних дела наплатио заосталу неисплаћену новчану награду (око 20 динара). Када ја добио одговор да мора да сачека пар недеља како би добио тражени

9514, М. С. Милојевић-Министарсту иностраних дела, Београд 4. јул 1881.

8 Климент Џамбазовски, *Грађа за историју македонскої народа из Архива Србије*, том IV, књига I (1879–1885), Београд, 1985, 177–178; АС, МИД, Политичко одељење (даље ПО), 1881, ф I, р 161, Ђорђе С. Камперелић-Министру иностраних дела, Пов. no 265, Београд 15. март 1883.

9 АСАНУ, лични фонд Јована Ристића (даље: ЈР), инв.бр.17/36, сигн. XVII/1, архимандрит Сава-Јовану Ристићу, Врање 27. август 1880.

новац, Никола је одлучио да оде у Турску и стави се на расположење тамошњим властима. Крајем децембра је прешао у Турску и предао се окружној турској власти у Прешеву, одакле је стражарно спроведен у Приштину. Када је био предат вилајетским властима, Николи је било понуђено да се исламизује, што је он одмах прихватио узевши име Омер-ефендија.[10]

На несрећу Старосрбијанаца, све ово се дешавало у време када је у Приштини одлуком вилајетских власти био основан преки војни суд. Овај суд је почео са радом на сам дан проглашења Србије за краљевину – 22. фебруара 1882. године. За пет година рада суда, било је убијено око 7.000 Срба, а још око 300 је било осуђено на робију у трајању од 5 до 101 године.[11] Све је то требало да представља језиво упозорење српском народу у Турској на то шта га чека уколико својим политичким деловањем понови ситуацију из 1875. године и угрози мир и територијални интегритет Турске царевине. Оснивањем турског војног суда, талас погрома спустио се на тамошње српско становништво. Осуђивани су најугледнији свештеници, учитељи трговци и кметови и одмах по доношењу пресуде били су упућивани у солунске казамате или у прогонство у Малу Азију. О томе да Турци у свом разрачунавању са Србима нису имали никакву меру најбоље сведочи податак да је председник суда у Приштини, Ибрахим-паша лично бацио кроз прозор српског трговца Стевана Вучетића, због тога што Стеван није хтео да се одрекне своје српске народности.[12] Таква ситуација је стварала велике проблеме српским националним радницима у Мађедонији и Старој Србији. Они су морали да буду веома опрезни и да веома вешто прикривају свој рад јер је и најмања грешка могла да их кошта живота.

Доласком Николе у Приштину и његовим преласком у ислам, приштински Ибрахим-паша видео је одличну прилику за остварење његове намере да се обрачуна са тамошњим српским становништвом. Због тога је Ибрахим-паша, поставио Омер-ефендију за члана преког војног суда, што је он искористио за сурово разрачунавање са својим дојучерашњим познаницима и пријатељима.[13] Под оптужбом да се спремају да подигну велики устанак у Турској, Омер-паша је оклеветао око триста Срба који су живели на простору од Пљеваља до Кичева. Он је сваком оптуженом Србину приписивао одређени задатак који је он наводно имао у припреми планираног устанка.[14] У зависности од Омерових измишљених прича, заточени Срби су били или ликвидирани или послати на дугогодишњу робију. Тако је наставника Призренске богословије, Ђорђа

10 АС, МИД, ПО, 1882, П/6-III, Пов. No 423, П 52, Јеврем Грујић-Јовану Ристићу, Врање Београд 17. март 1883.

11 Д. Т. Батаковић, *Дечанско питање*, Београд, 1989, 29.

12 Д. Богдановић, *Књига о Косову*, Београд, 1990, 184.

13 АС, МИД, ПО, 1882, П/100, Пов. No 833, С 72, Јеврем Грујић-Милану Пироћанцу, Цариград 19. новембар 1882.

14 П. Костић, *Аутобиографија*, приредила Вјера Митровић, Призрен, 1997, 93–94.

Камперелића, кога су турске власти ухапсиле априла 1882. године, оптужио да је две године раније боравио у Србији, где је од српског кнеза Милана добио Таковски крст и 200 дуката. Омер-ефендија је Камперелића оптужио и за то, да је он од српских министара и генерала био постављен за председника устаничког комитета, и да је за време српско-турских ратова као добровољац активно учествовао у борбама против турске војске. После оваквих оптужби, Камперелићева судбина била је запечаћена, узалудно је порицао лажне оптужбе и био осуђен на десет година тешке робије. Са пресудом окаченом о врату и окованим рукама, он је 1. октобра 1882. године, као највећи непријатељ Царевине, био спроведен по приштинским улицама, а онда послат на издржавање казне у Акру. У целој овој невољи, Камперелића је послужила изненадна срећа. Његов пратилац, који га је спроводио до затвора, био је мухаџир из Херцеговине, Али Омбаша. Желећи да и сам напусти Турску, он је чим је брод приспео у Александрију, за 20 турских лира и једно цивилно одело ослободио Камперелића окова и предао му пресуду. Али Омбаша је остао у Александрији, док је Камперелић преко Крфа, Црне Горе и Аустрије, марта 1883. године стигао у Београд.[15]

У исто време када је Кампарелић био ухапшен и осуђен, турске власти су ухапсиле и Јосифа Студића, учитеља из Вучитрна, протојереја Данчета Фртунића из Вучитрна, трговце из Гњилана, браћу Хаџи Тасу и Манасија Стојковића, Јована Денића и Лазара Тасића. Омер-ефендија је на суђењу изјавио да су браћа Стојковић за време рата српској команди слали извештаје о кретању турске војске, због чега су били осуђени на десет година робије. Јована Денића је оптужио да је носио поверљива писма у Србију, па је Денић осуђен на осам година робије, вучитрнског проту Данчета је оптужио да је водио сталну преписку са српским властима, за шта је прота осуђен на вечиту робију, док је учитељ Јосиф Студић, због помоћи коју је пружио проти Фртунићу, био осуђен на осам година робије. На основу својих опужби, Омер-ефендија је у тамницу послао и Стефана Хаџи Арсића, брата познатог српског националног радника Акесентија Хаџи Арсића, Стефана Вучића, Аксентија Ђорђевића, Недељка Рочкомановића и многе друге.[16]

После тога, Омер-ефендија се окомио на Србе из Македоније, на које је посебно био киван. На основу његових лажних оптужби, већи број Срба из Скопља, Куманова, Тетова, Штипа и других места, био је ухапшен и послат у приштинску тамницу. Тако је за Угрина Петровића, ханџију из Скопља, Омер-ефендија на суђењу изјавио да је српски агент, који је обављао поверљиве послове за Србију, због чега је Петровић био осуђен на 8 година затвора. Димитрије Пандиловић из Куманова је оптужен да је илегално пребацивао наоружане српске добровољце у Турску, због чега је био осуђен на 13 година

15 АС, МИД, ПО, С/423, Ђорђе Камперелић-Министарству иностраних дела, Београд 3. март 1883.

16 Исто

робије. Проту Атанасија из Штипа оптужио је да је из Србије добијао новац за изазивање немира у Македонији, па је прота осуђен на 10 година затвора. Слично су прошли свештеници из Прешева, Цветан и Спасоје Поповић, које је Омер-ефендија оптужио да су сакрили неколико стотина пушака и да су главни српски агенти на том подручију. На основу оптужби, турске власти су осудиле Цветана на 10 а Спасоја на 15 године тешке робије.[17] Турски иследници су се према ухапшеним Србима опходили веома сурово не би ли од њих извукли било какво признање. Тако су од последица ислеђивања у приштинској тамници преминули трговаци Недељко Рочкомановић из Приштине и Данко Крстић из Куманова. Разрачунавање Омер-ефендије са Србима из Старе Србије и Македоније нарочито је било интензивно у јесен 1882. године, када је само у септембру, на основу Омерових оптужби ухпшено и у тамницу бачено око педесет угледних Срба „све од самих најбољих људи из Косовског вилајета".[18]

Дивљање Омер-ефендије трајало је до септембра 1884. године, када је српско посланство у Цариграду уз помоћ амбасадора великих сила успело да издејствује на Порти да се Омер-ефендија уклони из Диван Урфије. Убрзо после тога, Омер-ефендија је отишао прво у Призрен а потом у Пећ. У Призрену је боравио кратко – сазнавши да је у њихову варош стигао по злу чувени Омер-ефендија, тамошњи Срби су били решени да се по сваку цену разрачунају са њим, а кад је он за то дознао, напустио је током ноћи Призрен и у пратњи неколико наоружаних Арбанса отишао у Пећ. Тамо се једно време представљао као повереник војног суда у Приштини желећи да на тај начин стекне поверење тамошњих турских власти. Док је боравио у Пећи, Омер-ефендија је наставио са денунцирањем Срба. На основу његове дојаве, турска полиција је више пута претресала Пећку патријаршију и околне цркве тражећи сакривена писма и оружје.[19] Како у тим претресима није било пронађено ништа, поверење турских власти у Омер-ефендију је нестајало. Пошто више није био у државној служби, те према томе није могао да рачуна на заштиту турске полиције, а свестан чињенице да је својим поступцима завио у црно велики број људи, Омер-ефендија је решио да побегне у Србију и преда се тамошњим влластима. У пратњи двојице Арбанаса, дошао је до српске границе, а затим је стражарно спроведен у Чачак, где је био притворен. Српске власти су се нашле у великој недоумици – њихово деловање је ограничавала чињеница да је он био турски поданик иако су му злодела била добро позната. О доласку Омер-ефендије у Србију биле су обавештене и турске власти и представници страних дипломатских представништава. Објашњавајући Петру Костићу шта

17 Климент Џамбазовски, *Грађа за историју македонског народа*, том IV, књига I (1879–1885), 183–185; АС, МИД, ПО, С/424, мфр. 70, Ђорђе Камперелић-Министру иностраних дела, Београд 15. март 1883.

18 Исто

19 П. Костић, *Аутобиографија*, 100–104.

ваља са Омер-ефендијом даље чинити, Стојан Новаковић је истакао да „иако он и иначе заслужује смртну казну, ми му не смемо никакву казну изрећи зато што смо ми уверавали и своје пријатеље и непријатеље како Никола није био никакав наш агент, већ једна продана душа. Зато кад би тог злотвора казнили, тиме би потврдили оно што смо стално о њему порицали, те би дошли у веома незгодан положај". Како његово враћање у Турску није долазило у обзир, донета је одлука да се он уз сагласност румунске владе протера у Румунију. Омер-ефендија је знао да су његови дани у Турској завршени, па је радо прихватио одлазак у Влашку. И поред тога што је у смрт послао велики број људи и уништио читаве породице, Николи Ђуришићу – Омер ефендији судбина је била наклоњена, па је избегао заслужену казну. Извесно време је имао ограничено кретање и налазио се под строгим надзором румунске полиције, а потом је, као и сви остали грађани, живео слободним животом.[20]

20 Исто, 107–119.

***Москва – Србија Београд – Русија: документа и материјали. Том 2, Друштвене и политичке везе 1804–1878 / Москва – Сербия Белград – Россия: сборник документов и материалов. Том 2, Общественно-политические связи. 1804–1878. гг*, приређивачи/составители: М. Јовановић, А. Тимофејев, Л. Кузьмичева, Е. Иванова, Београд–Москва, 2011, 940.**

Други том зборника *Москва–Србија–Београд–Русија: документа и материјали 1804–1878.* представља наставак едиције чији је први том изашао 2009. и обухватио хронолошки период од 16. до 18. века. Реч је о делу заједничког пројекта Градске архивске управе града Москве и Архива Србије, чији је циљ да се представи сложеност српско-руских односа кроз најважнија документа у периоду од 16. до 21. века, свестраним освртом на политичку, привредну, војну сарадњу, културне и духовне везе. То је идеја водиља која је остварена од стране приређивача другог тома.

Током 19. века опада улога Москве у званичним везама Руске империје, а расте њен значај као духовног центра руске цивилизације – за Србе је она симбол и синоним Русије, средиште православља, словенског света. Кратак преглед српско-руских односа, у контексту представљања садржине Зборника, дат је у предговору редакције, на руском и српском језику паралелно. Затим следи текст др Мирослава Јовановића, *Србија и Русија 1804–1878: политика, традиција и перцепција (оквири тумачења и контекстуализације)*, којим се представља проблематизација, разумевање и тумачење два различита виђења Руса и Русије од стране Срба, једног, идеализиваног и фиктивног, с почетка Првог српског устанка 1804, и другог, пуног индигнације и разочарања, у време Берлинског конгреса 1878, а који су последица прелома и преображаја кроз које су пролазили српско-руски односи.

У наставку Зборника је текст др Љ. М. Кузмичове *Москва и српско питање 1804–1878,* у коме се истиче да је у време свестране помоћи и подршке Русије решавању српског државног питања настао друштвени покрет у Русији 19. века као подршка Србији. Руска документа другог тома представљају Москву

као иницијатора српског питања у друштвеном и политичком мњењу Русије. На иницијативу московске друштвене средине збило се пет кључних догађаја у развоју српско-руских односа друге половине 19. века: напорима московских славенофила основан је 1859. Московски словенски комитет; 1860. објављен је рад А. С. Хомјакова *К сербам. Послание из Москвы*; 1867. организована је Сверуска етнографска изложба, која је постала Московски словенски конгрес; отворено је подворје Српске православне цркве у Москви 1874. и организована помоћ Србији у Москви за време Источне кризе 1875–1878. г.

Први део Зборника обухвата материјале руских збирки у периоду 1804–1856, а прва глава посвећена је једном од најважнијих периода у изграђивању српске државности – добијању аутономије. У другој је представљена српска тема у друштвеном и научном животу Москве 1840–1850. године.

Други део књиге садржи руска документа из периода 1856–1875, с главама посвећеним помоћи Московског словенског комитета Србима, отварању Српског подворја у Москви, српској делегацији на Сверуској етнографској изложби 1867. и војној сарадњи Русије и Србије шездесетих година 19. века.

Последњи део Зборника са руским документима посвећен је помоћи Москве српској борби за независност у периоду Велике источне кризе.

Остатак Зборника садржи архивску грађу српских збирки, посвећену садржајима о војно-политичкој сарадњи (са целинама Српски устанци (1804–1817), Раздобље покровитељства (1817–1855), На путу ка независности (1856–1875) и Источна криза (1875–1878)), црквеним и духовним везама, друштвено-културним везама и сарадњи (са целинама Образовање и наука, Етнографска изложба 1867. и Планови, визије и узајамна перцепција). На крају је дат списак кратко препричаних докумената, именски и географски регистар.

Књига садржи изузетно богат, садржински свестран и технички изузетно припремљен, репрезентативан илустративни материјал руске и српске провенијенције, као и укусну опрему. Зборник је свакако капитално издање, у које је уложен велики труд и широка међународна сарадња, и доприноси потпунијем, свестранијем и дубљем тумачењу сложених српско-руских односа.

Мирослав Поповић

Александар Растовић, *Велика Британија и македонско питање 1903–1908. године*, Историјски институт, Београд, 2011, 247.

Монографија Александра Растовића, ванредног професора Филозофског факултета у Нишу, бави се македонским питањем посматраним из угла Велике Британије. У временском погледу омеђена је на период извођења реформи у Косовском, Битољском и Солунском вилајету, тј. на време када је, како аутор сматра, македонско питање ушло у своју накритичнију и најтежу фазу.

Књига је подељена на две велике целине. У првој глави, насловљеној *Велика Британија о Македонији* (стране 27–170) аутор је обрадио ставове и гледишта различитих, одговорних и неодговорних, чинилаца британске политике према Македонији. Најпре су анализирани погледи меродавних политичких личности, а потом и важнијих британских публициста, путописаца и новинара на замршени етнички и национални чвор Македоније. Аутор је у том смислу, с правом, нешто више пажње посветио новинару листа Тајмс, Џејмсу Дејвиду Баучеру, имајући у виду утицај тих новина на британско јавно мњење. Општи је утисак да је већина обрађених личности гајила махом бугарофилске осећаје. Потом је Растовић пажњу посветио расправама о Македонији вођеним у британском парламенту, којих је у наведеном периоду било више од 80. Програм из Мирцштега и ток реформи привлачили су највише пажње посланика, мада је, како је аутор лепо уочио, захтев Османског царства за повећање царина, у контексту тих истих реформи, наилазио на велики отпор британских законодаваца. Међутим, економски аспект односа Велике Британије и Турске уопште, као и реформских вилајета посебно, није у књизи више третиран. Писање енглеске штампе о Илинданском устанку детаљно је анализирано, при чему је аутор закључио да су били преовлађујући тонови осуде репресивних мера турских власти које су уследиле по гушењу побуне. При томе је истакао чињеницу да су новине писале о хришћанима у Македонији искључиво као о Бугарима. Бугарофилство је такође преовладавало међу члановима Балканског комитета, својеврсне групе за притисак основане 1903. године, чију је делатност Растовић подробно приказао. У засебним потпоглављима аутор је

обрадио још и држање британске политике према програму из Мирцштега, току спровођења реформи 1905–1908. и реформском програму Едварда Греја из 1908. године. Српској публици би, разумљиво, најзанимљивије било потпоглавље о ставовима Велике Британије према српским акцијама у Македонији, тј. према деловању Српске четничке организације. Анализа британских и српских извора показала је постојање сталног притиска из Лондона на Србију да обустави слање чета у Македонију, који је досегао врхунац у 1907. години.

Друга глава књиге насловљена је *Србија и македонско питање* (стране 172–208). Намера аутора била је да у њој размотри српске погледе на македонско питање и српску делатност у Македонији, и то у контексту званичне британске политике, тј. препорука балканским земљама да се уздрже од четничке активности. На основу литературе и неколико објављених наративних извора, аутор је приказао генезу политике Краљевине Србије према Македонији од 1878. до 1903. Нешто више пажње посвећено је реакцији Србије на Илиндански устанак, формирању и раду Српске четничке организације и ставовима званичног Београда према реформама у три вилајета од 1904. до 1908. Ипак, излагање је углавном сведено на српску политику у Македонији, док је њено стављање у контекст британске остало у другом плану. Тако се стиче утисак да је ова целина књиге пре механички него органски повезана са претходном.

Монографија је написана на основу необјављених и објављених извора превасходно британског, али и српског порекла и одговарајуће литературе. Посматрана у целини, она представља значајан допринос познавању ставова британске политике и заинтересоване јавности према македонском питању у реформском периоду и одлучно развејава сваку сумњу у погледу њихове преовлађујуће наклоности према бугарској ствари у Македонији.

Милош Јагодић

Momir Samardžić, *Roads to Europe. Serbian Politics and the Railway Issue, 1878-1881*, Pisa University Press, 2010, 196.

Монографија Момира Самарџића објављена је у оквиру CLIOHRES пројекта Европске уније. Представља измењен и допуњен део његове докторске дисертације *Железничко питање у спољној политици Србије 1878–1888*, одбрањене 2008. године на Универзитету у Новом Саду. Будући да је штампана на енглеском језику, умесно је прилагођена читалачкој публици која није у довољној мери упозната са историјом Србије у 19. веку.

Проблем изградње железнице у Србији нужно је, у Самарџићевој књизи, стављен у шири контекст трансбалканске железнице, повезивање средње и западне Европе са Османским царством. У том смислу је указано на различите привредне и војне интересе великих сила, пре свих Аустро-Угарске.

Аутор је пратио питање железнице у Србији од његовог отварања педесетих година 19. века до Берлинског конгреса 1878, сагледавајући га из спољнополитичког и унутрашњеполитичког угла. На плану спољне политике, оно је свакако било скопчано са интересима Аустро-Угарске и српског сизерена до 1878, Османског царства. Нешто више пажње је посвећено унутрашњим, посебно привредним, приликама у Србији. Аутор је приказао структуру и ступањ развијености српске економије руководећи се теоријом модернизације. Користећи постојећу литературу, усвојио је, по нашем мишљењу, тешко доказиву тезу да је законодавство које је штитило мали земљишни посед у Србији представљао кочницу индустријског и уопште привредног развитка земље. Пишући о политичкој историји Србије, аутор је објаснио основне позиције главних групација, уставобранитеља, либерала, социјалиста, радикала и младоконзервативаца (напредњака), обраћајући пажњу на њихове ставове о питању изградње железнице у Србији.

Централни део књиге посвећен је почетку реализације обавезе Кнежевине Србије да изгради железницу до границе са Турском, проистекле из Берлинског уговора. Детаљно је приказан ток преговора са Аустро-Угарском о склапању железничке конвенције 1878–1880, уз указивање на изукршаност интереса

Хабзбуршке монархије и Русије у овом питању. Потом су обрађени ставови опозиционих партија, радикала и напредњака, према железничкој конвенцији. Проблем финансирања изградње железнице исправно је стављен у контекст недовољних могућности српског државног буџета и спољнополитичке оријентације земље. Анализиране су различите понуде иностраних друштава за извођење овог посла пре склапања конвенције 1880. и након тога. Коначно, детаљно је објашњено како је, захваљујући, лажној представи о финансијској снази, подршци аустро-угарске дипломатије и подмићивању владиних и опозиционих политичара, како аутор закључује, дошло до склапања уговора са Генералном унијом 1881. Ова, у српској историографији иначе добро позната афера, обрађена је са више аспеката (финансијског, спољнополитичког, унутрашњополитичког). Посебна пажња је посвећена скупштинској расправи и гласању о уступању концесије за изградњу железнице. На крају књиге аутор је изнео закључак да је изградња железнице у Србији представљала изузетно важно, али превасходно политичко питање, и то у контексту спољнополитичке борбе земље за политичку и економску независност, али и у контексту супротстављених концепција модернизације државе унутар српске политичке елите.

Монографија Момира Самарџића је написана на основу архивске грађе српског, аустроугарског, британског и француског порекла, објављених извора, штампе и одговарајуће, српске и иностране, литературе. Са аспекта домаће историографије, најзначајнији су њени делови који доносе нова сазнања о развоју железничког питања до 1878, о току преговора за склапање конвенције са Аустро-Угарском и о понудама различитих компанија, које су претходиле прихватању уговора са Генералном унијом. Ипак, највећа вредност ове књиге лежи у чињеници да је на 196 страна текста, колики је њен обим, важан део историје Кнежевине Србије у другој половини 19. века, утемељен добро изворима, приказан иностраној публици.

Милош Јагодић

***Человек на Балканах глазами русских: сборник статей*,**
отв. ред. Р. П. Гришина, А. Л. Шемякин,
Алетейя, Санкт-Петербург, 2011, 344.

Зборник радова „Человек на Балканах глазами русских“ представља продужетак истраживања на пројекту „Человек на Балканах“ в процессе модернизации (середина XIX – XX век). Новина радова у овом зборнику јесу запажања руских путописаца о балканској социокултурној и политичкој стварности *обичних* људи. Вредност ових извора лежи у чињеници да су странци остављали сведочанства повезана са многим областима свакодневног живота, запажали наизглед *рутинске* детаље који су им били необични, а ту страну историје најчешће немамо у домаћим историјским изворима. Запажања странаца о Балканском полуострву садрже драгоцене податке о анонимним и познатим појединцима, локалној и националној историји, заједницама и народима, становништву и бројним миграцијама, верама и веровањима, црквама, о школама и образовању, о обичајима, о ношњи и изгледу кућа, путевима и хановима, рекама и мостовима, начину и условима путовања, сеоским сукобима, вишевековним конфликтима.

Слике о другима, особености представа које се чувају у националним културама сваког народа, национални митови и стереотипи, објашњавање њиховог настанка, структуре и функција, изучавали су се у готово свим хуманистичким наукама, да би од средине 20. века постали предмет проучавања имагологије. Ова синтетичка поддисциплина у оквиру различитих хуманистичких наука развила је посебну методологију. У анализи путописа као историјског извора постављају се два основна питања: шта је путописац видео и шта је путописац забележио. Ова два питања рачвају се на друга мања, али не безначајна питања. Пре свега, ко је путописац и какво му је претходно образовање? Који му је циљ на путовању, а који при објављивању свога дела? У питању *шта види* крију се питања: шта хоће да види, шта уме да види, шта може да види и шта му је речено, ако му је речено, да гледа? А када бележи оно што је видео и припрема рукопис за штампу питање је шта је био већи филтер: његово

образовање, васпитање или емоције, стечени или диктирани политички став, мање или више поуздана меморија.

Зборник „Человек на Балканах глазами русских“ садржи 16 радова, чији су аутори истраживачи Института славяноведения РАН, Московског државног универзитета им. М. В. Ломоносова, Московског државног института за међународне односе (МИД РФ), државног универзитета из Нижњег Новгорода и научници из Србије.

Први део зборника чине три рада који представљају добар увод, којим се читаоцу приказује терен имагологије, теорије и методологије проучавања. У овим радовима даје се једна нова представа проучавања културних веза преко имагологије. Свака представа путописаца произилази из једног стања свести, из једног Ја које извештава о Другом, из једног Овде које говори о неком Тамо. Слика је, дакле, израз значајног *размака*, односно значајне разлике између два поретка, две културе. Проучавати слику значи схватити како је она конструисана, како је учињена аутентичном, како се преноси, који догађај истиче, и да ли наликује сликама у другим сличним делима. Аутори су посебно истакли и научну анализу принципа, термина и метода у руској науци друге половине 19. века, који су коришћени приликом представљања *другог*. Тако су и дошли закључка да су представе *другог* у руској научној и популарној литератури, после периода реформи шездесетих година 19. века, биле под снажним утицајем просветитељске доктрине, али су имале и снажан национални и етнички печат.

Други део зборника чини 13 радова, који на специфичне начине приказују слике о Балкану виђене очима руских и совјетских путописаца, књижевника, војних специјалиста, официра у 19. и 20. веку. Од посебног значаја су погледи *са стране* на *модернизацију Балкана*, специфичности политичке културе и традиције, улогу владара и елите у политичкој структури. Решавање националног питања на Балкану, најчешће у идеализованој форми, доста је заокупљало пажњу странаца. У појединим радовима приказана су питања стремљења ка успостављању граница средњовековних краљевстава и царстава (држава Стефана Душана за Србију и Црну Гору, Византијско царство за Грке, Санстефанска Бугарска за Бугаре), национално-територијалних проблема, могућности њиховог решавања и помоћи великих сила. Посебна пажња је обраћена на појаву стереотипа у Русији и руском друштву о Балкану у целини и балканским народима појединачно.

Материјали овог зборника представљају важан чинилац у погледу рушења митова који се тичу балканских држава, а који су и данас заступљени у историографији. У радовима су покривена бројна питања, од методолошких и историографских, до политичких, војних, друштвених и културних. Посматран у целини, зборник представља незаобилазну материју за све проучаваоце Балкана у балканских држава и друштава у 19. и 20. веку.

Данко Леовац

Искра В. Чуркина, *Протоиерей Михаил Федорович Раевский и Югославяне*, Институт Славяноведения РАН, Москва, 2011, 200+8.

Као врсни познавалац руско-јужнословенских веза, утицаја руске друштвене мисли и руске културе на Јужне Словене, те улоге цркве у формирању идентитета и националне културе Јужних Словена, И. В. Чуркина је написала дело од вишеструког значаја. Проучавајући рад М. Ф. Рајевског и његове вишедеценијске посвећености *словенском делу* ауторка је превазишла уобичајене историјске оквире и осветлила бројна, до сада нерасветљена питања. Кроз шест мањих целина: *Первы годы деятельности М. Ф. Раевского* (стр. 4–21), *Раевский во время революции 1848–1849. гг.* (стр. 22–47), *Первое русское общество помощи славянам* (стр. 48–107), *Московский славянский благотворительный комитет* (стр. 108–134), *Этнографическая выставка и Славянский съезд в Москве в 1867. г.* (стр. 135–159) и *Последние годы* (стр. 160–193) ауторка је успела да прикаже живот М. Ф. Рајевског и ослика најважније етапе његовог рада и односа према Јужним Словенима.

Од наименовања за свештеника цркве при руском посланству у Бечу 1842. године, где је провео више од 40 година (1842–1884), до револуције 1848. године, М. Ф. Рајевски је успео да изгради значајан ауторитет код словенских народа, о чему сведочи и позив на Словенски конгрес у Прагу 1848. године. Његово име било је прво на листи Руса, који су позвани на Конгрес. Међутим, Рајевски се није одазвао позиву, страхујући да не буде увучен у револуционарне догађеје, те је почетком јула 1848. године узео одсуство и отпутовао у Русију. Са повратком у Беч почела је нова етапа у његовом раду, оличена у догађајима 1848/49. године. Делатност протојереја Рајевског, и у Револуцији и касније, подвлачи ауторка, била је врло помирљива и мирољубива, а он сам се никада није мешао у унутрашње политичке односе међу народима на Балкану. У томе се, како истиче ауторка, и огледа његов дуги боравак у Бечу, где је аустријска влада пажљиво мотрила на све везе и могућности ослободилачких покрета на Балкану. Рајевски се чак одликовао популарношћу међу аустријским властима, а поседовао је и неколико аустријских ордена.

Протојереј М. Ф. Рајевски је био дубоки поштовалац и поклоник идеје словенског јединства, којој је посветио скоро цео свој животни век. Одликован је од стране власти Кнежевине Србије и Кнежевине Црне Горе, био је члан бројних словенских друштава. Активно је сарађивао са истакнутим словенским делатницима у Хабзбуршкој монархији и на Балкану, почев од Људевита Гаја и Вука Стефановића Караџића, до кнеза Милоша Обреновића, патријарха Јосифа Рајачића и Петра II Петровића Његоша. Руски словенофили, професори и научници су преко њега контактирали са истакнутим личностима на Балкану. Од времена оснивања Словенског комитета (1858), преко Рајевског као почасног члана, распоређивана је новчана помоћ за обнову православних цркава и манастира, преко њега је ишла помоћ руских друштава, Синода и руских државних кругова словенским културним друштвима, часописима, православним црквама и студентима. Како истиче ауторка, Рајевски је био веома благонаклон према омладини из словенских крајева на Балкану, те су се његовом заслугом и школовали многи од студената из тих крајева. До сада ретко истицаном ангажману Рајевског око организације Етнографске изложбе и Словенског конгреса у Москви 1867. године ауторка је посветила посебан део књиге. Истражујући и каријеру М. Ф. Рајевског до смрти 1884. године, ауторка је дала интересантна тумачења о његовом деловању за време Велике источне кризе, Берлинског конгреса и времена када су две српске државе, Србија и Црна Гора, постале независне.

Ауторка је успешно истакла једну од највећих заслуга Рајевског за Словенство у целини, *Записе*, које је представио руским властима и Словенском комитету. У њима је објаснио и образложио положај Словена у Хабзбуршком и Османском царству и тиме утицао, не само да се помоћ упућује тамо где је најпотребнија, већ и да се у одређеној мери коригује руска спољна политика.

Као плод вишегодишњег рада И. В. Чуркине настала је ова монографија о М. Ф. Рајевском и његовом раду и односу према Јужним Словенима. Књига је написана на основу необјављене грађе руског порекла и релевантне литературе и представља незаобилазно штиво за све истраживаче који се баве проучавањем веза и утицаја руске друштвене елите на Јужне Словене.

Данко Леовац

БИБЛИОГРАФИЈЕ / BIBLIOGRAPHY

УДК: 014.3:[070.48:329(497.11)"1881/1915"

Немања М. Калезић
Народна библиотека Србије
nemanja.kalezic@nb.rs

БИБЛИОГРАФИЈА ШТАМПЕ НАРОДНЕ РАДИКАЛНЕ СТРАНКЕ 1881–1915.

Оснивање политичких странака у Србији пратило је и оснивање њихових јавних гласила. Изласком из штампе званичног органа Народне радикалне странке *Самоуправа*, 8. јануара 1881. године, најављено је и оснивање саме странке.

У досадашњој историографији штампа Народне радикалне странке (у даљем тексту НРС) на територији Кнежевине / Краљевине Србије није посебно обрађивана. Поједини аутори, попут Драгослава Јанковића[1], Милоша Трифуновића[2], Јаше Продановића[3], Андрије Раденића[4], разматрали су само узгред развој штампе, и то највише централних страначких гласила *Самоуправе* и *Одјека*. Листови које су покретали локални одбори странке по унутрашњости Србије углавном се не помињу или се помињу само у тренуцима када су цензурисани или забрањивани. Такође не постоји библиографија листова Народне радикалне странке, већ су подаци расути по разним библиографијама локалног[5] и општег карактера. Значајније и потпуније библиографије су објавили

1 *Рађање парламентарне демократије. Политичке странке у Србији XIX века*, Београд, 1997.

2 *Историја Радикалне странке*, Београд, 1995.

3 *Историја политичких странака и струја у Србији*, Београд, 1947.

4 *Прогони политичких противника у режиму Александра Обреновића 1893–1903*, Београд, 1973.

5 М. Протић, *Пером у ризницу*, Београд, 1974.; Д. Мирчетић, *Нишка штампа: 1871–1971*, Ниш, 1972; С. Симоновић, *Библиографија крушевачке периодике 1889–2000*, Крушевац, 2004; М. Аврамовић, *Ужичка штампа (библиографија)*, *Новинарски летопис*, год. II (1989), бр. 2, 11–44; В. Бујишић, *Штампа у Шапцу и Подрињу (библиографија)*, *Новинарски летопис*, год. II (1989), бр. 2, 45–78; Љ. Андрић, *Прилог библиографији подринске периодике: 1833–1941*, *Годишњак историјског архива*, XII

Јован Скерлић (*Историјски преглед српске штампе 1791–1911*, Београд, 1911), Јеремија Митровић (*Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920. године*, Београд, 1984) и Милица Кисић и Бранка Булатовић (*Српска штампа 1768–1995, историјско – библиографски преглед*, Београд, 1996)

Методолошки приступ изради ове библиографије је специфичан јер до сада у нашој науци нису објављиване библиографије гласила појединих политичких странака. Листови који су се одмах по објављивању декларисали као органи НРС нису бројни, већ је већина користила формулације типа „лист политички, економски и књижевни". Због тога је било неопходно да се користи анализа садржаја као основни методолошки приступ. Тамо где то није било могуће, због несачуваности појединих листова, преузимане су тврдње из литературе да се ради о радикалским листовима, што је у напоменама и наведено. У обзир су узимани и листови који су само неко време свог постојања бранили интересе НРС, а касније су постајали гласила неких других политичких групација.

НРС је током 1889. године у Београду основала своју штампарију, која је мењала имена у импресумима листова.[6] Од 1902. године не јављају се више штампарије са именом странке у називу већ се појављује само Штампарија Аце Станојевића – „Доситеј Обрадовић", тако да се може претпоставити да је то наследница претходног предузећа. У досадашњим истраживањима није примећено да је „радикална" штампарија штампала било шта из комерцијалних побуда, те су сви листови који су штампани у њој узимани у обзир при састављању библиографије.

Распоред наслова у библиографији је азбучни, а обрађени су према међународним библиографским стандардима. Поред имена листа наведен је период његовог излажења, имена уредника и власника, штампарија, периодичност излажења као и промене поднаслова, уредника, власника, итд. Азбучни регистар уредника и власника листова долази на крају[7].

Приликом доношења првог Статута[8], привремени главни одбор НРС схватио је значај штампе за функционисање странке, па је једно цело поглавље (XII) посветио страначкој штампи и регулисао односе између страначких органа и штампе. Као гласило НРС водиће се само они листови које главни скуп призна, а главни одбор странке ће изабрати редакциони одбор листа, који ће се бринути о уређивачкој политици и финансијама листа. Профит од издавања

(1975), 159–169; С. Војиновић, *Библиографија штампаних књига, часописа и листова у Лесковцу од 1887–1942. године*, *Лесковачки зборник*, XV (1975), 253–259; М. Чомић, *Грађа за библиографију завичајне периодике*, *Кораци*, 10 (1968), 7 –75.

6 Штампарија Народне радикалне странке; Парна штампарија Народне радикалне странке; Парна радикална штампарија.

7 Број у ауторском регистру означава број библиографске јединице.

8 В. Крестић, Р. Љушић, *Програми и статути српских политичких странака до 1918. године*, Београд, 1991, 131–138.

страначких гласила се пребацивао у страначку касу, одакле би се подмиривао и дефицит.[9] Касније доношени статути[10] странке нису мењали ове одредбе све до Статута из 1911. године. Тим статутом[11] је уведен и главни страначки лист (орган) који издаје главни одбор, с тим да је остављена могућност да и месни, сресни и окружни одбори, као и страначки клубови, издају своја гласила уз одобрење главног одбора. Одредбе о уређивању и финансирању гласила нису мењане у односу на претходне статуте.[12]

Након доношења измена Закона о штампи 1882. године, власти су све чешће забрањивале поједине чланке и пленили бројеве новина у којима су ти текстови објављивани. *Самоуправа* од 3. јула 1882. под бројем 99 због два текста[13] је заплењена, прештампана је као број 100[14] без забрањених текстова. Истог дана је изашао лист *Слобода*, са садржајем идентичним ономе у заплењеном броју *Самоуправе*[15], што преставља својеврстан покушај редакције да заобиђе забрану. По моделу *Слободе* изашао је лист *Братство*[16] 5. октобра 1882. године, с тим да у одговарајућим бројевима *Самоуправе* нисмо успели да пронађемо разлог његовог штампања. Како се временом криза у земљи погоршавала, а власти су све чешће забрањивале и пленили лист, уредништво *Самоуправе* је прибегло једном неконвенционалном методу растурања листа. Лончарски трговац Стеван А. Стевановић, члан главног одбора НРС, увијао је своје артикле у бројеве листа и слао их купцима широм земље.[17]

Специфичности политичког развоја Краљевине Србије крајем XIX и почетком XX века условиле су да НРС велику пажњу посвети присутности у јавним гласилима тог времена. Када год су то прилике допуштале, радикали су поред свог званичног органа, издавали и више „независних“ листова, чиме су настојали да утичу на јавно мњење. Поред опште политичких дневника, издавања се лист *Ускок*, који је излазио у периоду 1895–1897. године. Јула 1895. године у *Делу* се објављује позив на претплату за лист *Ускок*, који је уједно и програм

9 Види: чл. 28, 31–34 Статута Срп[ске] народне радикалне странке, В. Крестић, Р. Љушић, *нав. дело*, 137.

10 Статут из 1889. године са допунама из 1892. и одлуком о потврђивању старих статута из 1905. *Исто*, 189–195.

11 *Исто*, 445–466.

12 *Исто*, 81–82, 460.

13 „Господину Миладину Лишанину, почасном поручнику и посланику среза трнавског“ и „Дописи: испод Шуматовца, јуна 1882“, *Самоуправа*, бр. 99, 3. јул 1882, 4.

14 Обавештење о заплени броја 99 и прештампавању без забрањених текстова налази се на првој страни броја 100. Народна библиотека Србије поседује оба броја.

15 Промењен је само наслов, а поднаслов и импресум су остали исти као и у *Самоуправи*. Види: *Слобода*, бр. 49, 3. јул 1882.

16 *Братство*, бр. 25, 5. октобар 1882.

17 Р. Милошевић, *Тимочка буна 1883. године. Успомене*, Београд, 1923, 148.

новог листа.[18] Уредништво објављује да ће се борити за ослобођење „поробљеног српства“ у Босни и Херцеговини, Македонији и Старој Србији, уз посебан нагласак на давање истих повластица Србима, какве су већ уживали Бугари у Македонији. Власник и одговорни уредник листа је био Павле Кара-Радовановић[19], а *Дело* је из броја у број извештавало своје читаоце о излажењу *Ускока*[20], и позивало на претплату речима: „И овом прилико скрећемо пажњу читалаца на овај лист, који ће моћи још боље цветати и радити на српској мисли, само ако га што обилније претплатом помогнемо.“[21] На основу свега горенаведеног може се са сигурношћу тврдити да је лист *Ускок* био под утицајем НРС, која је на овај начин желела да има своје гласило и међу „патриотском“ штампом која се тих година почела издавати у Краљевини Србији.[22]

Формирањем Самосталне радикалне странке, неспоштедна политачка борба се пренела и на поље штампе. Од 1905. године у Београду је изашло неколико „петпарачних“ листова[23], чија се уређивачка политика сводила на вербални обрачун са самосталцима, поготово са сарадницима *Одјека* и *Дневног листа* Јашом Продановићем и Јованом Скерлићем[24]. У том обрачуну је предњачила *Народна сабља*, која је као део наслова штампала два цртежа који представљају читаоцима уреднике самосталских листова (као лешинаре) како скрнаве гроб Љубе Дидића, а касније за оштрење сабље користе део надгробног споменика и „сузе сирочади изгинулих на Краљевици“[25]. За овакве листове је заједничко да су излазили тек по који месец, осим *Победе*, која је 1908. године постала орган радикалне омладине. Са друге стране 1906. године покренут је лист *Радикално јединство: орган уједињених радикала*, а 1909. *Радикалне новине: лист месних одбора Радикалне и Самосталне радикалне странке у Шапцу*, али они, нажалост, нису сачувани.

Ако изузмемо Београд, радикалски листови су излазили у 15 градова[26] у Краљевини Србији, с тим да у Подринском, Моравском, Алексиначком, Књажевачком, Топличком округу[27] нису излазиле ниједне радикалске новине.

18 “Белешке: нови листови“, *Дело*, год. II (1895), књ. 7, 155.

19 Павле Карарадовановић је био истакнут радикалски новинар и кандидат за посланика у Београду. Види: *Илустровани радикални алманах*, књ. I, Београд, 1924, 104.

20 Укупно девет вести за две године излажења.

21 “Белешке: Ускок“, *Дело*, год. III (1896), књ. 14, 188.

22 У Београду је 1895. године покренут лист *Мађедонија,* а 1896. *Босанско-херцеговачки гласник.*

23 *Борба, Народна Сабља, Победа, Смелост.*

24 Карактеристични су чланци: „Јаша уљез“, *Смелост*, год. I (1905), бр. 5; „Ко бесчасти јавну реч“, *Победа*, год. I (1907), бр. 10.

25 *Народна сабља*, год. I (1905), бр. 1.

26 Ваљево, Горњи Милановац, Зајечар, Јагодина, Крагујевац, Крушевац, Лесковац, Неготин, Ниш, Пирот, Пожаревац, Смедерево, Чачак, Ужице и Шабац.

27 Не рачунајући Нове области припојене 1912. године.

Ова библиографија, поред покушаја да попише све листове који су заступали циљеве и интересе НРС, има за циљ да подстакне проучавање политичке периодике Краљевине Србије. Штампа сама по себи није прворазредни историјски извор, али најбоље може одсликати атмосферу у којој су се одвијали политички и друштвени процеси тог времена.

1. **БИЧ**: лист за шалу и сатиру / власник С. [Сима] Лукин Лазић ; одговорни уредник Драгољуб Миросављевић. - Год. 1, бр. 1 (1. април 1889) - год. 2, бр. 42 (23. октобар 1890). - Београд: [б.и.], 1889 -1890 (Београд: Штампарија Народне радикалне странке). – 36 cm

Излази једанпут недељно. - Поднаслов од бр. 15 (1889) Лист за шалу и збиљу. – Заступник одговорног уредника од бр. 3 (1889) Давид Батић; од бр. 10 (1889) одговорни уредник Јован Тодић.

2. **БОРБА**: лист политички, економски и књижевни / власник Драг. Свилокосић ; главни уредник С. Кукић; одговорни уредник Наум Димитријевић. - [Год. 1, бр. 1 (1890)]-[год. 5 (1894)]. - Београд : [Драг. Свилокосић], [1890-1894] (Београд : Парна штампарија Народне радикалне странке). - 49 цм

Понедељком, средом и петком. - У бр. 1 (14. септембар 1892) напомена редакције да се лист везује за Борбу из 1882. и 1883. године. [1]

3. **БОРБА**: радикални лист / одговорни уредник Аранђел Николајевић. - Год. 1, бр. 1 - бр. 64 (26.март-12.јул 1905). - Београд : [Аранђел Николајевић], 1905 (Београд : Штампарија Андре Јовановића). - 53 цм
Дневно.

3а. **БРАТСТВО**: лист политички, економни и књижевни: орган Народне радикалне странке / власник Народна радикална странка; одговорни уредник Стојан М. Протић. - Год. 1, бр. 1 (1882). - Београд: Народна радикална странка, 1882 (Београд: Парна штампарија «Задруге штамп. раденика»). - 48 цм

4. **ВАЉЕВСКЕ новине** / власник и одговорни уредник Јов.[Јован] Ј. Молнар. - Год. 1, бр. 1 (2. септембар 1887) - год. 6 (децембар 1893) ; 1923. - Ваљево : [б.и.], 1887 - 1893; 1923 (Ваљево : Штампарија Јов.[Јована] Ј. Молнара). - 29 цм

Излази средом и недељом. - Новине су излазиле од 2. септембра 1887. до 21. априла 1888.; од 4. октобра до 13. децембра 1889.; од 1. јула 1890. до краја 1893. Почетком 1893. носиле су ознаку Орган Народне радикалне странке у округу ваљевском.

5. **ВАЉЕВСКЕ новине**: радикални лист / власник Вучић Миловановић; одговорни уредник Војислав Андрић. - Год. 1, бр. 1 (4. мај 1906). - Ваљево: Вучић Миловановић, 1906 (Ваљево: Шт. «Чика Љуба Ненадовић»). - 32 цм
Два пута недељно.

6. **ВАЉЕВСКИ глас** / [власник и одговорни уредник Тасо Стојановић]. - Год. 1, бр. 1 - бр. [25] (1899). - Ваљево: [б.и.], 1889 (Ваљево: Штампа Јов. Ј. Молнара). - 30 цм

Излази средом и недељом. – Орган Народне радикалне странке.

1 Анализом садржаја бр. 11 (1892) са сигурношћу се може тврдити да је лист у то време заступао интересе НРС. Такође одг. уредник Н. Димитријевић је истовремено власник листа „Геца“ и оба листа су смештена на истој адреси (Обилићев венац бр. 2). Власник листа Драгољуб Свилокосић је припадао НРС види: „Читула“, *Дело*, год. II (1895), књ. 6, 350–351.

7. **ВЕЛИКА Србија** = La Serbia fará da se / властник и уредник Ст. Владисав. Каћански. - Год. 1, бр. 1 (14. јануар 1888)-год. 6, бр. 15 (14. април 1893). - Београд : [б.и.], 1888-1893 (Београд: Штампарија Задруге штампарских радника). - 56 цм

Сваке недеље. - Поднаслов од ванредног броја (1890) (21. јуна) Орган Друштва «Велике Србије». - Од бр. 2 (1888) властник и уредник Ст. Владисав. Каћански; од бр. 9 (1888) власник и уредник Ст. Владисав. Каћански; од бр. 12 (1888) власник Владислав Ст. Каћански, уредник Ст. Владисав. Каћански; од бр. 23 (1888) власник Владислав Ст. Каћански, одговорни уредник М. О. Ђорђевић; од бр. 34 (1888) одговорни уредник А. Вучићевић; од бр. 33/34/35 (1888) одговорни уредник М. О. Ђорђевић; од бр. 25 (1889) одговорни уредник Ст. Вл. Каћански; од бр. 19 (1890) власник и одгов. уредник Владислав Ст. Каћански. - Штампарија: од бр. 22 (1888) Штампарија К. С. Таушановића; од бр. 42 (1888) Штампарија Светозора Николића; од бр. 14 (1889) Штампарија Народне радикалне странке; од бр. 26 (1889) Штампарија «Код Просвете»; од бр. 46 (1890) Штампарија Светозара Николића; од бр. 49 (1891) Народна штампарија Љуб. Ј. Бојовића; од бр. 37 (1892) Народна штампарија [Љуб. Ј. Бојовића]; од бр. 48 (1892) Штампарија «Код Просвете» С. Хоровица.

8. **ВРАГОЛАН** : лист за шалу и сатиру / власник Никола Ж. Христић «Бур»; одговорни уредник Р. Поповић. - Год. 1, бр. 1-18 (15. јун-14. септембар 1903). - Београд: [б.и.], 1903 (Београд: Штампарија Андре Јовановића).
- 43 цм

Недељно[2]

9. **ГЕЦА** : лист за шалу и сатиру / власник Н. [Наум] Димитријевић ; одговорни уредник Коста Тутуновић. - Год. 1, бр. 1 (10. новембар 1892)-год. 4, бр. 26 (27. април 1895). - Београд: [Наум Димитријевић - Сколомерија], 1892-1895 (Београд: Парна радикална штампарија). - 36 cm; 30 cm; 42 cm

Недељно. – Од бр. 9/1893. лист за озбиљну сатиру; од бр.26/1895. лист за сатиру, шалу и забаву. - Од бр. 9/1893. одговорни уредник Наум Димитријевић; од бр. 33/1894. Гвозден С. Пантић - Зоња; од бр. 26/1895. Наум Димитријевић. - Од бр. 2/1894. Штампарија Петра К. Танасковића; од бр. 33/1894. Штампарија Светозара Николића.

10. **ГЛАС из Крушевца**: лист за политику, народну привреду и књижевност / власник и одговорни уредник Милан Арсенијевић. - Год. 1, бр. 1 (15. новембар 1890) - год. 2, бр. 19 (1891). – (Крушевац: Штампарија А. Малаћевића и Ђ. Будимировића), 1890-1891. – 47 cm.

Сваког четвртка, а по потреби и чешће.[3]

11. **ГЛАС НАРОДА**: политички лист: орган лесковачких радикала / власник Димитрије Адамовић; уредници Димитрије Адамовић, Милутин Тадић. - Год. 1, бр. 1 (1. октобар 1887) - год. 2, бр. 1 (1. јануар

2 Анализом садржаја бр. 18 (1903) може се тврдити да је заступао интересе НРС.

3 Анализом садржаја доступних бројева може се тврдити да је лист заступао интересе НРС. Види: В. Старчевић, *Старо српско књижарство*, Београд, 2011, 214.

1888). - Лесковац: Димитрије Адамовић, 1887-1888 (Лесковац: Штампарија Димитрија Адамовића). -
42 цм

Излази четвртком и недељом.

12. **ГРАЂАНИН** / власник и одговорни уредник Јов.[Јован] С. Јовановић. - Год. 1, бр. 1 (25. новембар 1887) - год. 8, бр. 53 (јун 1895) ; год. 1, бр. 1 (3. август 1900) -год. 20, бр. 55 (10. јул 1914) ; год. 29, бр. 1 (јануар 1924)- год. 46, бр. 14 (март 1941). – Пожаревац: [Јов.[Јован] С. Јовановић], 1887-1941
(Пожаревац: Штампарија Михајла Костића). – 41 цм

Два пута недељно (четвртком и недељом). - Наслов од бр. 1 (1900) **Српски грађанин**. - Поднаслов: од бр. 41 (1895) Лист за политику, привреду и књижевност; од бр. 1 (1900) Лист за занатлијство, забаву и поуку; - Власници и издавачи: од бр. 9 (1889) Радикална странка у округу пожаревачком; од бр. 41 (1895) Михајло Костић; од бр. 1 (1900) Ђорђе Наумовић. - Одговорни уредници: од бр. 32 (1888) Станислав Станисављевић; од бр. 9 (1889) Мих.[Михајло] Костић; од бр. 1 (1900) Љуб. Цвејић; - Од 1900. Штампарија Ђорђа Наумовића.

13. **ДАН** : лист политички, економски и књижевни : орган јагодинских радикалаца / одговорни уредник Мих.[аило] Мијовић. - Год. 1, бр. 1 (децембар 1892)-год. 2, бр. 19 (2.март 1893). - Јагодина : Јагодински радикалци, 1892-1893 (Јагодина : Штампарија Страшимира Гемовића). – 40 цм

Недељом и четвртком.

14. **ДЕЛО**: лист за науку, књижевност и друштвени живот / уредник Драг. М. Павловић. - Год. 1, књ. 1, св. 1 (1894)-год. 6, књ. 22, св. [3] (1899) ; год. 7, књ. 23, св. 1 (1902)-год. 20, књ. 74, св. 2 (1915). - Београд : А. [Аца] М. Станојевић (Парна радикална штампарија, 1894-1899; 1902-1915). - 25 цм

Поднаслов од књ. 2 (1894) Лист за науку, књижевност и друштвени живот.

Уредници: од књ.1, св. 2 (1894) Стојан М. Протић; од књ. 5, св. 1 (1895) Милован З. Миловановић; од књ. 14, св. 1 (1897) Драгољуб М. Павловић; од књ. 22, св. 2 (1899) Љуба Давидовић; од књ. 23, св. 1 (1902) Драгољуб М. Павловић; од књ. 54 (1910) Драгољуб М. Павловић и Риста Ј. Одавић; од књ. 62 (1912) Драг. М. Павловић; од књ.70 (1914) Драг. М. Павловић и Лазар Марковић. - Власници: од св. 1 (1985) Стојан М. Протић; од књ. 23 (1902) Драгољуб М. Павловић; од бр. књ. 54 (1910) Аца М. Станојевић. - Штампарије: од књ. 23 (1902) Штампарија Аце М. Станојевића - «Доситије Обрадовић»; од књ. 72 (1915) Државна штампарија Краљевине Србије, Ниш. - Од 1915.
излази у Нишу.

15. **ДНЕВНИ лист** / [власник и одговорни уредник Светозар Николић]. - Год. 1, бр. [1] (недеља 29. новембра 1887) - [год. 32 (1914)]. - Београд: [б. и.], 1887 - 1914 (Београд: Штампарија Задруге штампарских радника). – 58 цм

Излази сваки дан осим дана иза празника; од бр. 214 (1896) излази сваки дан. - Бројеви 1, 30, и 31 (1893) имају наслов «**Народне новине**»; бр. 98 (1897) носи

наслов «**Шумадија**»; бр. 18 (1899) носи наслов «**Нови дневни лист**»; од бр. 6 (1903) наслов упоредо лат. и на франц. језику. - Од бр. 175 (1898) поднаслов: лист за забаву, књижевност, привреду и трговину; од бр. 18 (1899): лист за политику, забаву, књижевност, привреду и трговину; од бр. 69 (1902) нема поднаслов; од бр. 305 (1904): независан демократски лист: најстарији политички лист у Србији; од бр. 20 (1908): независан демократски лист. - Власници: Павле
Ранковић (од бр. 256/1902), Сима Поповић (од бр. 44/1907), Владимир Станковић (од 1908), Петар Јовановић (од бр. 6/1910), Станоје Гојковић (од бр. 8/1910), Боривоје Рогојевић (од бр. 203/1910). - Одговорни уредници: Андра Надеждић (од бр. 65/1893), Св. Николић (и власник од бр. 254/1894), Павле М. Стојановић (од бр. 70/1895), Милорад Поповић (од бр. 229/1895), Живан С. Лекић (од бр. 230/1895), Св. Николић (од бр. 1/1896), Живан С. Лекић (од бр. 1/1897), Никола Најдановић (од бр. 250/1897), Јанко М. Веселиновић (од бр. 179/1898), Д. А. Коен (од бр. 38/1900), Аврам Поповић (од бр. 185/1900), Александар Ђорђевић (од бр. 3/1901), Милош Здравковић (од бр. 201/1901), Добривоје Попадић (од бр. 92/1902), Чича Милоје Пајић (од бр. 98/1902), Павле Ранковић (од бр. 234/1902), Јован Ристић (од бр. 315/1902), Петар Шахин (од бр. 40/1903), Добривоје Попадић (од бр. 68/1903), Павле Ранковић (од бр. 1/1905), Милош Стојковић (од бр. 4/1907), Владимир Лукић (од бр. 342/1907), Владимир Станковић (од 1908), Петар Јовановић (од бр. 6/1910), Станоје Гојковић (од бр. 8/1910), Боривоје Рогојевић (од бр. 203/1910), Јован Ћебић (од бр. 32/1911). – Од бр. 231 (1888) Народна штампарија Љ. Ј. Бојовића; од бр. 268 (1888) Штампарија Св. Николића; од бр. 75 (1890) Штампарија задруге штампарских раденика; од бр. 81 (1890) Штампарија Св. Николића; од бр. 20 (1908) Демократска штампарија; од бр. 231 (1908) Штампарија «Србија»; од бр. 47 (1909) Штампа Наумовић и Стефановић; од бр. 330 (1909) Штампарија «Меркур» Мил. Стефановића; од бр. 25 (1910) Штампарија «Србија»; од бр. 87 (1910) Штампарија Наумовића и Стефановића; од бр. 2 (1911) Штампарија «Св. Сава»; од бр. 202 (1911) Штампарија Наумовића и Стефановића; од бр. 279 (1911) Штампарија Ђ. Мунца и М. Карића.

16. **ДРАГАЧЕВО** : лист за политику, књижевност и привреду / власник Драгутин Т. Васић; одговорни уредник Коста Станојевић. - Год. 1
(1905) - год. 4 (1908). - Чачак: Драгутин Васић, 1905-1908 (Чачак: Шт. Стевана Матића). - 48 цм

Недељно. [4]

17. **ЗАДРУГА**: лист политички, економни и књижевни / [власник Одбор Окружне задружне штампарије]; уређује и одговара Лазар А. Петковић; главни уредник Ник. Станковић. - Год.1, бр.1 (1. новембар 1893) - год. 2, бр. 34 (8. мај 1894). - У Смедереву: [б.и.], 1893-1894 (Смедерево: Штампарија Милана Ј. Илића). – 41 cm

4 Лист заступа интересе и брани програм НРС види: Р. М. Маринковић, М. П. Ђоковић, *Штампа у чачанском крају*, *Новинарски летопис*, год. III, бр. 3, 25.

Излази недељом и четвртком; од бр. 21 (1894) уторником и петком; од бр. 32 (1894) четвртком и недељом. - Од бр. 8 (1893) главни и одговорни уредник Ник. Станковић; од бр. 5 (1894) главни и одговорни уредник Ђока Николић; од бр.11 (1894) главни уредник Ђока Николић, одговорни уредник Јован Ј. Марковић; од бр. 29 (1894) одговорни уредник Светозар Шулејић.[5]

18. **ЗЛАТИБОР**: народни лист / власник Малиша Атанацковић; одговорни уредник Перо Стојановић. - Год. 1, бр. 1 (5. мај 1885); год. 2, бр. 1 (16. јул 1887) - год. 8, бр. 25 (14. април 1893). - Ужице: [власник и одговорни уредник Лазар Ђ. Тришић], 1885; 1887 - 1893 (Ужице: Штампарија Лазара Ђ. Тришића). - 49 цм

Од бр. 67 (1890) без поднаслова. - Од бр. 67 (1890) власник Радикална странка у Округу ужичком; од бр. 37 (1891) власник Мил. Ф. Станић; од бр. 11 (1892) власник Радикална странка. - Током 1887. уредника у одсуству заступа Лука Живановић; од бр. 37 (1891) одговорни уредник Драг. Н. Лапчевић; од бр. 43 (1891) одг. уредник Васо Томић; од бр. 11 (1892) одг. уред. Малиша Атанацковић; од бр. 20 (1893) одг. уредник Драгутин Костић.

19. **ИСКРА** : илустровани књижевни лист / власник и издавалац А. М. Станојевић; уредник Андра Гавриловић. - Год. 1, бр. 1 - бр. 23/24
(1. јануар - 1. и 16. децембар 1898). - Београд: А. М. Станојевић, 1898 (Београд: Парна радикална штампарија). – 41 цм

Излази 1. и 16. у месецу. - Од бр. 20 власник и уредник Андра Гавриловић.

20. **ЈАВНОСТ** : радикални лист / власник и одговорни уредник Дим. Дукић. - Год. [1], бр.1 [недеља 1. јун 1903]-год.[8, бр.? [1908]. - Крагујевац : [Дим. Дукић], 1903-1908 (Крагујевац : Штампарија Рад.Јовановића). -50 цм

Излази четвртком и недељом.

21. **ЈУТРО** / власник и одговорни уредник Андрија Андријевић. - Год. 1, бр. 1 - бр. 277 (5. март - 14. децембар 1904). - Београд: Андрија Андријевић, 1904 (Београд: Штампарија Андре Јовановића). - 51 цм

Сваки дан. - Од бр.189 (1904) поднаслов: Радикални лист. - Од бр. 195 (1904) власник и одговорни уредник Димитрије Танчић. – Од бр. 117 Електрична штампарија «Св. Саве»; од бр. 148 Штампарија Андре Јовановића; од бр.233 Штампарија Давидовића и Росића; од бр. 238 Штампарија Андре Јовановића.

22. **КРАЈИНА**: лист политички, економски и просветни / [власник и одговорни уредник Михаило Н. Рашковић]. - Год.1, бр.1 (1. јануар)-бр. 48 (1890). - У Неготину Штампарија А. И. Станојевића, 1890 (Неготин: Штампарија А. И. Станојевића). - 44cm

Четвртком и недељом. - Од бр. 28 (19. априла) Штампарија Јована С. Живковића у Зајечару; од бр. 33 Штампа Милана Т. Јов. Леседренца у Зајечару. – Услед

5 Из чланка „Пред општинске изборе“ бр. 7 (1893) се јасно види да је лист под контролом месном одбора странке у Смедереву. Уредник листа Никола Станковић био је члан месног одбора. Види: бр. 8 (1893), бр. 12 (1893).

проблема око власништва мења место штампања те се пресељава из Неготина у Зајечар од бр. 28 (1890).[6]

23. **КРАЈИНАЦ**: орган крајинских радикала / власник и одговорни уредник Васа К. Граничевић; уредник Софроније Симић. - Год. 1, бр.1 (уторак 8. септембра 1892) - 1906. – (Неготин: Окружна штампарија), 1892 - 1906. - 41 cm

24. **НАРОД**: радикални лист / власник Коста С. Таушановић; одговорни уредник Јаков Р. Војиновић; директор Јован Ђаја. - Год. 1, бр. 1 (1. септембар 1896) - год. 2, бр. 94 (април 1897); год. 3, бр. 1 (5. мај 1902) - год. 4, бр.? (1903); год. 5, бр.1 (1906) - год. 6, бр.? (1907). - Београд : Коста С. Таушановић, 1896-1897;1902-1907 (Београд: Парна радикална штампарија). - 58 цм

Излази сваки дан осим празника; од бр.77 (1897) дводневно; од бр. 1 (1902) свакога дана. - Од бр. 1/1902 власник и одговорни уредник Андра Гавриловић. - Од бр. 27/1896 одговорни уредник Милорад Поповић; од бр. 54/1896 Јован Коцић; од бр. 10/1897 Иван Јаковљевић; од бр. 2/1903 Ник. Љубисављевић. - Промене штампарија: од бр. 1/1902 Штампарија «Доситије Обрадовић»; од бр. 2/1903 Штампарија «Вук Караџић»; од бр. 24/1903 Штампарија "Милош Велики" Бојовића и Мићића; од бр. 38/1903 Нова трговачка штампарија. - Према: Југословенска штампа. - Београд, 1911, 797: власник и директор Јован Ђаја. - Београд: Шт. Савића и комп.

25. **НАРОДНА воља**: радикални лист за политику, привреду, просвету и народну одбрану / власник и одговорни уредник Живојин М. Симић. - Год. 1, бр. 1 (6. јануар 1902)-год. 2, бр. 25 (15. август 1903). - Београд: Живојин М. Симић, 1902-1903 (Београд : Штампарија Андре Јовановића). - 41 цм; 50 цм

Излази сваки дан; од бр. 14 (1903) сваки дан сем дана иза празника. - Од бр. 4 (1903) поднаслов: радикални лист за политику и књижевност. - Од бр. 207 (1902) главни и одговорни уредник Живојин М. Симић; од бр. 4
(1903) уредник Ал. Станојевић, одговорни уредник Живојин М. Симић; од бр. 25 (1903) одговорни уредник Новица Гавриловић. - Од бр.
29 (1902) Штампарија Гавр. Давидовића; од бр. 207 (1902) Нова електрична штампарија Петра Јоцковића; од бр. 4 (1903) «Милош Велики» штампарија Бојовића и Мићића; од бр. 25 (1903) Штампарија Гавр. Давидовића и Комп.

26. **НАРОДНА реч**: орган рудничке радикалне омладине / власник Урош Ломовић; уредник Богомир М. Јевтић; одговорни уредник Драгић Симић. - Год.1, бр. 1-23 (16.март - 14. септембар 1908). - Горњи Милановац: Урош Ломовић, 1908 (Чачак: штампарија Стевана Матића). - 38 цм

Недељно.

27. **НАРОДНА сабља**: радикални лист / власник главни и одговорни уредник Милан Д. Кубуровић. - Год.1, бр. 1 - бр. 5 (1

6 У уводнику бр. 1 (1890) стоји: „Крајина подржава програм странке радикала, независност Србије, ...“

- 28 октобар 1905). - Београд: Милан Кубуровић, 1905 (Београд: Народна штампарија). - 47 цм

Излази три пута у недељи.

28. **НАРОДНА самоуправа**: лист Народне радикалне странке / уредник Коста Станојевић. - Год. 1, бр. 1 (фебруар-септембар 1904). - Чачак: [Радикална странка], 1904 (Чачак: Шт. Стевана Матића)

29. **НАРОДНИ покрет**: радикални лист / власник за Радикални одбор Округа моравског Мика Т. Аранђеловић; одговорни уредник Мика Т. Аранђеловић. - Год.1, бр.1 - бр. 144 (6. јануар - 29. децембар 1904) - 1905; 1908 - 1909. - Јагодина : Радикални одбор округа моравског, 1904 (Јагодина: Штампарија Ђорђевића и Гилића). – 45 цм

Излази средом, петком и недељом. - Излазио с прекидима, 1904-1905 и 1908-1909.

30. **НОВИ грађанин**: лист политички, економни и књижевни / власник Илија С. Миленковић. - Год. 1, бр. 1 (1897) - год. 2, бр. ? (9. јул 1898). - Пожаревац: Илија С. Миленковић, 1897-1898 (Пожаревац: Шт. Ђорђа Наумовића)

31. **НОВИ шумадиски лист**: независан за народне интересе / главни и одговорни уредник М. Р. Павловић-Зрак ; власник Андра Јовановић. - Год. 1, бр. 1-бр 47 (24. јун - 2. октобар 1893). - Крагујевац : [б. и.], 1893 (Крагујевац : Штампарија Андре Јовановића). - 42 цм

Излази четвртком и недељом. - Претплата за Србију 12 динара. - До бр. 12 лист излазио под насловом «**Шумадијски лист**», од бр. 48 (новембар 1893) прелази у «**Потпору**».

32. **ОДБРАНА**: лист за политику и народне интересе / власник и одговорни уредник Свет.[Светозар] М. Попадић. - Год. 1, бр. 1 (22. април 1894) - год. 3. бр. 101 (674) (30. април 1896). - Београд: Светозар М. Попадић, 1894-1896 (Београд: Парна радикална штампарија). - 47 цм

Дневно. - Од бр. 230/1894 заступа власника Никола Р. Ђорђевић; од бр. 285/1895 Светозар М. Попадић; од бр. 292/1895 Владимир Ристановић; од бр. 1/1896 Светозар М. Попадић.
- Одговорни уредници: од бр. 230/1894 Никола Р. Ђорђевић; од бр. 43/1895 Андра В. Ристић; од бр. 57/1895 Светозар М. Попадић; од бр. 68/1895 Андра Ристић; од бр. 76/1895 Светозар Попадић; од бр. 83/1895 Душан Трбојевић; од бр. 136/1895 Светозар Попадић; од бр. 292/1895 Владимир Ристановић; од бр. 53/1896 Гвозден Пантић; од бр. 59/1896 Јован Живковић. – Од бр. 150/1894 Штампарија Мате Јовановића; од бр. 151/1894 Штампарија Смиљево; од бр. 133/1895 Штампарија Петра Ђурчића; од бр. 314/1895 Косановићева штампарија.

33. **ОДБРАНА**: радикални лист. - Год.1, бр.1 – 19 (29. јун - 14. децембар 1908). - Ниш : [Б.и.], 1908.

34. **ОДЈЕК**: лист политични, економни и књижевни / [власник и уредник Стојан М. Протић]. - Год. 1, бр. 1 [2. октобар 1884]-год. 15, бр. [13] [1898]; год. 1, бр. 1-[130] (1899) ; год. 1, бр. 1 (1. октобар 1902)-год. 13, бр. 249 (14. октобар 1915);

1923, бр. 1 (25. децембар)-год. 35, бр. 2 (2. јануар 1929); год. 1, бр. 1 (2. јул 1936) - год. 2, бр. 33 (4. јул 1937). - Београд : Стојан М. Протић, [1884-1937] (Београд: Задруга штампарских раденика). - 48 цм; 57 цм; 50 цм

Лист је често забрањиван, па је мењао наслове и због промена наслова годишта су често погрешно нумерисана: **Други Одјек** (од 2. априла 1889. пошто је бр. 36/1885 наслова Одјек био забрањен); **Трећи Одјек** (од бр. 1, 27. јуна 1885); од 1886. опет Одјек (као прво годиште); **Народни Одјек** (од бр. 1, 12. августа 1898); **Српски Одјек** (од бр. 1, 9. октобра 1898); **Нови Одјек** (од бр. 2, 20. јануара 1899); **Исти Одјек** (од бр. 1-33, 25. априла-20. јуна 1903); Одјек (од бр. 34, 21. јуна 1903). У бр. 1/1885 (од 2. јуна) уредништво обавештава читаоце да је одговорни уредник морао одустати од издавања листа због издржавања казне у затвору - уместо Одјека излази Други Одјек са истим програмом као и први. У бр. 2/1885 (од 28. јуна) уредник обавештава да је и Други Одјек престао са излажењем и да је уредник затворен, али са истим програмом почиње да излази Трећи одјек.

Промене поднаслова: Лист политични, економни и књижевни, Орган Радикалне странке (од бр. 1/1886); Лист политични, економни и књижевни, Орган Народне радикалне странке (од 1890); Лист за политику и књижевност (од бр. 1/1898); Орган радикалне демократије (од бр. 1/1902). - Власници: Михаило Вукићевић (Други Одјек, од бр. 1/1885), Коста Арсенијевић (Трећи Одјек, од бр. 1/1885), Сава Кукић (од бр. 14/1885), Милан К. Станковић (од бр. 17/1886), Коста С. Таушановић (од бр. 55/1887), Милан К. Станковић (од бр. 10/1888), Михаило Ђ. Мијовић (од бр. 78/1888), Народна Радикална Странка (од 1890), Парна Радикална штампарија (од бр. 1/1898), Љубомир Живковић (од бр. 1/1902), Мил. Павловић (од бр. 1/1903), Никола Николић (од бр. 95/1903), Јаша М. Продановић (од бр. 184/1903), Љуб. Стојановић (од бр. 1/1904), Љуб. Давидовић (од бр. 113/1905), Панта Туцаковић (од бр. 253/1905), Љуба Стојановић (од бр. 270/1906), Димитрије Дер. Томић (од бр. 83/1907), Милош Стојковић (од бр. 2/1908), Милан Томић (од бр. 137/1908), Ђура Јовановић (од бр. 27/1909), Владимир Станковић (од бр. 33/1912), Пера Јовановић (од бр. 215/1912), Благоје М. Илић (од бр. 1/1913). - Уредници: Михаило Вукићевић (од бр. 1/1885, Други Одјек), Коста Арсенијевић (од бр. 1/1985, Трећи Одјек), Сава Кукић (од бр. 14/1885), С. Јаношевић (од бр. 27/1885), Милан К. Станковић (од бр. 11/1886), Светислав Д. Огњановић (од бр. 37/1887), Милан Аџић (од бр. 55/1887), Коста С. Таушановић (од бр. 87/1887), Милан К. Станковић (од бр. 10/1888), Михајло Ђ. Мијовић (од бр. 78/1888), Н. Димитријевић (од бр. 28/1889), Р. Стојаковић, (од бр. 48/1889), Окица Глушчевић (од бр. 178/1889), М. [Милован] Ђ. Глишић (од бр. 119/1893), Окица Глушчевић (од бр. 154/1893), Петар Р. Марић (од бр. 1/1895), С. [Светислав] Савић (од бр. 89/1895), Апостол Дудинић (од 1897), Никола Ђорђевић (од бр. 155/1897), Никола Ђорђевић и Светолик Савић (од бр. 205/1897), Милован Филиповић (од бр. 1, 12. августа 1898), Милош Пејановић (од бр. 1, 9. октобра 1898), Јован Живковић (од бр. 10/1898), Стеван Бојовић (од бр. 34/1898), Милорад Поповић (од бр. 82/1898), Никола Илић (од бр. 92/1898), Ник. Јевр.

Дамњановић и Јаша Продановић (од бр. 1/1902), Миле Павловић (од бр. 1/1903), Панта Туцаковић (од бр. 1/1904), Радослав К. Радуловић (од бр. 253/1905), Славко П. Дуканац (од бр. 170/1906), Димитрије Томић (од бр. 223/1906), Петар Р. Милосављевић (од бр. 31/1907), Светозар Павловић (од бр. 67/1907), Тома Стојановић (од бр. 27/1908), Милан Томић (од бр. 48/1908), Ђура Јовановић (од бр. 27/1909), Владимир Станковић (од бр. 33/1912), Милан М. Живковић (од бр. 1/1913). - Штампарије: Београдски дневник (од бр. 11/1886), Просвета (од бр. 6/1887), Трговачка штампарија Ђорђа Кимпоновића (од бр. 12/1887), Штампарија Лазара Исаковића (од бр. 87/1887), Штампарија Мат. Јовановића (од бр. 130/1887), Задруга штампарских радника (од бр. 10/1888), Просвета (од бр. 39/1888), Штампарија Народне Радикалне Странке (од 1890), Парна Радикална штампарија (од бр. 1/1895), Штампарија Свет. Николића (од бр.1/1902), Нова Штампарија Давидовића (од бр. 176/1905), Штампарија Наумовића и Стефановића (од бр. 209/1912), Нова Штампарија – Давидовић (од бр. 1/1913), Штампарија Ђ. Мунца и М. Карића (од бр. 114/1915).

35. **ПОБЕДА** : радикални лист / власник и директор Живојин М. Симић; одговорни уредник Милутин К. Савковић. - Год. 1, бр.1 (октобар 1907) - год.2, бр. 144 (28.април 1908). – Београд: Живојин М. Симић, 1907-1908 (Београд : Штампарија « Србија « Михаила Јовановића и Комп.). - 52 цм

Излази сваки дан сем недеље. – Од бр. 61(1908) поднаслов: орган радикалне омладине. - Од бр.22(1907) власник и уредник Ђурђе Јеленић; од бр. 39(1907) власник Крста Љ. Милетић; од бр.77(1908) одговорни уредник Крста Љ. Милетић; од бр. 80(1908) одговорни уредник Спира Илић; од бр.112(1908) одговорни уредник Крста Љ. Милетић; од бр.116(1908) одговорни уредник Живота Марковић.

36. **ПОКРЕТ**: радикалски лист / власник Тимотије Ж. Савовић; одговорни уреднк Димитрије Хаџи-Минић. - Год.1, бр.1 (1. децембар 1905)-(1910). - Пирот: [Б.и.], 1905-1910

37. **ПОТПОРА**: лист за народне интересе / власник и одговорни уредник Андра Јовановић. - Год. 1, бр. 1 [1893]-год. [6 (1898)]. - Крагујевац: Андра Јовановић, 1893-1896 (Крагујевац: Штампарија Андре Јовановића). - 42 cm

38. **РАД**: лист за науку и књижевност / власник и уредник Пера Тодоровић. - Год. 1881, књ. 1, св. 1 (октобар) -год. 1882, књ. 2, св. 3 (децембар). - Београд: Пера Тодоровић, 1881-1882 (Београд: Штампарија Задруге штампарских радника). - 24 cm
Редакциони одбор: Св. Николајевић проф. Велике школе, Г. Гершић проф. Велике школе, др Л. Ђ. Докић проф. Велике школе, Н. Пашић инжењер, Ј. Жујовић супл. Велике школе, др Л. Пачу лекар, А. Алексић инжењер, А. Николић проф. београдске гимназије.

39. **РАДИКАЛ**: орган радикала Окр. подринског / власник за Клуб Радикалне омладине председник Михаило Ј. Јовановић; главни уредник Мил. Ј. Марјановић; одговорни уредник Драгутин Т. Милосављевић. - Год. 1, бр. 1 (1905)-год. 3 (1907). - Шабац: [б.и.], 1905-1907 (Шабац: Штампарија Грданички). - 46 цм

Излази четвртком и недељом.

40. **РАДИКАЛАЦ**: лист за народне интересе / власник и одговорни уредник Пера А. Стојановић. - Год. 1, бр. 1 (март 1889) - год. 6 (1894). - Шабац: Пера А. Стојановић, 1889-1894 (Шабац: Штампарија А. А. Славуја). - 47 цм

Од бр. 7/1889 власник и одговорни уредник Павле Ј. Павловић.- Од 1892. уредник Јанко Веселиновић.

41. **РАДИКАЛНЕ новине** : лист месних одбора Радикалне и Самосталне радикалне странке у Шапцу / власник Драг[омир] С. Петровић; главни уредник Стева Писаревић; одговорни уредник Глигорије Крстић. - Год. 1, бр. 1 (1909) -год. 2, бр. [?] (1910). - Шабац: Драг. С. Петровић, 1909-1910 (Шабац: штампа Грданички). - 49 цм

Излази недељом.

42. **РАДИКАЛНО јединство**: орган уједињених радикала / власник Свет. Стевановић. - Год. 1, бр. 1 - 24 (11. мај-10. јун 1906). - Београд: Свет. Стевановић, 1906 (Београд: Шт. Грегорића и друга)

43. **РАЗВИТАК**: лист за народно обавештење. - Год. 1, бр. 1-бр. 19 (12. мај-16. јул 1885). - Крагујевац: [б. и.], 1885.[7]

44. **РАСИНАЦ**: радикални лист. - Год. 1, бр. 1 - 3 (8-15. новембар 1907). - Крушевац: [б. и.], 1907 (Крушевац)

45. **САМОСТАЛНОСТ** : вечерњи лист за народне потребе / власник и одговорни уредник М. Г. Дринчић. - Год. 1, бр. 1 (новембар 1893) - год.2 (мај 1894). - Београд: М. Г. Дринчић, 1893-1894 (Београд: Штампарија Петра К. Танасковића). – 47 цм

Од бр.38/1894 Лист за народне потребе. – Од бр.111(1894) власник и одговорни уредник Гвозден С. Пантић-Зоља. - Од бр.38/1894 Штампарија Мате Јовановића; од бр.111(1894) Штампарија Петра К. Танасковића до Делијске чесме.

46. **САМОУПРАВА**: лист политички, економски и књижевни: орган Народне Радикалне Странке / [издаје и уређује Милутин Ј. Марковић]. - Год. 1, бр. 1 (8. јануар 1881)-год. 3, бр. 131 (22. октобар 1883); год. 1, бр. 1-бр. 48 (1. април-јун 1886); год. 1, бр. 106 (септембар 1886); год. 1, бр. 1 (19. октобар 1903)-год. 13, бр. 284 (15. октобар 1915); год. 15, бр. 1 (19. новембар 1918)-год. 26, бр. 6 (6. јануар 1929); год. 56, бр. 1 (20. фебруар 1936)-год. 61, бр. 1149 (21. фебруар 1941). - Београд - Ниш - Београд : Милутин Ј. Марковић, 1881-1941 (Београд : Задруга штампарских радника). – 49 цм

Од бр.1(1886) орган Српских радикалаца: лист за политику, науку и књижевност; од бр. 38 (1903) орган Радикалне странке;. - Од бр. 38 (1903) власник Радикална Странка; од бр. 12 (1904) Никола Јевр. Дамјановић; од бр. 5 (1905) Петар Р. Марић; од бр. 89 (1907) власник у име Главног одбора Радикалне странке Светолик

7 Листу је упућен тајни циркулар чланова главног одбора НРС из 1885. године, у коме се предлаже оснивање фонда из кога би се помагало излажење листа Одјек. Види: М. Трифуновић, *Историја радикалне странке (од оснивања до 1903)*, Београд, 1995, 151; Т. Вулић, *Крагујевачка штампа у XIX веку*, Крагујевац, 2007, 131.

Радовановић; од бр. 235 (1907) власник Петар Р. Марић; од бр. 122 (1909) власник у име Главног одбора радикалне странке Настас Н. Петровић - Од бр. 30 (1881) уређује Мика Поповић - Бончић; од бр. 42 (1881) Стојан М. Протић; од бр. 43 (1881) уређује Мика Поповић - Бончић; од бр. 130 (1881) уређује Стојан М. Протић; од бр. 53 (1883) уредник Пера Тодоровић; од бр. 48-56; 70-92; 100-300 (1886) заступник одговорног уредника П. Тодоровића - Свет. Љ. Гавриловић; од бр. 38 (1903) одговорни уредник Никола Јевр. Дамјановић; од бр. 5 (1905) одговорни уредник Петар Р. Марић; од бр. 65 (1906) одговорни уредник Михајло С. Профировић; од бр. 99-125 (1907) заступник одговорног уредника Милан Стевановић; од бр. 269 (1909) одговорни уредник Милан Гавриловић; од бр. 276 (1909) Петар Стаменковић; од бр. 91 (1910) Сава Стевановић; од бр. 231 (1911) Јован Милошевић; од бр. 255 (1913) Сава Стевановић; од бр. 208 (1914) Ник. Јеремић; од бр. 257 (1914) Димитрије Гавриловић; - Издавачи за Народну радикалну странку: од бр. 30 (1881) Мика Поповић-Бончић; од бр. 128 (1881) Стојан М. Протић. - Од бр. 208 (1914) излази у Нишу. - Од бр. 38 (1903) Штампарија «Доситије Обрадовић»; од бр. 208 (1914) Нова Акционарска Штампарија; од бр. 266 (1915) Штампарија Мунца и Карића.

- На сваком броју назначено је да је лист основан 1881. године. У бр. 1144 (1941) у чланку «Шездесет година Самоуправе» каже се да је лист више пута растуран и поново обнављан. Тако је 1882. године један део тиража, због честих забрана и цензура, излазио под насловима «**Слобода**» и «**Братство**».

47. **СЛОБОДА**: лист за политику, привреду и књижевност / власник и одговорни уредник Ж. [Жика] Радовановић; уредник Никола Марковић. - Год. 1, бр. 1 (1. фебруар 1889) - год. 6, бр. 79 (18. септембар 1894); год. 7 (1904) - год. 8 (1905); год. 9 (1907) - год. 10 (1908); год. 11 (1910). - Ниш: Ж. Радовановић, 1889-1894; 1904-1910 (Ниш: Прва нишка штампарија Ж. Радовановића). - 47 цм

Излази средом, петком и недељом; од бр. 50/1894 четвртком и недељом. - Од бр. 88/1892 Орган нишких радикала; од 1894. Лист за дневне новости, привреду и књижевност. Од 1893. власник и уредник Коста Тасић. Од исте године уредник Јевтимир Д. Поповић; од јуна 1893. одговорни уредник Жика Радовановић.

48. **СЛОБОДА**: лист политички, економски и књижевни: Орган Народне Радикалне странке / власник Народна Радикална странка; уредник Стојан М. Протић. - Год. 1, бр. 1 - бр. [?] (1882). - Београд: Народна Радикална Странка, 1882 (Београд: Задруга штампарских радника). - 50 цм

49. **СЛОБОДА**: орган радикала Округа пожаревачког. - Год. 1, бр. 1-18 (среда 9. јул - 6. септембар 1903). - Пожаревац: [б.и.], 1903.

50. **СМЕЛОСТ**: радикални лист / власник и одговорни уредник Милутин Савковић. - Год. 1, бр. 1 - ? (1905). - У Београду : Милутин Савковић, 1905 (Београд: Штампарија Андре Јовановића). – 52 цм

Сваки дан. - Од бр. 35 (1905) Штампарија Ч. Стефановића

51. **СТАРИ радикалац** / уредник Стеван Алексић. - Год.1, бр.1 (1911) -(1912). - Шабац : Месни одбор Народне радикалне странке, 1911-1912 (Шт. «Грданички»)

Недељом.

52. **ТАКОВО**: лист за народне потребе / власник и одговорни уредник Стеван Матић. - Год. 1, бр. 1 (25. мај 1890) -год. 15 (1904). - Горњи Милановац: Стеван Матић, 1890-1904 (Горњи Милановац: Штампарија Стевана Матића и Друга). - 38 цм

Излази четвртком и недељом. - Од бр. 26 (1894) власник и одговорни уредник Чедомир Михаиловић. - Од бр. 2 (1894) Штампарија Стевана Матића. Вл. и одг. уредник Стеван Матић кога редом смењују Михаило
Бекић, Чедомир Михаиловић и Љубомир Јовановић. Од 1903. понаслов: радикални лист. Престао с бр. 10 (1904). Два пута недељно. Лист штампа Штампарија Максима Сретеновића.

53. **ТИМОЧАНИН**: лист за народне потребе / власник Радикална странка у Тимочкој Крајини; одговорни уредник Радован Мицић. - Год. 1, бр.1 (1889) - год.5, бр. [?] (1893). - Зајечар: [б.и.], 1889-1893 (Зајечар: Штампарија Милоша Т. Ј. Лиседенца). - 43 цм

Петнаестодневно; недељно (од бр. 83/1890 недељно-бр.33/1891); два пута недељно (од бр. 34/1891). - Од бр. 3/1892. поднаслов: Орган радикала Тимочке Крајине; од бр. 60/1891 власник и одговорни уредник Стеван Д. Шумкарац; од бр. 3/1892 власник Пододбор радикалне странке; Одговорни уредници: од бр. 17/1890 Свет. С. Симић; од бр. 50/1890 Драг. М. Павловић; од бр. 24/1891 Мих. Р. Живковић; од бр. 31/1891 Тома У. Милошевић; од бр. 3/1892 Стеван Николић. - Од бр. 30/1889 Штампарија Јована С.Живковића; од бр. 82/1890 штампач и издавач Јован С. Живковић.

54. **ЋОСА**: лист за шалу и збиљу: савремени сликар нашег јавног живота / власник Никола Пашић ; одговорни уредник Мика Поповић-Бончић. - Год.1, бр. 1/2 (1. мај 1881) - год. 3, бр. 28/29 (октобар 1883); год. 1 (1887) – год. 2. (1888) - Београд: Никола Пашић, 1881-1883; 1887-1888 (Београд: Штампарија Задруге штампарских раденика). – 34 цм

Излази 1, 10. и 20. у месецу; од бр. 13 (1882) излази 1, 8, 16. и 24; од бр. 20 (1883) сваке недеље. - Од бр. 10 (1881) власник и одг. уредник Влад. Милојевић; од ванредног бр. 12 (1882) власник и уредник Љубомир Петровић; од бр. 13 (1882) власник и одг. уредник Влад. Милојевић; од бр. 20 (1883) власник Влад. Милојевић, одг. уредник Милан М. Новаковић. - Од бр. 14 (1881) Штампарија код «Св. Саве» у Београду; од ванр. бр. 12 (1882) Штампарија Задруге штампарских раденика; од бр. 13 (1882) Шт. код «Св. Саве»; од бр. 33 (1882) Шт. Задруге штампарских раденика; од бр. 20 (1883) Парна штампарија задруге штампарских раденика. - Бр. 17 (1882) друго издање.[8] - Лист после бр. 1/2 (1881) повећава формат са 28 на 32 цм. -

8 Оригинални бр. 17 је заплењен, дистрибуиран је само по Београду, а након избацивања инкриминисаног садржаја штампано је друго издање. Види: „Ћосиним претплатницима“, *Самоуправа*, год. II (1882), бр. 101, 4.

Лист су покренули Павле Михаиловић и Анта Алексић.[9]

55. **УСКОК**: лист за српску народну мисао: орган бораца за ослобођење и уједињење српства / власник и одговорни уредник П. Кара- радовановић. - Год. 1, бр. 1 (новембар 1895) - год. 3, бр. ? (децембар 1897). – Београд: [б.и.], 1895-1897 (Београд : Парна радикална штампарија). - 48 цм

Излази недељом. - Поднаслов од бр. 8/1896. Носилац српске народне мисли. Орган бораца за ослобођење и уједињење Српства; од бр. 25/1896. власник Друштво «Ускок». - Одговорни уредници: од бр. 3/1896. П.Кара-Радовановић; од бр. 100/1897. Павле Кара-Јовановић.

56. **УСТАВНА Србија**: радикални орган / власник Аца М.Станојевић; главни уредник Св. Ст. Симић. - Год. 1, бр. 1 - бр. 250 (среда 1. јануар - ? 1903). - Београд: [б.и.], 1903 (Београд: Штампарија « Доситије Обрадовић»).
- 48 цм

Излази сваки дан

57. **ШУМАДИЈСКИ лист**: за народне интересе, независан / власник и одговорни уредник М[Милан] Р. Павловић-Зрак. - Год. 1, бр. 1 - бр. 27 (мај-јул 1893). - Крагујевац: Штампарија Алексе Ј. Јовановића, 1893. - 39 цм

Излази четвртком и недељом, од бр. 8 средом, петком и недељом. - Од бр. 12 (1893) излази као **«Нови шумадиски лист»**; од новембра (1893) као **«Потпора»**.

9 М. Кисић, *Српска хумористичка штампа*, *Новинарски летопис*, год. III (1990), бр. 3, 71.

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР ВЛАСНИКА, ГЛАВНИХ И ОДГОВОРНИХ УРЕДНИКА

А

Адамовић, Димитрије 11
Алексић, А. 38, 54
Алексић, Стеван 51
Андријевић, Андрија 21
Андрић, Војислав 5
Аранђеловић, Мика Т. 29
Атанацковић, Малиша 18

Б

Батић, Давид 1
Бекић, Михаило 52

В

Васић, Драгутин Т. 16
Веселиновић, Јанко 15, 40
Војиновић, Јаков Р. 24
Вучићевић, А. 34

Г

Гавриловић, Андра 19, 24
Гавриловић, Димитрије 46
Гавриловић, Милан 46
Гавриловић, Новица, 25
Гавриловић, Свет. Љ. 46
Гершић, Г[ига] 38
Глушчевић, Окица 34
Гојковић, Станоје 15

Д

Давидовић, Љуба 14, 34,
Дамјановић, Никола Јевр. 46
Димитријевић, Наум „Сколомерија“ 2, 9, 34
Докић, Лазар Ђ. 38
Дринчић, М. Г. 45
Дукић, Дим. 20

Ђ

Ђаја, Јован 24
Ђорђевић, Александар 15
Ђорђевић, М. О. 7
Ђорђевић, Никола Р. 32, 34

З

Здравковић, Милош 15

И

Илић, Благоје М. 34
Илић, Никола 34
Илић, Спира 35

Ј

Јаковљевић, Иван 24
Јевтић, Богомир М. 26
Јеленић, Ђурђе 35
Јеремић, Ник. 46
Јовановић, Андра 31, 37

Јовановић, Ђура 34
Јовановић, Јов[ан] С. 12
Јовановић, Михаило Ј. 39
Јовановић, Љубомир 52
Јовановић, Петар 15, 34

К
Кара-Јовановић, Павле 55
Кара-Радовановић, Павле 55
Каћански, Ст. Владисав 7
Коен, Д. А. 15
Костић, Драгутин 18
Костић, Михајло 12
Коцић, Јован 24
Крстић, Глигорије 41
Кубуровић, Милан Д. 27
Кукић, С[ава] 2, 34

Л
Лазић, Сима Лукин 1
Лапчевић, Драг. Н. 18
Лекић, Живан С.
Ломовић, Урош 26
Лукић, Владимир 15
Љ
Љубисављевић, Ник. 24

М
Марић, Петар Р. 34, 46
Марјановић, Мил. Ј. 39
Марковић, Живота 35
Марковић, Јован Ј. 17
Марковић, Лазар 14
Марковић, Милутин Ј. 46
Марковић, Никола 47
Матић, Стеван 52
Мијовић, Мих[аило] 13, 34
Миленковић, Илија С. 30
Милетић, Крста Љ. 35
Миловановић, Вучић 5
Миловановић, Милован З. 14
Милојевић, Влад. 54
Милосављевић, Драгутин Т. 39
Милосављевић, Петар Р. 34
Милошевић, Јован 46
Милошевић, Тома У. 53
Миросављевић, Драгољуб 1
Михаиловић, Павле 54
Михаиловић, Чедомир 52
Мицић, Радован 53
Молнар, Јован Ј. 4

Н
Надеждић, Андра 15
Најдановић, Никола 15
Наумовић, Ђорђе 12
Николајевић, Аранђел 3
Николајевић, Св. 38
Николић, А. 38,
Николић, Ђока 17
Николић, Никола 34
Николић, Светозар 15
Николић, Стеван 53
Новаковић, Милан М. 54

О
Одавић, Риста Ј. 14

П
Павловић, Драгољуб М. 14, 53
Павловић, Милан Р. „Зрак“ 31, 57
Павловић, Миле 34
Павловић, Павле Ј. 40
Павловић, Светозар 34
Пајић, Милоје „Чича“ 15
Пантић, Гвозден С. „Зоња“ 9, 32, 45
Пашић, Никола 38, 54
Петковић, Лазар А. 17
Петровић, Драгомир С. 41
Петровић, Настас Н. 46
Петровић, Љубомир 54
Писаревић, Стева 41
Попадић, Добривоје 15
Попадић, Свет[озар] М. 32

Поповић, Аврам 15
Поповић, Јевтимир В. 47
Поповић, Милорад 15, 24, 34
Поповић – Бончић, Мика 46, 54
Поповић, Р. 8
Поповић, Сима 15
Продановић, Јаша 34
Протић, Стојан М. 3а, 14, 34, 46, 48
Профировић, Михајло С. 46

Р
Радовановић, Ж[ика] 47
Радовановић, Светолик 46
Ранковић, Павле 15
Рашковић, Михаило Н. 22
Ристановић, Владимир 32
Ристић, Андра В. 32
Ристић, Јован 15
Рогојевић, Боривоје 15

С
Савковић, Милутин К. 50, 53
Савовић, Тимотије Ж. 36
Свилокосић, Драг[ољуб] 2
Симић, Драгић 26
Симић, Живојин М. 25, 35
Симић, Свет. С. 53, 56
Симић, Софроније 23
Станић, Мил. Ф. 18
Станисављевић, Станислав 12
Станковић, Владимир 15, 34
Станковић, Милан К. 34
Станковић, Ник[ола] 17
Стевановић, Милан 46
Стевановић, Сава 46
Стевановић, Свет. 42
Стаменковић, Петар 46
Станојевић, Аца М. 14, 19, 25, 56
Станојевић, Коста 16, 28
Стојановић, Љуба 34
Стојановић, Павле М. 15
Стојановић, Перо 18
Стојановић, Пера А. 40
Стојановић, Тасо 6
Стојановић, Тома 34
Стојковић, Милош 15, 34

Т
Тадић, Милутин 11
Танчић, Димитрије 21
Тасић, Коста 47
Таушановић, Коста С. 24,34,
Тодић, Јован 1
Тодоровић, Пера 38, 46
Томић, Васо 18
Томић, Димитрије Дер. 34
Томић, Милан 34
Трбојевић, Душан 32
Тришић, Лазар Ђ. 18
Тутуновић, Коста 9

Ћ
Ћебић, Јован 15

Ж
Живановић, Лука 18
Живковић, Јован 32, 34
Живковић, Љубомир 34
Живковић, Милан 34
Живковић, Мих. Р. 53
Жујовић, Јован 38

Ц
Цвејић, Љуб. 12

Х
Хаџи – Минић, Димитрије 36
Христић, Никола Ж. „Бур“ 8

Ш
Шахин, Петар 15
Шулејић, Светозар 17
Шумкарац, Стеван Д. 53

BIBLIOGRAPHY OF PERIODICAL "PEOPLES RADICAL PARTY" 1881–1915.

Summary:

This bibliography is an attempt to present periodicals which supported interests Peoples radical party from its foundation until October 1915. The main sources for this paper, methodological approach and specific cases of newspapers which are not publicly declared as radical party organ are given in the preface. Because of that content analysis was chosen as the basic methodological approach, as stated in the footnotes. Great number of newspapers from that period wasn't preserved so data from other literature and memoirs where used. Newspaper titles in bibliography are in alphabetical order and described according to international bibliographical standards. Next to newspaper title is date range during which they were published, names of editors and owners, printing house and periodicity. Alphabetical register of editors and owners is at the end of the paper.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Радови које аутори шаљу за објављивање у часопису *Српске студије* морају бити оригинални, до сада необјављени или послати за објављивање у друге часописе. Радови могу бити написани на српском, руском или енглеском језику. Молимо Вас да шаљете своје радове у Word формату у форми attachmenta на e-mail адресу: serbian.studies@gmail.com. Редакција шаље потврду о пријему текста, а затим се радови прослеђују рецензентима. Две позитивне рецензије, састављене према одређеном обрасцу за рецензенте неопходне су да би текст био штампан.

Наша препорука је да чланци садрже од 6.000 до 12.000 речи, а прикази књига од 800 до 1.500 речи. Неопходно је да пошаљете и апстракт до 200 речи и кључне речи, до осам појмова. Уз рад је неопходно послати и резиме на енглеском језику, до 2.000 речи. Библиографија се не наводи на крају радова, јер се детаљне референце дају у фуснотама (за детаље око навођења видети даљи текст). Молимо Вас да сва питања шаљете на email адресу: serbian.studies@gmail.com.

Аутори се моле да поштују следећа упутства приликом припреме текста:

Име и презиме аутора, место запослења и e-mail адреса наводе се у следећем формату: Times New Roman 12 pt, обичним словима, у горњем левом углу, без прореда. Испод места запослења остаје једна слободна линија (14 pt).

Назив рада наводи се у следећем формату: Times New Roman 14 pt, великим словима, болдовано, на средини стране, проред 1,5. Испод назива рада остаје једна слободна линија (14 pt).

Апстракт (сажетак) наводи се у следећем формату: Times New Roman 12 pt, обичним словима, без прореда. Између апстракта и кључних речи остаје једна слободна линија (12 pt).

Кључне речи наводе се у формату: Times New Roman 12 pt, обичним словима. Наводи се до 8 кључних речи (или група речи). Између кључних речи и текста чланка остају три слободне линије (3´12 pt), са три звездице (***) у другој слободној линији.

Главни текст чланка наводи се у следећем формату: Times New Roman 12 pt, обичним словима, са опцијом justify и проредом 1,5.

Наслови и поднаслови наводе се у формату: Times New Roman 12 pt, курзивом, болдовано, са проредом 1,5. Наслове и поднаслове не треба нумерисати.

Наслов рада у резимеу треба да буде у следећем формату: Times New Roman 12 pt, великим словима, болдовано, без прореда. Између наслова рада у резимеу и текста резимеа треба да буду три слободне линије (3´12 pt), са текстом *Summary*: у другој слободној линији. Текст резимеа наводи се у формату: Times New Roman 10 pt, обичним словима, са опцијом justify, без прореда.

Бројеви страна се наводе у доњем десном углу

Молимо Вас такође, да пажљиво прочитате следећа упутства за напомене:

фусноте треба да буду означене бројевима у тексту који следе ПОСЛЕ ознака за интерпункцију.

Странице се наводе у стилу: 1–9, 11–19, 20–29, 100–109.

У првој фусноти се даје пуна референца рада, са могућношћу давања скраћенице која ће бити коришћена касније. Референце треба да буду наведене по следећим примерима:

Посебна издања: име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, наслов дела курзивом (италик), место издања и година издања, са запетом између. Цитиране странице пишу се на крају без скраћене ознаке за страну.

Пример: Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд, 2008, 62–66.

Радови у часописима: име аутора иницијалом, размак до презимена, наслов рада курзивом, име часописа (пун или са скраћеницом), место издања (по потреби), број (арапским цифрама), година у загради и цитирана страна.

Пример: С. Рајић, *Из оставштине краља Александра Обреновића*, Мешовита грађа, 31 (2010), 309–323; М. Јагодић, *Крајујевац у другој половини 19. века у светлу статистике*, Историјски часопис, 59 (2010), 321–340.

Чланак у зборнику радова: име аутора иницијалом, размак до презимена, наслов рада курзивом, наслов зборника, место издања и година и цитирана страна.

Пример: Р. Љушић, *Досељавања, исељавања и губици становништва у нововековној Србији (1804–1918)*, Сеобе српског народа од XIV до XX века. Зборник радова посвећен тристагодишњици велике сеобе Срба, Београд, 1990, 78.

Објављени извори: име аутора иницијалом, размак до презимена, наслов рада курзивом, име и презиме приређивача, место издања и година и цитирана страна.

Пример: М. Пироћанац, *Белешке*, приредила С. Рајић, Београд, 2004, 464.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

Contributors should note that material submitted for publication to the journal *Serbian studies* must be original, must not have already appeared in another publication and must not be submitted for publication elsewhere while under consideration by the journal. Contributions can be written in Serbian, Russian or English language. Please submit your texts in Word format in the form of an e-mail attachment to the email address: serbian.studies@gmail.com. Every author receives a mail confirming its reception, and then they are distributed to peer-reviewers. Two positive reviews, made according to peer-reviewing pattern, are prerequisites for publishing.

Our recommended length of main articles is 6.000 to 12.000 words, and for book reviews approximately 800 to 1.500 words. An abstract of up to 200 words and key words of up to eight words is also required. Summary in Serbian or language other than English, of up to 2.000 words is also required. Use footnotes and not endnotes. No bibliography in the end of the manuscript, as full details of reference should be given in footnotes (for referencing style, see below). Please address all submissions to the email address: serbian.studies@gmail.com.

Authors are asked to observe the following guidelines when preparing their text:

The *name of author(s)* and *Authors' affiliation* has the following format: Times New Roman 12 pt., regular, in the top left corner, single spacing. Under the affiliation, there is left a free line (14 pt.).

The *title of the paper* has the following format: Times New Roman 14 pt., capital letters, bold, centered along the page, 1,5 spacing. Under the title, there is left a free line (14 pt.).

The *Abstract* text format is: Times New Roman, 12 pt., regular, single spacing. Between the abstract and the key words, there will be left a free line (12 pt.).

The *Key words* text format is: Times New Roman 12 pt., regular. There will be written up to 6 significant key words (or groups of words). Between the key words and the text of the article, there will be left three free lines (3´12 pt.), with the three star (***) in the second free line.

The *Main text* of article has the following format: Times New Roman 12 pt., regular, justify along the page, 1,5 spacing.

Headings and sub-headings text format is: Times New Roman 12 pt., italic, bold, 1,5 spacing. Headings and sub-headings should be left unnumbered.

The *title of the summary* has the following format: Times New Roman 12 pt., capital letters, regular, bold, single spacing. Between the title of the summary and the text of the summary, there will be left three free lines (3´12 pt.), with the word *Summary* in the second free line. The summary text format is: Times New Roman 10 pt., regular, justify along the page, single spacing.

Number pages consecutively in the bottom right-hand corner

Please also observe carefully the following requirements for notes and references:

Notes should be indicated by numbers subscribed **AFTER** punctuation.

Page ranges follow the style: 1-9, 11-19, 20-29, and 100-109.

Give full reference of the work you have quoted in the first relevant footnote, accompanied by abbreviations to be used later. References should be listed as follows:

For a book: Reference should consist of initials and last name of author(s), title of book (italicized), place and year of publication of book, with a comma between. The cited pages are written at the end without the abbreviation for the page.

For example: L. Guymer, *Curing the Sick Man: Sir Henry Bulwer and the Ottoman Empire 1858–1865*, Dordrecht, 2011, 155–158.

For a journal article: Reference should consist of initials and last name of author(s), title of article (italicized), title of journal (full or abbreviated name), place of publication (as needed), number (Arabic numerals), year of publication in brackets and cited pages.

For example: H. Temperley, *The Treaty of Paris of 1856 and Its Execution*, Journal of Modern History, Vol. 4, No. 3 (1932), 387–414.

For an article in Proceedings: Reference should consist of initials and last name of author(s), title of article (italicized), the title of the Proceedings, place and year of publication of book, with a comma between and cited pages.

For example: G. R. Berridge, *Dragomans and Oriental Secretaries in the British Embassy in Istanbul*, Ottoman Diplomacy – Conventional or Unconventional, Houndmills, Basingstoke, Hampshire and New York, 2004, 151–166.

For a published sources: Reference should consist of initials and last name of author(s), title of the work (italicized), initials and last name of editor(s), place and year of publication of book, with a comma between and cited pages.

For example: *The Parliamentary Diaries of Sir John Trelawny 1858–1865*, ed. T. A. Jenkins, London, 1990, 258.

Рецезенти / Reviewers

За тематски део / For the thematic part:
Др Андрей Л. Шемякин
Др Дејан Микавица

Др Душко М. Ковачевић
Др Бранко Бешлин
Др Божица Младеновић
Др Александра Вулетић
Др Радомир Ј. Поповић
Др Милош Ковић
Др Славиша Недељковић
Мр Исидора Точанац

СРПСКЕ СТУДИЈЕ
SERBIAN STUDIES

Књ. 2, 2011 / Vol. 2, 2011

Издавач
Центар за српске студије,
Филозофски факултет, Одељење за историју,
Чика Љубина 18-20, 11000 Београд
e-mail: serbian.studies@gmail.com
is@f.bg.ac.rs
Телефон: +381113206270

Лектура
Љиљана Чоловић
Александра Антић

Превод резимеа
Јелена Симић
Марија Ђорђевић

Компјутерска припрема за штампу
Александар Прибићевић

Штампа
„Минерва“, Суботица

Тираж
300

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94 (=163.41)

СРПСКЕ СТУДИЈЕ = Serbian Studies /
главни и одговорни уредник Радош Љушић . -
Књ. 1 = Vol. 1 (2010) - . - Београд : Центар за
српске студије, Филозофски факултет, 2011 -
(Суботица : Минерва) . - 24 cm
годишње

ISSN 2217-5687 = СРПСКЕ СТУДИЈЕ
COBISS.SR-ID 183613964